

PI 3821

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "N. IORGĂ"

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, Tomul XV, 2004

Nr. 1-2
ianuarie - aprilie

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGĂ“

COLEGIUL DE REDACȚIE

CORNELIA BODEA (*redactor șef*), IOAN SCURTU (*redactor șef adjunct*),
NAGY PIENARU (*redactor responsabil*), VENERA ACHIM (*redactor*)

„REVISTA ISTORICĂ“ apare de 6 ori pe an.

La revue „REVISTA ISTORICĂ“ paraît 6 fois l'an.

„REVISTA ISTORICĂ“ is published in six issues per year.

REDACȚIA:

NAGY PIENARU (*redactor responsabil*)
VENERA ACHIM (*redactor*)
IOANA VOIA (*traducător*)

Manuscriștele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa redacției revistei:

„REVISTA ISTORICĂ“,
B-dul Aviatorilor, nr. 1, 011851 - București,
Tel. 212.88.90
E-mail: revistaistorica@hotmail.com
www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL XV, NR. 1 – 2
Ianuarie – Aprilie 2004

S U M A R

ROMÂNII ȘI ITALIENII – EVOLUTII ȘI CONVERGENȚE

CORNELIA BODEA, Interferențe revoluționare româno-mazziniene după 1848	5-20
RALUCA TOMI, Români și italieni între restaurație, reforme și revoluție. 1815–1848	21-40

MAREA NEAGRĂ ȘI DUNĂREA – POLITICĂ ȘI DIPLOMAȚIE

MARIAN STROIA, Prima confruntare rusu-turcă pentru suprematie la Dunărea de Jos la începutul secolului al XVIII-lea: campania de la Prut	41-62
ADRIAN TERTECEL, Marea Neagră și relațiile otomano-ruse în anii 1702–1705. Rapoarte diplomatice engleze inedite	63-80
ȘTEFAN ANDREESCU, Vlad Vodă Țepeș și Mahmud pașa Grecul: pe marginea unui izvor controversat	81-88
OVIDIU CRISTEA, Rivalitatea venețiano-genoveză în Marea Neagră: campaniile lui Giustiniano Giustiniani (1323, 1328)	89-106
VIOREL ACHIM, Acțiunile de recuperare teritorială întreprinse de regatul ungar la Dunărea de Jos (1279–1284)	107-120
*	
ȘERBAN MARIN, „Dominus quartae partis et dimidiae totius imperii romaniae”. Cruciada a patra și noua titulatură a dogilor în reprezentarea cronisticiei venețiene	121-150

CIRCULAȚIE MONETARĂ ȘI COMERȚ PONTO-DANUBIAN

ANA-MARIA VELTER, CONSTANȚA ȘTIRBU, Relațiile economice ale țărilor române cu Spania. Circulația monedelor spaniole pe teritoriul țărilor române (secolele XVI–XVII)	151-190
MÁRIA PAKUCS, Legături comerciale între Orient și Occident. Comerțul de tranzit al Sibiului în veacul al XVI-lea	191-206
ANCA POPESCU, Regim vamal și dominație politică: Chilia și Cetatea Albă în secolul al XV-lea	207-214

„Revista istorică”, tom XV, 2004, nr. 1 – 2, p. 1 – 256

MARINĂ ȘI INSTRUMENTE DE NAVIGAȚIE – STUDII DOCUMENTARE

STOICA LASCU, Marina română în mărturii interbelice. Studiu istoriografic	215-228
ANDREEA ATANASIU-GĂVAN, Navigația astronomică în evul mediu. De la Steaua Polară la cadrul lui Davis	229-236

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Programul „Europa Centrală, țările române și spațiul pontic”. Lista comunicărilor din 2003 – iunie 2004; Conferința internațională „Carmen Sylva: Königin, Dichterin, Mäzenin”, 20-22 noiembrie 2003, Kassel (Adrian-Silvan Ionescu)	237-240
--	---------

NOTE ȘI RECENZII

•• <i>The Crusades. The Essential Readings</i> , ed. by Thomas F. Madden, Blackwell Publishers, Oxford, 2002, 276 p. (Ovidiu Cristea); CARMEN ATANASIU, <i>Problema suveranității României la Dunăre și „Navigația Fluvială Română” (1919–1945)</i> , București, 2003, 319 p. (Daniela Bușă); MELENTINA BÂZGAN, <i>Județele Țării Românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea</i> , Edit. Cartea Universitară, București, 2004, 237 p. + 57 hărți (Marian Coman); IONEL CÂNDEA, PAUL CERNOVODEANU, GHEORGHE LAZĂR (coord.), <i>Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani</i> , Edit. Istros, Brăila, 2003, 827 p.+ il. (Adrian-Silvan Ionescu); RUXANDRA DREPTU, MARIANA PĂVĂLOIU, <i>Dimitrie Știubei</i> , Edit. Yacht Club Român, București, 2003, 93 p. + il. (Adrian-Silvan Ionescu); EDGAR HÖSCH, KARL NEHRING, HOLM SUNDHAUSEN (Hrsg.), <i>Lexikon zur Geschichte Südosteuropas</i> , Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2004, 770 p. (Şerban Papacostea); FLORENȚA IVANIUC, <i>Instituția hotărniciei în Tara Românească. Secolele al XIV-lea – al XVIII-lea</i> , Edit. Academiei, București, 2003, 221 p. (Marian Coman); MEHMET ÖZ, <i>XV.-XVI. yüzyıllarda Canik Sancağı</i> , Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, XX + 234 p. + hărți (Adrian Tertecel); Lorenzo Valerio. <i>Carteggio (1825 – 1865)</i> , vol. IV (1849), ed. Adriano Viarengo, Fondazione Luigi Einaudi, Torino, 2003, CXLV + 502 p. (Raluca Tomi)	241-255
--	---------

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES

TOMUL XV, NOS. 1 – 2

January – April 2004

S U M M A R Y

THE ROMANIANS AND THE ITALIANS – EVOLUTIONS AND CONVERGENCES

CORNELIA BODEA, Romanian-Mazzinian Revolutionary Interferences After 1848	5-20
RALUCA TOMI, The Romanians and the Italians Between Restoration, Reforms, and Revolution. (1815-1848)	21-40

THE BLACK SEA AND THE DANUBE – POLICY AND DIPLOMACY

MARIAN STROIA, The First Russian-Turkish Clash for Supremacy at the Lower Danube in the Early Eighteenth Century : The Prut Campaign	41-62
ADRIAN TERTECEL, The Black Sea and the Ottoman-Russian Relations in 1702-1705. Unpublished English Diplomatic Reports	63-80
ȘTEFAN ANDREESCU, Prince Vlad the Impaler and Mahmud Pasha the Greek: Notes on a Controversial Source	81-88
OVIDIU CRISTEA, The Venetian-Genoese Rivalry over the Black Sea: The Campaigns of Giustiniano Giustiniani (1323, 1328)	89-106
VIOREL ACHIM, Actions Undertaken by the Hungarian Kingdom for Territorial Recovery at the Lower Danube (1279-1284)	107-120
*	
ȘERBAN MARIN, "Dominus quartae partis et dimidiae totius imperii romaniae". The Fourth Crusade and the New Title of Doges as Recorded in the Venetian Chronicles	121-150

MONETARY CIRCULATION AND TRADE IN THE PONTIC – DANUBIAN REGION

ANA-MARIA VELTER, CONSTANȚA ȘTIRBU, Economic Relations Between the Romanian Countries and Spain. The Circulation of Spanish Silver Coins in the Romanian Territory (Sixteenth-Seventeenth Centuries)	151-190
--	---------

„Revista istorică”, tom XV, 2004, nr. 1 – 2, p. 1 – 256

MÁRIA PAKUCS, Commercial Links Between East and West. The Transit Trade of Sibiu in the Sixteenth Century.....	191-206
ANCA POPESCU, Customs Regime and Political Domination : Chilia and Cetatea Albă in the Fifteenth Century	207-214
 NAVY AND NAVIGATION INSTRUMENTS	
STOICA LASCU, The Romanian Navy in Interwar Testimonies. A Historiographical Study	215-228
ANDREEA ATANASIU-GĂVAN, Astronomical Navigation in the Middle Ages. From the Northern Star to Davis' Quadrant	229-236
 SCIENTIFIC LIFE	
"Central Europe, the Romanian Principalities and the Pontic Space" Programme. List of Papers, 2003 – June 2004 ; International Conference "Carmen Sylva: Königin, Dichterin, Mäzenin," 20-22 November 2003, Kassel (Adrian-Silvan Ionescu).	237-240
 NOTES AND REVIEWS	
* * * <i>The Crusades. The Essential Readings</i> , ed. by Thomas F. Madden, Blackwell Publishers, Oxford, 2002, 276 pp. (Ovidiu Cristea); CARMEN ATANASIU, <i>Problema suveranității României la Dunăre și "Navafluvială Română"</i> (1919–1945) (The Issue of Romania's Sovereignty at the Danube and the "Romanian River Navigation", 1919–1945), Bucharest, 2003, 319 pp. (<i>Daniela Bușă</i>); MELENTINA BÂZGAN, <i>Județele Țării Românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea</i> (The Counties of Wallachia until the Mid-Eighteenth Century), Edit. Cartea Universitară, Bucharest, 2004, 237 pp. + 57 maps (<i>Marian Coman</i>); IONEL CÂNDEA, PAUL CERNOVODEANU, GHEORGHE LAZĂR (coord.), <i>Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani</i> (Dedication to Petre Ș. Năsturel on his Eightieth Anniversary), Edit. Istros, Brăila, 2003, 827 pp.+ ill. (Adrian-Silvan Ionescu); RUXANDRA DREPTU, MARIANA PĂVĂLOIU, <i>Dimitrie Știubei</i> , Edit. Yacht Club Român, Bucharest, 2003, 93 pp. + ill. (Adrian-Silvan Ionescu); EDGAR HÖSCH, KARL NEHRING, HOLM SUNDHAUSEN (Hrsg.), <i>Lexikon zur Geschichte Südosteuropas</i> , Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2004, 770 pp. (Şerban Papacostea); FLORENȚA IVANIUC, <i>Instituția hotărniciei în Tara Românească. Secolele al XIV-lea – al XVIII-lea</i> (The Boundary-line Institution in Wallachia. The Fourteenth-Eighteenth Centuries), Edit. Academiei, Bucharest, 2003, 221 pp. (<i>Marian Coman</i>); MEHMET ÖZ, XV. - XVI. yüzyıllarda Canik Sancığı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, XX + 234 pp. + maps (Adrian Tertcel); Lorenzo Valerio. <i>Carteggio (1825 – 1865)</i> , vol. IV (1849), ed. Adriano Viarengo, Fondazione Luigi Einaudi, Torino, 2003, CXLV + 502 pp. (Raluca Tomi)	241-255

ROMÂNII ȘI ITALIENII – EVOLUȚII ȘI CONVERGENȚE

INTERFERENȚE REVOLUȚIONARE ROMÂNO-MAZZINIENE DUPĂ 1848

CORNELIA BODEA

În 1848 revoluția a urmărit a ridica pe român în drepturile sale de om, de cetățean și de nație. Programatic-oficial, revendicarea acestui întreteleit comandament s-a concentrat în toate trei țările în jurul autonomiei naționale și a organizării instituționale burghezo-democratice. În desfășurarea evenimentelor însă, din programul național-politic – cristalizat cu ani în urmă – s-a conturat cu piscuri înalte conlucrarea concertată pentru reconstituirea unității statale, în etape prioritare, de o parte prin unificarea Moldovei și Țării Românești, de alta, prin unirea politică a teritoriilor de sub stăpânirea habsburgică. Ideea de independentă și unitate în formula *României integrale* de asemenea s-a materializat prin întrajutorările frătești și solidaritatea revoluționară, care au depășit hotarele provinciilor istorice; ca și prin afirmarea conștientă a dezideratului de împlinit.

Rezultatele eforturilor de conjugare a acțiunilor în scopul național comun, prioritari sau de perspectivă, n-au atins măsura aspirațiilor. De aceea, după înfrângere – în exil – protagoniștii revoluției și-au imputat în repetate rânduri vina insuccesului. Rechizitoriu acțiunilor lor trecute a fost și circumstanțial, deoarece ocolirea revendicării exprese a unității și independenței statale în programul oficial, ca și neizbutitele eforturi de la 1848 au avut cauze mult mai complexe. Ele erau de căutat deopotrivă în realitățile obiective, istorice din Moldova, din Țara Românească și din Transilvania, ca și din imediata lor vecinătate.

Puterile împotrívitoare unității naționale au rămas aceleași și după revoluție. Dar și forțele progresului s-au mai întărit. Un prim simptom îl constituie fluxul general revoluționar dătător de speranțe pentru așa-numitul “an slăvit 1852”. În exil, pe de altă parte, condițiile de vasalitate, de protectorat, de dominație străină; condiția de țară supusă și despărțită prin frontiere politice nefirești de restul teritoriului național, implicit deci de membrii aceleiași familii sau națiuni, toate puteau fi mai ușor nesocotite. De aceea idealul național a redevenit obiectiv primordial al luptei. De aceea și minimalizarea acțiunilor din trecutul înfrânt în raport cu eforturile pentru viitorul care se cerea optimist, victorios, era parte din arsenalul ideatic necesar întreținerii spiritului revoluționar și pregătiri pentru un nou iureș, o nouă revoluție, care nu trebuia să întârzie.

În urmărirea idealului național s-au bătut căile diplomației și ale presei, căutându-se a se câștiga, prin memorii și proteste, cabinetele europene, cercurile politice și economice, opinia publică europeană. Dar s-a mers deopotrivă și pe

calea revoluționară, conspirativă. Când speranțele în mijloacele diplomației se dovedeau mai slabe, atunci mai ales încrederea în forța mulțimii, a poporului devinea mai impetuoașă, aspirațiile și planurile ele însese erau mai largi, mai temerare, vizând *România întreagă, România unitară*.

Pentru țelul major al unității politice, emigrații români au îmbrățișat ideea revoluției europene generale și i s-au alăturat din 1849. Ideile de solidaritate revoluționară a tuturor națiilor Europei au stimulat misiunea lui N. Bălcescu în Ungaria și Transilvania (aprilie-august 1849), pe lângă alte inițiative românești de asociere internaționale secrete. Nicolae Bălcescu a propus și formarea unui *Comitet al Europei Orientale*, în ianuarie 1850.

În iulie, prin grija lui Mazzini, a lui Ledru Rollin, a polonezului Albert Darasz și, de partea germană, a lui Arnold Ruge, a luat ființă *Comitetul Central Democratic european* (il Comitato Centrale democratico europeo) la Londra. Intrarea românilor în acest Comitet nu s-a făcut totuși decât în vara lui 1851. Așa hotărâseră, ca adeziunea oficială să nu o înainteze până când pregătirile lor, de acasă și din afară, nu o îndreptăreau. Voiseră înainte de toate să reprezinte ceva, ca să poată știi ce ajutor puteau oferi celoralte popoare și primi, la rându-le, precum și ce lucrare proprie puteau întreprinde la o vreme de mișcare [cf. Scrisoarea din 26 nov. 1850 a lui N. Bălcescu].

Precizarea poziției ferme revoluționare a fost prilejuită de evenimentele petrecute în Muntenia, în august 1850; când reacțiunea internă și externă și principalele Stirbei, urmărind compromiterea elementelor revoluționare în fața poporului și a opiniei publice generale, pușeseră în seama acestora fomentarea unor tulburări înscenate. Atunci s-a constituit la Paris *Comitetul sau Comisia de propagandă* “a ideilor curat românești”, sub direcția lui Bălcescu, a lui Vasile Mălinescu, moldoveanul, și a lui Dumitru Brătianu. Prima formă organizatorică, deci în numele căreia emigrația a acționat coordonat, în nume colectiv. Concomitent s-a reușit înmănuncherea unui grup omogen în jurul revistei-program “România viitoare”, în care revoluția a fost proclamată singura cale pentru realizarea României unitare, “liberă și puternică”. [Ridicându-se împotriva uneltirilor ce se urzeau acasă în numele mișcării, manifestul adresat *Poporului român* la 20 septembrie 1850, cerea fraților din țară să aștepte în liniște și răbdare “ziua preursită”, “ceasul sculării popoarelor și al biruinței lor” împotriva tiraniei. Această primă declarație de solidaritate românească cu mișcarea europeană e semnată, în afară de autorul ei, N. Bălcescu, de alți zece fruntași ai emigrației. Cu ea s-au deschis coloanele revistei. Bălcescu semnează și articolul de fond destinat a fixa locul revoluției viitoare în “mersul revoluției în istoria românilor” și a-i defini caracterul: “*Ea nu se va mărgini a cere libertatea din lăuntru, care este peste putință a dobândi fără libertatea din afară, libertate de sub dominația străină; ci va cere unitatea și libertatea națională*” a tuturor românilor.]

După câteva luni, în primăvara lui 1851, a fost reactualizat *Comitetul revoluționar de la 1848*; iar noua promoție a tineretului s-a organizat în cadrul societății *Junimea română* (februarie 1851), cu revistă proprie și sub ocrotirea “vârstnicilor” în spirit bălcescian și mazzinian. Aici scopul întreit pentru care

trebuia dată lupta cea mare formulat în următoarele devize: 1. război celor apăsaitori, solidaritate cu cei apăsați; 2. independență și unirea tuturor românilor; 3. Organizarea adevăratei democrații. Primul număr al revistei (aprilie 1851) a avut un răsunet internațional. Mazzini a hotărât reproducerea articoului-program în revista democrației italiene, prefațat de o prezentare a sa; și în jurnalul democrației polone, însotit de o notă a lui Albert Darasz.

Numărul următor al aceleiași reviste (iunie) găzduia *Discursul* închinat de N. Bălcescu revoluției românilor transilvani de la 1848, “simțământului național și dragostei libertății” manifestată de “frații de peste munți” în evenimentele acelor ani. Situându-se și aici pe poziția revoluției generale în care vedea dezlegarea însăși a problemei naționale, Bălcescu încheia apologia solidarității românești cu îndemnuri la mobilizarea comună – română și maghiară – alături de toate popoarele subjurate, în lupta împotriva absolutismului.

Pregătirea a putut fi astfel dirijată și intensificată, în țara întreagă, ca și în afara ei, prin propagandă scrisă și vorbită, prin emisari speciali, ca și prin acțiuni conspirative mai largi.

S-au reluat legăturile și tratativele cu revoluționarii maghiari emigrați, pentru întărirea frontului comun antihabsburgic și antițarist. S-a urmărit aceeași înțelegere cu polonii și sărbii. Discuțiile dintre revoluționarii poloni, maghiari și români s-au desfășurat la Brussa și Kutahia, la Constantinopol și Paris pe tema majoră a federalizării și cooperării viitoare. Pentru deslușirea intențiilor sărbești fusese înșărcinat I.I. Filipescu, care se găsea la Belgrad. La Constantinopol și în Asia Mică au lucrat în special Ion Ghica și Alexandru Golescu Albu. N. Bălcescu a căutat colaborarea cu grupul maghiar mazzinian de la Paris și Londra (Teleki, Klapka, Pulszki). Dar forul deliberativ nu l-au constituit aceștia. Propunerile formulate de Bălcescu – atât memoria din iulie 1850, redactat la cererea contelui Zamoyski, cât și în memoria din februarie 1851 adresat direct Comitetului revoluționar maghiar recent constituit – au fost dezaprobată în ultimă instanță de Kossuth. Bălcescu pornea de la principiile axate în mod imperios pe “respect, recunoaștere, egalitate și solidaritate a naționalităților” sau, exprimate altfel, pe “libertate, egalitate, fraternitate pentru indivizi; libertate, egalitate, fraternitate pentru naționalități”. Teza românească, democratică și națională, a fost combătută de pe vechile poziții “aristo-democratice” maghiare (așa le numea Bălcescu). *Federației naționalităților* i s-a opus *federația de state*. În răspunsul lui Kossuth (25 aprilie 1851) – comunicat lui Mazzini – se găsește aceeași tendință concesivă față de problema Croației și aceeași intransigență oarbă față de problema transilvană. Dacă pentru primul teritoriu se putea face un “sacrificiu” lăsându-i deplină independență, pentru Transilvania, pe care fostul conducător al revoluției o proclama și atunci corp comun cu Ungaria, discuțiile au fost alături cu realitatea. Ca suprem argument, Kossuth declarase că “românii din Transilvania nici nu se gândeau la astfel de extravagante!” ... formulări și poziții care nu au avut darul de a convinge nici pe români, nici pe mazzinieni. Dimpotrivă. Dealtfel, și intrarea lui Kossuth în Comitetul Central Democratic European s-a făcut Tânziu după adeziunea românilor, cu toată stăruința lui Mazzini.

Pe plan intern, starea de spirit de acasă îndreptăcea mai mult optimism în Moldova decât în Țara Românească. Aceasta datorită directei colaborări a domnitorului moldovean Grigore Ghica cu mișcarea națională (ceea ce nu a fost cazul lui Barbu Știrbei). Punctul de reazem și iradiație panromânească a fost căutat însă cu precădere în Transilvania. Acolo, eroismul popular și sacrificiul în vieți și bunuri dovedite cu prisosință în războiul abia stins, dar nerăsplătit mărise îndărjirea generală. Intelectualitate și popor au reacționat deopotrivă. Ecoul or avea să-l facă pe Bălcescu să afirme să afirme în decembrie 1850; „*Cu românii de acolo vom putea odată pune ţările în picioare. Printr-înșii chestieoa noastră se leagă cu a Europei; fără dânsii suntem izolați*”. Ideea aceasta au nutrit-o mulți, de o parte și alta a Carpaților. O cimentaseră anii revoluției și de după revoluție prin conviețuirea revoluționarilor moldo-munteni în mijlocul populației românești din Transilvania, începând din marginile Brașovului și ale Sibiului și până în inima munților Apuseni, și în tot Banatul. Si viceversa, prin trăirea transilvanilor, în refugiu lor din 1849, sub administrația românească din Principate.

Când Grigore Ghica, ca nou domn al Moldovei, a ridicat opreliștea întoarcerii expatriaților din martie 1848, evenimentul a fost salutat cu entuziasm și justificate speranțe din partea muntenilor siliși a rămâne în exil. Moldovenii au promis sprijin sporit în susținerea cauzei. Și aşteptarea nu a fost dezamăgită. De aceea, în Moldova nu au fost trimiși emisari de legătură, ci numai instrucțiuni de coordonare a mișcării și apeluri la sprijinul bănesc; în timp ce în Muntenia, rândurile descompletate au trebuit întăriri și cu oameni, și cu instrucții.

În gândul conspirativității, mulți proscriși munteni au rămas în Transilvania, în ciuda ordinelor date de autoritățile austro-ruse (decembrie 1848 – ianuarie 1849) de a fi îndepărtați din vecinătatea Principatelor. Alții au revenit, trimiși anume. De acolo pândeau prilejul de a pătrunde în Valahia; sau acționa în ascuns în regiunile de frontieră. Cu românii de sub administrația habsburgică, întâlnirile se realizau și la Viena: prin studenți români la studii, prin delegați speciali din cuprinsul Monarhiei care veneau să stăruie pentru drepturile legitime. La Viena se stabilise și generalul Magheru. Pentru a se întâlni cu toți aceștia a fost trimis de la Paris Alexandru G. Golescu. El a venit în martie 1850 cu instrucțiuni precise de acțiune și coordonare a mișcării în cadrul „Tinerii Români”. Cu planul unei „asociații mari între toți români”, bazată pe comitete supuse unul altuia în toate cele cinci țări române și având un Comitet central la Paris. Pentru chestiuni internaționale, legătura era prevăzută a fi asigurată prin reprezentanți proprii într-un Comitet al Europei Orientale și, mai sus, într-un Comitet revoluționar european, prefigurare a ceea ce curând avea să se numească Comitetul Central Democratic European de la Londra.

Un ecou al vizitei lui Golescu la Viena e identificabil în plecarea neașteptată a lui Magheru la Sibiu, în Transilvania (iunie-iulie). În loc de a se duce la Paris, unde fusese chemat și așteptat ... noua misiune se dovedea mai stringentă. După Magheru, tot la Sibiu avea să vină Ion C. Brățianu, trimis anume de „Comisia pentru propaganda ideilor curat românești”. Brățianu avea să stea șase luni; timp în care a înregistrat adevărate succese conspirative – dovedite documentar, recent, de

semnatara paginilor de față. De n-ar fi să-i amintim decât *multiplicarea prin retipărire* a materialelor revoluționare redactate și publicate în prim tiraj la Paris. Și aceasta sub plină funcționare a legii marțiale, sfidând vigilența organelor Comandamentului civil și militar habsburgic al Transilvaniei, în strânsă legătură cu exponentii mișcării naționale române și în complicitate cu revoluționară cu alți conlocutori transilvani. Mai mult. În nemijlocit contact cu țara de peste Carpați. Să adăugăm că difuzarea subversivă a multora din manifestele revendicând unitate și independentă națională a putut-o face chiar în lăzi cu emblema imperială sustrase de la cancelaria guvernială.

Din Imperiul Austriei, pe care l-a părăsit fortuit în ianuarie 1851, dar pe care avea să-l mai străbată și în alte rânduri în lungul și latul țărilor lui componente, convingerea lui Brătianu și a celor cu care venise în contact era că “vulcanul revoluționar fumega încă”. Că unitatea națională devenise “o trebuință a epocii”, care nu mai putea fi zădărnicită. Suvenirea standardului național: maghiar, polonez, boem, italian, român era pentru soldații pestriței armate imperial mai puternică decât obligatorul standard bicefal. Revoluția dăduse legitimitate deplină sentimentelor, ideilor și drepturilor care înainte de '48 abia se puteau exprima. Austria se temea mai mult de o zguduitură în numele naționalităților decât de un război în sine. Epitropia ei zgomotoasă era dezavuată, și în locul conglomeratului se revendica dreptul la viața națională, independentă. Nu erau de ignorat, firește, mijloacele de constrângere ale absolutismului reîntronat. Legea marțială, politica de germanizare, colonizările masive de populații germanice, eforturile de dezvoltare comercială și industrială prin care se urmărea înăbușirea intereselor naționale. Dar toate acestea trebuiau demascate și combătute. A.G. Golescu se întorsese din misiunea sa cu aceleași păreri.

Pentru planurile de lucrare menite să pregătească punți colaborării internaționale, emigrații români au însărcinat și pe un alt entuziasmat promotor al “României unitare”, pictorul Constantin Daniel Rosenthal. Educația sa maghiară și vieneză îndemnase pe C.A. Rosetti să-i încredește misiuni speciale în Elveția și Austria (noiembrie 1850 – iunie 1851). Acolo trebuia să lucreze, să picteze, să vază și să vorbească. Relatări și informații amănunțite sau răspunsuri la întrebări precis formulate de la Paris devineau imperitative pe măsură ce se apropiua de zonele direct vizate din Imperiul multinațional. Rosenthal avea cu sine și literatura propagandistică românească pentru a o transmite mai departe. Pachete de acest fel î se trimiteau mereu de la Paris. O expediție poștală din Elveția sau Austria, în Transilvania sau Principate, pe o adresă reală sau convențională intermediară dădea mai puțin de bănuitor decât când purta stampila poștei franceze. Prin iunie 1851 misiunea sa primea o nouă destinație: Transilvania și apoi București. Cum posibilitatea reedităriilor subversive încetase odată cu plecarea forțată a lui Brătianu de la Sibiu, Nicolae Bălcescu făcuse o cerere – în martie 1851 – prin intermediul contesei Elena Sturza, de a se stabili el în Transilvania; dar se lovise de refuzul categoric al autorităților habsburgice. Din ianuarie 1851 plecase și Vasile Mălinescu, de la Paris, via Brussa, cu gândul de a ajunge în Bucovina, ca acolo, cu

ajutor moldovean, să poată reînvia jurnalul (“Bucovina”), suspendat din septembrie 1850. Cunoscându-se reușita colaborare a lui Ion Brătianu cu tipografii sași, presupunerea că noua sarcină ce i se încredința lui Rosenthal în Transilvania putea fi similară nu pare exlusă. Evenimentele o cereau imperios. Înainte de a ajunge la destinație, Rosenthal a fost arestat la Pesta, în urma descoperirii corespondenței sale codificate cu Parisul. Au urmat grele interogatorii cărora el le-a pus capăt prin sinucidere în celula închisorii, la 23 iulie.

Evenimentele la care ne refeream se desfășurau pe două planuri. Pe de o parte, retragerea trupelor de ocupație, țariste, din Principate (în mai 1851) declanșase un nou reviriment publicistic, cu o difuzare febrilă în tot spațiul carpato-dunărean. De altă parte, experiența cumulată în ultimele luni fusese de natură a determina și pasul amânat din august 1850, adeziunea oficială la *Comitetul European*. Calendaristic, afilierea la Comitetul european a înregistrat etape general cunoscute: în aprilie sosirea la Londra a delegatului român, Dimitrie Brătianu; la 10 mai, oferta formală de adeziune; de pe la 15 iunie, manifestul celor patru din Comitetul european adresat “*Populațiilor române*” și larga lui publicitate în presa franceză; a urmat apoi, de la 18 iunie și în luna următoare, schimbul de scrisori polemice dintre Daniel Irányi și Dumitru Brătianu în presa pariziană pe marginea neînțelegerii arătată de maghiari în 1848 față de români și de slavi. În fine, răspunsul din 11 septembrie, dat de *Comitetul național român* la manifestul din iunie al celor patru. La dorința expresă a lui Mazzini, Comitetul român a adoptat un ton moderat, “mazzinian”, o întindere frâtească de mână pentru lupta comună împotriva tiraniei. Lăsând în seama viitorului “Congres al popoarerelor libere” tutelarea problemelor naționale, se precizează totuși:

“Libertatea este atât de înăscută în noi, încât indivizii și popoarele, chiar și cele mai fireșc simpatice între dânsene, se vor depărta unele de altele și se vor respinge rând pe rând, dacă forța vrea să-i silească a se uni ...”

Și, mai departe:

“Este în interesul tuturor ca fiecare nație să-și adune toate părțile într-un tot compact, să se orânduiască viguros, să-și dezvolte la nesfârșit propria-i individualitate și s-o armonizeze cu a celorlalte Nații din aceeași gintă. *De aceea gândul de care suntem mânați în toate faptele noastre, noi români, e acela de a ne uni cu toții într-un singur tot indivizibil ...*” (subl.ns. – C.B.).

Pregătirile din toamna lui 1851 poartă semnul strânselor conlucrări în cadrul revoluției europene. Kossuth și revoluționarii maghiari intraseră în „hora popoarelor”. Mișcarea românească nu mai are conducerea bălcesciană. În fruntea ei rămân: Brătianu, Golești și Rosetti. Bolnav, Bălcescu îi urmărea totuși de la Hyères. Propaganda de data aceasta s-a făcut mai ales în rândurile soldaților din armata imperială habsburgică. Unul din marii emisari acum fiind Ștefan Golescu, prieten devotat al Bălcescului. Itinerarul său bogat a cuprins Berlinul, Frankfurtul, Mainz, Dresda, Viena, Praga ... În capitala Austriei, Magheru, care avusese prilej să facă propagandă printre români din regimentele austriece (în trecerea prin Viena), se gândeau de pe acum să se tragă lângă graniță pentru semnalul începerii.

Prin Papiu Ilarian știrile din Banat și Transilvania anunțau că “îndată ce revoluția ajungea la Viena, aceste două provincii erau în picioare”.

Revoluția însă, care în convingerea promotorilor ei trebuia să aducă “pulberea coroanelor, a abuzurilor și a legilor nedrepte”, n-a mai ajuns la Viena pentru că nici n-a început. Soarta ei se hotără de factori mai complexi decât voința sau dorința ... Împotriva aşteptărilor și speranțelor, anul 1851 s-a încheiat cu instaurarea regimului imperial și în Franța. Lovitura de stat napoleoniană de la 2 decembrie sau 18 Brumar fusese și o lovitură grea dată revoluției. În aceeași lună, la 31 decembrie, Curtea de la Viena abroga, la rândul său, Constituția pe care o semnase la 4 octombrie 1849. În Transilvania gravitatea situației o marca adăogarea, la 15 februarie 1852, a pedepsei cu moartea prin ștreang pentru orice fel de punere la cale cu scop revoluționar.

Mazzini și Comitetul de la Londra nu s-au lăsat prea stânjeniți de noua întorsătură în politica europeană. Propaganda lor continuă. Dar elanul general e mai scăzut. În februarie 1853, eșecul revoltei de la Milano reprezenta o nouă lovitură. Abia evenimentele care anunțau începutul războiului Crimeii aveau să readucă un nou stimul.

Împrejurările războiului vor sili treptat renunțarea temporată la revendicarea României integrale și revenirea la soluția pe etape; prioritar impunându-se – pe plan intern și extern – *Unirea Moldovei și Țării Românești*. După o neizbutită încercare de insurecționare a Olteniei, mijloacele de luptă devin din nou cele legale: memorii, proteste și publicistică unionistă adresate marilor puteri și opiniei publice generale. Chestiunea Principatelor dunărene e adusă înaintea areopagului diplomatic european o dată cu tratativele de pace de la Viena, Constantinopol și Paris. Marile Puteri hotărând consultarea voinței poporului aveau să se convingă curând că *Unirea* devenise idee-fortă îmbrățișată de mase.

Mântuitorii de condeie sau oameni de acțiune, protestatari cu vorba și fapta, exilații reveniți – în 1856-1857 – la vatră, împreună cu poporul și stimulați de el aveau să desăvârșească, în 1859, prima visare, primul stat național unitar.

Tipărim în anexă *Regulamentul Societății Masonice din Italia*, alcătuit în 1849, document inedit.

Regolamento per la Società Massonica in Italia

Capitolo I Scopo Dell’Instituzione

La loggia o società Massonica ha per scopo principale la persecuzione del dispotismo ed il rovesciamento delle Monarchie assolute. La Società agisce nel mistero impenetrabile, e le sue deliberazioni non sono emanate che da un numero ristrettissimo d’ individui, conosciuti sotto il nome di Consiglio deliberante. La Società Massonica nel rovesciare l’assolutismo mira ad una meta, e questa meta è

la libertà politica e religiosa dei popoli. Ciò si ottiene in due modi: o col Governo Monarchico costituito, dipendente cioè da una Costituente Sovrana nelle mani dei Rappresentanti del popolo, per la quale il Principe viene ad essere il Magistrato Esecutore dei decreti della medesima ed il Simulacro /diremo così/ del Capo Costituente; o con la Republica democratica.

Tralasciando le questioni che cadrebbero in acconcio per dimostrare quale dei due Governi sia più facilmente attuabile, avuto riguardo alle infelici condizioni odierne di Europa e più spezialmente d'Italia, la Società è radicale democratica ed opera nel senso di Republica Socialista; ma oggi dirige i suoi sforzi all'installazione della Monarchia Costituita, essendo necessario scendere gradatamente alla Republica, e non di slancio. Così operando non si urtano di troppo le opinioni, e con questa via di mezzo si preparano i popoli ad oltrarsi in Republica. Ma se nel periodo della Revoluzione si sviluppassero per avventura gli elementi necessarii per scendere alla forma Rapublicana noi li affretteremo volontirosi e vi condurremo con lieto animo i popoli. Fin qui fu il lato politico.

Il secondo scopo della Società è la Morale, la quale deve essere scrupolosamente seguita a seconda dei precetti evangelici. Per rendere un popolo capace a governarsi e necessario moralizzarlo, educarlo; che se ciò non fosse si scenderebbe alla licenza, alla anarchia. A tale effetto la Società diffonde per mezzo della stampa e della parola nelle masse dei popoli quei sani principy, che possono renderli virtuosi; ne dovrassi trascurare di educarli contemporaneamente al nuovo ordine politico che si va preperando. Previa questa disposizione degli animi loro, i popoli non rimarranno colpiti da novità al nuovo ordinamento politica ed invece di trovare in essi degli avversarj ignoranti, avremo dei cooperatori energici e coscienziosi.

Capitolo II Del Consiglio deliberante

Il Consiglio Deliberante è composto di tre Individui, membri Della Società. La carica Dei Consiglieri è perpetua nè può rimanere vacante che colla morte, o per espulsione dalla Società, lo che è la stesso che morte. È personale, ni si trasmette agli eredi, quantunque appartengano alla Società.

I segreti politici per i quali deve talvota la Società agire non sono conosciuti che dal Consiglio.

Il Consiglio Deliberante regola di suo pieno arbitrio la Società, e le leggi dettate dal Consiglio stesso, quantunque estranee, debbono essere eseguite dalla Società, la quale non può sindacare, nè investigare i motivi che hanno indotto il Congilio ad emettere una deliberazione.

Il Consiglio Deliberante ha facoltà di imporre a ciascun socio qualunque sia operazione, ed il socio dovrà cecamente obbedire; mancando di obbedienza verrà considerato traditore, e come tale reo di morte.

Il Consiglio si aduna ogni qual volta la necessità lo imponga.

Il Consiglio ordina le sedute straordinarie dei socj ogni qual volta se ne verifichi el bisogno.

Il Consiglio ha la direzione suprema ed assoluta sul personale degli Impiegati, i quali dipendono dal Consiglio sottante, sia per la nomina, come per la rimozione.

Il Consiglio ordina d'urgenza a tutte la spese che sono necessarie senza obbligo di renderne conto alla Società.

Il Consiglio ordina di suo piena arbitrio, e senza obbligo di renderne conto, quelle spesce relative a congiure ed altri eccessi che debbano rimanere occulti, interessando di troppo la conservazione dei segreti politici della Società.

Le deliberazioni del Consiglio dovramo essere trascritte in apposito libro e col carattere simbolico, conosciuto soltanto dal Consiglio.

Qualunque componente il Consiglio si renda traditore sarà reo di morte. Egli s'intenderà dimesso dalla carica nel giorno stesso in cui sarà presentata contro di lui l'accusa all'adunanza generale dei socj, i quali dopo aver dichiarato l'esistenza o insusistenza del delitto imieranno a pluralità di voti l'accusato al Comitato di Giustizia, che dovrà compilare il processo colla maggiore celerità, e quindi dopo le resultanze del processo stesso emanerà analoga sentenza, o assolutoria, o còndannatoria, che in ogni modo sarà presentata alla prima adunanza, ed i socj dovranno confermarla, od annullarla o modificarla.

Vacando la carica di Consigliere, dovrà entro venti quattro ore nominarsi altro soggetto fra i socj a pluralità di voti, e col mezzo di schede segrete.

Capitolo III Del Comitato di Giustizia

Il Comitato di Giustizia è composito di cinque individui della Società, da nominarsi volta per volta dall'adunanza generale. Questo Comitato deve con sollecitudine compilare il processo che gli viene affidato, consultando le prove testimoniali tanto in favore che contro l'accusato, e dalle resultanze del processo dovrà prendere norma per emanare la sentenza.

La sentenza dovrà essere senza dilazione presentata all'adunanza generale, ove a pluralità di voti sarà dichiarato dai socj, se debba o non debba eseguirsi la sentenza medesima.

Eseguita o rigettata la sentenza rimarrà sciolto il Comitato di Giustizia.

Capitolo IV Dei Socj

I socj dividonsi in due categorie:

Socj corrispondenti e Socj onorarii.

I socj corrispondenti dovranno pagare una tassa mensuale anticipata, in quella quantità per la quale si obbligheranno nell'atto di ammissione. In questa

categoria sono compresi tutti quegli individui, che hanno delle risorse patrimoniali o personali, nè potranno in qualunque siasi modo esimersi dal pagamento della tassa, quando la Società abbia decretato di collocarli fra i soci corrispondenti. I soci non onorari pagano alcuna tassa. In questa categoria sono compresi tutti coloro, che per mancanza di mezzi pecuniary sono nell'impossibilità assoluta di corrispondere la tassa.

I soci onorari servono la Società o con l'opera intellettuale, o materiale, a seconda delle circostanze e degli ordini che riceveranno dal Consiglio Deliberante. Il socio che si rendesse reo di tradimento va sottoposto alla medesima procedura, indicata al Capitolo III pei membri del Consiglio.

Qualunque socio sia convinto di tradimento o di disobbedienza sarà reo di morte; e se fuggisse sarà il di lui nome con i suoi connotati circolato a tutte le logge, affinchè ovunque possa arrivarlo il pugnale vendicatore della Società.

D'altronde la Società garantisce la sicurezza personale di ciascun socio, che per prestare obbedienza e per adempire gli ordini ricevuti si compromettesse dirimpetto al Governo ed alla Giustizia ordinaria: La Società proveva anche al sostentamento della sua famiglia.

Capitolo V Dell'ammissione alla Società

Niuno può essere ammesso alla Società, se non viene presentato da tre soci, i quali dovranno sulla loro responsabilità personale rispondere del candidato. Il candidato dovrà essere introdotto in una stanza fuori del locale delle adunanze ordinarie, poichè prima di essere stato ammesso alla Società non deve conoscere né il locale delle adunanze, né le persone che le compongono.

Ivi saranno a lui letti tutti i Capitoli concernenti la Società, alla presenza dei componenti il Consiglio Deliberante, i quali sarranno coperti da lunga cappa e cappuccio.

Terminata la lettura e dopo che avrà ricevuta verbale comunicazione dei pericoli che correrebbe mancando di fede, si farà giurare di essere fedele alla Società in vita ed in morte, ponendo la mano sopra un teschio umano. La formula del giuramento sarà così concepita: Io, N.N. avendo bene intesi e ponderati tutti i Capitoli che regolano la Società Massonica, e desiderando servire la Patria mia, sacrificando ad Essa tutti i miei averi, le mie affezioni e la mia vita, dichiaro di volere formare parte della Società medesima, e giuro avanti a Dio ed agli uomini, e su questo teschio dei Padri miei, di essere sempre fedele alla compagnia alla quale ora mi ascrivo, dichiarando di eseguire scrupolosamente qualunque ordine siami dato, e di rinunciare alla mia vita, quando per tradimento o per inattezza io manchi di rendere alla Società quei servigi, che mi verranno imposti.

Iddio sia testimone del mio giuramento, e se lo infrango, cada la di lui maledizione sul capo mio, e sù quello dei figli miei e dei miei genitori. –

Terminata di proferire questa solenne formola i socj abbraccieranno il nuovo venuto, e sarà congedato.

Il nuovo socio non potra prima di quindici giorni, decorrendi da quella della presentazione, essere considerato come ascritto alla Società, nè dovranno prima di detta epoca essergli svelati i segni Massonici. Nel periodo di questi quindici giorni dovrà egli essere scrupolosamente sorvegliato, per acquistarne sempre maggiore cognizione, non trascurando di sedurlo per ogni lato con danaro e con lusinghe ambiziose. Se venisse scoperto traditore o inetto, verrà affidato al pugnale dei socj.

Il nuovo socio avendo date prove soddisfacenti di se, verrà nell'epoca e nel modo sopraindicato presentato di nuovo al Consiglio deliberante nella sala delle adunanze ordinaire, ove i componenti il Consiglio stesso a viso scoperto la riceveranno, e dopo avergli fatto ripetere il giuramento, gli consegneranno il pugnale e gli sveleranno i segni Massonici.

Niun socio potrà entrare nella sala delle adunanze senza avere presentato alla porta il biglietto d'ingresso, e senza avere riposto alla parola simbolica che gli verrà diretta. Ciò nonostante dovrà il socio essere conosciuto dal custode della porta, e quando non lo sia dovrà indicare almeno due socj che lo conoscono personalmente, i quali saranno chiamati per fare la cognizione. Ciascun socio sarà obbligato di sopportare e corrispondere qualunque tassa straordinaria che piacerà al Consiglio deliberante d'imporre per le esigenze della società. Chi mancasse di obbedire a questa ingiunzione verrà riguardato come ribelle, e come tale reo di morte. È necessario che questa disposizione sia con tutto il rigore osservata, poichè può talvolta accadere, che la Società per mancanza di mezzi pecuniari debba sospendere, o rovinare una impresa della maggiore importanza. Si terrà apposito registro dei pagamenti di queste tasse straordinarie, poichè trovandosi la tassa superflua dalla Società, verrà effettuata la restituzione ai tassati con regola proporzionale.

Capitolo VI Delle adunanze straordinarie dei soci

Le adunanze sono presiedute dal Consiglio deliberante, e possono intervenirvi tutti i socj, i quali debbono alla porta presentare il biglietto e rispondere alla parola simbolica, che gli viene diretta dal custode.

Queste adunanze sono convocate dal Consiglio quando si verifica l'urgenza. Tanto i membri del Consiglio, quanto i socj hanno voto equale.

Le deliberazioni si fanno a pluralità di voti. Il Seggio /cioè il Consiglio Deliberante/ fa la proposizione, e questa dopo discussa si manda a voti, i quali vengono dati per alzata e seduta, quando non piaccia al Seggio di procedere alla

votazione segreta. Quando la Deliberazione non resti vinta, ed i voti siano pari, si manderà nuovamente a partito, e se anche in questo secondo esperimento risulti uguale la votazione, il Consiglio deliberante voterà isolatamente, e il deliberato dal Consiglio darà la tratta ad uno dei due partiti. Le deliberazioni vengano registrate dal Segretario in apposito libro e scritte col carattere simbolico.

Prima di aprire la seduta sarà proceduto all'appello nominale dei socj, e nella prima deliberazione dovrà farsi menzione dei presenti e degli assenti.

Le deliberazioni sono valide qualunque sia il numero dei socj presenti, purchè sia stato loro trasmesso l'invito. L'invito per le adunanze straordinarie conterrà l'indicazione del giorno ed ora precisa in cui sarà aperta, e cinque minuti dopo l'ora indicata verrà chiusa la sala, nè alcun socio avrà diritto di entrare.

Capitolo VII

Dei diversi impieghi provisioni ai medesimi inerenti

Per l'esatto disimpegno delle ingerenze riguardanti l'interesse della Società vi saranno i seguenti Impiegati removibili ogni qual volta il Consiglio lo delibera, dietro giustificati motivi:

Un Cassiere e Tesoriere, il quale dovrà essere scelto fra i socj i più solventi ed onesti.

Il cassiere deve render conto ogni bimestre alla Società, e quando si verifichi una somma superflua ai bisogni ordinari dovrà questa versarsi in un'apposita cassa, detta cassa ferrata, la quale è chiusa con quattro differenti chiavi, che si custodiscono una per ciascun componente il Consiglio Deliberanté, e la quarta dal Cassiere.

L'impiego di Cassiere sarà gratuito, purchè la persona che deve disimpegnarlo sia fornita di beni di fortuna.

Un Segretario da nominarsi dal Consiglio il quale pure dovrà disimpegnare gratuitamente il suo impiego.

Un Custode con provvisione da stabilirsi dal Consiglio. Egli deve distribuire gli avvisi ai Socj, che gli verranno consegnati dal Segretario. Deve preparare quanto occorre per le adunanze, e deve essere sua cura esclusiva la polizia e decenza del locale.

Capitolo VIII

Della Propaganda

La Propaganda è lo scopo principale della Società, come quella che è diretta ad educare le masse dei popoli ed a condursi nella via della libertà.

La propaganda si effettua o con la stampa, o con le insinuazioni verbali dei socj. La stampa occorre che non sia licenziosa, immorale, irreligiosa, avvertendo

che quando si vuol condurre il popolo ad un fine determinato deve ciò farsi senza urtare direttamente le sue credenze altrimenti viene a nascere in lui diffidenza, anzichè confidenza, da cui deriva simpatia e fraternità.

Le insinuazioni verbali dei soci non debbono a effetturarsi col sistema fin qui tenuto di ciarlataneria, declamando a solo fine di declamare, e senza pensare allo scopo per cui la parola si pronunzia.

L'apostolato di piazza è contrarie alle massime della Società. Il socio propagatore non arringa le moltitudini, ma filosoficamente studiando le tendenze e le opinioni di un Individuo, che prende di mira, lo seque ovunque, gli si accosta, cerca di simpatizzarlo, ed ogni qualvolta avviene il caso, che quell'individuo muova lamento per qualunque siasi infortunio, allora il socio deve con scaltrezza dimostrare, che quell'infortunio è conseguenza della Tirannia, non omettendo di dipingerli il contrapposto di una certa felicità sperabile in un Governo Democratico. Quando si vuole adescare un uomo è d'uopo afferarlo nel bollore delle passioni. Nello stato di apatia l'uomo è egoista, e procede col calcolo. Una dei modi più potente /avuto riguardo alle condizioni attuali di Europa/ per avversare ed annientare i Governi senza armi materiali è la guerra d'inerzia, che i popoli Europei e più specialmente gli Italiani debbono adoppare.

La guerra d'inerzia, che noi intendiamo di fare ai Governi, è il rifiuto costante ed il più possibilmente generale al pagamento delle imposte pubbliche. Quando un Governo non ha danaro è morto, e può contrare bajonette a cannoni, essendo questi strumenti inoffensivi senza il danaro che necessariamente deve farli agire. Nè si tema carcerazione, esilio, espropriazione ed altre violenze. Un popolo non si carcera, non si esilia, non si espropria della sue sostanze come un individuo.

Or dunque la Società deve procurare con tutti li sforzi possibili di prepararè al governo questa guerra d'inerzia, la quale sarà la più terribile, che possa farsi o immaginarsi da mente umana. Il tempo proprio per portare ad effetto è oggi, perchè la sfaldo finanziario in cui dibattonsi li attuali Governi è così imponente, che li costringe ad opprimere i popoli con tasse insopportabili. Il lamento è generale, l'ira è grande benchè repressa ed occulta. Secondiamo gli animi nella loro reluttanza al pagamento delle tasse, ed avremo in breve, e senza grandi sforzi, raggiunto il fine, che ci siamo proposti.

Capitolo IX Dell'Associazione

La loggia Massonica esistente nella Capitale d'uno Stato, ha il titolo di loggia centrale, ed a quella si associano tutte le altre Delle Province.

Le logge provinciali corrispondono colla centrale, dalla quale dipendono e ricevono ordini e istruzioni. Le logge provinciali rimettono a quella centrale rapporto, tanto delle loro sedute, quanto dei progressi della Società. In detto rapporto si fa menzione di tutti quei fatti del paese, che possono interessare e dar norma alla Società nelle sue operazioni politiche.

La loggia centrale non omette d'informare è d'istruire essa pure le provinciali di quelle cose, le quali possono interessare la Società.

Con questo sistema si acquista piena conoscenza dei bisogni, delle tendenze, e della politica posizione di uno Stato intiero, e così si agisce sempre con piena cognizione di causa. La loggia centrale corrisponde direttamente con le centrali degli altri Stati, lo che non fanno le provinciali.

Le diverse logge carteggiano usando il carattere simbolico. Ciascuna loggia ha un numero convenzionale al quale si fa direzione del carteggio, e questo nome non è conosciuto, che dal solo Consiglio Deliberante.

Capitolo X Dei Segni Massonici

La parola simbolica della Società è = Caucaso = la riposte è = Esterminio = Il socio che vuol dirigere la parola ad altra persona, che supponga appartenere alla Società pronunzierà la parola "Caucaso"; se quegli appartiene alla congreza risponderà "Esterminio".

Quindi, altro segno è rizzare tre dita, cioè: Indice, Medio ed Anulare; l'altro socio risponde col chiudere il pugno della mano destra ad eccezione del dito Indice, che volge colla punta verso terra.

Copie d'une dépêche de Mr. Le Ministre des affaires étrangères, chev.^r Massimo d'Azeglio à Mr. Le Chargé d'affairers de Sardaigne, chev.^r De Gocteau, à Vienne, en date de Turin le 17. Novembre 1849.

Les renseignements que depuis quelque temps on recevait de Berne et de Milan, comme j'ai eu l'honneur de Vous eu informer, avaient donné l'éveil sur les mouvements révolutionnaires de la jeune Italie. Des individus que l'on savait être les agens de Mazzini avaient été signalés aux autorités: leur arrestation a amené la découverte d'une conspiration très étendue à Gênes. L'assassinat du Papa et d'autre Souverain de l'Italie, le massacre des officiers supérieurs de la garnison de Gênes, avaient pour but de s'emparer du pouvoir par le désordre et la terreur, et renverser ainsi l'ordre des choses établi. Un certain Lambianchi était le chef du comité secret à Gênes: il a déclaré que tous ses papier avaient été remis par lui à un certain Forbes, sujet anglais, qui était dernièrement au service de la République Romaine dans la bande de Garibaldi et qui était aussi à Gênes: cet individu a été aussi arrêté, mais les papiers n'ont pas été retrouvés.

Wien, den 12 December 1849

Note des ministers Bach
Wien, den 12. December 1849

Bemerkungen über das auf –
gefundene “Regolamento della
Societá massonica”, und über
den Rächer-Clubb

Durchlauchtiger Fürst!

Ich danke Eurer Durchlaucht ergebenst für das mit verehrter Note vom 30.v.Mts. mitge theilte Regolamento der Societá massonica auf deren Spur zu kommen der Aufsichtsbehörden in Florenz jüngst gelungen ist.

Dieses wichtige Dokument ist ein neuer Beleg der unermüdlichen Thätigkeit der italienischen Umsturzparthei die über die Halbinsel ein neues Netz von Verbindungen und dabei nemetlich auf den Orden der Freimaurar in Mitleidenschaft zu ziehn sucht, der bisher den gewaltsumen Bestrebungen grössten Theils nicht ganz hold gesewen ist.

Die Form der Organisirung dieser geheimen Gesellschaft ist übrigens nicht neu, indem die Mehrzahl der darin getroffenen Bestimmungen jenem Operate entloht sind, welches in den dreissiger Jahren der “carbonaria reformata” namentlich aber der von Manzini gegründeten Giovine Italia zur Grundlage gedient hat.

Emiliani fiel in Südfrankreich als eines ihrer ersten Opfer, und est ist nicht zu bezweifeln, dass auch Rossi durch die Hand eines ihrer Mitglieder ermordet wurde.

Bei den verbrecherischen Mitteln, deren sich diese geheime Association bedient, um ihren auf den Umsturz aller Throne berechneten Zweck zu erreichen, muss dieselbe fortan umso mehr einen Gegenstand der sorgfältigsten Beachtung bilden, als en ausser Zweifel ist, dass die italienischen Ultras jüngst erst auf schweizerischen Boden ein engeres Bundnis mit den Häuptern der französischen, polnischen und deutschen Meneurs gesch[!]lossen haben, und letztere allenthalben offen aussprechen; nur durch Massregeln der Gewalt sey das vorgesetzte Ziel – die Vernichtung der Fürsten zu erreichen.

Die entdeckte Conspiration in Genua – offenbar ein Ausfluss jenes Verbindungswesens – überrascht mich nicht, da schon vor geraumer Zeit (aus Paris) auf den Zweck der Thätigkeit eines der gewandtesten Organe Garibaldi's und Mazzinis des in genua verhafteten Forbes in Toskana aufmerksam gemacht, und auf die Tendenzen der sogenannten Clubbs de vengence hingewiesen wurde.

Die Überwachung dieser gefährlichen sicherlich auch einen Theil der Schweiz, Frankreichs und Deutschlands umfasse nden Verbindung dürfte wohl am

fräglichsten in Livorno, Rom, Genua, Torino und in den südwestlichen Cantonen der Schweiz, wo zahlreiche Anhänger der selben leben, zu bewerkstelligen seyn.

Ein von mir jüngst nach Oberitalien adgeordneter Agent wird diesem Gegenstande seine Aufmerksamkeit, namentlich in Tessin und Piemont widmen, und auch nach den westlichen Theilen der Schweiz gedenke ich in nächster Zeit ein verlässliches Organ zu entsenden, das in die von Mazzini ausgehenden Pläne tiefer einzudringen, und die Fäden zu verfolgen haben wird, die sich von dort nach Italien und in andren Richtungen Europas ziehen.

Genehmigen Hochdieselben die Versicherung meiner ausgezeichnetesten Hochachtung womit ich mich zeichne

Euer Durchlaucht gehorsamster Diener Bach

Haus-Hof u. Staats Archiv, fond Haute Police K,1, CLIX/1,

ROMÂNI ȘI ITALIENI ÎNTRE RESTAURAȚIE, REFORME ȘI REVOLUȚIE. 1815–1848

RALUCA TOMI

În 1847 Saint-Beuve prevestea că viitorul omenirii va fi influențat de Rusia “încă barbară, dar mare” și America¹. De o parte iadul absolutismului, de cealaltă parte raiul democrației. Între cele două se plămădea Europa, care trebuia să aleagă: restaurație sau schimbare. Aparent, până în 1848, balanța înclină de partea primei soluții, legalizată prin deciziile Congresului de la Viena. În ritm de menuet, învingătorii lui Napoleon I au încercat să impună principiile legitimismului și ale echilibrului european. Dacă în plan politic și în cel al relațiilor internaționale “l'ancien régime” supraviețuia, în cel economico-social, al ideologiei, al culturii și conștiinței naționale influența Revoluției franceze era definitivă.

Sfânta Alianță era încercarea monarhilor de a găsi o formă instituționalizată care să le garanteze poziția, influența și pacea în Europa². Pentru Metternich, artizanul nouui organism, ordinea era punctul de plecare al libertății și putea fi garantată numai de monarhie. El vedea în echilibru legea ce guverna relațiile internaționale. Nu dorea unitatea germană sau italiană. La Viena a predominat principiul federalizării cu preeminența Austriei. Celălalt susținător al Sfintei Alianțe, inițiatorul acesteia, Alexandru I al Rusiei, era tipul monarhului luminat și credea sincer în rolul său de gardian al justiției și de arbitru al popoarelor³. Practic Sfânta Alianță a însemnat o înlătuire de congrese frecventate în special de țar și de împăratul Austriei⁴.

Imperiul otoman trecea prin transformări ce încercau să-l lanseze pe calea modernității. Primul sultan, ce a inițiat *Nizam Cedid* (Noua Ordine) a fost Selim al III-lea, în 1794, urmat de Mahmud al II-lea⁵. Pe lângă prefacerile interne, imperiul era scuturat și de răscoalele sârbilor conduse de Karagheorghe, iar din 1815 de Miloš Obrenovici, de războiul de eliberare din Grecia, de conflictele cu Mehmed Ali din Egipt (1831; 1839). Se adaugă influența crescândă a Rusiei în Balcani, concretizată în tratatele de la Akkerman, Adrianopole, Unkiar-Skelessi, ce-l

¹ S. Anderson, *The Ascendancy of Europe 1815-1914*, Londra, New York, 1987, p. 14.

² Nu era singura proiecție teoretică de acest fel. În statele germane Baader se gândeau la o federație a statelor creștine europene; în Franța Bergasse imagina o alianță a monarhilor, iar Saint-Simon elabora planul unei noi Europa democratice și parlamentare.

³ Pierre Renouvin, *L'Europe du XIX et XX siècle (1815–1870)*, Milano, 1959, p. 219-220.

⁴ Aix la Chapelle – 1818; Troppau – 1820; Laibach – 1820–1821; Verona – 1822; cel din St. Petersburg, proiectat să se desfășoare în 1824–1825 nu a mai avut loc.

⁵ Misha Glenny, *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War and the Great powers*, Londra, 1999, p. 4; *Histoire de l'Empire Ottomane*, ed. Robert Mantran, Paris, 1989, p. 435; Nicolae Iorga, *Istoria statelor balcanice în epoca modernă. Lecții finite la Universitatea din București*, Vălenii de Munte, 1913, p. 413; Idem, *Histoire des États Balcaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1925.

transformau pe ambasadorul rus la Constantinopol în prim-ministrul sultanului. În problema orientală puterile europene au acționat în funcție de propriile interese. Trăsătura epocii, glisajul alianțelor, a ieșit la iveală cu ocazia războiului greco-otoman. În 6 iulie 1827 se încheia la Londra un tratat între Anglia, Franța și Rusia, prin care se preciza poziția comună împotriva Porții. La presiunea Rusiei, cele două puteri occidentale au ordonat comandamentelor navale din Mării Mediterane să blocheze Dardanelele⁶. Pragmatismul britanic reiese și din refuzul de a sprijini Imperiul otoman în prima criză egipteană. În decurs de numai cinci ani Anglia încalcă de două ori un principiu ce părea sacru – menținerea integrității Imperiului otoman. Ultimul era nevoie, la rândul său, să ceară ajutor Rusiei⁷. Războiul greco-otoman, crizele egiptene au deschis calea intervenției marilor puteri în afacerile otomane. În ciuda înfrângerilor suferite, Constantinopol urmează calea reformelor. Prin hotărîrile de la Gulkhană din 1839 se inaugura epoca tanzimatului. Principiile cuprinse în noul act erau: centralizarea statului după model francez, modernizarea sistemului judiciar, militar, impozitarea în funcție de avere, egalitatea cetățenilor fără deosebire de religie sau naționalitate⁸.

În 1844 diplomația europeană urmărea nedumerită detensionarea relațiilor anglo-ruse. Nicolae I credea în disoluția Imperiului otoman. Planurile sale de împărțire a Balcanilor au fost sistematic refuzate de Metternich. În condițiile în care Rusia și Anglia manifestau neîncredere față de planurile lui Ludovic-Filip, are loc o apropiere a celor două puteri, evidentiată și de vizita lui Nicolae I în Marea Britanie. A fost însă un episod pasager, fără consecințe la nivel diplomatic, care a demonstrat fragilitatea alianțelor într-o lume aflată în continuă expansiune⁹.

O trăsătură dominantă a perioadei a fost consolidarea conștiinței naționale. În prima jumătate a secolului al XIX-lea termenul de națiune era corelat cu cel de democrație. Ideea, apărută în operele lui Jean-Jacques Rousseau, era proclamată de *Declarația drepturilor omului și ale cetățeanului*, “principiul suveranității rezidă în națiune”. În 1815 naționalismul era încă în formare: în spațiul german și cel italian puțini erau cei ce se gândeau la un stat național centralizat, iar în Spania și Rusia rezistența antinapoleoniană a îmbrăcat mai degrabă nuanțe religioase¹⁰. Treptat principiul monarhiei de drept divin a fost înlocuit de cel de “națiune de origine divină”. Ideea apare în statele germane, unde dezbatările teoretice au dat soluții variate și de un înalt nivel intelectual. Leopold Ranke în 1836 afirma că “patria noastră trăiește în noi”. Pe aceeași linie se înscriv concepțiile lui Mazzini, Michelet, Mickiewicz. Ultimul afirma în *Books of the Polish Nation and of the Polish Pilgrims* că națiunea poloneză este un “Christ între națiuni”¹¹. Națiune egal democrație. Aceasta era credința liderilor din Tânără generație. “Steagul

⁶ S. Anderson, *The Eastern Question (1774–1923)*, Londra, Toronto, 1968, p. 67.

⁷ *Ibidem*, p. 79.

⁸ Charles și Barbara Jelavich, *Formarea statelor naționale balcanice*, Cluj, 1999, p. 136.

⁹ S. Anderson, *The Eastern Question*, p. 112.

¹⁰ *Ibidem*, *The Ascendancy*, p. 206-207.

¹¹ *Ibidem*, p. 209-210.

democrației și naționalităților să fie unul”, declara I.C. Brătianu la 1848¹². În preajma revoluției de la 1848 națiunea însemna stat național (nu se preciza federalie sau centralizat-unitar și nici forma de guvernământ, republică sau monarhie), reformele ce urmău să pună bazele unor structuri socio-economice și instituții moderne. O altă idee comună curentelor liberale și revoluționar-democratice era aceea că nici o națiune nu era mai presus decât celelalte¹³.

La constituirea și consolidarea conștiinței naționale au contribuit câteva segmente culturale: istoria – elaborarea de colecții de izvoare¹⁴ și a primelor sinteze naționale¹⁵ –, literatura în limba națională¹⁶, învățământul, presa¹⁷.

Guy Hermet¹⁸ deosebea două tipuri de națiuni: una pe verticală, a lui Herder, care își are rădăcinile în etnie, cultură și una pe orizontală teoretizată de Ernest Rénan. Ultima se constituie prin libera alegere a indivizilor. Putem afirma că primul tip este caracteristic perioadei 1815–1871, timp în care se constituie statul național român și italian.

Unda de soc a Revoluției franceze și a războaielor napoleoniene s-a propagat pe întreg continentul. Pentru spațiul italian și cel românesc consecințele au fost diverse, dar esențiale.

Congresul de la Viena (22 septembrie 1814 – iunie 1815) stabilea o nouă configurație a peninsulei italice: Regatul piemontez – în componență căruia intrau și teritoriile fostei Republii genoveze – revenea Victor Emanuel I; Marele ducat de Toscana îi era încredințat lui Ferdinand al III-lea din Casa de Habsburg-Lorena; ducatul de Massa și Carrara – Mariei Beatrice d'Este; ducatele Parma, Piacenza, Guastalla – Mariei Luiza; ducatul Lucca – Mariei Luiza de Bourbon, văduva ducelui Ludovic de Bourbon Parma; ducatul de Moderna și Reggio – lui Francisc al IV-lea d'Este Lorena; se constituie Regatul lombardo-venet; în sud era Regatul Napoli, lăsat lui Murat; Sicilia guvernată de Ferdinand al IV-lea de Bourbon; Trentino, Istria, Trieste, Veneția reveneau Austriei; Republica San Marino. Se menținea Statul papal în frontierele din 1795¹⁹.

¹² Ion Bulei, *Pașoptismul*, în “Magazin Istoric”, 1999, nr. 6, p. 6.

¹³ Peter N. Stearns, *1848 The Revolutionary Tide in Europe*, New York, 1974, p. 48.

¹⁴ *Monumenta Germaniae Historica*, 1824; *Documents inédits sur l'histoire de France*, 1833; *Rolls Series*, 1836.

¹⁵ Jules Michelet, *Histoire de France*, Paris, 1833–1846, Luigi Carlo Farini, *Storia d'Italia dall'anno 1814 fino ai nostri giorni* etc.

¹⁶ Reprezentanții romantismului au contribuit la crearea unor literaturi naționale. În țările Europei răsăritene se poate vorbi de un naționalism lingvistic. Aici locuitorii satelor și nu elitele sunt păstrătorii caracterului național – Giorgio Petracchi, *Nazione è nazionalita nell'Europa dell'Ottocento una riconsiderazione alla luce della "morte della nazione"*, în “Rassegna Storica del Risorgimento” (în continuare “RSR”), t. LXXXV, 1999, p. 133.

¹⁷ “La Réforme”, “La Concordia”, “Il Risorgimento”, “Gazeta de Transilvania”, “Albina Românească” etc.

¹⁸ Guy Hermet, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa*, Iași, 1997, p. 143–144.

¹⁹ Jacques Godechot, *Histoire de l'Italie moderne 1770–1870. Il Risorgimento*, Paris, 1971, p. 322; în 1816 Sicilia și Napoli se vor uni în Regatul celor două Siciliilor sub sceptrul lui Ferdinand I; Nicolae Ciachir, Gheorghe Bercan, *Diplomația europeană în epoca modernă*, București, 1984, p. 257.

Dacă la Viena se introducea în viața internațională principiul legitimismului și al echilibrului, în conștiința contemporanilor pătrunseseră trei idei proclamate de revoluția franceză: drepturile și libertățile cetățenești, poporul își poate exercita dreptul asupra statului, națiunile pot exista liber și independent. În 1847 istoricul francez Henri Martin scria: "Semne infailibile arată că în câțiva ani problema națională combinată cu cea socială vor domina continentul"²⁰.

Trebua să se găsească soluții, calea potrivită între vechi – tendința de a reveni la situația dinainte de revoluție – și nou. Statele italiene purtau amprenta instituțiilor franceze imperiale, ce nu puteau fi ignorate. În Europa de Vest și Centrală după 1815 restaurația va fi o "formă fără fond". Chiar Metternich vorbea despre instituirea unei "monarhii temperate"²¹. Suveranii încercau să reia tradiția despoișilor luminați, fiind păziți de armatele Sfintei Alianțe.

În Piemont Victor Emanuel I a abolid toată legislația franceză, restaurând privilegiile feudale: dreptul primului născut, tribunalele speciale ecclaziastice, intoleranța religioasă, instrucția a fost încredințată clerului. În armată, în magistratură, în birocrație totul a încercat să reînvie timpurile apuse. Față de Austria se păstra însă o atitudine demnă. Se visa la un Regat al Italiei de Nord, menționat și într-un memoriu din 1818 prezentat țarului.

În schimb, Francisc al IV-lea era nemulțumit de micul stat încredințat la Viena. Încă din timpul congresului a manifestat ambiiții teritoriale în ceea ce privea Sardinia, pe care o dorea pentru soția sa, fiica lui Victor Emanuel I. Tendințele expansioniste îl vor determina să se implice, până la un punct, în mișcările revoluționare din 1830–1831.

În Toscana, Ferdinand al III-lea a beneficiat de miniștrii luminați: Corsini și Fossombroni. O parte a legislației napoleoniene a fost abolită, dar reintroducerea codului de legi al lui Leopold nu a însemnat un pas înapoi. Codul penal toscan, elaborat în secolul al XVIII-lea de Cesare Beccaria, era unul dintre cele mai progresiste, cuprinzând abolirea pedepsei cu moartea, a torturii, egalitatea în fața legii²². Ultimele studii dedicate regimului politic din Toscana în perioada restaurației spulberă mitul unui stat liberal, patria refugiaților politici grupei în jurul "Antologiei" lui Viesseux. Informațiile din arhivele austriice redau existența unui sistem de control extrem de riguros la granițele Marelui ducat și chiar a unor spioni infiltrati în rândul revoluționarilor²³.

În Parma, Maria Luiza ajutată de soțul său morganatic, contele de Neipperg, a guvernăt fără excese reacționare. A existat un proiect elaborat de irlandezul Magawly Cerati, prin care s-a încercat conservarea în interiorul statului absolutist a inovațiilor administrative și civile ale anilor napoleonici²⁴.

²⁰ S. Anderson, *The Ascendancy*, p. 15.

²¹ Gabriela Paoloni, *Nel sistema di Metternich: il Granducato di Toscana e i Congressi di Lubiana e Verona (1821–1822)*, în "RSR", t. LXXXVII, fasc. IV, 2000, p. 489.

²² Giorgio Candeloro, *Storia dell'Italia moderna. Le origini del Risorgimento*, vol. I, Milano, 1956, p. 121.

²³ Gabriela Paoloni, *op. cit.*, p. 496.

²⁴ Franco della Peruta, *Il ducato di Parma nell'età di Maria Luisa*, în "RSR", t. LXXXVII, fasc. IV, 2000, p. 465.

În statul papal se încerca revenirea la un sistem centralizat. În 1816 Pius VII lichida autonomiile locale. Cardinalul Consalvi dorea să mențină balanța între nou și vechi: s-au abolit o parte din privilegiile feudale, dar în justiție domnea în continuare confuzia datorită existenței unui amestec de drept roman, canonnic. Populația era supusă unei triple supravegheri, a statului, a episcopului, a Sfântului Oficiu. Învățământul rămânea un monopol al iezuiților²⁵.

Regatul lombardo-venet era plasat sub autoritatea unui vicerege, ajutat de două “Congregații generale”, una pentru Lombardia și una pentru Veneția. Existau și convegniții provinciale. Cele două principii care au stat la baza reorganizării administrative au fost centralizarea și germanizarea. În 1814 împăratul Austriei s-a adresat deputaților lombarzi prezenți la Paris: “lombarzii să uite că sunt italieni”.

Ferdinand I de Bourbon a menținut în Regatul celor Două Sicilii legislația franceză cu puține excepții, printre care abolirea divorțului. Prin Concordatul din 1818 cu Papa se încreștează autorităților ecclaziastice supravegherea instrucției, cenzura și jurisdicția în problemele de ordin matrimonial²⁶. Politica absolutistă se consolidează în timpul lui Ferdinand al II-lea. Metternich, care l-a cunoscut în 1836, i-a admirat calitatea de monarh absolut, dar a remarcat și neîncrederea sa în miniștri și izolarea politică în care se găsea pe plan intern²⁷.

1820–1821 sunt anii primelor mari mișcări revoluționare, ce au probat eficacitatea Sfintei Alianțe. Liderii generației anilor '20 erau formați în spiritul reformelor absolutismului luminat, al epocii napoleoniene, al marilor schimbări teritoriale și constituționale. Au făcut parte din societăți secrete, dintre care cea mai cunoscută este Carboneria. Aceasta fusese constituită în 1810 și avea drept obiectiv inițial lupta împotriva regimului lui Joseph Bonaparte și Ioachim Murat. Carboneria era în legătură cu alte societăți secrete din Spania, Franța, Grecia. În sudul peninsulei, măcinat de brigantaj, de efectele economice ale războaielor napoleoniene, ea a avut filiale puternice mizând pe dorința de autonomie a Siciliei. Programul său s-a caracterizat prin gradualism – revelarea progresivă a programului către adepti – și prin susținerea unor obiective, în primul rând constituționale. Societatea Federati din Piemont dorea constituirea unui regat sub egida Casei de Savoia, iar în Lombardia se dorea eliberarea de sub dominația austriacă. Aici nucleul era periodicul “Il Conciliatore” a lui Federico Confalonieri.

Prima acțiune a Carboneriei s-a declanșat în 1817 la Macerata, când moartea Papei urma să fie semnalul pentru o revoltă de proporții. În Modena acționau Concistorali aflați sub protecția ducelui. Visau să reînvie Italia în acord cu Papa și să-i alunge pe austrieci. Mai existau “sublimii maestri perfecți”, adeptii lui Filippo Buonarotti, ce doreau constituție, republică, egalitate socială și a bunurilor printr-o reformă agrară²⁸.

²⁵ Umberto Marcelli, *Le vicende politiche*, în “Bollettino del Museo del Risorgimento” (în continuare “BMR”), t. XLIV–XLV, 1999–2000, p. 11.

²⁶ Alfonso Scirocco, *L’Italia del Risorgimento. Storia d’Italia dell’unità alla Repubblica*, Milano, 1990, p. 39–40.

²⁷ Idem, *Ferdinando II re delle Due Sicilie: la gestione del potere*, în “RSR”, t. LXXXVI, fasc. IV, 1999, p. 485.

²⁸ Alfonso Scirocco, *op. cit.*, p. 81–82.

Mișcările din 1820–1821 din Macerata, Alessandria, Torino, caracterizate prin lipsa de unitate, programe eterogene, ecou minim în rândul populației, au fost rapid înăbușite de trupele Sfintei Alianțe. Au avut un caracter de castă: în sud a participat burghezia, în nord aristocrația liberală. Unul dintre punctele comune a fost antrenarea armatei, unii lideri militari distingându-se în războaiele napoleoniene: Guglielmo Pepe, fost general al lui Murat, iar din Piemont Santorre di Santarosa, Guglielmo Maffa di Lisio, Carlo di San Marzano. Însuși Carol Albert fusese sublocotenent în armata franceză și se spera în ajutorul său. După înfrângerea mișcărilor, Austria declanșează un regim cumplit de represiune, majoritatea liderilor fiind închiși sau nevoiți să emigreze la Paris sau la Londra.

În Țara Românească și Moldova aflate sub suzeranitatea otomană, în forma drastică a regimului fanariot, au izbucnit în aceeași perioadă ample tulburări ce au culminat cu revoluția de la 1821. Similitudinile, cel puțin cronologice, dintre mișcările din spațiul românesc și cel italian au fost sesizate de Nicolae Iorga, care spunea: “În chiar momentul intervenției austriece – în Italia (n.n.) – se declanșă mișcarea eteristă”²⁹. Dacă am compara cele două evenimente am putea concluziona: liderii aveau experiență militară – vezi Tudor Vladimirescu și Guglielmo Pepe³⁰ –, iar în privința participanților observăm existența reprezentanților “aristocrației liberale”. Și în spațiul românesc “boierimea liberală” se manifestase prin memorii în favoarea unor reforme constituționale. Evenimentele din spațiul peninsular și cel românesc au fost înăbușite datorită Sfintei Alianțe. Trupele austriece – în Italia –, dezavuarea țarului și intervenția otomană – în țările române – au pus capăt acestor mișcări. Poate în ceea ce privește consecințele politice imediate, revoluția condusă de Tudor Vladimirescu să fi fost benefică – instaurarea regimului politic al domniilor pământene. Însă, în plan social și economic eșecul era vizibil: ocupații militare, creșterea impozitelor, încercări ratate de reforme etc.

La începutul deceniului patru al secolului al XIX-lea statele italiene cunosc un nou puseu revoluționar. Regiunea centrală intră în arena revendicărilor politice. În Modena Francisc al IV-lea și Enrico Misley, personalitate care îmbina în mod straniu calitățile omului de afaceri cu cele de conspirator, au intrat în legătură cu mediile carbonare din Paris și cu emigrația italiană din Londra. Se dorea constituirea unui regat în Italia centrală în jurul ducelui de Modena. O perioadă au sperat în ajutorul țarului, care se afla în război cu Turcia și era interesat în diversiuni ce ar distraje Austria de la problemele balcanice. După pacea de la Adrianopole s-au îndreptat către Franța lui Ludovic-Filip, care însă i-a deziluzionat prin declarată sa de neintervenție în afacerile italiene. Mișcarea s-a radicalizat prin programul alcătuit de Ciro Menotti: monarhie reprezentativă, rege ales de o adunare sau congres național, Roma capitală. S-a extins în Bologna, Romagna, Ferrara, Reggio, Parma. În martie 1831 trupele austriece i-a înfrânt pe revoluționari. Creșterea influenței austriece în peninsulă a provocat protestul ambasadorului francez la

²⁹ Nicolae Iorga, *Elemente de unitate ale lumii medievale, moderne și contemporane*, București, 1922, p. 63.

³⁰ Dan Berindei, *Constitution d'état nationaux au XIX siècle: l'Italie, Roumanie et Allemagne – parallèles historiques*, în “Revue Roumaine d’Histoire”, t. XXIV, 1985, nr. 1–2, p. 83–101.

Roma, Saint-Aulaire, care făcea presiuni pentru reforme în Statul papal. În 1830 la Roma avusese loc o mișcare, în timpul conclavei pentru alegerea noului Papă. În tulburări a fost implicat și viitorul împărat Napoleon al III-lea³¹. Din inițiativă franceză a avut loc la Roma o reuniune a reprezentanților Austriei, Prusiei, Rusiei, Sardiniei și Angliei, care au alcătuit un memorandum și l-au prezentat cardinalului Bernetti, secretarul de stat³².

În același an două personalități intrau în luptele politice: Carol Albert și Mazzini. Primul va fi regele ce va italieniza, în sens politic, dinastia sbaudă, al doilea trasează calea prin care se va constitui statul italian: unitatea.

În studiile recente consacrate gândirii politice italiene se subliniază ideea că până în 1847–1849 în plan teoretic a predominat calea federală de înfăptuire a statului³³.

Încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea elita italiană a încercat să răspundă la întrebarea: care dintre guverne convine mai mult Italiei?³⁴ Fecunditatea gândirii politice italiene era extraordinară. Au fost analizate în epocă toate marile probleme risorgimentale: libertate, democrație, independență, forma statului – unitar sau federal³⁵. După 1830 curentele politice s-au delimitat. Primul care și-a conturat direcția a fost mazzianismul. În programul “Tinerei Itali” din 1831 se precizau principiile: libertate, egalitate,umanitate, independență, unitate³⁶. Aceste principii sunt întregite de cele enunțate în statutul “Tinerei Europe”, constituită în 1834 în

³¹ Luigi Salvatorelli, *Sommario della storia d'Italia dai tempi preistorici ai nostri giorni*, Torino, 1974, p. 420.

³² Memorul cuprindea reforme administrative: consiliu alese în municipii și provincii, Consulta di Stato alcătuită din persoane alese de Papă dintre cetățenii importanți ai nobilimii, admiterea laicilor în funcții, Umberto Marcelli, *op. cit.*, p. 18.

³³ În 1814 Luigi Malaspina di Sannozzaro indică o “confederație italiană”; piemontezul Carlo Posero di Corneliano vedea posibilă o confederație compusă din cinci monarhii parlamentare; în 1820 Santorre di Santarosa în *Delle speranze degli italiani* teoretiza o confederație de state constituționale cu un guvern național prezentat de un Primat ales dintre suverani; în 1822 la Florența Viesseux propunea o confederație de nouă state susținută de o dietă prezentată de Papă, era proiectul cel mai apropiat de al lui Gioberti; în 1839 Terenzio Mamiani în *Nostro parere intorno alle cose italiane* condamna ideile unitare și susținea că independența și posibilitatea printr-o unire morală; în 1845 Giacomo Durando în *Della nazionalità italiana* gădeaua o confederație în frunte cu regele Carol Albert. Liberal-moderății refuzau ideile unitare ale lui Mazzini. Carlo Bossellini vorbea de un Regat subalpin padan, iar Angelo Rovighi de două regate: unul în Italia de Sus, al doilea în Italia de Jos; Aldo Berselli, *Dal federalismo alla formazione dell'opinione liberale unitaria*, în “BMR”, t. XXXVII, 1992, p. 26–28.

³⁴ În 1796 întrebarea a constituit tema unui celebru concurs, desfășurat în condițiile prezentei trupelor franceze. S-au prezentat 57 de memorii, printre care cel al lui Carlo Botta, ce a propus lombardilor un guvern liber, ce putea fi extins la întreaga Italie. Credea mai mult în federalism. Au existat și soluții unitare. De această opinie era Melchiorre Gioia, învingătorul concursului; Umberto Marcelli, *op. cit.*, p. 17–18; A. Saita, *Alle origini del Risorgimento: I testi di un celebro concorso (1796)*, vol. I–III, Roma, 1964.

³⁵ L. Salvatorelli, *Pensiero ed azione*, p. 71.

³⁶ În *Principi politici e morali della Federazione della Giovine Italia*, Mazzini afirma: “O lege morală guvernează lumea, cste legea progresului. Scopul pentru care omul a fost creat este dezvoltarea deplină și liberă a tuturor facultăților sale. Mijlocul prin care omul îl poate atinge este asocierea. Federația Tinerei Itali recunoaște asociația universală a popoarelor ca ultim scop al eforturilor tuturor oamenilor liberi. Recunoaște și propagă prin orice mijloc frăția între popoare și spiritul cosmopolit. Pentru ca popoarele să meargă pe direcția perfecționării comune e necesar ca acestea să meargă pe baze egale”. O nouă și incitantă abordare a gândirii lui Mazzini prin prisma dezbatării europene a conceptului de democrație în anii '40 ai secolului al XIX-lea este alcătuită de Salvo Mastellone, *Giuseppe Mazzini pensieri sulla democrazia in Europa*, Milano, 1997, 173 p.

Elveția. Se întea la înfrântarea italienilor ce cred într-o lege a progresului și în datorie, a celor convinși că Italia e chemată să fie o națiune, că secretul puterii stă în unirea forțelor. Italia urma să fie o republică unitară. În concepția sa, republika era forma de guvernare ce armoniza binomul popor-națiune. Monarhia constituțională era numai o formă tranzitorie³⁷. Italia urma să se emancipeze de Austria și papalitate. Din Roma urma să se propage o nouă religie, a progresului și a solidarității umane. Mijloacele de înfăptuire a acestor scopuri erau: educația, insurecția, asocierea. Mișcările mazziniene din perioada 1833–1844 au demonstrat prin eșecul lor lipsa de organizare și de informații obiective despre realitățile italiene³⁸.

Alte curente risorgimentale se conturează în confruntările intelectualilor întruniți în Congresele oamenilor de știință: 1839 la Pisa, 1840 la Torino, 1841 la Toscana, 1842 la Padova, 1843 la Lucca, 1844 la Milano, 1845 la Neapole, 1846 la Genova, 1847 la Venetia³⁹. Curentul liberal-moderat era reprezentat de Vincenzo Gioberti, care în sintonie cu mișcarea catolică liberală ajungea la concluzia că biserică catolică își poate relua rolul de ghid al popoarelor. În *Il primato morale e civile degli italiani*⁴⁰ sublinia ideea unei confederații alcătuită din Roma, Toscana, Piemont, Napoli cu o dietă prezidată de Papă; independența italiană prin înlăturarea dinastiilor străine. În *Prolegomeni del primato*, publicată în 1845, expune un program de reforme pentru reorganizarea administrativă a Statului papal.

Alt teoretician a fost Cesare Balbo, un aristocrat piemontez și un monarhist înclocat. În *Speranze d'Italia*⁴¹ lansa ideea câștigării independenței prin compensații teritoriale. Austria trebuia să renunțe la posesiunile sale italiene și să se extindă în Balcani, în condițiile prăbușirii Imperiului otoman. În fruntea luptei pentru independență urma să se afle Casa de Savoia. În 1846 apar două lucrări importante: cea a lui Massimo d'Azeglio, *Gli ultimi casi di Romagna* (Florența), și cea a lui Giacomo Durando, *Della nazionalità italiana*. Dacă primul se pronunță pentru reforme radicale și independență – italienii trebuiau să manifeste mai întâi “curaj civil pentru a obține de la guvernele noastre ameliorări, instituții și o libertate moderată, apoi curajul militar pentru a obține independență” –, a doua lucrare propunea constituirea unei confederații⁴².

Liberalismul radical este reprezentat de Carlo Cattaneo și Giuseppe Ferrari. Primul și-a dezvăluit ideile federale încă din 1835, când i-a apărut lucrarea *Interdizioni israelitiche*, și tot el afirma că “libertatea este o plantă cu mai multe rădăcini”. Era adeptul libertății politice, sociale, intelectuale. Înainte de asocierea

³⁷ Silvo Mastellone, *op. cit.*, p. 21.

³⁸ În 1833 se declanșează mișcări în Torino, Alessandria, Genova care eşuează în represiuni sângeroase. Același deznodământ îl are și expediția condusă de Gerolamo Remorino și cea din 1844 condusă de frații Bandiera.

³⁹ Alfonso Scirocco, *op. cit.*, p. 217.

⁴⁰ Prima ediție a apărut în două volume la Bruxelles în 1843-1844, dedicată lui Silvio Pellico; Jaques Godechot, *op. cit.*, p. 393.

⁴¹ Apărută la Paris în 1844.

⁴² Alfonso Scirocco, *op. cit.*, p. 225-231.

politică a popoarelor gândită de Mazzini, Cattaneo imagina o înțelegere internațională a inteligențelor. Își argumenta federalismul prin trecutul Italiei. Paralel respingea politica expansionistă a Piemontului și atragea atenția asupra pericolului reprezentat de uniformizare⁴³. Giuseppe Ferrari considera federalismul o garanție pentru suveranitatea populară⁴⁴.

Pentru a completa tabloul gândirii politice italiene îi amintim și pe conservatorii Ferdinando Dal Pozzo, Galeani Napione, Clemente Solaro della Margarita, care în lucrările lor se pronunțau pentru menținerea Italiei în cadrul Imperiului austriac, dar cu statut de autonomie⁴⁵.

Tările române cunoșteau în perioada menționată fărâmîțarea politică: Țara Românească și Moldova erau autonome sub suzeranitatea Porții, la care se va adăuga și protectoratul Imperiului rus; Transilvania, Banatul și Bucovina făceau parte din Imperiul austriac, însă cu poziții diferite în cadrul acestuia (Transilvania autonomă, Banatul era încorporat Ungariei, iar Bucovina Galăiei); Basarabia se afla sub dominația țaristă, iar Dobrogea era în componența Imperiului otoman. Spațiul românesc, asemenea celui italian, va fi influențat de ideile revoluției franceze, va cunoaște o adevărată resurrecție*, care se va axa pe problematica națională și socială.

Elita din spațiul românesc își definea în aceeași perioadă pozițiile față de evoluția economică, socială, față de regimul politic. Bogăția gândirii politice este cuprinsă în memoriile boierești, care la răspântia secolelor XVIII–XIX exprimau programul național și de reforme⁴⁶. Obiectivele naționale – consolidarea autonomiei Tării Românești și a Moldovei, unirea Principatelor, stabilirea hotarului pe Dunăre, neutralitatea țării – se împleteau cu cele politice – domnitor ales pe viață, român sau străin⁴⁷ sau chiar constituirea unei republici “aristo-dimocraticești”⁴⁸. Erau preocupări și în sfera socio-economică: Vasile Malinescu

⁴³ Giuseppe Armani, *Aspetti del federalismo di Carlo Cattaneo*, în “BMR”, t. XXXVII, 1992, p. 47-48. În istoriografia română Al. Marcu, *Statele Unite al Europei în programul lui Carlo Cattaneo (1801–1865)*, în “Arhiva pentru știință și reformă socială”, t. XIII, 1936, p. 10; Luigi Salvatorelli, *Pensiero ad azione del Risorgimento*, Torino, 1943, p. 130.

⁴⁴ Giorgio Bonfiglioli, *Il federalismo di Giuseppe Ferrari*, în “BMR”, t. XXXVII, 1992, p. 54.

⁴⁵ Ettore Passerin d'Entrèves, *I conservatori e i controrivoluzionari della restaurazione all'unità*, în *Bibliografia dell'età del Risorgimento*, vol. I, Firenze, 1971, p. 122-124.

* Termen folosit de Dan Berindei în capitolul *Revoluția franceză și resurrecția românească*, în *România și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 96-113.

⁴⁶ Amintim lucrările: I. C. Filitti, *Frământările politice și sociale în Principatele române de la 1821 la 1828*, București, 1932; Valeriu Șotropa, *Proiecte de constituție, programe de reforme și petițiunile de drepturi din Tările Române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1976; Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești 1369–1878*, München, 1987; Paul Cornea, *Originile romanticismului românesc*, București, 1972; Gh. Platon, *Geneza revoluției de la 1848–1849. Introducere în istoria modernă*, Iași, 1980; Anastasie Iordache, *Principatele române în epoca modernă*, vol. I-II, București, 1996.

⁴⁷ În 1802 un grup de boieri de la Sibiu propun unirea marelui duce de Toscana; Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 158.

⁴⁸ Emil Vârtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei republici aristo-dimocraticești în Moldova la 1802*, în București, 1947; Iuliu C. Ciubotaru și N. A. Ursu, *Un proiect românesc de republică din secolul XVIII*, în “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol”, t. XXIX/I, 1987, p. 181-186.

propunea îmbunătățirea stării țăranilor, Iordache Ruset Rosnoveanu – egalitatea în materie fiscală și stabilirea unei dări unice pe pământ. În Transilvania liniile programului național au fost stabilite de Școala Ardeleană, ai cărei reprezentanți au dat măsura implicării lor politice în mișcarea *supplexurilor*.

Anul 1821 era perceput în epocă drept un hotar, un început de ev. Cu intuiție, Chesarie de Râmnic scria: “O, anule cu leatul 1821! Tu cu adevărat prin intrare-ți ai și pricinuit românilor amărăciune, dar deodată și deșteptarea! Lunile tale academiei s-au închipuit pentru români, ceasurile tale dascăli s-au aşezat pentru români, iar minuturile tale ca niște sori luminători s-au înfăpt în simțurile românilor”⁴⁹. Prin legăturile sale cu Eteria, prin paralelismul cu mișcările italiene și spaniole, revoluția condusă de Tudor Vladimirescu este un exemplu edificator de modul în care lumea românească s-a conectat la problematica europeană. Obiectivele sale au fost sintetizate de Bălcescu în *Mersul revoluției în istoria românilor*: “Revoluția de la 1821 a strigat dreptate și a vrut ca tot românul să fie liber și egal, ca statul să se facă românesc”.

După 1821 memoriile se înmulțesc; Vlad Georgescu a identificat, pentru 1821–1823, 86 de proiecte de reforme. Obiectivul principal era modernizarea controlată, îmbinarea reformismului burghez cu ideile conservatorismului nobiliar. Alexandru Vilara, Dinicu Golescu, Ionică Tăutu, Eufrosin Poteca, Constantin Moroianu, Barbu Paris Mumuleanu critică sistemul, pun în discuție instituțiile statului comparativ cu cele existente în Occident. În plan politic se teoretizează necesitatea unei constituții. Ideea apare pentru prima dată la Rosnoveanu și era dezvoltată de Ionică Tăutu în celebra sa “constituție a cărvunarilor”, unde pe lângă menționarea drepturilor și libertăților cetățenești apare ideea unui domn cu puteri limitate “ales dintre pământeni de o obștească adunare, confirmat de Poartă, ajutat de un sfat obștesc”⁵⁰. Forma de guvernământ potrivită pentru statul român este dezbatută în operele lui Ionică Tăutu, *Tratat de politică*, Simion Marcovici, *Idee pe scurt asupra tuturor formelor de oblađuire*. Ambele lucrări teoretizează monarhia constituțională. Poate cel mai sintetic memoriu al perioadei, unde apar exprimate principalele obiective naționale, este *Cererile ce ar putea face Valahia și Moldova la un Congres de prinți creștini, pentru siguranța lor cea din afară și statornicia lor din năuntru*: unirea Țării Românești și a Moldovei, domn constituțional ereditar, dintr-o dinastie străină, care să jure pe constituție și să adopte religia ortodoxă, autonomia deplină prin răscumpărare⁵¹.

Dezbaterea ideologică era împlinită de prefacerile culturale. Era timpul în care apărea și se dezvolta învățământul, teatrul, presa în limba română, se constituie societăți culturale, iar literatura și științele garantau plasarea societății românești pe linia modernității.

În perioada 1830–1832, când Italia centrală era zguduită de noi mișcări sociale, Principatele erau ocupate de trupele rusești. Sub presiunea Sankt

⁴⁹ Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, p. 82.

⁵⁰ Valeriu Șotropa, *op. cit.*, p. 77.

⁵¹ *Ibidem*, p. 88.

Petersburgului boierimea elaboră Regulamentul organic, legea fundamentală, unde într-o imensă clepsidră se cernea vechiul și se deschidea un nou orizont.

Este de subliniat că, în momentul nașterii “Tinerei Italie” la Marsilia, în spațiul românesc pătrundeau ideile republicane mazziniene, paralel cu organizarea societăților secrete după modelul lojilor masonice⁵². Cea condusă de Adolf David, descoperită la Sibiu, avea drept scop constituirea unei republici române, democratice, unitare și independente. În Țara Românească Ion Câmpineanu, retras din Adunarea obștească datorită disputei din jurul “articoului adițional”, va activa împreună cu susținătorii săi într-o societate secretă, ce avea drept paravan un salon literar. Pe bună dreptate, Bălcescu spunea că “revoluția (din 1848 – n.n.) a fost pregătită în propagandă tainică și pe față”. În cele două documente elaborate de Câmpineanu, *Act de unire și independență și Osăbitul act de numirea suveranului românilor*, era înscrisă făurirea regatului Daciei prin unirea Principatelor în jurul unei monarhii constituționale. Asemenea lui Misley, care în 1829–1830 a contactat cercurile carbonare din Paris și emigrația din Londra, Câmpineanu vizitează în 1839 capitalele europene. Paralel cu mișcarea pentru unitate și independență, precumpăratoare în deceniul premergător revoluției de la 1848, se manifestă și idei federaliste. Încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Ignatie Martinovich, iacobin maghiar, propunea constituirea unei federații compuse din provinciile valahe (Transilvania și Banatul), cele iliriene, maghiare și slovene. Federația se putea realiza printr-o revoluție simultană în Arad și Timișoara. În 1826 Nicolae Rosnoveanu îi înmâna lui Stroganof un memoriu unde era vorba de o “confederație danubiană”⁵³, iar în 1839 Leonte Radu propunea independența Principatelor în cadrul unui stat confederat format din Moldova, Țara Românească și Serbia în frunte cu un domn străin ereditar.

1840 este anul în care se afirmă o nouă generație, cea a romanticismului revoluționar. Reprezentanții acestei generații se încadrează în curentul pe care Iorga l-a numit al “romanticismului politic”. Cea mai frumoasă caracterizare a spiritului epocii a dat-o Paul Cornea în lucrarea sugestiv intitulată *Oamenii începutului de drum*: “Au fost pașoptiștii romântici? Desigur, dar romântici ai energiei nu ai “nostalgiei”, gata să schimbe condeiul cu mistria, atenții nu numai la pulsul inimii ci și la pulsul veacului. Au fost visători? Fără îndoială, dar știind în momentele de cumpănă să judece lucid, să se adapteze fără a-și renega principiile

⁵² Dan Berindei, *Préludes de la révolution roumaine. Les sociétés secrètes*, în “RRH”, t. XVII, 1978, nr. 3, p. 430; Idem, *Români și francmasoneria în epoca modernă. Contribuții și precizări*, în *România și Europa*, p. 375-407; în ceea ce privește societățile secrete, amintim Carol Göllner, *Conspirația emigrantului polon Adolf David (1834)*, în “Revista istorică” (“RI”), t. XXIII, 1937, p. 235-249; Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională. 1834-1849*, București, 1967, p. 216-224; Gh. Zane, *Le mouvement révolutionnaire de 1840, prélude de la révolution roumaine de 1848*, București, 1964; Dan Berindei, *Formarea élitei românești peste hotare în cel de-al doilea sfert al secolului al XIX-lea*, în “RI”, serie nouă, t. V, 1994, nr. 5-6, p. 515-521.

⁵³ George Ciorănescu, *Autour des quelques projets fédéralistes oubliés concernant le Bas-Danube*, în “Revue des études roumaines”, 1953, p. 177-178; idem, *Români și ideea federalistă*, București, 1997.

realității... Poeți și bărbați de stat, ei au încarnat o rară alianță într-o epocă de dezagregare a idealurilor, care tindea să separe tot mai mult imaginația de adevărul vieții. Ne-au lăsat multe pagini de literatură, mai bune sau mai puțin reușite, dar cu siguranță, marea operă au scris-o în argila istoriei: ei sunt autorii României moderne⁵⁴. Crescuți în noul spirit, educați în centrele universitare din Paris, Viena, München, Bonn, Leipzig liderii noii generații sunt astfel caracterizați de Alecu Russo: "Părinții noștri au deschis ochii în leagănul strămoșesc, oamenii de la 1835, care inaugurează generația de față au răsărit în larva ideilor nouă. Ochii și gândurile părinților se învârteau la răsărit, ai noștri sunt ațintiți spre Apus"⁵⁵. Influența franceză va fi covârșitoare⁵⁶, însă și spațiul italian va fi frecventat de bursieri români.

În plan politic liderii noii generații se afirmă prin activitatea în societățile secrete: cea din 1840, condusă de Dimitrie Filipescu, din 1841 – *Fiii coloniei lui Traian* de Vaillant, din 1843 – *Frăția*. Au un program revoluționar – democrat, cu obiective naționale și sociale ce se vor contura în vîltoarea revoluției. În Transilvania, Blajul, "mica Româ", centrul mișcării de emancipare românești era martorul disputei iscăte de Simion Bărnuțiu în 1842, în jurul proiectului Dietei de la Cluj de a impune limba maghiară ca limbă oficială a Transilvaniei⁵⁷. În Banat obiectivele naționale vor viza desprinderea de Ungaria, constituirea unei provincii autonome în cadrul Imperiului austriac, emanciparea religioasă de sub tutela ierarhiei sârbești.

Relațiile comerciale româno-sarde au cunoscut o perioadă de avânt după 1823, an în care regele Piemontului, Carlo Felice, încheia un tratat de comerț și de pace cu Imperiul otoman. Tratatul prevedea și libertatea de navigație a vaselor în apele teritoriale ale statelor respective. Va fi reînnoit în 1839, iar în 1845 se încheia la Torino un tratat similar cu Rusia. Conform acestor tratate regatul Sardiniei a căpătat

⁵⁴ Paul Cornea, *op. cit.*, p. 33.

⁵⁵ Alecu Russo, *Scriseri*, ed. P.V. Haneș, f.a., p. 17. Structura socio-profesională a elitei politice românești a fost cercetată de Dan Berindei și Irina Gavrilă, *Mutății în sănul clasei dominante din Țara Românească în perioada de destrămare a orânduirii feudale*, în "RI", t. 34, 1981, nr. 11; Elena Siupur, *The training of intellectuals in South-East Europe during the nineteen century. The romanian mode*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol", t. XXIII/2, 1986, p. 469-491; Gh. și F.Al. Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică*, București, 1995; pentru spațiul italian amintim lucrarea Clarei Lovett, *The democratic movement in Italy 1830-1876*, Cambridge, 1982.

⁵⁶ Dan Berindei, *România și Europa*, p. 136-152.

⁵⁷ Dintre lucrările ce tratează mișcarea națională din Transilvania în secolul al XIX-lea, Ion Lungu, *Scoala Ardeleană*, București, 1978; David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, ed. nouă, București, 1984; Silviu Dragomir, *Istoria revoluției*, în *Studii și documente privitoare la Revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-1849*, vol. V, Cluj, 1946; Gelu Neamțu, *Revoluția românilor din Transilvania 1848-1849*, Cluj-Napoca, 1996.

dreptul să stabilească consuli în orașele în care avea interese comerciale⁵⁸. Astfel s-au înființat consulate sarde în 1827 la Ismail, în 1833 la Galați, în 1838 la Brăila⁵⁹.

Necesitatea constituirii consulatelor în orașele porturi dunărene a fost subliniată încă din 1826 de către consulul sard din Constantinopol, Gaetano Turqui, care intuia importanța economică a Țării Românești și a Moldovei și prevedea orașului Galați un viitor înfloritor. De aceea și propunea contelui Vittorio Sallier della Torre să înființeze un consulat, care să vegheze asupra intereselor comerciale și a navegației⁶⁰. Consulii vor avea pe lângă atribuțiile economice și pe cele de a apăra interesele cetățenilor sarzi din Principate. La acestea se adaugă informări periodice despre relațiile rusu-otomane, în condițiile declanșării războiului din 1828–1829. Ultima idee apare în raportul consulului din Odessa, Milanta, care îl propune drept consul în Galați pe Felice Lagorio, genovez⁶¹. Proconsul sard în Galați va fi Filippo Trucchi (20 martie 1833 – 25 februarie 1838), urmat de Bartolomeo Geymet, consul (25 februarie 1838 – 7 noiembrie 1844), Francesco Mathieu, consul (26 aprilie 1845 – 28 iulie 1850), Lamberti Pasquale, viceconsul (24 aprilie 1841 – 20 ianuarie 1852)⁶². După terminarea mandatului, Filippo Trucchi se va retrage la Iași, unde va fi nevoie să acorde consultații juridice pentru a se întreține⁶³. Francesco Mathieu avea 51 de ani și o experiență bogată în problemele orientale, cu stagii la consulațele din Constantinopol, Alexandria, Cairo și Salonic⁶⁴. În Brăila agenți consulari au fost B. G. Pedemonte (1 decembrie 1837 – 16 iunie 1843), Francesco Parodi (15 septembrie 1845 – 1 februarie 1848), Bernardo Corradi (1 februarie 1848 – 7 noiembrie 1849)⁶⁵.

Numărul supușilor sarzi stabiliți în Principate crește după 1829. Dacă în 1826 Gaetano Turqui menționa în raportul său existența a doi piemontezii în București, în 1838 Bartolomeo Geymet amintea numele a opt rezidenți în Galați – cei mai importanți fiind Francesco Pedemonte, negustor, întemeietorul celei mai importante case comerciale din oraș, Gerolamo Peretti, asociatul primului, Lamberti Pasquale, negustor, Vicenzo Napoleone Rossi, căpitan în marina comercială, Antonio Dodero și Vaccarezza, amândoi foști participanți la revoltele din 1831, angajați ai firmei lui Pedemonte. În Iași erau patru sarzi: Filippo Trucchi împreună cu fiica sa, Felice Barla, cofetar, Aristodemo Lombardi, agent comercial,

⁵⁸ Dimitrie Bodin, *Consolati del Regno di Sardegna nei Principati Romeni all'epoca del Risorgimento*, Bologna, 1935, p. 142.

⁵⁹ Idem, *Politica economică a Regatului Sardiniei în Marea Neagră și pe Dunăre în legătură cu Principatele Române*, în “Revista Istorică Română”, t. IX, 1940, p. 9.

⁶⁰ Dimitrie Bodin, *Documente privitoare la legăturile economice dintre Principatele Române și Regatul Sardiniei*, București, 1941, p. 6.

⁶¹ *Ibidem*, p. 9.

⁶² Ministerul Afacerilor Externe, *Catalog special consuli italiani*.

⁶³ Dimitrie Bodin, *Documente*, p. 47.

⁶⁴ Arhiva Națională Istorică Centrală (în continuare ANIC), fond microfilme Italia, rola 4, c. 931.

⁶⁵ Despre Francesco Parodi știm că se zbătea în mari lipsuri financiare; avea o familie numeroasă, fiind marcat de moartea mamei și a altor cinci surori mai mari într-o epidemie de holeră, ANIC, fond microfilme Italia, rola 3, c. 32.

Giuseppe Barberis – compromis în mișcările din 1821. În Botoșani trăia Cesare Scotto, rudă a consulului din Salonic, în Huși un anumit Caramella del Mondov, exilat în urma implicării în mișcările din 1821, în București, Pietro Cugino⁶⁶. În 1842 supușii sarzi sunt 46, cei mai mulți fiind menționați în Galați, Brăila și Iași. Nume noi sunt: Francesco Biga, Giovanni Fanciotti, amândoi fondatorii unor prospere case comerciale, Calgano Sebastiano, proprietar în Focșani, compromis în mișcările din 1821, Canevaro Giuseppe, negustor din București etc. Se remarcă originea genoveză a majorității sarzilor ce rezidau în Principate și implicarea unora în mișcările din 1821 sau 1831. Cei mai mulți practicau negustoria sau activau în marina comercială.

Călătorii și reprezentanții statului sard în Principate remarcă bogăția acestora, însă și indiferența autorităților față de exploatarea lor. „Solul este peste tot bogat, productiv... două treimi din aceste ținuturi sunt necultivate; păsunile sunt bogate, recoltele de fân sunt abundente, iar turmele numeroase de oi și alte cornute cutreieră libere aceste singurătăți. În părțile muntoase ale acestor două Principate întâlnești păduri imense, însă câmpurile sunt dezolante. Abundența grânelor se explică prin excedentul lor față de nevoile locuitorilor și nu prin cultivarea lor ratională”⁶⁷. Principala ramură economică era agricultura, “industria este inexistentă în aceste Principate, nu este nici un fel de fabrică. Meșteșugurile sunt exercitate de străini: greci, germani, ruși sau de către evrei”. Însă după tratatul de la Adrianopole un avânt deosebit îngreștează comerțul, în special prin cele două orașe porturi Galați și Brăila, ce capătă un statut de porto franco. Încă din 1838 Bartolomeo Geymet scria despre importanța comercială a Brăilei, principalul port al Țării Românești. Cele două porturi dunărene au suferit distrugeri importante în timpul războiului rusou-turc din 1828–1829, însă s-au refăcut și datorită măsurilor economice și administrative. În Galați străzile au fost reconstruite, de-a lungul Dunării s-a înălțat un dig pentru a proteja transportul mărfurilor în port chiar și în perioada inundațiilor⁶⁸.

Rapoartele consulare informează în special despre activitatea comercială desfășurată în porturile dunărene: navegație, export, import, existența caselor comerciale.

Începând cu anul 1838 putem realiza o ierarhie a pavilioanelor sub care circulau navele ce tranzitau cele două orașe porturi. Ne vom limita să prezentăm primele cinci națiuni. În Galați în 1838 au acostat 202 nave grecești, 199 turcești, 111 sarde, 94 austriecă, 75 rusești⁶⁹; în 1841 – grecești 90, rusești 32, otomane și sarde câte 26, engleze 22⁷⁰; în 1843 – grecești 135, sarde 55, rusești 48, otomane 36, austriecă 30⁷¹. În Brăila în 1841 au intrat 134 nave grecești, 77 otomane, 45

⁶⁶ Dimitrie Bodin, *Documente*, p. 47-48.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 28.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 139.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 50-51, Bartolomeo Geymet către contele Clemente Solaro della Margarita, Galați, 29 martie 1839.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 147, Castellinard către Solaro della Margarita, Galați, 10 mai 1842.

⁷¹ *Ibidem*, p. 163, 13 martie 1844.

rusești, 20 sarde, 5 engleze⁷²; în 1845 – 311 grecești, 244 turcești, 54 rusești, 34 austrieci, sarde 30⁷³. Observăm că primele locuri sunt dominate de pavilioanele Greciei, Imperiului otoman, Imperiului austriac, Imperiului rus, Regatului sard.

Principalele produse exportate, conform rapoartele consulare sarde, erau cerealele, lâna, vitele, seul, ceară. În general cerealele din Moldova erau considerate calitativ superioare celor din Țara Românească. În schimb, din ultima provincie se exporta brânză mai bună și orz în cantitate mai mare decât din Moldova. Se mai exportau fasole, semințe de in și cânepă, piei de berbec, de capră, de iepure, miere, vin, lemn, tutun⁷⁴. În 1845 din Brăila s-au exportat către Grecia mărfuri în valoare de 14.675.584 piaștri, către Turcia – 6.120.716 piaștri, către Austria – 2.133.198 piaștri, către Rusia 1.970.227 piaștri, către Anglia – 689.668 piaștri, către Sardinia – 158.009 piaștri. În ceea ce privește exportul de cereale din Brăila, primul loc este ocupat de Grecia cu 72.842 kg grâu, 21.217 kg porumb, 13.532 kg orz; urmează Turcia – 24.980 kg grâu, 13.452 kg porumb și 39.833 kg orz; Rusia – 8170 kg grâu, 1622 kg porumb, 8703 kg orz; Sardinia – 9675 kg grâu, 1597 kg porumb. În, brânză, seu s-au exportat îndeosebi în Grecia, Rusia, Turcia⁷⁵. Din Galați s-a exportat grâu spre Sardinia 21.273 kg, Grecia 18.340 kg, Turcia 7162 kg, Austria 1937 kg, Rusia 1918 kg; porumb către Grecia 20.732 kg, Sardinia 6296 kg, Austria 2300 kg etc. Principalele destinații ale navelor plecate din Galați erau Genova, Livorno, Marsilia, Trieste, Venezia, Constantinopol⁷⁶. În 1846 excedentul exportului din Galați a fost de 7 milioane piaștri față de cel din Brăila, care nu a depășit anul 1845⁷⁷.

Importurile celor două Principate constau din produse manufacturiere, fier, ulei de măslini, zăltăr, cafea, coloniale, medicamente, citrice. Conform cifrelor indicate de consulii sarzi, se importa în special din Austria – manufacturi în special, Rusia – fier, Grecia, Sardinia – cafea, zahăr, citrice, coloniale. Astfel, pentru anul 1845 deținem date precise în legătură cu valoarea importurilor prin Galați și Brăila. Partenerul principal al Țării Românești era Austria, de unde exporta produse în valoare de 7.400.071 piaștri, urmată de Grecia cu 4.459.581 piaștri, Anglia cu 2.930.354 piaștri, Rusia cu 1.604.596 piaștri și Turcia cu 88.354 piaștri. În același an în Galați importurile cele mai numeroase se făceau din Anglia – 8.358.496 piaștri, Austria – 7.377.454 piaștri, Grecia – 4.772.402 piaștri, Rusia – 2.349.107 piaștri, Franța – 400.320 piaștri, Sardinia – 263.750 piaștri. Pentru creșterea importurilor din Sardinia, Mathieu sugera să se aducă în Principate ulei, paste, încălțăminte, pânzetură, mătase, ceramică, toate cu prețuri mai mici decât cele austrieci și de o calitate superioară⁷⁸.

Activitatea comercială la gurile Dunării era impulsionată de existența caselor comerciale. În Galați o firmă cu renume ce ființă încă din 1832 era “Pedemonte e Peretti”, care se va numi “Fratelli Pedemonte”. Avea sucursale la Brăila, Calafat și

⁷² Ibidem, p. 147, 10 mai 1842.

⁷³ Ibidem, p. 127-133, Mathieu către della Margarita, 30 ...crtie 1846.

⁷⁴ Ibidem, p. 127-133, Castellinard către Solaro della Margarita, Galați, 10 mai 1842.

⁷⁵ Ibidem, p. 180. Mathieu către Solaro della Margarita, Galați, 30 martie 184.

⁷⁶ Ibidem, p. 182.

⁷⁷ Ibidem, p. 185-186, Galați, 14 iulie 1847.

⁷⁸ Ibidem, p. 186.

din 1847 agenție la Botoșani, beneficiind de o flotă proprie⁷⁹. Firma s-a impus în fața negustorilor greci, care au încercat în 1837 să-i împiedice activitatea comercială⁸⁰. Tot în Galați s-au constituit casele “Rocco e Chichizzola”, “Biga Ferrara e Co”, “Giovanni Fanciotti”. În Brăila existau firmele “Debarbieri e Pezzola”, “Sarao e Berzolese”, “Vicenzo Rosa”, “El Dandoria”⁸¹. În 1847 s-a constituit în Moldova o Societate comercială compusă din boierii interesăti în activități de export-import. O parte dintre membri împreună cu Stefano Cordiglia, un supus sard, au încercat să deschidă filiale în Marsilia și Londra. Principele Sturdza era interesat de comerțul cu cereale și chiar a inițiat construcția a două brigandine pe care intenționa să le dea în comanda căpitanilor sarzi Maglione și Pagliano⁸². Din păcate, criza economică din 1847–1848 a afectat activitatea caselor comerciale din Galați și Brăila. Singura care a reușit să supraviețuiască era cea a lui Francesco Pedemonte⁸³.

Importanța comercială a celor două orașe porturi este probată și de existența unor publicații bilingve româno-italiene. Limba italiană era considerată limba comercială prin excelență, de aceea la Școala Centrală din Brăila din 11 clase două erau cu predare în italiană. În 1838 va apărea “Mercur, jurnal comercial al portului Brăila”, iar în Galați prospera colonie italiană își permite să editeze o publicație comercială, care în perioada 1846–1850 va fi singura de acest gen din Principate, “Jurnalul Dunărea, științific, literar și comercial”⁸⁴.

Într-un raport din 1838 semnat de Geymet se menționa pentru Moldova cifra de 700.000 de locuitori, iar pentru Țara Românească 1.000.000. Cei mai mulți sunt români și seamănă fizic cu italienii. Străinii, greci, ruși, unguri și un număr mare de evrei, locuiesc în special în orașe și în porturile de la Dunăre. În privința limbii, se menționa că este o “latină coruptă”, însă alfabetul era cel chirilic. Principalele orașe ale Moldovei erau în epocă Iași, Botoșani, Vaslui, Tecuci, Focșani; în Țara Românească – București, Buzău, Râmnic. Porturile dunărene amintite în raport, Galați pentru Moldova și Brăila, Giurgiu, Calafat – pentru Țara Românească. Cele două capitale, Iași cu 30–40.000 de locuitori și București cu 80.000 locuitori, se asemănă cu orașele occidentale prin construcțiile moderne. Celealte localități nu impresionează, casele fiind construite din lemn, chirpici, iar drumurile, mijloacele de locomoție, hanurile aproape inexistente⁸⁵.

Consulii remarcă în rapoartele lor existența a două clase: boierii și țărani. Meșteșugarii erau în general străini. Boierii se împărțeau în două clase în funcție de avere și de funcțiile deținute. Ca o curiozitate, Geymet amintește în raportul său din

⁷⁹ Dimitrie Bodin, *Politica economică a regatului Sardiniei în Marea Neagră și pe Dunăre*, p. 14.

⁸⁰ Idem, *Documente*, p. 39.

⁸¹ Idem, *Politica economică a Regatului Sardiniei în Marea Neagră și pe Dunăre*, p. 19–20.

⁸² Idem, *Documente*, p. 182, Galați, 14 iulie 1847.

⁸³ *Ibidem*, p. 203, Galați, 26 aprilie 1848.

⁸⁴ C.C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila – din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, 1968, p. 164; Paul Păltânea, *Istoria orașului Galați de la origini până în 1918*, vol. I, Galați, 1994, p. 276.

⁸⁵ Dimitrie Bodin, *Documente*, p. 35–37.

24 mai 1838 principalele titluri ale boierimii de prima clasă: pitar, sluger, clucer, medelnicer, stolnic, serdar, vel spătar, paharnic, comis, ban, aga, postelnic, hatman, vistiernic, vornic, logofăt. Tot el menționa păstrarea obiceiurilor orientale, pasiunea pentru lux și jocul de cărți⁸⁶.

Armata era aproape inexistentă – 5000 de soldați pentru Moldova, la care se adăugau două escadroane de cavalerie; 6000 de soldați pentru Țara Românească, ce erau amplasati de-a lungul Dunării într-un cordon sanitar. Într-un raport din 1844 se amintea despre plata a cinci tunuri comandate în Piemont⁸⁷.

Din punct de vedere religios, majoritatea locuitorilor erau ortodocși. În general, în lumea satului predominau superstițiile, iar preoții erau ignoranți și se puteau căsători. Sunt de înțeles aprecierile puțin măgulitoare la adresa clerului ortodox din partea reprezentanților unei puteri catolice. Biserici catolice existau în București și Iași, iar în Focșani și Brăila erau capele ridicate prin bunăvoie supușilor sarzi, printre care Francisco Pedemonte. Episcopul catolic din București, Joseph Molajoni, a părăsit orașul, iar părintele Magni era conducătorul misiunii catolice din Iași. În capitala Țării Românești exista și o biserică evanghelică, iar evreii, numeroși, aveau școli și sinagogi și se aflau sub protecția consulilor austrieci. În privința turcilor, consulii sarzi au sesizat statutul lor deosebit. Nu aveau voie să dețină proprietăți, să ridice moschei. Se găseau în număr redus în Principate, majoritatea dintre ei fiind arnăuți angajați de consulii străini⁸⁸.

Evenimentele politice din Principate se regăsesc în rapoartele consulilor sarzi din Constantinopol. Mario Chirico înștiința ministerul de externe din Torino despre tulburările din Moldova și “Vlahia” de la începutul anului 1821. Poporul din acele regiuni dorea o nouă constituție, iar boierii erau împărțiti în două partide: una ce dorea instaurarea unui principăvalah, alta ce susținea numirea unui grec⁸⁹. Un raport important al consulului sard este cel din 24 martie, în care redă atmosfera tensionată din capitala otomană. Oficialitățile turcești se temeau de o nouă intervenție a Rusiei în condițiile declanșării mișcării din Principate și a celei din Moreea. Se știa că Alexandru Ipsilanti a intrat în Moldova, că “un anume Vladimirescu, fost soldat în serviciul Rusiei, în fruntea a 30.000 de valahi dorește o nouă constituție”⁹⁰. În Imperiul otoman începeau înarmările, în Rumelia au fost date ordine severe pentru constituirea unei armate de 150.000 de soldați. Temerile otomane au fost calmate de atitudinea pacifistă a țarului Alexandru I. În rapoartele din 10 și 25 aprilie 1821 Mario Chirico informează despre represaliile declanșate în Constantinopol împotriva grecilor după ce contele Tolstoi a anunțat că “Rusia nu sprijină revolta grecilor și disoluția statului otoman”. “Niciodată nu a fost aşa o armonie între cele două imperii”, aprecia nerealist reprezentantul Sardiniei. Prigoana grecilor, uciderea patriarhului din Constantinopol împreună cu alții patru

⁸⁶ Ibidem, p. 33.

⁸⁷ Ibidem, p. 171.

⁸⁸ Ibidem, p. 34-35.

⁸⁹ ANIC, fond microfilme Italia, rolă 9, c. 98.

⁹⁰ Ibidem, c. 102-103.

episcopi, situația critică a lui Ipsilanti, care era dezavuat de Rusia și se aștepta la un atac iminent din partea otomanilor erau evenimente descrise amănunțit de Chirico⁹¹. Reprezentantul său remarcă deosebirea dintre mișcarea condusă de Tudor Vladimirescu și cea eteristă a lui Ipsilanti: “Tudor Vladimirescu nu a acceptat planul lui Ipsilanti; nu și-a depășit cererile făcute guvernului otoman. Trimisul Rusiei crede că dacă va continua în conduită sa, va obține ce a cerut”⁹². Deși a anunțat că nu sprijină mișcările revoluționare, Rusia a încercat să tempereze măsurile militare ale Porții, în condițiile desfășurării persecuțiilor împotriva ortodocșilor din Balcani⁹³. În 12 iunie Chirico anunță Torino despre intrarea trupelor otomane în Țara Românească și despre ordinele precise primite de soldați de a respecta “viața și bunurile tuturor”⁹⁴. În iulie scria despre înfrângerile suferite de eteriști la Focșani, Târgoviște, Craiova⁹⁵. În toamna lui 1821 una dintre principalele probleme dezbatute de diplomații din Constantinopol era retragerea trupelor otomane din Principate. Chirico dezvăluia că în ședințele cabinetului otoman din 26 și 29 noiembrie s-a hotărât retragerea trupelor numai după predarea vinovaților și “în special a prințului Mihail Suțu și a adeptilor săi”⁹⁶. Poarta încerca să convingă Austria că era imposibil să-și retragă trupele în condițiile existenței unor detașamente de insurgenți. Domnii nu sunt încă trimiși de teamă “de a nu fi expuși furiei populare”.

Presunile Angliei și ale Austriei la Constantinopol pentru retragerea trupelor și numirea de noi principi în Moldova și Țara Românească au continuat în februarie–martie 1822⁹⁷. Abia în 25 iulie 1822 Chirico descrie numirea celor doi principi și ceremonialul primirii acestora de către sultan. “Ministrul de interne i-a luat pe Grigore Ghica și Ioniță Sandu Sturdza și i-a dus la marele Vizir, care le-a comunicat că au fost numiți domni; le-a dat să-i sărute mâna, primul indiciu al noului statut, fără a le acorda însă investitura formală a caftanelor. Cei doi împreună cu boierii l-au vizitat apoi pe Reiss Efendi și pe ministrul decretelor. Apoi au mers precedați de trei miniștri turci la Mufti, care le-a dat sărutul mâinii”. Ceremonia s-a desăvârșit la Silistra, când cei doi domni au primit cuca, însemnul noii puteri⁹⁸.

Domniile pământene sunt evocate în rapoartele lui Gaetano Turqui. În decembrie 1826 a vizitat Țara Românească, fiind primit cu deferență de domnul Grigore Dimitrie Ghica. Despre acesta scria ministrului de externe din Torino: “este un bărbat frumos de 45 de ani cu o barbă impresionantă; nu este în relații

⁹¹ Ibidem, c. 112.

⁹² Ibidem, c. 117.

⁹³ Ibidem, c. 131.

⁹⁴ Ibidem, c. 151.

⁹⁵ Ibidem, c. 167.

⁹⁶ Ibidem, c. 267.

⁹⁷ În 23 martie Chirico menționa: “Miniștrii Angliei și Austriei au adresat Porții două note identice pentru a-i arăta funestele consecințe dacă nu se retrag din Moldova și Valahia și dacă nu urgentează numirea principilor”, ibidem, c. 323.

⁹⁸ Ibidem, c. 340-344.

foarte bune cu boierii⁹⁹. Remarcă totodată raporturile amicale dintre domn și prințul Metternich, fiind însărcinat de către Grigore Ghica cu o misiune pe lângă cancelarul austriac¹⁰⁰.

În perioada domniilor regulamentare consulii sarzi cunoșteau statutul internațional al Principatelor: "Moldova și Valahia nu sunt provincii turcești; nu au fost niciodată încorporate Imperiului otoman. Sultanul are asupra lor dreptul de suzeran, investește domnii aleși de boieri și agreeați de Rusia și primește anual un tribut de trei milioane de piaștri; dar din timpuri trecute, Sublima Poartă prin hatișerifurile din 1393, 1460 a recunoscut Principatelor dreptul de autonomie; tratatele de la Akkerman, București, Adrianopol le-au garantat naționalitatea și independența administrativă, libertatea comerțului"¹⁰¹.

Influența Rusiei era covârșitoare, fapt semnalat de Bartolomeo Geymet în 1838. În Moldova domnitorul Mihail Sturdza se afla sub tutela baronului Rükman, pe care îl întâmpinase la Galați cu ocazia întoarcerii sale de la Constantinopol. Rusia avea interese economice în zona gurilor Dunării, fapt ce reieșea din păstrarea Selinei, singurul braț navigabil. Austria era extrem de iritată, comerțul său în zonă fiind lăsat la bunul plac al Sankt Petersburgului¹⁰². Același consul informa despre avariția lui Mihail Sturdza, a cărui avere era estimată la 50.000 ducați. Domnul era filorus, nu era susținut de boieri și nemulțumirile contra sa se manifestau față. În schimb, Alexandru Dimitrie Ghica avea o faimă de liberal, "este bine văzut și nu este atât de expus influenței rusești"¹⁰³. În raportul din 19 noiembrie 1840 descrie complotul organizat împotriva principelui Ghica și a fiilor acestuia de către colonelul Filipescu. Numărul celor implicați – reprezentantul Sardiniei menționează 4000 – ni se pare totuși exagerat¹⁰⁴.

Organizarea judecătorească și codurile de legi inspirate din legile lui Iustinian, codul lui Napoleon și cel austriac nu reușesc să se impună în aceste ținuturi, aceasta era opinia consulilor. Corupția, arbitrariul erau adevăratele legi. În raportul din 24 mai 1838 Geymet narează despre un proces în care a fost implicată firma Pedemonte și un boier. Ultimul reușise să-l câștige datorită mituirii judecătorilor. În general, administrația locală și centrală nu erau eficiente, iar cei ce guvernau nu-și sacrificau interesele particulare pentru cel general¹⁰⁵.

Anii 1815–1848 reprezintă o nouă etapă în relațiile româno-piemonteze și datorită înființării consulatelor în Galați și Brăila, fapt ce demonstrează interesul economic al Regatului sard față de zona Dunării inferioare. Era un contact direct, iar informațiile transmise la Torino de către noii consuli se remarcă prin aprecieri, în mare parte obiective, la adresa societății românești, aflată în plină perioadă de

⁹⁹ Dimitrie Bodin, *Documente*, p. 5.

¹⁰⁰ Idem, *Grigore vodă Ghica, Metternich și Gaetano Turqui*, în "RI", t. X, 1940, p. 341-344.

¹⁰¹ Idem, *Documente*, p. 182-183.

¹⁰² *Ibidem*, p. 24-25.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 32.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 66-67.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 31-32.

modernizare. Sesizăm, în primul rând, știrile bogate referitoare la navegația fluvială și maritimă, la destinul caselor comerciale sarde. Realitățile economice sunt întregite de nararea evenimentelor politice, prezentarea instituțiilor statului, începând cu domnia, guvernul, instanțele judecătoarești, armata și biserică.

ROMANIANS AND ITALIANS BETWEEN RESTAURATION, REFORM AND REVOLUTION (1815–1848)

Abstract

The article presents the Italian and Romanian spaces between the Congress of Vienna and the breakout of the revolutions of 1848–1849. The European background of the time is shown in the light of the interests of the great powers in the Italian peninsula and of the Russian-Ottoman conflicts in the Eastern Mediterranean.

In the first chapter entitled a brief analysis is made of the social ad political situation of the Italian states confronted with a powerful comeback of the Austrian domination, the attempts of restoration of the old institutional structures, and the tendency to maintain the law system dating to the French occupation. The richness of the national and political thinking of the Italian space concretised in the writings of Mazzini, Cesare Balbo, Vincenzo Gioberti, Massimo D'Azeglio, show their preoccupations with the future configuration of the Italian State, as a confederation headed by the Pope, a unitary state gathered around the House of Savoy, or a unitary republic.

Similar preoccupations to reform institutions can be noted in the Romanian space, reflected politically in the boyars' memoirs and the programmes of the revolutionary secret societies.

The following two chapters are devoted to the establishment of Sardinia's consulates at Galați and Brăila, and the way in which the Romanian society was perceived by the representatives of the Government of Turin. Consular reports abound in information on commercial transactions between the two Danubian ports, the establishment of Sardinian trading houses and their activity, the number of Italians in the Principalities, the demographic structure of the Romanian Principalities, native princes and princes enthroned in accordance with the Organic Regulations.

MAREA NEAGRĂ ȘI DUNĂREA – POLITICĂ ȘI DIPLOMAȚIE

PRIMA CONFRUNTARE RUSO-TURCĂ PENTRU SUPREMAȚIE LA DUNĂREA DE JOS LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA: CAMPANIA DE LA PRUT

MARIAN STROIA

Când la mijlocul lunii iulie 1709 cei doi învinși de la Poltava (Carol al XII-lea și hatmanul de cazaci Mazeppa), urmați de resturile armatelor lor, s-au refugiat la Bender¹ (actuala Tighina) pe teritoriul Imperiului otoman, nimeni dintre contemporani nu putea să bănuiască care aveau să fie urmările acestui episod. De altfel, cei doi fugari, și în special regele suedez, au fost bine primiți de turci, pașa de Bender primind instrucțiuni speciale de a le acorda o ospitalitate specială, pe măsura rangului și a prestigiu lui fiecăruia.

Prezența lor, cu precădere a lui Carol al XII-lea, pe teritoriul imperiului, cât și îndelungata sedere a acestuia și a oamenilor săi (Mazeppa a murit de altfel), avea să tensioneze încetul cu încetul relațiile ruso-turce, bazate până atunci pe un echilibru al forțelor, o neîncredere reciprocă și o pândire permanentă a unuia de către celălalt.

În fapt, baza juridică a raporturilor dintre cele două puteri o constituia, în acel moment, tratatul de pace stabilit pe durata a 30 de ani și pe care istoricii și specialiștii în istoria otomană l-au definit drept „pacea de la Istanbul” (1700)². În realitate, amintitul act, cuprinzând circa 14 articole, reprezenta încheierea logică a unui îndelungat conflict dintre cele două puteri între 1686 și 1700 și consfințea un bine venit *statu quo inter bellum* rusuo-turc.

La o analiză mai atentă a clauzelor de conținut este mai mult decât clar că cea care ieșise în avantaj fusese Rusia; această situație, adăugăm noi, conținea în germene sămburele viitorului conflict. Practic, stipulațiile de ordin teritorial ale acordului de pace amintit recunoșteau Rusiei stăpânirea Azovului, Taganrogului și teritoriilor înconjurătoare, până la o „distanță de zece ore de mers călare de la Azov”.

¹ E Tarlé, *Sevemaia voyna i švedskoe nașestrie na Rosiju*, Moskva, 1958, p. 457; N. Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și terile noastre (1709–1714)*, în “An. Acad. Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, seria II, t. XXXIII, p. 4.

² Cf. *Pisma i bumaghi Imperatora Petra Velikogo*, t. I-II, Skt. Petersburg, 1887, p. 368–378; Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, vol. I, Paris, 1897, p. 197–203.

În posesia otomanilor reintrau, după demolarea lor prealabilă, cele patru mici cetăți de la Niprul inferior (Dogan, Gazi Kerman, Şahir Kerman și Nusret Kerman). Practic, prin aceste prevederi Imperiul țarilor își păstra ieșirea la Marea de Azov (dobândită la 1699), în acest fel flota militară rusă putând avea capacitate de manevră și acțiune în această zonă³.

Alături de pierderile teritoriale și de prestigiul politic înregistrate la Karlowitz, și prevederile acordului de „pace de la Istanbul” erau de natură să adâncească nemulțumirea cercurilor influente din Imperiul otoman (vârfurile păturii religioase – *ulemalele* –, aristocrația militară, membrii influenți ai Divanului Imperial). Perioada mai sus menționată a fost caracterizată și prin efectuarea unor reforme de către sultanul Mustafa al II-lea, menite să eficientizeze buna funcționare a aparatului administrativ și economic al Porții⁴.

Transformările petrecute în structurile interne ale Porții, la care trebuie să adăugăm fanatismul fără limite al *ulemalelor*, pentru care amputările teritoriale suferite erau foarte adânc repercutate ca victorii ale necredincioșilor împotriva Islamului, toate acestea au dus, pe de o parte, la un puternic curent în favoarea războiului împotriva Rusiei, care dispunea de numeroși partizani⁵. Această tendință era, în același timp, puternic încurajată de o serie de diplomați străini ai unor puteri europene rezidenți la Constantinopol, care, în spiritul intereselor politice ale țărilor pe care le reprezentau, susțineau orientarea Porții spre un război antirus. Cei mai activi în acest sens erau rezidentul Suediei, colonelul Funck (puternic sprijinit în acțiunea sa de acțiunile subterane ale generalului polonez filosuedez Poniatowski), și, în egală măsură, ambasadorul Franței pe lângă Poartă, marchizul De Feriolles.

Ceea ce îi neliniștea, de asemenea, pe turci era situația complicată din Polonia unde, după înfrângerea lui Carol al XII-lea la Poltava, August al II-lea (suveranul înlăturat de suedezi) se reinstalașe, cu sprijin rus evident, pe scaunul regal de la Varșovia. Printre primele măsuri ale noului rege se aflase și acordarea (ca o concesie făcută lui Petru I) a libertății cultului ortodox în țară, ceea ce îi conferea țarului dreptul de protecție în favoarea polonezilor ortodocși și un bun pretext de imixtiune în afacerile interne ale statului polonez. Era evident că o asemenea penetrație a politicii ruse în Recz Pospolita, ce ducea în chip firesc la o sensibilă creștere a autorității țarului, părea extrem de amenințătoare în ochii turcilor. Apariția acestui nou dezechilibru de putere în nord-estul Europei nu-i putea, de aceea, lăsa pe aceștia din urmă impasibili și indiferenți.

Tendința spre o confruntare directă cu Rusia, evidentă la partidul „războiului”, era susținută și de alte două influente personaje ale epocii, hanul tătar

³ Cf. Serghei Zigarev, *Russkaja politika v vostočnom voprose (XVI–XIX v.v.)*, Moskva, 1898, p. 196–197.

⁴ Mustafa Ali Mehmet, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 246–247; Robert Mantran, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1989, p. 283–285.

⁵ Stanford I. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. I, *Empire of the Gazis. The Rise and Decline of Ottoman Empire... 1280–1808...*, Cambridge, 1976, p. 229; Mircea Soreanu, *Marii viziri Köprülü (1656–1710)*, București, 2002, p. 261–263.

Devlet Ghirai⁶ și noul hatman al cazacilor din Ucraina, Filip Orlik, fiecare, evident, din motive diferite. Dacă cel dintâi se temea de acțiunea agresivă a rușilor, cu care se confruntase mai bine de cinci decenii spre sud, și de anihilarea puterii hanatului crimean, cel de-al doilea era determinat de ideea de a folosi situația existentă în Ucraina pentru a înfăptui un regat independent căzăcesc, tendință, desigur, care nu se afla pe placul Moscovei⁷.

Atitudinea Rusiei în ceea ce privește relațiile cu Poarta otomană a reprezentat o problemă complexă. După toate probabilitățile, deși Petru era conștient că războiul nordic nu era încă terminat, a ajuns la concluzia, mai ales după victoria de la Poltava, că o confruntare cu Imperiul otoman era inevitabilă și că lucrurile trebuie pregătite în acest sens⁸.

Oricum, la nivelul lui 1709, o alianță formală a fost încheiată cu domnul Țării Românești, Constantin Brâncoveanu. Deși subiectul este controversat încă în istoriografia noastră⁹, pare destul de plauzibil că, după Poltava mai ales, abilul voievod muntean să fi încercat o tentativă de apropiere față de Rusia, văzută acum ca o putere aflată în plină ascensiune politică și militară.

Conducătorul rus întreținea, de asemenea, legături secrete și cu celălalt principă român, voievodul Moldovei, Mihai Racoviță, și spera, de asemenea, ca la momentul oportun unele dintre popoarele balcanice (sârbii, bulgarii) să se ridice în bloc împotriva regimului otoman. E semnificativ în acest sens episodul din mai 1710 (semnalat de izvoarele ruse), când o delegație a sârbilor din Austria a fost prezentă la Moscova¹⁰. Din păcate pentru țar, desfășurarea ulterioară a evenimentelor avea să infirme calculele sale inițiale și să conducă – vom vedea în ce împrejurări – la eșecul rușilor în confruntarea cu Imperiul otoman din vara lui 1711.

În lumina celor de mai sus, apare ca atare cât se poate de plauzibil motivată acțiunea, o putem numi altfel ultimativă, a lui Petru I față de otomani, din vara și toamna lui 1710.

Deosebit de insolent a apărut de aceea pentru turci mesajul ferm al țarului din 18/29 octombrie 1710 (repetare de fapt a celui din iulie același an). În acesta din urmă Petru cerea turcilor, într-o manieră foarte energetică, să respecte tratatul de pace rusu-turc din 1700 (ce fusese reînnoit în noiembrie 1709 pe o perioadă de 30 de ani), ca și expulzarea regelui sudeză aflat la Bender și a însoțitorilor săi (între care mulți erau cazaci pro-Mazeppa). În finalul misivei din octombrie 1710 țarul îi

⁶ Alan Fisher, *The Crimean Tatars*, New York, 1978, p. 50. De altfel, Devlet Ghirai II, hanul crimean în funcție la acea dată, se afla atunci la a doua domnie (1708–1713); Mustafa A. Mehmed, *op. cit.*, anexa, p. 398.

⁷ A. Boldur, *Expediția de la Prut din 1711*, în „Studii și cercetări istorice”, t. XIX, 1946, II, p. 52.

⁸ S.E. Oreškova, *Russko-turečkije otrosenija v. naceale XVIII veka*, Moskva, 1971, p. 138–140.

⁹ Mai recent, Paul Cernovodeanu își exprimă o prudentă reținere față de opțiunile foarte optimiste ale cercetătorilor anteriori privind încheierea triacordului de alianță rusu-muntean din 1709; Paul Cernovodeanu, *În vâltoarea primejdialor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688–1714)*, București, 1997, p. 18; Ștefan Ștefănescu, *Istoria românilor în secolul al XVIII-lea. Între tradiție și modernitate*, București, 1999, p. 19.

¹⁰ S. Soloviev, *Istorija Rosij s drevneisih vremion*, vol. IV, ed. 2-a, 1892, p. 61.

avertizase pe preopinenți că, „având în vedere securitatea țării sale, el își va purta armatele la graniță și va depune toate eforturile pentru a combate intențiile care îi sunt dușmănoase”¹¹.

Pentru partizanii războiului din societatea otomană, sosirea ultimatumului rus a fost un excelent argument pentru a obține câștig de cauză. Ei l-au utilizat cu multă îscusință, drept doavadă a intențiilor agresive ale Rusiei în Divanul Imperial care s-a ținut la 20 noiembrie/2 decembrie 1710. Cum la argumentele acestora s-a adăugat și intervenția energetică și motivată a lui Devlet Ghirai al II-lea (convocat și el la reuniune), decizia finală a fost lesne previzibilă; în aceeași zi Poarta a declarat război Rusiei¹². Acest episod a marcat, de altfel, începutul conflictului dintre otomani și ruși, confruntare ce avea să constituie elementul central al „chestiunii orientale” de-a lungul următoarelor două secole.

Vestea ruperii relațiilor Rusiei cu Poarta și a perspectivei noului conflict a sosit la Moscova după circa o lună de zile. În legătură cu acest aspect *Jurnalul* oficial al lui Petru I consemna sec, între altele: „La 22 decembrie 1710 (subl. ns., M.S.) s-a primit de la Tarigrad ... de la ambasadorul Tolstoi, știrea despre ruperea păcii cu turcii. Apoi s-a primit și o altă știre precisă, că fără nici o cauză a fost declarat războiul la 20 noiembrie de către sultanul turcesc, care ar fi fost povătuit de hanul tătăresc împotriva Maiestății Sale țarului...”¹³.

Din acest moment era clară, pentru ruși mai ales, declanșarea conflictului și dificila confruntare cu otomanii se prefigura inevitabil. Din această cauză evenimentul trebuia făcut cunoscut, iar opinia publică din țară pregătită în chip corespunzător. Conflictul cu turcii trebuia prezentat, în chip firesc, ca o luptă a apărătorilor dreptei credințe împotriva păgânilor, iar cei ce-și asumau această nobilă sarcină trebuiau să-i scoată din jugul islamic pe ceilalți frați creștini. Acesta este, de altfel, și spiritul în care a fost redactat manifestul către țară, dat publicitatii la 22 februarie (s.n.) 1711, în care poporul rus era chemat la dreaptă luptă împotriva otomanilor și îndemnat să-i elibereze pe greci, bulgari, sârbi și români, care gem asupriți sub jugul barbarilor. Trei zile mai târziu, la catedrala Uspenski Sobor in Moscova un *Te Deum* oficial a fost celebrat cu toată solemnitatea în vederea „înfrângerii dușmanilor lui Hristos”¹⁴.

Odată populația astfel pregătită moral și îndoctrinată religios, rolul principal revinea aspectului militar. Țarul însuși, însotit de curte, de cancelarul Golovkin, de vicecancelarul P.A. Šafirov și de regimenterile de gardă, a părăsit Moscova la 6/7 martie (s.n.) 1711¹⁵. La sfârșitul lui martie el se afla deja la Luțk, în Polonia, pentru a supraveghea îndeaproape pregăririle militare și modul de desfășurare a campaniei. Cum armata principală se găsea în țările baltice, comandantul șef al

¹¹ A. Kociubinsky, *Ocerki istorij i politiki slavian*, Odessa, 1878, p. 122.

¹² Stanford J. Shaw, *op. cit.*, p. 230; N. Iorga, *art. cit.*, p. 85.

¹³ Petru cel Mare, în Gheorghe G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 94 (p. 304 în original).

¹⁴ Alexandru Boldur, *art. cit.*, p. 68.

¹⁵ A.V. Brikner, *Istoriya Petra Velikogo*, ed. IV, Sankt Petersburg, 1982, p. 481–482.

acesteia, feldmareșalul Boris Petrovici Ŝeremetiev, a primit ordinul de înaintare spre sud la 11 februarie, deci cu peste zece zile înaintea anunțului oficial.

Ceva mai târziu, la începutul lunii aprilie, foarte probabil în chiar ziua următoare acordării Diplomei pentru Dimitrie Cantemir (care consfințea acordul politic de alianță între cele două părți), țarul i-a fixat termene foarte precise principalului conducător al oștirii. Până cel mai târziu la 20 mai 1711 acesta trebuia să-și concentreze forțele într-o tabără de câmp deschis, la Brațlaw, în Polonia. Armata trebuia întărită cu încă 1000 de recruți, iar aprovisionarea cu muniții trebuia să consteă în procurarea a 20.000 puduri (de praf de pușcă) de la Kiev. Extrem de semnificativ este finalul acestui ordin din 2/13 aprilie emis la Luțk. El relevă faptul că suveranul rus era extrem de conștient de faptul că neîncadrarea în acest grafic ar avea consecințe grave pentru armata sa: „Toate acestea să le îndepliniți fără a mai pierde vremea, pentru că altfel, dacă încetinim, tăărăgănam, am putea pierde totul”¹⁶ (subl. ns. M.S.).

Cu toate acestea, piesa documentară cea mai semnificativă pentru concepția generală de desfășurare a războiului, strategia sa de derulare și cooperarea cu posibilitii aliați, o constituie mesajul țarului către același conducător militar, datat 7/18 mai 1711, și trimis acestuia tot din Polonia prin intermediul unui înalt demnitar, principalele V.P. Dolgoruki: „Din toate locurile – își informează Petru I subordonatul – sosesc știri: gospodarii moldovean și valah și boierii acestor țări trimiț neîncetată rugăminte ca să mergem cât e posibil mai repede, dacă nu se poate cu tot corpul principalei noastre oștiri, cel puțin să fie trimisă cea mai mare parte a ei, în special cavaleria în Molova la Dunăre unde turcii au ordonat să se facă un pod. Gospodarii amintiți scriu că imediat ce armatele noastre vor intra pe pământul lor și se vor uni cu ele și vor îndemna tot poporul lor numeros la o revoltă împotriva turcilor. Văzând aceasta și sărbii (de la care avem aceeași rugăminte și promisiune), precum și bulgarii și alte popoare creștine se vor ridica împotriva Turcului și se vor uni cu armatele noastre, iar alții vor ridica răzvrătirea în lăuntrul regiunilor turcești; în asemenea împrejurări, Vizirul nu va îndrăzni să treacă Dunărea, cea mai mare parte din armata lui se va răsipa, sau, poate, va ridica o revoltă”¹⁷.

Sarcinile care îi reveneau direct lui B.P. Ŝeremetiev, schițate însă la modul general (spre deosebire de ordinul foarte explicit din aprilie), erau expuse în continuare în document în maniera următoare: „Trebuie să expediați îndată la gospodarul valah* rugămîntea de unire a armatelor lui cu ale noastre și de trimitere în prealabil a unei persoane de încredere pentru sfat și înțelegere. Dv. însivă trebuie să mergeți cu armata la Dunăre și dacă Turcii nu au trecut încă podul, stăruți de a-l ocupa și a-l distrugăte. Dar dacă veți afla sigur că turcii au trecut cu toate forțele lor Dunărea, să vă opriți dincolo de Nistru, într-un loc bine așezat, să vă asigurați o bună protecție a taberei, să aflați prin spioni și moldoveni despre puterea inamică,

¹⁶ Vojna s Turtieiu 1711 goda (Prutskaja operatija). Material..., S. Petersburg, 1898, p. 22.

¹⁷ S. Goliakov, Deianje Petra Velikogo, vol. XII, p. 313 și urm.

* E vorba de domnitorul Țării Românești, Constantin Brâncoveanu.

campania lor și starea de spirit și să scrieți despre toate acestea. Stăru, de asemenea, să-i atrageți către noi pe moldoveni, valahi, sârbi și alți creștini. Pentru cei care vor începe să ni se alăture, să grăbiți plata unei remunerații (după apreciere) și să le făgăduiți o leafă lunără. După sosirea în Moldova, trebuie să vă preocupați să organizați magazii de provizii în locuri sigure și să rugați pe domn să vă ajute în această chestiune. Pentru cumpărarea celor necesare puteți aloca o sumă de până la 6000 de ruble”¹⁸.

Din păcate pentru ruși și, de altfel, pentru mersul ulterior al operațiunilor militare, corpul de armată al lui Șeremetiev a înaintat greu, iar joncțiunea trupelor sale cu alte unități aflate în subordine s-a efectuat cu multe zile întârziere față de graficul inițial stabilit de țar. Extrem de edificator se reflectă această situație în ordinul din 22 aprilie (s.v.) 1711 al țarului, pe care acesta i-l expedia din Iavorow (unde se afla la tratative cu regele polon filorus August al II-lea) și care reflecta exasperarea suveranului rus¹⁹. Iritarea lui Petru era pe deplin îndreptățită, întrucât, dacă comparăm termenele propuse cu datele de marș pe care le și atestă *Jurnalul campaniei de la Prut*, întocmit de însuși Șeremetiev, feldmareșalul, care trebuia să atingă linia Nistrului cel mai târziu la 20 aprilie, a ajuns acolo abia la 27 ale aceleiași luni, iar unitățile lui Allart și Repnin – care, în chip logic, trebuiau să fie la 10 aprilie 1711 la Brațlăw – au ajuns abia la 17 (?)²⁰.

Afară de aspectele de mai sus, mersul campaniei din 1711 a mai fost afectat și de alți factori de ordin politico-militar. E suficient să amintim aici faptul că pregătirea diplomatică a campaniei nu a fost una dintre cele mai izbutite, deoarece la 5/16 februarie 1711 un acord semnat între tătari, cazacii fideli hatmanului P. Orlik și o participare ulterioară polonă preconiza acțiuni comune ale părților împotriva forțelor Moscovei²¹. Raidurile acestor adversari au necesitat retragerea de pe câmpul de luptă a unora dintre diviziile ruse și, în chip logic, încetinirea mersului general al armatei.

Cu toate acestea, forțele rusești au reușit să neutralizeze amenințarea din flanc. Tătarii hanului din Bugeac, împreună cu cazacii lui Orlik și detașamentele polone ale contelui Jozef Potocki, au trecut ce-i drept Nistrul și au ajuns până la Nemirov, dar au fost întâmpinate și învinse sever acolo în aprilie 1711 de trupele ruse ale lui Apraxin și Repnin²². Resturile învinșilor și-au căutat salvarea prin fugă și din acest moment principalul adversar al forțelor ruse rămâneau numai otomanii.

Un succint desfășurător al marșului efectuat de avangarda rusă sub comanda lui B.P. Șeremetiev ne arată că la 1/12 aprilie aceasta a ajuns la Luțk (locul în care a fost emisă diploma acordată de Petru I și Dimitrie Cantemir și care conținea, în

¹⁸ S. Goliakov, *op. cit.*, p. 314.

¹⁹ *Vojna s Turtieiu 1711*, p. 23.

²⁰ Constantin Șerban, *Jurnalul feldmareșalului B.P. Șeremetiev despre campania de la Prut (1711)*, în *Relații româno-ruse în trecut*, București, 1957, p. 80.

²¹ Stanford J. Shaw, *op. cit.*, p. 230.

²² A.P. Kociubinski, *Snonenija Rosii pri Petra Pervom s iujnîmi slavianami i rumânami*, în „Jurnaly Ministerstva Narodnogo Prosvescenia”, CLXVII, 1872, iulie, p. 136–137.

mare, acceptul rus la cererile domnului român). La 2/13 mai au fost trimiși la Oblucița și Bender primii spioni ruși pentru a depista situația armatei turce și mișcările acesteia²³, iar potrivit aceleiași surse Nistrul este atins la 16/27 mai în localitatea Rașcov²⁴. La 17/28 mai corpul de armată rus a traversat, în totalitate, Nistrul și tot acum are loc un episod important: la statul major al trupelor țarului sosește scrisoarea, extrem de alarmantă, a domnului român²⁵, ce conținea solicitarea unui sprijin militar imediat, precum și a unui ajutor bănesc consistent.

Scrisoarea lui Cantemir din 18 mai (s.n.) 1711 mai conținea și o precizare de ordin militar. Conținutul acestei informații, ajuns indiscretabil la cunoștința lui Șeremetiev, era de natură să elimine ulterior orice justificare a comandanțului rus de a nu fi fost la curent cu mersul către Dunăre al adversarului: „Dvs. Înșivă binevoiți a vă grăbi cât se poate de repede – îl avertiza domnul pe aliatul său – deoarece toată oastea principală turcească a plecat din Adrianopole ... acum 10 zile, iar de la Adrianopole până la Dunăre sunt în total numai 25 de conace (popasuri – n.n., M.S.)²⁶.

Cu destulă operativitate (una din puținele ocazii când a manifestat așa ceva) și după o prealabilă consultare cu principalii săi ofițeri, Șeremetiev a decis trimiterea de urgență în sprijinul lui Cantemir a unei unități de avangardă conduse de brigadierul Kropotov și care avea un efectiv de 3 000 de călăreți²⁷. La 1/12 iunie are loc joncțiunea lui Kropotov și a forțelor sale cu domnitorul și apropiatii săi²⁸ (după toate probabilitățile la Tuțora, nu departe de Iași). Dacă trecem peste aspectele de protocol care au însoțit întâmpinarea lui Cantemir de către trupele ruse (și care, desigur, au flatat orgoliul hospodarului moldovean), întâlnirea celor două personaje a prilejuit și constatarea unei situații cât se poate de neplăcute pentru ruși și anume faptul că Dimitrie Cantemir i-a informat pe aceștia despre lipsa de provizii (pentru cai, hrănă pentru trupă).

Datorită unui climat neprielnic (o vară foarte secetoasă), dar și lipsei de experiență și spirit organizatoric a lui Cantemir, această deficiență avea să creeze o primă fisură în planul operațional al armatei ruse și își va pune apoi amprenta, într-un mod deloc avantajos pentru aliații creștini, pe desfășurarea ulterioară a evenimentelor și operațiilor militare.

La 2/13 iunie trupa lui B.P. Șeremetiev a înaintat spre Prut, ajungând la râul Răut²⁹, iar din acest moment se poate pune în discuție atitudinea comandanțului puternicei avangăzzi ruse referitoare la obiectul principal al misiunii sale și anume

²³ C. Șerban, *Jurnalul*, p. 83.

²⁴ M.Z. Myslaevski, *Fedmarsali Graf. B.P. Seremetiev. Voenno-pohodnij jurnali. 1711 i 1712 gg.*, S. Petersburg, 1898, p. 33. Asupra acestei datări părerile rămân încă împărțite între istorici: A.N. Kurat, *art. cit.*, susține mijlocul lunii mai; A. Boldur propune 30 mai (s.n.) 1711 (*op. cit.*, p. 64), iar în 1966 C. Lemercier-Quelquejay se pronunță pentru aceeași dată (*op. cit.*, p. 225).

²⁵ M.Z. Myslaevski, *Fedmarsali Graf. B.P. Seremetiev*, p. 35.

²⁶ C. Șerban, *Jurnalul*, p. 85.

²⁷ *Ibidem*, p. 87.

²⁸ *Ibidem*, p. 88; aceeași dată și la A. Boldur, *op. cit.*, p. 64.

²⁹ M.Z. Myslaevski, *Fedmarsali Graf. B.P. Seremetiev*, p. 39.

împiedicarea turcilor de a traversa Dunărea. După cum se va arăta mai jos, corpul principal al armatei turce, condus de însuși marele vizir Mehmed Baltagi-Paşa, avea să ajungă la Isaccea, pe malul drept al Dunării, abia pe 16/17 iulie, deci dacă ar fi intenționat să ajungă cu adevărat *înaintea* turcilor la fluviu Şeremetiev (care în plus dipunea de o mare mobilitate și viteză de deplasare) *o putea face*, fiindu-i necesare patru, cel mult cinci zile de mars.

Audem de aceea sentimentul că generalul rus a fost și el conștient de acest lucru, dar nu a dorit *efectiv* să o facă, invocând ulterior o serie de motive. Ceea ce credem că l-a determinat să nu adopte această soluție și să prefere *înaintarea spre est*, spre Prut, și nu spre sud, a fost probabil teama de a se aventura spre sudul provinciei, hărțuit din flanc de tătarii din Bugeac, cu provizii puține și lipsit de unități auxiliare de infanterie (necesare la asigurarea flancurilor) și de artillerie (extrem de utile la distrugerea podului de la Oblucița).

Oricât de motivată ar fi fost atitudinea feldmareșalului B.P. Şeremetiev, opinăm că aceasta a fost a doua mare eroare tactică săvârșită de ruși în cursul campaniei de la Prut, cu consecințe extrem de serioase.

Cel care se pare că și-a dat cu multă luciditate seama de acest lucru a fost Cantemir. În raportul pe care brigadierul Kropotov i-l trimitea la 2/13 iunie superiorului său erau inserate și pasaje din aprecierile domnului român. La acea dată, spune raportul, „D.C. regretă foarte mult că turcii vor ajunge la pod *înaintea trupelor M.S. Țarului* (subl. ns., M.S.), iar dacă noi (creștinii) am fi ajuns *înaintea lor* la pod, atunci văzându-ne, toți ar fi fugit...”³⁰

La rândul său, după ce zăbovise extrem de mult în Polonia, ocupat cu festivități protocolare și tratative îndelungate cu aliatul său, regele polon August al II-lea, țarul însuși s-a întrebat spre Moldova. La 12/24 iunie, împreună cu restul armatei, el a ajuns la Nistru, a cărui traversare a fost terminată abia la 17/28 iunie³¹. Deja din acest moment Petru a început să devină conștient de dificultățile reale care îi stăteau în față: secetă puternică, lipsa proviziilor promise, o slabă recrutare a soldaților promisi de domul moldovean. Era însă prea târziu pentru a mai da înapoi.

La 24 iunie/4 iulie, devansându-și armata, Petru, împreună cu o suita restrânsă, a sosit la Iași, unde a fost primit ca un veritabil eliberator de către clerul și boierii din Principat. Cu multe detalii și o remarcabilă finețe a observației, această întâlnire a suveranului rus cu elita societății din Moldova este descrisă de cronicarul Ion Neculce, martor la eveniment, care relatează întâlnirea cordială a lui Petru I cu Cantemir, cât și impresiile societății din capitala moldavă, care, aşa cum am arătat mai sus, îi considera pe noii veniți ca salvatori ai lumii creștine din robia musulmană³².

³⁰ C. Şerban, *op. cit.*, p. 90.

³¹ S.L. Soloviev, *op. cit.*, p. 66; corespunde și cu notarea din *Jurnalul de curte*, p. 312 (G. Bezviconi, *Călătorii ruși*, p. 94).

³² Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte* (ed. G. Ștremepel), București, 1982, p. 517; în același sens, N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 313, cum și *Jurnalul de curte*, p. 313–314 (la G. Bezviconi, *op. cit.*, p. 94).

Cu aceeași ocazie, taberei creștine concentrată la Iași i se raliază un nou și surprinzător aliat, spătarul Toma Cantacuzino, nimeni altul decât șeful armatei muntene, cât putuse fi strânsă în acel moment de către Constantin Brâncoveanu.

Pentru a avea o imagine cât mai complexă asupra evenimentelor din vara lui 1711, atitudinea marelui boier muntean nu poate fi desprinsă din contextul general politic și de conduită adoptată de celălalt domn român, voievodul din Țara Românească, Constantin Brâncoveanu. Comportarea acestuia s-a înscris în linia prudentă a politicii sale externe practicată pe tot timpul domniei. Deși cercetări recente pun sub semnul îndoelii existența și credibilitatea alianței politice încheiate de domnitor cu Rusia în 1709, este totuși dincolo de orice îndoială că el a acceptat suma oferită de Petru I, cu care a cumpărat o însemnată cantitate de provizii³³. În fruntea armatei sale, domnul muntean a părăsit București la 7/18 mai 1711³⁴ și s-a îndreptat spre Gherghița, iar după alte câteva zile și-a stabilit cartierul general la Albești, „în gura Urlațiilor”, adoptând o poziție de expectativă. Aici, de altfel, s-a petrecut episodul destul de controversat al acestui război și anume defecțiunea a însuși comandanțului armatei muntene. Căci, în posida dificultăților evidente și a unei situații neclare, partida cantacuzinilor s-a proclamat pentru o detașare de sistemul otoman³⁵, iar materializând această opțiune politică, marele spătar Toma Cantacuzino, în fruntea unui steag de călăreți, a părăsit în secret, în noaptea de 18/29 iunie, tabăra de la Albești, trecând în secret Munții Vrancei. Defectorul, însotit după cum se știe de Ghinea ceaușul, Teodor Corbea și Mihalache căpitanul, s-a îndreptat spre Iași, pentru a se alătura taberei moldovene³⁶. Sosirea sa acolo a precedat sosirea țarului Petru și a restului cartierului general, databilă, după sursele vremii, la 25 iunie/6 iulie 1711. Cu acest prilej el este semnalat de Neculce, care îl menționează, printre alții participanți de marcă, la masa oferită de domnitor în cinstea țarului „... și Toma Spătar că atunci fugise din Țara Muntenească... și feciorul lui Șeremet”³⁷.

Un eveniment mult mai important decât defecțiunea din tabăra munteană a lui Toma Cantacuzino l-a reprezentat însă sosirea la Iași a trimisului lui Brâncoveanu, Gheorghe Castriota, cu misiune de a media o pace între ruși și turci³⁸. Tentativa emana de la însuși sultanul Ahmed al III-lea, care, speriat de posibilitatea și perspectivele unei revolte a creștinilor din Peninsula Balcanică, a însărcinat pe Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, ca, prin intermediul

³³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 98.

³⁴ Ștefan Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brâncoveanu. Viața. Domnia. Epoca*, București, 1969, p. 215; Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane în vremea domniei lui Constantin Brâncoveanu*, în „Revista arhivelor”, an 67, 1990, p. 143–144.

³⁵ Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 20; anterior, pe o poziție relativ apropiată, s-a situat Constantin Șerban, *Legăturile stolnicului Constantin Cantacuzino cu Rusia*, în „Studii și articole de istorie”, t. II, 1957, p. 43–44.

³⁶ În acest sens, articolul nostru *Campania de la Prut din 1711 și Cantacuzinii români*, în „Danubius”, an XVIII, 2001, p. 11–20.

³⁷ Ion Neculce, *Letopisețul*, p. 554.

³⁸ N. Iorga, *Carol al XII-lea*, p. 24.

domnului muntean, să propusă țarului o pace de compromis. Prin termenii acesteia, hotarul dintre cele două mari puteri urma să devină Dunărea, ceea ce însemna, în chip logic, cedarea în stăpânirea Imperiului moscovit a celor două principate românești. Cu toate că în starea de atunci a taberei creștine (la care ne-am referit mai sus) nu se puteau obține pentru ruși (în special) condiții mai avantajoase, propunerea a fost respinsă de Petru I. Motivația oficială a refuzului, care ne este oferită de textul *Jurnalului de curte al lui Petru cel Mare*, sună în felul următor: „atunci însă în acesta nu s-a crezut, dar mai ales propunerea nu a fost primită pentru a nu anima sau încuraja pe inamic”³⁹.

Motivarea în fapt nu pare convingătoare și trebuie să vedem rațiunile acestei atitudini dintr-o altă perspectivă. Încrezător în forțele sale, subestimând forța combativă și potențialul numeric al adversarului, Petru trăia încă în spiritul euforic al victoriei contra sucedezilor de la Poltava. O parte din generali îi susțineau, de altfel, această convingere mult prea optimistă. Din această cauză, cu toate greutățile de aprovizionare, țarul credea că poate să-și învingă ușor inamicul și poate, de ce nu, să distrugă întregul Imperiu otoman. Evenimentele ulterioare aveau să-i spulbere iluziile și să-l trezească la realitate.

În ceea ce-i privește pe otomani, începutul campaniei a fost anunțat oficial la la Muharrem 1123 (21 februarie/3 martie 1711)⁴⁰, iar nucleul armatei otomane, sub comanda supremă a marelui vizir Mehmed Baltagi-Paşa, s-a concentrat în câmpul Daud Paşa, la 18 kilometri de Contantinopol. La 16/27 martie marele vizir a primit simbolul cel mai scump turcilor – standardul sacru al Profetului – și concomitent ordinul ferm din partea sultanului de a îmanta contra necredincioșilor moscovici⁴¹.

Sunt de remarcat aici două aspecte. Primul dintre acestea privește ritmul relativ lent de înaintare al armatei otomane și semnificativ în acest sens ni se pare, spre pildă, faptul că trupele concentrate aici au început să înainteze spre nord abia după 23 de zile, adică la 9/20 aprilie, iar atingerea obiectivului următor mai important, și anume Adrianopole, s-a petrecut după alte zece zile, respectiv la 19/30 aprilie. Nu-i mai puțin adevărat însă că, în momentul când conducerea armatei otomane a primit informații alarmante de la o serie de iscoade și de la autoritățile de margine (muhafizul de Bender, Kara Mehmed Paşa, spre pildă), ritmul a fost imediat accelerat și, cu o iuteală de deplasare realmente surprinzătoare, turcii au reușit să atingă Dunărea înaintea trupelor ruse. Adăugăm aici și faptul că armata de uscat a beneficiat de o puternică susținere navală, flota turcă (după unele opinii cifrată la circa 360 nave de toate tipurile) îndreptându-se spre gurile Dunării. După toate probabilitățile, nu toate navele au putut intra aici (avem în vedere pe cele mari), dar galioanele de tonaj mijlociu au putut înainta pe fluviu și asigura aprovizionarea armatei.

³⁹ *Jurnalul de curte*, în G. Bezviconi, *Călători ruși*, p. 95.

⁴⁰ A. Boldur, *Expediția de la Prut*, p. 69.

⁴¹ Chantal Lemercier-Quelquejay, *La campagne de Pierre le Grand sur le Pruth*, în „Cahiers du monde russe et soviétique”, t. VII, 1966, nr. 2, p. 224.

O a doua problemă la care dorim să facem mențiune ține de sistemul de organizare și conducere al armatei turcești. Multă vreme s-a mers pe ideea că toate forțele se concentrau – să zicem – în apropierea Constantinopolului, de unde armia otomană, ca un bloc compact se îndrepta – în *totalitatea ei* – împotriva adversarului, oriunde s-ar fi aflat el, în Asia sau Europa. Credem însă că în realitate lucrurile stăteau în chip diferit. O extrem de semnificativă și în același timp *competență* mărturie o avem de la Dimitrie Cantemir. Astfel, într-un mesaj către feldmareșalul M.I. Șeremetiev, trimis printr-un curier al brigadierului Kropotov, domnitorul român îi semnală acestuia, la 1/12 iunie 1711, că: „spahii și multe pașale nu au venit încă (!?) și ei (turcii – n.n., M.S.) spun că dacă aceștia nu vin, el, vizirul, nu va trece de partea aceasta a Dunării”⁴². Această formulare a lui Cantemir ne duce la convingerea că – și din rațiuni de securitate internă – trupele nu se concentrau după plecarea în campanie în preajma capitalei, ci într-un loc ceva mai îndepărtat, aflat însă pe direcția principală de înaintare (în cazul nostru Adrianopole – *Edirne*), iar sosirea principalelor pașale cu trupele din subordine nu se desfășura concomitent, ci, dat fiind încetineaala și lipsa de elan combativ a armatei otomane în epocă, de-a lungul unei perioade destul de lungi. Numai astfel se poate explica faptul că – aşa cum ne arată un izvor întrat recent în circuitul istoriografic românesc, și anume *Jurnalul secretarului Vistieriei otomane Ahmed Bin Mahmud* – trupele otomane au staționat în tabăra de la Adrianopole nu mai puțin de 36 (!) de zile: „Poposindu-se 36 de zile în câmpia de la Edirné, în ziua a 37-a (25 mai/5 iunie – n.n., M.S.), tuiurile au mers la popasul Akpinar”⁴³. Chiar și în aceste condiții, date fiind ezitările și oscilațiile de strategie ale lui Șeremetiev, turcii au reușit – după cum am încercat să explicităm și anterior – să ajungă la Dunăre în circa 10 etape foarte intense, înaintea trupelor rusești. La 16/27 iunie – potrivit aceluiși izvor, pe care îl considerăm de o suficientă credibilitate – grosul armatei turcești a ajuns la Isaccea. Fără a mai pierde timpul, în chiar aceeași zi, unități avansate au traversat fluviul (pe podul construit de domnii români) și au stabilit un cap de pod pe malul moldovenesc, la Cartal (azi localitatea Orlovca, Ucraina): „Oastea sa (a pașei de Bosnia – n.n., M.S.), trecând chiar în aceeași zi podul de peste Dunăre, a conăcut în locul numit *Kartal*”⁴⁴.

În acest fel era pulverizat unul din obiectivele strategice pe care Petru I îl stabilise avangărzii conduse de B.P. Șeremetiev și anume cel de a ajunge la Dunăre înaintea turcilor și de a-i împiedica pe aceștia să treacă fluviul. Odată otomanii trecuți pe malul celălalt, ei aveau un mare avantaj tactic și numeric și de aceea acest episod a constituit unul din factorii care aveau să contribuie în mod determinant la obținerea victoriei asupra rușilor. În același timp, prin această

⁴² C. Șerban, *Jurnalul*, p. 41.

⁴³ Adrian Tertecel, *Un izvor otoman necunoscut istoriografiei noastre: Jurnalul (Defter) lui Ahmed bin Mahmud (secretar al Vistieriei otomane) privind campania militară a Înaltei Porșii din anul 1711 în Moldova*, în „Caietele Laboratorului de studii otomane”, 1993, 2, p. 63.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 67.

mișcare energetică, bogatul teritoriu al Țării Românești, unul din obiectivele țarului, era în acest fel situat în afara sferei de acțiune a armatei ruse.

La rândul lor, rușii știau acum că întreaga armată otomană trecuse Dunărea, dar nu își dădeau seama care îi erau intențiile. Din această cauză, consiliul general militar desfășurat în ziua de 18 iunie/9 iulie 1711 în cortul cancelarului Golovkin, în prezența țarului, a decis traversarea Prutului de către întreaga armată, până la Fălcii, și continuarea acestui marș spre sud, având ca obiectiv orașul Galați⁴⁵. Desfășurată pe parcursul a trei zile, trecerea Prutului a fost efectuată fără mari dificultăți și la 4/15 iulie quasitotalitatea armatei ruse a început marșul spre sud. În fruntea convoiului se afla o puternică avangardă (circa 4 000 de călăreți, ruși, cazaci și moldoveni), comandată de generalul Janus, la 15–20 km în spate urma grosul trupelor cu însuși Petru I și la urmă gruparea era încheiată de ariergarda condusă de generalul P.I. Repnin, care conținea carele de aprovisionare și întârziația trupei⁴⁶. Potrivit relatărilor de epocă, căldura era cumplită, iar armata, în ansamblul ei, suferind de sete și de lipsă de provizii, înainta foarte încet, necunoscând nici amplasamentul, nici forța reală a adversarului. Semnificativ în acest sens este un fragment din scrisoarea din 12/24 iunie 1711 a lui Petru I către B.P. Șeremetiev: „... aici nu avem pâine, iar la g. Allart nu este nici pâine, nici carne timp de cinci zile. Aici (la malul Nistrului – n.n., M.S.) aşteptăm 6000 de berbeci, pe care împărțindu-i, să putem merge, dar aceasta nu va ajunge pentru mult timp. Binevoiți a ne informa dacă atunci când vom merge la voi o să aibă oare soldatul ce să mănânce? În afară de calea spre voi noi nu avem nici provizii, nici vite, nimic”⁴⁷.

În schimb, marele vizir Baltagi-Paşa, în calitate de comandant suprem al armatei otomane, poseda informații mult mai precise datorate avangărzilor tătare ale lui Devlet Ghirai. De aceea, conștient de avantajul tactic pe care îl avea, a decis, la 9/20 iulie, să pornească în întâmpinarea adversarului, cu toată armata aflată în subordine, spre nord, urmând linia Prutului: „Joi, în a douăzeci și treia zi a lunii Cermari (9 iulie s.v. 1711 – n.n., M.S.), ridicându-se oastea de la popasul Kartal, a conăcăt la Gölbaşı, numit și Kidalor (4 ceasuri)”⁴⁸.

Cei doi adversari ireductibili mărșăluiau astfel spre a se întâlni, nefiind separați decât de cursul râului Prut. După circa 9 zile de marș forțat, corpul principal al armatei otomane a ajuns la 18/29 iulie 1711 (într-o zi de sămbătă) în dreptul localității Stoianovca (pe malul stâng al Prutului, vis-à-vis de satul Fălcii⁴⁹, aflător pe malul drept). În acest punct a făcut joncțiunea cu trupele pașei de Bender (compuse în majoritate din tătari), cu cazacii zaporojeni ai hatmanului Orlik și cu

⁴⁵ M. Z. Myslaevski, *op. cit.*, p. 53.

⁴⁶ N. Iorga, *Carol al XII-lea*, p. 32.

⁴⁷ M. Myslaevski, *Vojna s Turtieiu 1711 goda (Prutskaia operatija)*, Sankt Petersburg, 1898, p. 25, 35.

⁴⁸ A. Tercecel, *op. cit.*, p. 75.

⁴⁹ Ch. Lemercier, *art. cit.*, p. 225; un competent comentariu la Victor Spinei, *Un izvor otoman asupra campaniei de la Prut din 1711*, în „Memoria Antiquitatis”, t. XIX, 1994, p. 453–472.

unitățile poloneze ale contelui Jozef Potoki. După o scurtă ciocnire cu avangărzile ruse aflate de celalătă parte a râului, otomanii le-au respins și au început traversarea Prutului, continuând să înainteze către nord. Concomitent cu aceasta, trupele tătare ale lui Devlet Ghirai, aflate mult mai la nord, în Basarabia, au trecut și ele în zona Grozești-Răducăneni și au început să-i preseze pe ruși și pe moldoveni dinspre nord. Armata rusă era compusă în acest moment din trei segmente principale: o avangardă (de circa 7 000 de oameni) comandată de generalul Janus, urmată la circa două ore de mers de corpul principal (Petru I, Şeremetiev și D. Cantemir), grupând circa 15.000 de oameni și cu mult mai în urmă pedestrimea și carele de aprovizionare (generalul P.A. Repnin) care, în condițiile date, s-au străduit, cu dificultate, să le ajungă din urmă pe cele două. Sub puternica presiune a tătarilor crâmleni (din nord) și a potențialei amenințări (din sud) a principalei armate otomane cu marele vizir la comandă, cele trei blocuri funcționale ale armatei ruse a trebuit să facă o obligatorie joncțiune pentru a realiza un front unic de luptă împotriva inamicului. Locul unde s-a produs această operațiune a fost satul Stănești, situat la Vadul Prutului. Armata rusă a fost în felul acesta practic încercuită, în dimineața de 19/30 iulie turcii și tătarii închizând cercul în jurul ei din nord, vest și est, iar spre răsărit trecerea fiind blocată de cursul Prutului, și nevoită să dea luptă în condiții total neprielnice și nefavorabile pentru ea. Potrivit minuțiosului studiu al lui Kurat⁴⁹, forțele aflate față în față se repartizau după cum urmează: de partea rusă 31.554 infanteriști și 6692 călăreți, fără a lua în calcul și cca 10.000 „trupe regulate” (cazaci, voluntari moldoveni și calmuci) cu 122 de tunuri. Divizia de cavalerie a generalului Rönne se găsea în acel moment în fața Brăilei și deci nu putea lua parte la bătălie.

De partea turcă, armata regulată se cifra între 80 și 100.000 de oameni, la care se adăugau 20 până la 30.000 de călăreți de la Bender, iar marea lor majoritate „trupe neregulate” (cazaci și polonezi), aşadar în total între 120 și 140.000 de oameni, cu un număr impresionant de tunuri (între 250 și 400).

Canonada turcă a durat toată noaptea cu o intensitate crescândă, iar în zori situația taberei ruse părea disperată. Cât de critică devenise această situație ne-o relevă și episodul – după toate probabilitățile real – descris de cronicarul Ion Neculce, atunci hatman al armatei moldovenești, căruia țarul i s-a adresat cu aventuroasa propunere de a încerca să-l scoată din încercuire, împreună cu împărăteasa, cu 200 dragoni și cu circa o sută de moldoveni, trecând în secret în Transilvania. Analiza cumpănătă a lui Neculce a găsit soluția prea riscantă: „... Apucându-ne dzioa, este un lucru pré cu primejdie să lăsăm oastea cè multă, să mergem cu o mâna de oameni. Măria Sa este împărat, și este un lucru foarte cu grijă să nu cadă la vro primejdie. De ar fi un om mai de gios, de s-ar tâmpla și primejdie, n-ar fi lucru mare”⁵⁰. În aceste condiții, ideea fiind socotită mult prea

⁴⁹ Citat după Ch. Lemercier, *op. cit.*, p. 226.

⁵⁰ Ion Neculce, *Letopiseul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. Iorgu Iordan (ed. a II-a), București, 1959, p. 101.

primejdioasă, a fost abandonată de Petru, în fața căruia nu a rămas altă alternativă decât acceptarea luptei.

În preajma confruntării, în tabăra otomană au sosit și cei doi generali aflați în serviciul regelui suedez Carol al XII-lea, respectiv suedezul K. Sporre și polonezul emigrat Stanislaw Poniatowski (tatăl viitorului rege al Poloniei August Poniatowski). Aceștia au depus eforturi pentru a-l determina pe marele vizir să nu atace armata rusă, ci doar să-o hărțuiască și să-o țină într-o permanentă încercuire, deoarece astfel, epuizată, lipsită de hrana și cu potențialul de luptă mult diminuat, va deveni o victimă sigură, sfârșind fie prin a capitula, fie prin a fi nimicită definitiv. Aflat în raporturi încordate cu regele suedeze, Mehmed Baltagi-Paşa nu a urmat însă sfatul trimișilor acestuia și a trecut la atac, bazându-se pe numărul mic al adversarilor. Soluția, spre norocul rușilor, nu a fost cea mai inspirată, căci asaltul taberei lor, deși desfășurat cu multă îndârjire, nu a avut succes, fiind însotit și de pierderi considerabile (cel puțin „7000 de morți” – dacă ar fi să dăm crezare *Jurnalului* oficial al Curții ruse). Toate acestea au creat o puternică stare de descurajare în rândul ienicerilor, care au început să credă că marele vizir merge împotriva voinei sultanului de a încheia pace. Chiar stilul bombastic, cu înfloriturile caracteristice, al secretarului Vistieriei otomane nu poate escamota reflectarea acestei stări de lucruri: „Și totuși s-a dat o înaltă poruncă strictă, pentru ca nici un ostaș din rândul pedestrașilor să nu treacă podul. Deodată a venit veste că oștirea împărătească nu trebuie să stea degeaba ci, dacă se va ivi vreo împotrivire din partea dușmanilor necredincioși, atunci regele cel blestemat (Petru cel Mare – n.n., M.S.) să fie oprit și să se ocupe poziții în fața lui. Slavă lui Allah cel Preaînalt!”⁵¹ Drept urmare, în ziua următoare (10/21 iulie 1711), atunci când marele vizir a ordonat un nou asalt al taberei rusești, ienicerii s-au derobat de la luptă și totul s-a redus la un puternic bombardament de artilerie. „Cele 400 de tunuri aflate în întăriturile noastre – relatează izvorul otoman mai sus citat – erau încărcate și trăgeau foarte repede. Ghiulelele trase de tunurile oștirii islamică loveau tabăra ghiaurilor nenorociți și le sfârâmau întăriturile. Datorită vitezei, ele străbăteau tabăra, ajungând în partea cealaltă și cădeau pe malul apei, aproape de locul unde se găseau sudezii, cazacii Potkali, cazacii Berebaș și ostașii serdergecți”⁵².

O puternică descurajare a cuprins în aceste condiții rândurile armatei ruse și Petru însuși a conștientizat situația critică în care se afla, alături de întreaga sa armată. Starea de demoralizare a fost în același timp accentuată și de pierderea în luptă a unuia dintre cei mai capabili și curajoși ofițeri superiori, generalul V. Weideman.

În aceste condiții, după consfătuirea cu unii generali, țarul, în calitatea sa de comandant suprem al armatei, a luat decizia (de fapt și alternativa cea mai rezonabilă pe care o avea în față) de a solicita turcilor pacea. O primă tentativă în acest sens a încercat-o (potrivit versiunii lui S.D. Soloviev)⁵³ prin trimiterea unui

⁵¹ A. Tertecel, *op. cit.*, p. 86.

⁵² *Ibidem*, p. 88.

⁵³ S. Soloviev, *op. cit.*, p. 70.

ofițer de rang inferior (Şepelev) cu o scrisoare, în care referiri voalate se făceau la propunerile turcești anterioare și dacă cumva acestea mai erau în vigoare. Este de remarcat că acest episod al unei prime misiuni de pace din partea rușilor, deși nemenționat de majoritatea surselor din epocă, este confirmat de *Jurnalul* lui Ahmed bin Mahmud. După toate probabilitățile, rușii însăși erau destul de sceptici și nu își făceau prea mari iluzii în succesul misiunii lui Şepelev. Potrivit lui Ahmed bin Mahmud, insuccesul primei tentative rusești a fost determinat nu atât de lipsa de disponibilitate a turcilor pentru dialog, cât de temerea lor că această ofertă ascunde o capcană: „Oprindu-i în preajma sa pe ghiaurii veniți, marele vizir a vorbit așa: Acest ghiaur (țarul – n.n., M.S.) este viclean. Este posibil ca această scrisoare să fie o viclenie de-a sa. El ne cere *aman*. Dar dacă ostașii islamici își vor părăsi întărîturile și nu vor fi grijulii, atunci ghiaurii necredincioși își vor da pe față unelturile și vicleniile”⁵⁴.

Neîntoarcerea acestui prim emisar, deși a creat o anume nervozitate în tabăra rusă, nu i-a descurajat însă pe aceștia. În disperare de cauză, Petru a făcut o nouă tentativă, trimițând de această dată un delegat mult mai reprezentativ, în persoana cancelarului Piotr I. Şafirov, un negociator mult maiabil și mult mai experimentat. Izvoarele ajunse până la noi accentuează ideea că Şafirov avea depline puteri și o largă libertate de manevră pentru încheierea cu succes a negocierilor⁵⁵. Cu toate acestea este greu de presupus că el nu a avut o ultimă consfătuire cu țarul pentru a ști *la ce anume* era dispus Petru I să renunțe în acel moment, cu alte cuvinte cât de însemnate erau concesiile pe care le putea face turcilor. În chip surprinzător pentru ruși, Şafirov a fost acceptat ca partener de discuții de partea turcă. Semnificative din acest punct de vedere sunt mărturiile lui S. Poniatowski (participant nemijlocit la majoritatea evenimentelor), care, în opinia noastră, au un grad de credibilitate destul de ridicat. La fel de uluitoare – cel puțin pentru filosuedezul general – a fost și atitudinea adoptată față de ambasadorul țarului, destul de binevoitoare: „Deși s-a dat de înțeles Kihayei Marelui Vizir că ei trebuie primiți cu răceală, dar ... departe de a urma acest sfat – salutar pentru cauza comună – Şafirov a fost primit cu toate demonstrațiile de prietenie posibile, care erau pentru el tot atâtea fericele premise pentru succesul negocierii sale. El adusese o carte albă și nu aveai decât să ceri pentru a obține, dar slabiciunea Marelui Vizir, la care s-a adăugat reaua voință contra regelui Suediei l-a împiedicat (pe acesta – n.n., M.S.) să ceară tot ceea ce era în drept să pretindă”⁵⁶.

Propunerile de pace turcești – aşa cum sunt ele redactate de Poniatowski (subliniem încă o dată, participant nemijlocit la negocieri și ca atare în deplină cunoștință de cauză) – cuprindeau în esență: restituirea cetății Azov; distrugerea micilor fortărețe Taganrog, Kamienka și Samara; restituirea către cazaci a vechilor lor libertăți (vechea lor stare; interdicția pentru ruși de a se mai amesteca în

⁵⁴ A. Tertcel, *op. cit.*, p. 95.

⁵⁵ C. Șerban, *Jurnalul*, p. 20.

⁵⁶ Ardes N. Kurat, *Unprinted Documents: Letters of Poniatowski on the Pruth Campaign. 1711*, în „The Slavonic and East European Review”, t. XXVI, 1947, 66, p. 246.

afacerile interne ale regatului polonez; predarea domnitorului Moldovei (Dimitrie Cantemir – n.n., M.S.) și achitarea de către ei a venitului (haraciului) pe un an al acestui principat (rușii fiind considerați vinovați pentru neplată). În plus, se solicita predarea și a altui personaj de la curtea țarului, un oarecare Sava, supus al sultanului; libertatea de trecere a regelui Suediei prin statele lor și, ultima clauză, predarea de către ruși a tunurilor și muniției de război aflătoare în tabără⁵⁷.

Pentru situația extrem de favorabilă în care otomanii se aflau și în raport și cu situația critică a armatei ruse și a țarului însuși (în pragul unei înfrângeri inevitabile și chiar a capturării șefului statului și a întregului său anturaj politico-militar), propunerile ni se par astăzi surprinzător de ușoare. De altfel, condițiile încheierii acestui acord de pace și ieșirea armatei ruse și a conducerii sale din poziția catastrofală în care se aflau la 11/22 iulie 1711 au constituit tot atâtea subiecte de legitime asertări din partea contemporanilor și încercări de explicare din partea istoricilor.

Legat de momentul încheierii păcii rusu-turce de la Prut se cuvin a mai fi menționate două episoade, care ne dău o imagine în plus asupra complexității situației din iulie 1711. Cel dintâi dintre acestea privește poziția unuia dintre protagonistii politici ai evenimentului și anume regele suedeze Carol al XII-lea. Așa cum rezultă din epistolele lui Poniatowski către von Müllern, întrucât emisarul regelui l-a informat printr-un curier rapid pe suveranul său despre iminența încheierii păcii, acesta s-a grăbit să ajungă cât mai repede în tabăra turcească, pentru a zădărni finalizarea acestei înțelegeri. Carol al XII-lea a încercat să-l convingă pe marele vizir, pentru a-i arăta greșeala pe care o făcea împăratul și stăpânul său, și i-a cerut „să-i oblige pe moscovici să rămână încă o zi în tabăra lor, în scopul ca să se facă propunerii de pace. Toate aceste motive, nu mai mult decât altele, nu l-am putut determina pe marele vizir să acorde ceea ce i se cerea”⁵⁸.

Toate stăruințele regelui au eşuat, întrucât Baltagi Mehmed-Paşa era doritor să încheie ostilitățile, care se terminaseră nesperat de bine pentru otomani, cât mai repede. Marele demnitar otoman nu era sigur de moralul trupelor sale⁵⁹, ca totdeauna instabile și capricioase, de lealitatea tătarilor, de acutizarea problemelor privind apa și proviziile. În asemenea condiții, oferta de pace rusă venea ca un colac de salvare, iar în motivația dată aliatului său marele vizir i-a amintit că războiul fusese purtat pentru *interesele Porții* și nicidcum ale regatului suedeze.

Al doilea episod asupra căruia facem referire îl constituie cele două consiliu de război ținute în aceeași zi (22 iulie) de către Petru cel Mare cu principalii colaboratori militari și politici (prințul V.I. Repnin, generalul Adam Weid, Allart Enerberg, Brius, prințul V. Golișin, vicecancelarul Osten, prințul V. Dolgoruki, contele Golovkin și feldmareșalul V.I. Şeremetiev). Ele reflectau starea de criză și totala debusolare în care se afla conducerea rusă, în frunte cu însuși țarul. De altfel,

⁵⁷ A. Boldur, *art. cit.*, p. 54.

⁵⁸ Ardes N. Kurat, *op. cit.*, p. 248.

⁵⁹ Căci puținele zile de când sunt în campanie i-au obosit într-o asemenea măsură încât s-ar vedea bucurosi la Constantinopol (*ibidem*, p. 249).

chiar decizia (sau mai corect spus soluția adoptată) era cea a ultimei șanse, o decizie luată în disperare de cauză; încercarea de a rupe, *cu orice preț*, încercuirea în cazul în care turcii nu acceptau condițiile propuse: „în primul consiliu am hotărât, ca ultimă măsură, în cazul în care inamicul nu va fi mulțumit cu condițiile care au fost comunicate vizirului și acesta va dori să ne predăm la discreția lor și să depunem armele, *toti* (subl. ns., M.S.) au fost de acord să meargă în derivație (ocol) pe lângă râul Prut”⁶⁰. Decizia a fost menținută în cel de-al doilea consiliu, ținut doar la câteva ore după primul, dar din fericire, spre marea șansă a părții ruse, la puțină vreme după încheierea acestuia baronul Șafirov revenea în tabăra imperială, aducând cu el incredibila veste a unui acord de pace cu otomanii.

Așa cum rezultă din scrisoarea trimisă sultanei-mamă la puține zile după încheierea luptei, marele vizir specifică că a decis „să se lasă rușilor viața salvată, potrivit legii Islamului”⁶¹, frază sibilină, prin care a încercat să justifice decizia istorică care, în acea zi, a salvat Rusia lui Petru cel Mare.

Și într-adevăr, deși grele, în ultimă instanță condițiile păcii de la Prut au reprezentat o soluție salvatoare *in extremis* pentru Petru I și armata rusă, care puteau astfel să părăsească, fără alte emoții, locul luptei. Potrivit înțelegerii lui Piotr Șafirov cu negociatorii turci, Azovul urma să fie înapoiat otomanilor și, de asemenea, urmau să fie demolate și distruse total cetățile nou construite de la Taganrog, Kamennii Zaton și Novobogorodțki. Prin același acord, rușii promiteau că nu se vor mai amesteca în chestiunile polone și nu vor încuraja acțiunile sedițioase ale cazacilor, că vor admite libera întoarcere a lui Carol al XII-lea în Suedia și că vor schimba ambasadorul aflat în post la Constantinopol. Fără a fi menționată expres în condițiunile de pace, mai exista o clauză care prevedea că partea rusă să dea în custodie turcilor ca garanție pentru buna executare a tratatului pe baronul P. Șafirov și pe fiul feldmareșalului B.P. Șeremetiev, Mihail (ridicat ulterior de Petru, înaintea predării sale turcilor, la gradul de colonel).

Majoritatea surselor de epocă (și avem aici în vedere îndeosebi corespondența lui Poniatowski, ca și *Jurnalul* secretarului vistieriei otomane) mai amintesc, de asemenea, că în cursul negocierilor turcii au mai pus problema predării a două personalități (defectori ai cauzei osmane în concepția lor) și anume domnitorul moldovean Dimitrie Cantemir și liderul balcanic Sava Raguzanul (aflat acum în postura de consilier de politică externă al țarului Petru I)⁶². Dar nu au avut succes în această tentativă de recuperare a celor doi „trădători” ai imperiului, întrucât, cu multă abilitate, rușii au evitat să satisfacă această doleanță. În cazul lui Cantemir, au invocat motivul (nereal) al părăsirii de către acesta a taberei cu trei-patru zile în urmă, iar în ceea ce-l privește pe Sava Raguzinski, rușii au motivat (de

⁶⁰ C. Șerban, *Jurnalul*, p. 21.

⁶¹ Chantal Lemercier-Quelquejay, *art. cit.*, p. 232.

⁶² „... astfel ca ei să-l predea pe domnitorul Moldovei și ... ca ei (rușii – n.n. M.S.) să plătească venitul pe an al acestui principat pentru că ei îl puseseră în afara situației de a-și plăti tributul său obișnuit. Și ca ei să îl remită pe un oarecare Sava, supus al Sultanului ...” (Ardes N. Kurat, *art. cit.*, p. 246).

asemenea fals) că acesta nici nu era cunoscut în tabăra lor. Finalmente, otomanii nu au mai insistat și astfel episodul predării celor doi s-a încheiat fără nici un rezultat practic pentru turci.

În literatura memorialistică, ca și în alte cercetări istoriografice, s-a bucurat de o largă circulație teza obținerii acestor condiții de pace relativ lesnioioase în schimbul unor cadouri și peșcheșuri făcute de ruși marelui vizir. Realitatea este că principalul negociator rus, baronul Piotr Šafirov, a promis o serie de importante cadouri în bani celor mai importanți demnitari otomani: circa 150.000 de ruble marelui vizir, 80.000 ruble kihayei acestuia, 10.000 de ruble ceaușului, 10.000 ruble agăi ienicerilor, ca și alte sume mai mici altor personaje. Potrivit lui G. Soloviev, unul dintre cercetătorii ruși de serioasă credibilitate, banii ar fi fost aduși de ruși în tabăra turcească în noaptea de 15/26 spre 16/27 iulie⁶³, însă marele vizir, temându-se de prezența acolo a hanului tătarilor, a ezitat să-i primească. El și-a menținut această atitudine și ulterior, temându-se că primirea banilor va fi un argument în plus, care ar fi întărit intrigile și presiunile pentru schimbarea sa, efectuate la Constantinopol de emisarii regelui Suediei (Funck și Poniatowski).

Așa cum relevă alte surse din epocă, în spetea relatarea generalului rus de origine germană Ludwig Nicholas Allard, în după-amiaza zilei de 12/23 iulie părțile negociante au procedat la ratificarea formală a celor cuvenite, după care în cercul încercuirii s-a practicat o breșă, pentru ca armata rusă să se poată retrage: „12/23 iulie 1711. Au fost întărite de ambele părți cu peceți punctele acordului și s-a făcut schimb reciproc de documente și dușmanul ne-a făcut loc la aripa noastră dreaptă...”⁶⁴.

Un alt episod de ordin strategic petrecut cu ocazia campaniei din 1711 l-a reprezentat operația militară separată întreprinsă de ruși împotriva Brăilei. În acest scop și se pare în mare măsură la sugestia lui Dimitrie Cantemir și a defectorului muntean, spătarul Toma Cantacuzino, o importantă grupare a armatei ruse, condusă de generalul Rönne, împreună cu brigadierii Cirikoc și Kropotov, care cuprindea aproape toată cavaleria armatei ruse (circa 14.000 de oameni), a fost trimisă spre sud pentru a cuceri importantul oraș-port la Dunăre, Brăila⁶⁵. Scopul principal al acestei mișcări era – cel puțin în fond – procurarea de provizii și furaje (despre care se știa că au fost depozitate aici). O altă interpretare, oferită de Nicolae Iorga, acreditează și ideea că, în secundar, scopul acestei mișcări era acela de a-l determina pe domnul muntean Constantin Brâncoveanu să-și precizeze poziția, iar în caz contrar titularizarea în scaunul muntean a însuși spătarului Cantacuzino⁶⁶.

Aceasta a fost, de fapt, singura operație militară reușită a coaliției creștine, dar succesul ei nu a putut schimba soarta generală a războiului. Astfel, la 12/23 iulie corpul rus s-a aflat în apropierea cetății, la 13/24 comandantul turc Daud-Paşa

⁶³ S. Soloviev, *op. cit.*, p. 71.

⁶⁴ *Călători străini*, VIII, p. 441.

⁶⁵ Constantin Șerban, *Un episod al campaniei de la Prut: cucerirea Brăilei (1711)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, t. II, 1957, p. 449–450.

⁶⁶ N. Iorga, *Carol al XII-lea*, p. 38.

nu s-a arătat dispus să predea cetatea și să capituzeze (după care a revenit asupra deciziei), iar în cele din urmă, după un asalt general, în ziua următoare (14/25 iulie), Brăila, cu armamentul și cu toate proviziile, a căzut în mâinile rușilor⁶⁷. Acest episod a rămas izolat și a avut, aşa cum subliniam, mai mult o semnificație de palmares militar, nu a putut înrăuri situația finală a campaniei. Mai mult de atât, această operațiune a mai avut și neajunsul de a fracționa forțele coaliiției, restrângând potențialul numeric al acesteia, lucru ce avea să se vadă cu ocazia confruntării de la Stănelești. De altfel, după câteva zile de la aflarea încheierii păcii, generalul rus a trebuit să evacueze orașul și să-l restituie turcilor⁶⁸.

Aproape nevenindu-i să credă că a scăpat relativ ieftin din confruntarea care era pe punctul să provoace o catastrofă iremediabilă potențialului său militar, ca și ambițioaselor sale obiective de politică externă, țarul a și dat ordin de părăsire a locului luptei – potrivit *Jurnalului* lui Šeremetiev – în chiar aceeași seară de 12/23 iulie⁶⁹. În ziua următoare eșaloanele armatei ruse, însirate la câțiva kilometri, au atins cursul râului Jijia, după circa opt zile au traversat Prutul în nord și la circa 18 zile de la confruntare, la 31 iulie/10 august, cu efectivele mult diminuate, întreaga armată rusă, având pe Petru I în rândurile sale, a traversat Niprul la Moghilev, părăsind definitiv teritoriul Moldovei și ieșind astfel din limitele teritorial-politice ale stăpânirilor Porții otomane.

Legat de modul cum s-a desfășurat această retragere, nu lipsite de interes sunt conseñările lui S. Poniatowski care, în corespondență din 25 iulie 1711 (s.v.) către cancelarul suedez von Müllern, aflat în acel moment la Bender, relata: „... cele două pașale care îi urmează pe moscovici pentru a-i escorta au făcut rapoarte aici asupra mizeriei care domnește între inamici și care nu se poate exprima, căci de când aceștia au părăsit tabăra au lăsat peste 31 mii oameni morți pe drum”⁷⁰. Această imagine este întărăită și de relatarea destul de credibilă a lui Aubry de la Motraye, el însuși contemporan al evenimentelor: „Dar armata moscovită era aproape înjumătățită, atât de hărțuielile tătarilor și de atacurile amintite, cât și de ostenele și lipsa de provizii de la intrarea ei în Moldova până ce a ieșit în felul norocos arătat acum”⁷¹.

În cee ce privește corpul lui Rönne, la nici două zile după cucerirea Brăilei, la 16/27 iulie, a sosit aici știrea încheierii nefericitei păci de la Vadul Hușilor. În aceste condiții, potrivit ordinului pe care l-a primit personal de la Petru cel Mare, Rönne și forțele aflate în subordinea sa au părăsit orașul și cetatea la 18/29 iulie și a predat-o fostului său deținător, guvernatorul Daud-Paşa. După aceasta corpul expediționar rus s-a îndreptat către mănăstirea Măxineni, a trecut Siretul în acest loc și apoi și-a continuat înaintarea de-a lungul râului pentru a face joncțiunea cu grosul armatei, aflat și el în retragere spre frontieră nordică a Moldovei. După circa

⁶⁷ C. Šerban, *art. cit.*, p. 451; Ion Neculce, *Letopisul* (ed. I. Iordan), p. 161.

⁶⁸ S. Soloviev, *op. cit.*, p. 84.

⁶⁹ C. Šerban, *Jurnalul*, p. 23.

⁷⁰ Ardes N. Kurat, *art. cit.*, p. 250.

⁷¹ C. Šerban, *Un episod*, p. 250.

o lună, trupele din corpul special al generalului Rönne au ajuns la Cernăuți și au trecut pe teritoriul regatului Poloniei⁷². Potrivit interpretării pe care o oferă C. Șerban, scrisorile prin care amintitul general ar fi comunicat țarului capturarea cetății ar fi fost interceptate de vornicul moldovean Lupu și predate turcilor. Acest scenariu – destul de plauzibil în esență – bazat pe relația contemporană evenimentelor a lui Ion Neculce, ar putea explica pe de o parte necunoașterea de către Petru a victoriei de la Brăila, pe de altă parte – cum susține același analist – această versiune ar oferi o cheie a grabei și ușurinței cu care mareale vizir Baltagi Mehmed Paşa a încheiat pacea cu rușii, ținând cont de faptul că existența în flancul său a unui important eșalon rusească, care pe deasupra mai stăpânea și un important punct fortificat, putea deveni un factor de risc extrem de periculos.

În ceea ce privește bilanțul campaniei ruse din 1711, indiferent sub ce unghi ar fi fost privit acesta, el a fost nefavorabil imperiului moscovit.

Sub raportul pierderilor umane, deși *Jurnalul* (oficios) de curte al lui Petru I induce cifre care, dacă ar fi luate în serios, ar duce la concluzia că de fapt rușii au câștigat (752 uciși în tabără rusă față de 7000 (?) în tabără otomană)⁷³, un izvor mult mai credibil și mult mai serios (*Jurnalul de marș* al feldmareșalului Șeremetiev) ne oferă cu totul și cu totul alte cifre. Potrivit acestuia din urmă, doi generali, doi locoteneni-colonei, trei majori și 2856 soldați simpli au căzut pe câmpul de luptă, în timp ce numărul celor răniți nici nu mai este menționat. Cifrele acestea dau, de fapt, imaginea reală a dezastrului suferit de armata rusă în scurta, dar neinspirată, campanie de la Prut. Deși nu avem date certe despre pierderile în morți și răniți ale armatei turcești, acestea trebuie să fi fost incomparabil mai mici decât ale rușilor.

Pe ansamblu judecată, așa cum în chip judícios a evaluat încă în 1946 Alexandru Boldur⁷⁴, înfrângerea finală a Rusiei lui Petru I la Prut a fost determinată de conjugarea mai multor categorii de factori, a căror înlănțuire nu putea duce decât la rezultatul cunoscut.

Sub raport economic, a fost manifestată lipsa de organizare a expediției, ca și încrederea nejustificată în cantitatea de provizii, furaje și alimente ce urma a fi furnizată de cei doi domni români. Din păcate, spre ghinionul rușilor, în cazul Moldovei, deși Cantemir a fost animat de cele mai bune intenții, seceta din vara lui 1711, ca și lipsa de organizare a aparatului administrativ moldovean au condus la un fiasco total. Spre deosebire însă de Moldova, în cazul Țării Românești, al cărui hospodar (Constantin Brâncoveanu) primise chiar banii în avans pentru aceasta, obișnuita prudență și oportunismul politic al acestuia și-au spus cuvântul. De aceea Brâncoveanu a reținut carele de aprovizionare până la aflarea rezultatului definitiv al conflictului, după care, ca o „raia cuviincioasă”, le-a pus cu multă nonșalanță la dispoziția câștigătorului, mareale vizir Mehmed Baltagi.

⁷² *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, ed. M. Holban, M.M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1983, p. 521.

⁷³ G. Bezviconi, *Călători ruși*, p. 99.

⁷⁴ A. Boldur, *Expediția*, p. 71–72.

La eșecul final și previzibil al campaniei din 1711 a contribuit, și nu în mică măsură, slaba pregătire diplomatică a acesteia. Strategia bazată pe potențiala insurecție generală a popoarelor creștine din sud-estul continentului împotriva stăpânirii otomane s-a dovedit nerealistă și a avut rezultate dezastrosoase, iar orgoliul nejustificat (bazat pe victoria obținută cu doar doi ani în urmă contra sudezilor), care a determinat respingerea propunerii de pace adusă de solul G. Castriota, s-a dovedit și el total contraproductiv.

În ceea ce privește aspectul militar, aşa cum deja am subliniat, eșecul în împiedicarea trupelor otomane de a trece Dunărea, lipsa de coordonare între comandamentul central și unitățile din subordine, întârzierea cu care țarul a preluat conducerea supremă a operațiunilor (datorată sejurului prelungit în Polonia) și nu în ultimul rând dispersarea forțelor prin trimiterea corpului generalului Rönne să ocupe Brăila, toate acestea au concurat în chip iremediabil și nu puteau duce decât la eșecul final de la Vadul Hușilor.

De altfel, aşa cum s-a subliniat în istoriografia noastră, „Petru I a considerat de altfel expediția sa în Moldova ca un episod secundar al războiului îndreptat împotriva Suediei și nu i-a acordat atenția cuvenită. Privirile îi erau încă îndreptate către Baltica și nu asupra Mării Negre, atitudine care n-a fost însă corect surprinsă de Cantemir, ca și de Brâncoveanu și de alții conducători balcanici, sărbi, arnăuți și muntenegreni, care s-au răsculat în mod zadarnic în primăvara anului 1711”⁷⁵.

THE FIRST RUSSIAN-TURKISH CLASH FOR SUPREMACY AT THE LOWER DANUBE IN THE EARLY EIGHTEENTH CENTURY: THE PRUT CAMPAIGN

Abstract

Except for Volume 5 of *Istoria Românilor* (The History of the Romanians), where it holds its rightfully deserved place in the chapter devoted to the reign of Dimitrie Cantemir, the Prut campaign of the summer of 1711, quite surprisingly, fell mostly out of the scope of Romanian historiography in the last four decades. Based on older testimonies, but also on sources recently introduced in the scientific circuit, the present paper makes a brief reconstitution of the internal and international backdrop of the military confrontation proper, as well as of the short-term and long-term consequences of the Russian-Turkish clash of Stănișoara (18-22 July 1711). Therefore, it appears that the incapacity of the Russian vanguard led by B.P. Šeremetiev to reach the Danube and prevent the Turkish troops from crossing over was a major premise of the defeat suffered eventually by the Russian-Moldavian army led by Peter I. After 4 days of fierce struggle, the leaders

⁷⁵ Paul Cernovodeanu, în *Istoria românilor*, vol. V, București, 2002, p. 330.

of the Ottoman army, although victorious on the field, chose to sign a profitable peace instead of continuing the struggle, which brought a miraculous delivery to the Russian tsar and his army. The defeat of Vadul Hușilor, although regarded in historiography as an insignificant episode in the “northern war”, caused the postponement by almost three decades of the political and strategic plan of Russia to gain access to the Black Sea and eliminate the Turks from Europe.

MAREA NEAGRĂ ȘI RELAȚIILE OTOMANO-RUSE ÎN ANII 1702-1705. RAPOARTE DIPLOMATICE ENGLEZE INEDITE

ADRIAN TERTECEL

Folosind prilejul oferit de îndelungatul război dintre Imperiul otoman și Liga Sfântă (Imperiul habsburgic, Polonia, Veneția și Sf. Scaun) din anii 1683-1699, Rusia s-a alăturat acesteia din urmă în anul 1686. Trupele țarului Petru cel Mare (1689-1725) au ocupat în 1696 cetatea-port otomană Azov (Azak) și au construit în anii 1696-1699 cetatea-port Taganrog (Taygan), producând astfel o primă și durabilă breșă în sistemul stăpânirii otomane asupra bazinei Mării Negre¹. În urma păcii de la Karlowitz (1699), slăbită de înfrângările suferite în fața Imperiului habsburgic, Poloniei și Veneției, Poarta le-a cedat acestora întinse teritorii². Declinul Imperiului otoman devenise ireversibil. De asemenea, prin pacea de la Istanbul (1700), otomanii au trebuit să accepte, pentru moment, stăpânirea rusă asupra cetăților-porturi Azov și Taganrog. Rusia obținea astfel acces doar la Marea de Azov. Strâmtoarea Kerci rămânea sub stăpânirea Portii³. Țarul își amâna îndeplinirea planurilor pontice, intrând (în alianță cu Polonia, Saxonia și Danemarca) în “Războiul nordic” contra Suediei (1700-1721) pentru a asigura Rusiei ieșirea la Marea Baltică. Pe tot parcursul acestuia, Petru cel Mare s-a străduit din răsputeri să evite declanșarea unui nou război ruso-otoman. El dorea un astfel de război doar după încheierea “Războiului nordic”⁴.

La rândul lor, cel puțin în anii 1700-1714, Imperiul habsburgic, Polonia și Veneția nu puteau începe un nou război antiotoman. Imperiul habsburgic (în alianță cu Anglia și Olanda) lupta împotriva Franței în cadrul “Războiului pentru moștenirea spaniolă” (1701-1714)⁵. După cum am arătat mai sus, Polonia era

¹ A.N. Kurat, *Prut Seferi ve Barişı*, I, Ankara, 1951, p. 38-48 ; S.F. Oreškova, *Russko-turečkie otnošenija v naceale XVIII v.*, Moskva, 1971, p. 26-33.

² J. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, XII, Paris, 1838, p. 470-471; I.H. Uzunçarşılı, *Osmalı Tarihi*, III/I, Ankara, 1988 (ediția a IV-a), p. 591-592; *History of Poland*, ed. Stefan Kieniewicz, Warszawa, 1979, p. 222; M.A. Mehmet, *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 242-245; Paul Cernovodeanu, *Le Journal des travaux du Congrès de Karlowitz (1698-1699)*, în “Revue des Études Sud-Est Européennes”, XIX, 1981, 2, p. 325-354.

³ *Pisma i bumaghi imperatora Piotra Velikogo*, I, St. Petersburg, 1887, p. 368-378 (textul în limba rusă al tratatului de pace ruso-otoman din 1700); A.N. Kurat, *op. cit.*, I, p. 46-48; S.F. Oreškova, *op. cit.*, p. 32-33; M.A. Mehmet, *op. cit.*, p. 249-250; Paul Cernovodeanu, *În vâltoarea primejdiiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688-1714)*, București, 1997, p. 23-24.

⁴ A.N. Kurat, *op. cit.*, I, p. 54-62; S.F. Oreškova, *op. cit.*, p. 33-34. Despre “Războiul nordic”, E.V. Tarle, *Severnaia voina*, Moskva, 1958.

⁵ M.A. Mehmet, *op. cit.*, p. 247-248; N. Ciachir, Gh. Bercan, *Diplomația europeană în epoca modernă*, București, 1984, p. 142-150.

implicată în “Războiul nordic”. De asemenea, ea se afla în declin atât pe plan intern, cât și pe plan internațional⁶. În ceea ce privește Veneția, aceasta era slăbită și izolată. Conducătorii săi încercau cu disperare să mențină pacea cu Poarta⁷.

În primele două decenii ale secolului al XVIII-lea, Iranul a păstrat o atitudine pașnică față de Imperiul otoman⁸. Astfel, în intervalul 1700-1714, Poarta nu a fost în pericol de a fi atacată de nici unul dintre vecinii săi.

În pofida situației internaționale sus-amintite, Imperiul otoman s-a aflat în relații de pace cu toți vecinii săi doar în anii 1700-1710. La sfârșitul acestui interval Poarta a declanșat războiul ruso-otoman din 1710-1711. Profitând de prelungirea “Războiul nordic”, otomanii au învins Rusia și au recuperat teritoriile nord-pontice anexate de aceasta prin tratatul de pace ruso-otoman de la Istanbul (1700)⁹.

Faptul că, în anii 1700-1710, Poarta nu a pornit nici un război s-a datorat doar gravelor probleme interne ale acesteia. Statul otoman era epuizat după îndelungatul și dezastruosul război cu Liga Sfântă. Existau mari dificultăți financiare. Armata și flota militară ale Porții aveau nevoie de reorganizare și consolidare. Cetățile otomane de la granițele cu statele europene necesitau reparații, extinderi și dotări cu toate cele trebuincioase. Răscoale mai mari sau mai mici izbucneau în diverse provincii ale Porții. De exemplu, răscoala de la Istanbul (1703) s-a încheiat prin detronarea sultanului Mustafa al II-lea (1695-1703) și înlocuirea sa cu Ahmed al III-lea (1703-1730). În același timp, marii viziri erau înlocuiți foarte des. Era încă o dovedă a declinului otoman¹⁰.

Dacă nu ar fi existat problemele interne otomane sus-menționate, intervalul de pace 1700-1710 ar fi fost, fără îndoială, mai scurt. Otomanii doreau, în primul rând, să-și recupereze teritoriile pierdute în favoarea Rusiei și Veneției. Erau teritorii de mare importanță militaro-strategică și economică. De asemenea, era clar că, după încheierea “Războiului nordic”, Rusia va ataca Poarta pentru a obține accesul la Marea Neagră. Din aceste motive pacea russo-otomană din anii 1700-1710 a fost tensionată. După ce și-au consolidat frontiera cu Rusia, otomanii (cu forțele parțial refăcute) au pornit, în noiembrie 1710, sus-pomenitul război victorios împotriva acesteia¹¹. Apoi, în decembrie 1714, Poarta avea să declanșeze un război contra Veneției, recuperând Moreea (Pelopones), pe care o pierduse prin tratatul de pace de la Karlowitz (1699)¹².

⁶ History of Poland, p. 234-242.

⁷ I.H. Uzunçarşılı, op. cit., IV/II, p. 169-170; A.N. Kurat, *Isveç Kralı XII. Karl'in Türkiye'de Kalişı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*, Istanbul, 1943, p. 54-55.

⁸ I.H. Uzunçarşılı, op. cit., IV/ II, p. 131.

⁹ Ibidem, IV/I, p. 76-95; A.N. Kurat, *Prut Seferi ve Barışı*, I-II, p. 165-705; S.F. Oreşkova, op. cit., p. 93-137; M.A. Mehmet, op. cit., p. 251-255.

¹⁰ A.N. Kurat, *İsveç Kralı*, p. 1-47; I.H. Uzunçarşılı, op. cit.,IV/I, p. 1-46; Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı kurumları ve Osmanlı toplum yaşantısı*, Ankara, 1985, passim.

¹¹ Vezi nota 9.

¹² I.H. Uzunçarşılı, op. cit., IV/I, p. 101-109; Nicolae Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, IV, Gotha, 1912, p. 323-336; Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, Cambridge, 1976, p. 231-232; Robert Mantran (coord.), *Istoria Imperiului otoman*, București. 2000. p 227

În planurile otomane, revanșa împotriva Imperiului habsburgic trebuia să urmeze abia după revanșa împotriva Rusiei și Veneției. Această lăsare la urmă avea mai multe cauze. Una dintre ele era faptul că otomanii considerau că armata habsburgică este mai puternică decât armatele rusă și venețiană. De asemenea, demnitarii Portii erau de părere că Imperiul habsburgic nu intenționează să atace Imperiul otoman în viitorul apropiat. În sfârșit, Ungaria și Transilvania (pierdute de otomani în favoarea Imperiului habsburgic prin tratatul de pace de la Karlowitz) erau mai puțin importante pentru Poartă decât Marea de Azov și Moreea. Totuși, otomanii nu uitau că Imperiul habsburgic rămânea pentru ei un adversar. De aceea, Poarta a încurajat și sprijinit în secret răscoala antihabsburgică din Ungaria și Transilvania (1703-1711) condusă de principalele Francisc Rákóczi al II-lea¹³. Următorul război otomano-habsburgic (1716-1718) avea să fie declanșat și câștigat de Curtea de la Viena¹⁴.

Acestea au fost – prezentate pe scurt – situația internă și relațiile internaționale ale Imperiului otoman în perioada de pace tensionată ruso-otomană 1700-1710.

Unul dintre martorii străini ai istoriei otomane în primul deceniu al secolului al XVIII-lea (și în anii imediat următori) a fost Sir Robert Sutton (1671-1746). În anii 1702-1717, Sutton a îndeplinit funcția de ambasador al Angliei la Istanbul¹⁵. Predecesorul lui Sutton a fost lordul William Paget (1637-1713), care s-a aflat în această funcție în perioada 1693-1702¹⁶.

În primul deceniu al secolului al XVIII-lea relațiile dintre Anglia și Imperiul otoman erau foarte bune. Lordul Paget (mediator al păcii de la Karlowitz) s-a bucurat de un mare prestigiu în fața sultanului și a înalților demnitari otomani¹⁷. La rândul său, Sutton a beneficiat la Poartă de același prestigiu ca și ilustrul său predecesor. El avea să fie mediator al negocierilor în urma căror au fost încheiate tratatele de pace ruso-otomane de la Istanbul (1712) și Edirne (1713), precum și tratatele de pace austro-otoman și venețiano-otoman de la Passarowitz (1718)¹⁸.

¹³ I. H. Uzunçarşılı, *op. cit.*, IV/II, p. 197-198; Gustáv Heckenast, *Rákóczi szabadság harca*, Budapest, 1953; Carol Göllner, Paul Abrudan, *Francisc Rákóczi al II-lea*, București, 1983; Ludovic Demény, Paul Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Tara Românească și Transilvania în secolele XVI-XVIII*, București, 1974, p. 220-234; Paul Cernovodeanu, *În vîltoarea primejdialor*, p. 28-30.

¹⁴ I.H. Uzunçarşılı, *op. cit.*, IV/I, p. 109-146; M.A. Mehmet, *op. cit.*, p. 255-259; Paul Cernovodeanu, *Anglia și războiul austro-turc (1716-1718)*, în “Revista istorică”, t. IX, 1998, 5-6, p. 463-477; Ștefan Ștefănescu, *Istoria românilor în secolul al XVIII-lea*, București, 1999, p. 27-30.

¹⁵ A.N. Kurat, *İsveç Kirali*, p. 49-50; idem, *The Despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople (1710-1714)*, London, 1953, p. 6; Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, Oxford, 1935, p. 132; L. Demény, P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 213.

¹⁶ L. Demény, P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 195-208; *Călători străini despre Țările Române*, III, București, 1983, p. 217-219; Paul Cernovodeanu, *Arhiva diplomatică a lordului William Paget (1637-1713)*, în “Revista arhivelor”, an LII, 1975, t. XXXVII, 1, p. 80-92; idem, *Din legăturile Bisericii Răsăritului cu ambasadorul Angliei la Constantinopol, lordul William Paget (între 1693-1702)*, în “Biserica Ortodoxă Română”, t. 94, 1976, 1-2, p. 214-226.

¹⁷ Vezi nota precedentă.

¹⁸ A se vedea nota 15. Pentru activitatea lui Sutton ca mediator (în anii 1712-1713 și 1718), I.H. Uzunçarşılı, *op. cit.*, IV/I, p. 91-94, 138-146; W. Theyls, *Mémoires pour servir à l'histoire de Charles XII, roi de Suède*, Leyde, 1722, *passim*; Paul Cernovodeanu, *Anglo-Dutch Mediation in the Russo-Turkish Peace Treaty of the Prut (1712-1713)*, în “Southeastern Europe”, 5/1, 1978, p. 88-101; idem, *Anglia și războiul austro-turc (1716-1718)*, p. 472-475.

Ca orice ambasador, Sutton avea misiunea de a contribui la aplicarea în practică a politicii externe a țării sale. Angajată în “Războiul pentru moștenirea spaniolă” (1701-1714), Anglia încerca să obțină victoria asupra Franței (vechea sa rivală) și să-și amplifice comerțul atât în Marea Mediterană și Imperiul otoman, cât și în Marea Baltică și Rusia. De aceea, diplomația engleză se străduia să păstreze relații foarte bune cu Poarta și Rusia, precum și să mențină pacea și echilibrul între statele europene neimplicate în sus-amintitul conflict armat. Nimeni și nimic nu trebuia să tulbere buna desfășurare a comerțului englez. Franța urma să fie lovită pe toate căile și să nu primească nici un ajutor. Imperiul habsburgic trebuia să nu fie deranjat nici din interior, nici din afară, astfel încât să-și poată concentra toate forțele doar contra Franței. Orice război otomano-habsburgic sau otomano-rus urma să fie împiedicat să izbucnească. Răsculații maghiari antihabsburgici (curuții) trebuiau să fie lipsiți de ajutoare din afară. În sfârșit, atât la Istanbul, cât și în capitalele europene, acțiunile diplomaților francezi urmău să fie neutralizate¹⁹.

Se poate afirma că ambasadorul Sutton a făcut tot ceea ce se putea face pentru a contribui la îndeplinirea obiectivelor politicii externe engleze. El a asigurat menținerea unor relații foarte bune între Anglia și Poartă. De asemenea, Sutton a combătut permanent insistențele diplomaților francezi menite a împinge Poarta în război contra Habsburgilor sau contra Rusiei²⁰. Decisive pentru politica externă otomană au fost însă interesele Imperiului otoman și contextul internațional²¹. Din fericire pentru Anglia, un nou război otomano-habsburgic a avut loc abia în 1716-1718 (sfârșitul său fiind grăbit de medierea lui Sutton)²². Războiul rus-oțoman din 1710-1711 a durat puțin. Sutton a știut să profite apoi de conjunctură și, sprijinit de ambasadorul Olandei, a mediat, aşa cum am menționat mai sus, încheierea tratatelor de pace rus-oțomane din 1712 și 1713, care au normalizat relațiile dintre cele două imperii vecine și rivale²³. Astfel, prin evoluția evenimentelor la scară europeană și prin eforturile Angliei, interesele economice și politice engleze au fost îndeplinite în întregul interval 1701-1714 (și, în continuare, până în 1718).

Având în vedere cele prezentate mai sus, este neîndoilenic faptul că rapoartele trimise de ambasadorul Sutton superiorului său de la Londra – Secretarul de Stat pentru Afaceri Externe (Departamentul de Sud) – sunt documente foarte importante pentru mai buna cunoaștere a situației interne a Imperiului otoman și a relațiilor sale internaționale în acea vreme. Din păcate, doar o parte din aceste rapoarte au fost publicate până în prezent. Este vorba despre rapoartele lui Sutton

¹⁹ Vezi nota precedentă.

²⁰ A se vedea notele 15 și 18.

²¹ A.N. Kurat, *Prut Seferi ve Barışı*, I, p. 126, 151-152; idem, *The Despatches*, p. 20-37; idem, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, p. 11-22; I.H. Uzunçarşılı, *op. cit.*, IV/I, p. 90; S.F. Oreškova, *op. cit.*, p. 71-75; M.R. Arunova, S.F. Oreškova, *Russkii posol v Stambule. Piotr Andreevici Tolstoi i ego opisanie Osmanskoi imperii naceala XVIII v.*, Moskva, 1985, p. 49-51.

²² Vezi nota 14.

²³ A se vedea (mai sus) notele 9 și 18.

din anii 1710-1714 (editate de istoricul turc Akdes Nîmet Kurat)²⁴. Celelalte rapoarte ale acestui ambasador englez la Istanbul, datând din anii 1702-1710 și 1714-1717, sunt încă inedite²⁵.

În acest articol ne vom opri asupra a șase rapoarte ale lui Sutton din anii 1702-1705, pe care le vom și publica în anexă. Am ales acest interval pentru că reprezintă un vârf al încordării relațiilor ruso-otomane în perioada de pace tensionată 1700-1710 care ne interesează aici. Precizăm că celălalt vârf de încordare a raporturilor între cele două imperii s-a înregistrat în anii 1709-1710, culminând cu izbucnirea războiului ruso-otoman²⁶. Selectarea celor șase rapoarte s-a făcut tocmai pe baza valorii lor informative privind, în special, situația internă a Imperiului otoman, relațiile ruso-otomane și acțiunile flotei militare otomane în Marea Neagră. Ele conțin însă și informații referitoare la relațiile otomano-habsburgice, otomano-maghiare, otomano-veneteiene, otomano-engleze și otomano-franceze, precum și la confruntarea acerbă politico-diplomatică, militară și economică dintre Anglia și Franța.

În privința situației interne a Imperiului otoman în anii 1702-1705, rapoartele relevă dificultățile financiare ale guvernului, răscoalele antiotomane din Gruzia și Siria, instabilitatea politică de la Istanbul (unde s-a și produs marea răscoală din 1703) și starea de nemulțumire și tensiune din Hanatul Crimeei (1701-1703)²⁷.

În legătură cu relațiile ruso-otomane, Sutton subliniază marea tensiune din anii 1702-1705. Îngrijorați de consolidarea flotei militare ruse în Marea de Azov și a cetăților rusești Azov, Taganrog și Kamenka (construită de ruși pe Niprul inferior în anii 1701-1702), otomanii au trimis în fiecare din acei ani în Marea Neagră câte o puternică escadră a flotei lor militare (comandată personal de *kapudan paşa* – marele amiral al Porții). Această escadră otomană a blocat Strâmtoarea Kerci, pentru a împiedica flota militară rusă să treacă din Marea de Azov în Marea Neagră. De asemenea, ea a avut o foarte mare contribuție la construirea cetății otomane Yeni Kale și la repararea și întărirea cetăților otomane Kerci, Taman și Temruk, fapt ce a consolidat stăpânirea Porții asupra Strâmtorii Kerci și asupra ansamblului Mării Negre. Tensiunea ruso-otomană a scăzut abia în toamna anului 1705 (odată cu încheierea convenției bilaterale de frontieră)²⁸. După cum arătat mai sus, în 1709-1710 această tensiune a crescut iarăși, ducând, de această dată, la declanșarea unui nou război ruso-otoman²⁹.

Rapoartele lui Sutton arată, de asemenea, că în anii 1702-1705 Poarta s-a străduit să mențină pacea cu Imperiul habsburgic. Otomanii au primit cu simpatie răscoala antihabsburgică din Ungaria și Transilvania, dar i-au ajutat pe răsculați doar în secret, nedorind să-și înrăutățească relațiile cu Curtea de la Viena³⁰.

²⁴ A.N. Kurat, *The Despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople (1710-1714)*, London, 1953.

²⁵ Public Record Office (London), *State Papers, Foreign: Turkey*, dos. 97/ 21, 97/ 23, 97/ 24.

²⁶ A.N. Kurat, *Prut Seferi ve Barışı*, I, p. 115-165; S.F. Öreşkova, *op. cit.*, p. 57-92.

²⁷ Anexa, doc. I-III, V.

²⁸ Ibidem, doc. I-VI.

²⁹ Vezi nota 26.

³⁰ Anexa, doc. II-VI.

Conform informațiilor furnizate de Sutton, Poarta intenționa ca, la momentul potrivit (după rezolvarea problemelor cu Rusia), să atace Veneția pentru a recupera Moreea (Pelopones). La rândul său, Veneția se străduia să păstreze pacea cu Poarta, inclusiv prin încercarea discretă de a-i împinge pe otomani în război contra Rusiei sau a Imperiului habsburgic³¹.

Rapoartele lui Sutton din anii 1702-1705 dovedesc eforturile Porții de a păstra relații bune atât cu Anglia, cât și cu Franța. Menținerea unor cât mai bune raporturi cu otomanii era dorită și de cele două state occidentale. În același timp, Anglia și Franța încercau fiecare să-și amplifice comerțul în Marea Mediterană și în Imperiul otoman. Cele două puteri rivale căutau să lovească una în interesele celeilalte prin toate mijloacele posibile (inclusiv manipularea conducătorilor otomani)³². Cu toate încercările Angliei și Franței de a influența politica externă otomană, Poarta a urmărit doar propriile interese³³.

În concluzie, cele șase rapoarte ale ambasadorului Angliei la Istanbul prezintă o mare importanță pentru mai profunda înțelegere a istoriei otomane și a istoriei statelor aflate în relații strânse cu Poarta, în anii 1702-1705, dar și în ansamblul perioadei de pace tensionată rusu-otomană 1700-1710. Coroborate cu celelalte izvoare istorice de epocă, ele confirmă numeroase informații deja cunoscute, aduc o serie de informații noi și contribuie la nuanțarea unor interpretări.

În anexă, prezentăm în original textele celor șase rapoarte³⁴.

ANEXA

I

Pera (Istanbul)

23 decembrie 1702 (st.v.)

Raport al ambasadorului Angliei la Istanbul, Sir Robert Sutton, către Secretarul de Stat pentru Afaceri Externe (Departmanetul de Sud), lordul Charles Hedges. Îl înștiințează că fostul negociator-șef otoman de la Karlowitz, Rami Mehmed Paşa, a primit rangul de vizir de boltă și, probabil, va deveni în curând mare vizir. Fostul han tătar Selim Giray I și-a recăpătat tronul. Tătarii încearcă să distrugă fortărețele rusești de lângă granițele lor. Poarta pare să îi sprijine și de aceea există pericolul izbucnirii unui nou război rusu-otoman. Unități de ieniceri se îndreaptă spre granița cu Rusia, dar deocamdată se vor opri la Edirne.

Pera of Constantinople
December 23 O.S. 1702

³¹ Ibidem, doc. II-III.

³² Ibidem, doc. II-V.

³³ A se vedea notele 21 și 32.

³⁴ Aceste șase rapoarte ale ambasadorului Sutton se află la Londra, la Public Record Office, *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/21.

My Lord,

I would not omit any opportunity to pay your Lordship my respects, though' have little new to acquaint you with. The Late Reis Effendi, who was Plenipotentiary for treating the peace at Carlowitz was some daies ago made a Visir of the Bench by a Hattesherif or Royal Command from the Grand Signor, which is esteemed a particular mark a favour. 'Tis generally believed He will be made Grand Vizir, which a little time will discover.

The old Tartar Han has been vested anew Tartar Han, and the Han at present in Crimea his son deposed. Neverthelesse he is so decrepit an age, that 'tis believed he will scarce ever enter upon the Government. I am informed that several chambers of Janissaries are ordered to the frontiers of Muscovy, and that the Port will connive at the Tartars attempt to demolish the Forts of the Muscovites upon their frontiers, which give them so much jealousy. If this be true, which I shall hereafter give your Lordship an account of, it may endanger the Port being drawn into a war with the Tartars against Muscovy. I am ever with all due respect

My Lord

Your Lordship's
most humble, most faithfull and
most obedient servant

Robert Sutton

P.S. Orders are come from the Port for fifteen chambers of Janissaries, which may make about 4000 men, to march to Adrianople. 'Tis given out, that they are designed to the frontiers of Muscovy; but I do not yet see any certainty in that report. 'Tis probable, that some alterations may be made at the Port.

Public Record Office (P.R.O.), *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 21, f. 106.

II

Pera (Istanbul)
7 martie 1703 (st.v.)

Raport al ambasadorului Angliei la Istanbul, Sir Robert Sutton, către Secretarul de Stat pentru Afaceri Externe (Departamentul de Sud), lordul Charles Hedges. Ambasadorul raportează că fostul mare vizir Daltaban Mustafa Paşa a fost mazilit și apoi ucis prin strangulare. El era un promotor al războiului contra statelor vecine. În locul său a fost numit Rami Mehmed Paşa, doritor de pace și stabilitate. Totuși, Poarta concentrează încă soldați și artillerie la Edirne. Se dă o mare atenție întăririi flotei militare otomane. Ea ar putea fi folosită atât contra rebelilor gruzini, cât și contra rivalilor ruși și venetieni, cu care Poarta s-ar putea să facă război la momentul potrivit. O corabie comercială engleză a fost capturată și jefuită de otomani în Marea Roșie, dar nu sunt sănse ca englezii să obțină despăgubiri. S-a

rezolvat un mic conflict de frontieră otomano-habsburgic. Comerțul francez din Marea Mediterană a avut mult de suferit din cauza piraților și corsarilor. Ambasadorul Sutton are mari probleme financiare din cauza neglijenței manifestată de Compania Levantului (care ar fi trebuit să finanțeze Ambasada Angliei de la Istanbul) și solicită sprijin bănesc din partea guvernului de la Londra.

Pera of Constantinople
March 7, 1703

My Lord,

In my last I had the honour to acquaint Your Lordship with the deposition and strangling of Mustafa Daltaban Pasha the late Grand Vizir, who was a man of so turbulent a spirit, that he had not only formed designs to make war upon the Neighbouring powers, but likewise to have wholly changed this Government. By the promotion of Rami Mehmed Pasha (who was Reis Effendi and Ambassador Plenipotentiary at the Treaty of Peace at Carlowitz) to the Visirate the affairs of the Port, which were before in a great ferment, are come to a better temper. Nevertheless, the new levies have been carried on for some time under his Administration, and my Druggerman writes me from Adrianople, that they continue there still to list Janissaries. Twenty pieces of great and 30 of small Artillery have been very lately sent hence to Adrianople it appearing to be the Design of the Government to be always well armed and in a condition to undertake any expedition, when think is convenient. Their chief application at present seems to be towards rigging out their Fleet. Since the arrival of the Capitan Pasha from Court, there is great diligence used in forwarding the equipment of the Ships, and the building of 60 Galeats (a smaller sort of Gallies) armed and very proper either for fighting in the shallow waters or for Descents.

I cannot speak with any certainty touching their intentions. They let nothing yet appear, whereby it can be clearly discovered which way they will turn their arms. They may possibly continue some time in Peace, though their powerfull arming and great improvement of their Maritime Force give just apprehensions to some of their Neighbours. 'Tis given out and generally believed, that the New Galeats, which will be finished next month, are to be emploied against the Georgians, who have not only been defective in paying their Tribute, but are said to have taken a Turkish Castle upon their Frontiers, and put the Garrison consisting of an Oda of Janissaries to the sword.

I don't know whether Your Lordship may judge that any advantage may be drawn for the publick service from the motions of this Court. If it might be conducive to her Majesty's interets, I might possibly be able to incline the Port to give a jealousy to the Muscovites or the Venetias, if not contribute towards a rupture with either. If there be any reflection to be made upon it, Your Lordship will be pleased to send me her Majesty's Instructions and order thereupon.

In my former I have had the honour to inform Your Lordship of the seizure and confiscation of an English ship by the then Pasha of Judda a Port belonging to the Grand Signor in the red sea. I have done all I can by my Drgberman at Adrianople to obtain a reparation of the dammages thereby sustained by her Majesty's subjects; but have no clear grounds to hope for successe in my endeavours, finding that the Ministers put off my Druggerman with good words without any fair intention to do justice in the case. I presume that the Governor and Council of Fort St. George to whome the said ship and Cargo belonged, have no power to use reprizals without a Letter of Marcq from the Queen. Neverthelesse I supposed it not amisse to send Your Lordship the Copy of a letter, which I have lately received from them. It has been often affirmed to me, that the French have upon several occasions made reprisals upon the Turks and thereby done themselves right, but always under Maltese or Florentine Colours, so that their Ambassador resident at the Port hath in such cases, to remove to suspicion or accusations of the Turks, disavowed the Facts. But the going to work barefaced and attacking Turkish ships under English Colours or even a discovery that such an action was done by an English ship, would very much endanger the Estates and persons of all English Merchants and Factors in this Empire.

The Princesse of Ragozzi, Count Tekeli's Lady, was buried some daies ago at the Jesuits Convent. The Count hath lately desired leave from the port to remove hither from Ismit the place of his Confinement, but it was refused.

My Lord Pagett will inform Your Lordship, that after the late Vizir had kept the Messenger sent from Vienna with the Expedient for terminating the Dispute about Novi above 3 months without returning any answer, the present Visir soon after his a advancement to that post accepted of it and therely concluded that affair. About 3 weeks ago arrived at Adrianople Monsignor Talman one of the Emperor's Interpreters for the Oriental Languages who takes the title of Secretary of the Internunciature.

The Flushing Capers have had great successe in these Seas, having taken a considerable number of French ships and Barks, and among them some rich ones to the very great detriment of their Trade, and much to their dishonour and mortification, insomuch that the Commerce of Marseilles have been forced to lay an Embargo upon their shipping.

Your Lordship is informed that the levant Company takes no further notice of this Embassy then as it relates to their Trade, leaving the Support of the Character and the Decorum of it the Crown, whose servant the Ambassador is. In obedience to an order received from Your Lordship's Predecessour I put my self and family into mourning upon the occasion of the late King's death and I am persuaded Your Lordship will find it reasonable that the expences thereof should be allowed me as well as to her Majesty's other Ministers abroad, upon which account I humbly intreat Your Lordship's favour in passing my Bills of Extraordinaries. The French and Dutch Embassadors in the present case as well as others have their Extraordinary charges allowed besides the appointments they

enjoy from their Masters no lesse than from the Merchants. If by your Lordship's protection the Queen would be graciously pleased to give me the same incouragement, it would put me in a much greater capacity to serve her Majesty usefully at the Port, and oblige me to remain ever with the greatest gratitude and respect

My Lord
Your Lordship's
most humble, most faithfull
and most obedient servant
R. Sutton

P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/ 21, f. 123-124v.

III

Pera (Istanbul)
18 octombrie 1703 (st.v.)

Raport al ambasadorului Angliei la Istanbul, Sir Robert Sutton, către Secretarul de Stat pentru Afaceri Externe (Departamentul de Sud), lordul Charles Hedges. Îi aduce la cunoștință că noul sultan Ahmed al III-lea va trimite o scrisoare solemnă reginei Angliei pentru a o înștiința despre urcarea sa pe tron. Eforturi ale ambasadorului francez și ale refugiaților maghiari pentru a convinge Poarta să sprijine răscoala antihabsburgică din Ungaria și Transilvania. Ambasadorul francez încearcă să determine Poarta (simpatizantă a răsculaților, dar doritoare de pace cu Habsburgii) să declanșeze un nou război împotriva Curții de la Viena. Se pare că Veneția sprijină în secret aceste demersuri, pentru a nu fi ea însăși victimă unui atac otoman. Corăbiile militare otomane s-au întors la Istanbul din Marea Neagră unde au contribuit la începerea construirii unor cetăți pe malurile Strâmtoarei Kerç, destinate blocării trecerii flotei rusești din Marea de Azov în Marea Neagră. Poarta strânge banii necesari pentru plata soldelor trimestriale ale trupelor otomane salarizate din vistieria statului. Se pregătește trimiterea unei scrisori solemne a sultanului Ahmed al III-lea către împăratul habsburgic privind urcarea pe tron a suveranului otoman. Pe planul protocolului diplomatic, Poarta a acordat întărietate ambasadorului Olandei, în dauna ambasadorului Veneției.

Pera of Constantinople
October 18, 1703

My Lord,

The delay of the Imperial Courier's departure gives me time to acquaint your Lordship, that I have had Audience of the Grand Vizir, at which I delivered him the Queen's Letters to the Grand Signor and himself. He told me that the present

Sultan intends to write a Letter of Notification of his accession to the Throne to her Majesty, which I presume will be delivered to me to transmit into England.

The Hungarian Deputies continue still here soliciting the Port for assistance, in which the French Ambassador joins very heartily with them, and particulary labours to procure that Count Tekeli may be recalled from Nicomedia the place of his Exile and sent to head the rebels. It does not appear hither to that they are like to succeed in these endeavours. The Vizir promisese a faithfull observance of the Treaty of Carlowitz, and in conformity thereto hath sent Directions to the Pashas of Belgrad and Temeswar to forbear medaling upon this occasion. The later of these Pashas is since removed to Belgrade, and the Pasha of Sophia succeeds him at Temeswar. 'Tis neverthelesse to be feared that the Turks may underhand assist the Rebels in some measure, as it is very plain that the Ministers, as well as the people, take a great pleasure in hearing any thing to their advantage. But the greatest danger is that the Vizir may be suddenly changed, and by those means the measures of the Port quite altered. It is the universal opinion, that he will not continue long in his post, and those who stand fairest to succeed him are men of very dangerous dispositions. The Janissar Aga is the man most discoursed of, and much in the new Sultan's favour, for which reason the French Ambassador has been very early in cultivating his friendship. I use my best endeavours to destroy the general belief, which the French have begotten in these people, that the Emperor is reduced to the last straits in Italy and Germany, while the Hungarian Rebels whome they make to be 30 thousand men, mett with litttle or no opposition, and are masters of the greatest part of Hungary. 'Tis very much to be desired that this rebellion may be wholly suppressed this winter, that the temptation may not bye any longer before these people. The French have great friends in the Government already, and use the best method to gain more. And 'tis suspected that Venise may contribue secretly to a War with the Emperor, if it should be necessary either to divert the storm, which they not without some reason feare may otherwise fall upon themselves, or else to engage his Imperial Majestyy in the same quarrell with themselves.

The men of war are returned from the Black Sea, but are stopped in a Bay of the Bosphorus and not permitted to come into Port 'till the mony be ready to pay of the Seamen, which will be in a few daies. The Gallies are not yet arrived the Capitan Pasha staying behind with them about the streights of Crimea, where have begun several Forts with design to be Masters of the passage and able to hinder the Muscovites from coming down with their Fleet into the Black Sea, to which end they have likewise sunk several Vessells filled with stones in the Channel. But in the opinion of some, who were present, their Undertaking will prove vain, the passage being too wide to be commanded by their Castles, and not to be choaked up by reason of the Current, which carries away all that is sunk in it, and is too strong to let sands gather in it. The Muscovites gave them no disturbance, but came and viewed their works and had a free communication with them continually.

The Government is providing mony to pay off the Souldiery, before which I believe no Great Publick Divan will be held at the Seraglio.

The Vaivode of Wallachia, has been forced to pay 500 purses of mony for his Confirmation by the present Sultan.

The Merchant Ships bound for Smyrna arrived there the 2nd instant under Convoy of the Lenox and the Dover Men of War.

It is not yet known whether the Grand Signor will send the Letter of Notification of his Accession to the Throne to the Emperor, as customary, by a Chiaus or a Capigi Bashi. I am with all due respect

My Lord
Your Lordship's
most humble, most faithfull
and most obedient servant
Robert Sutton

The Port hath, in despight to the Venetians, given the Dutch Ambassador the Precedence of the Venetian Bailo, contrary to the ancient Canon, with this remarkable Circumstance, that when the Venetian Druggerman sustained his Master's pretentions, the Chiaus Bashi told him, that he wondred that the Bailo of the Republik of Venice, which has but an uncertain and unstable Peace with the Port, should pretend a preference to the Embassador of the States general, who are the ancient friends thereof.

October 21, 1703

The Change of the Pashas of Belgrade and Temeswaer is not confirmed.

Capitain Pasha came into Port yesterday with the men of War and Gallies from the Black Sea.

The pay for the Souldiery is almost ready.

P.R.O., *State Papers, Foreign, Turkey*, dos. 97/ 21, f. 145-146v.

IV

Pera (Istanbul)
22 mai 1704 (st.v.)

Raport al ambasadorului Angliei la Istanbul, Sir Robert Sutton, către Secretarul de Stat pentru Afaceri Externe (Departamentul de Sud), lordul Charles Hedges. Ambasadorul raportează că Poarta nu va declanșa nici un război în anul în curs. Otomanii simpatizează cu rebelii antihabsburgici și sunt îndurerați de insuccesele acestora, dar nu vor să strice pacea cu împăratul de la Viena, în pofida eforturilor depuse în acest sens de ambasadorul francez. Principala grija a Portii în prezent este fortificarea granițelor sale cu Rusia. Otomanii se tem de cetățile rusești de la frontieră și de flota rusă din Marea de Azov. Flota otomană acționează în Marea Neagră și contribuie la finalizarea construirii fortărețelor otomane din zona Strâmtorii Kerci.

Pera of Constantinople
May 22, 1704

My Lord,

I find myself honoured with your Lordship's letter of january 18, and will carefully observe the directions you give me therein, as there shall be occasion. All the apprehensions of the Port's giving its Neighbours any disturbance this year are over. The late advantages obtained over the Hungarian Rebels by Velt-Marshall Heister have been improved here to their great discredit. But it is visible upon this occasion, that these Ministers are moved with a hearty compassion towards them, and truly resent the disappointment of the hopes they had conceived of the further success of the Rebellion. They stood expecting the progresse thereof, and I presume would have been glad to have seen any of the Emperour's Frontier places fall into the Rebels' hands, in which case it might have been feared that they would have afforded them more succours than they have hitherto clandestinely allowed them to draw out of these Dominions.

The chief care of the Port at present is to fortify their Frontiers against the Muscovites. The strong places which the Czar hath built upon those Confines, and his considerable Naval Power, have given great jealousy to these people, who make use of this Conjunction to strengthen themselves on that side without interruption.

The Capitan Pasha with 11 ships of war and 23 Gallies lately set sail for the Streights of Crimea, to finish the Fortresse of Kersi, whither they have sent upon Saicks about 6000 janissaries with Canon and Ammunition sufficient for the place.

The Turkish Ambassador, who was for some time stopped on the confines, is gone forward to Moscow.

The port hath but 9 or 10 Men of War this summer in the Archipelago and Mediterranean.

About six weeks ago, upon receipt of Dispatches from France, the French Ambassador sent a Secretary and janissary towards Prince Ragozzi. The Janissary having conducted him into Hungary returned; but the Secretary hath written hither since his arrival with the Prince.

The opinion and discourse of the Court removing to Adrianople is laid aside for the present. I am with all due respect

My Lord
Your Lordship's
most faifthfull, humble
and obedient servant
Robert Sutton

P.R.O., *State Papers*, Foreign, *Turkey*, dos. 97/ 21, f. 151-151v.

V

Pera (Istanbul)
13 iulie 1705 (st.v.)

Raport al ambasadorului Angliei la Istanbul, Sir Robert Sutton, către Secretarul de Stat pentru Afaceri Externe (Departamentul de Sud). Îl informează că moartea împăratului habsburgic Leopold I nu a slăbit respectul Porții față de Curtea de la Viena, ci chiar l-a întărit (datorită personalității puternice a noului împărat Iosif I). Principala grija a conducătorilor otomani în anul în curs este finalizarea construirii cetății Yeni Kale de pe malul vestic al Strâmtorii Kerci. Comisarii ruși și otomani s-au întâlnit la frontieră comună pentru fixarea detaliată a acesteia. Acceptând delimitarea clară a frontierei, rușii par să fi renunțat pentru moment la cererea ca Poarta să le permită libera navigație în Marea Neagră. Rebelii arabi au provocat trupelor otomane o gravă înfrângere lângă Damasc. Un corsar francez a capturat în Marea Mediterană o bogată corabie comercială engleză și a dus-o în Malta. Ambasadorul se arată îngrijorat de creșterea comerțului francez în Marea Mediterană și în porturile otomane ale acesteia. El propune atacuri ale flotei militare engleze asupra marilor grupuri de corăbii comerciale franceze aflate în Mediterana Orientală.

Pera of Constantinople
July 13, 1705

Sir,

Having already acquainted Your Honour that the Ministers of the Port made it their chief businesse this summer to enlarge the New Fortresse on the Streights of Kersi, and provide it with all things necessary for its defense, it would have been needlesse to have troubled you with any thing further of the same nature, did not the late Emperour's death give me occasion to inform you, that that sad accident hath produced no ill effect here; but on the contrary 'tis rather observable that the Character of the Emperour now reigning keeps this Government in greater respect for him than they bore his Predecessor.

The Muscovites have at length agreed to regulate their Limits with the Turks, in order to which the Commissaries appointed on both sides are before this time met upon the frontiers; but the pretensions are so different, that 'tis to be doubted whether they will be able to come to any agreement. The Muscovites do hitherto insist very obstinately upon extending their Limits in length as far as the River Bug, and the Turks are as desirous to terminante them at the Boristhenes. By this consent to mark out the Boundaries the Muscovites seem to have given up their Demand of navigating into the Black Sea, the positive refusal whereof on the Turks' part hath been hitherto the greatest obstruction to the former.

The Port hath lately received a Check from the Arabs, which is here very sensibly resented. Order having been given to Hussein Pasha of Damascus to call the neighbouring Pashas to his assistance and endeavour to suppress a certain Shek or Chief of the Arabs, who with his followers infested the adjacent parts, the Pasha being joined by Oslan Pasha of Jerusalem marched with a Body of about 5000 men and incountred the Arabs in the plain of Harvan 2 or three daies journey from Damascus. The Later proving to be very numerous, computed to be 30 thousand strong, entirely routed the Turks, few whereof escaped. The Pashas of Damascus and Jerusalem and the Janizzer Agag of Damascus were slain in the action. The Sultan hath confered the Pashalik of Damascus upon one Kiurd Bairam Oglu, a man famous in those parts, who is to command to fresh forces, that shall be drawn together against the Arabs.

The Drayton Gally bound from Scanderona, her Lading esteemed worth 50,000 Pounds sterling was lately taken by a French Privateer and carried into Malta. Upon this occasion I Cannot but observe again to Your Honour, that the French drive a very great Trade with this Country, and come in Fleets of 30 or 40 ships, sometimes without Convoy, and at other times with only a ship of 40 Guns to protect them against Dutch Privateers. Their richest Fleets come some time after the French Fleet's return to Toulon. If at such time 3 or 4 of her Majesty's Frigats were appointed to take some convenient station together in these seas, they would probably the next winter do vast damage to the French Trade, without running any apparent risque; for when the Flushing Capers were very thick in these seas, the French gave them but little disturbance.

I have already acquainted Your Honour of the great number of French ships and Barks that come, especially in the winter, to lade Corn in all the Ports, Creeks and Baies of the Archipelago, with which they supply Spain. I am with all due respect

Sir

Your Honour's
most humble, faitfull
and obedient servant

Robert Sutton

P.R.O., *State Papers*, Foreign, Turkey, dos. 97/ 21, f. 200-200v.

VI

Pera (Istanbul)
26 decembrie 1705 (st.v.)

Raport al ambasadorului Angliei la Istanbul, Sir Robert Sutton, către Secretarul de Stat pentru Afaceri Externe (Departamentul de Sud). Ambasadorul raportează că s-a reușit stabilirea detaliată și trasarea pe teren a frontierei ruso-otomane în zona dintre Bug și Nipru. Se speră că în segmentul dintre Nipru și

Marea de Azov această problemă va fi rezolvată ușor și rapid. Sutton consideră că unele concesii făcute de Poartă Rusiei în problema sus-amintită s-ar datora dorinței otomanilor de a-și concentra atenția asupra ajutorării secrete, dar masive, a rebelilor antihabsburgici. Un incendiu a izbucnit la șantierul naval otoman din Cornul de Aur. Din acest motiv, sultanul l-a mazilit și executat pe marele amiral al Portii. Se pare că acesta din urmă era vinovat și de deținere de fonduri.

Pera of Constantinople
December 26, 1705

Sir,

‘Tis some time that for want of matter worth your remark, I have given your Honour no trouble. At present I am to acquaint yow the Turkish and Muscovite Commissaries have agreed upon the limits between the Rives Bug and Boristhenes, which was esteemed the difficultest part of their task, those which remain to be marked out from the Boristhenes to the Palus Meotis being liable to lesse dispute. ‘Tis observable that the Turks have in this matter given an entire Satisfaction to the Muscovites by the Extension of their Limits to that very place upon the Bug, where those of Poland begin on the opposite Bank, and have reserved themselves only a reasonable Tract of Country along the Coast of the Black Sea for their communication with the Crimea by Land. Whatever may have been the motive of the Turk’s facility in this point, I find some, and particularly the Emperour’s Resident, judg it to proceed from their desire to be more at Leisure to give their attention to the affairs of Hungary and Transilvania, in which they certainly take a very sensible part, as it very plainly appears by their resentment of the great blow, which the Malecontents have lately received upon the Frontiers of Transilvania.

This being the moon of Ramezan, wherein the Turks fast by day and feast by night, there happened throught the carelessness of the Levents a fire in one of the Stores of wood in the Arsenal, which besides the Timber it consumed, burnt two Gallies that lay upon the Stocks, and endammaged one or two of the great Ships, that lay close haled to the Shore. If the wind, which blew right upon the Ships, had been stronger, a good part of the Fleet might have been destroyed. The Sultan, as is Custormary on occasions of fire, went thither in person, and understanding in what danger his Fleet had been, he called for the Capitan Pasha, a French Renegade, and asked him how that accident happened, to which he through confusion an fright not being able to answer a word, The Sultan commanded him to be strangled which was immediately done, and his body exposed upon the place all yesterday with nothing upon it but a pair of Drawers. ‘Tis ordinary in this Government to impute all misfortunes to those, who are in the highest trust. But the Capitan Pasha’s death

is not to be ascribed to that maxime alone. I understand from good hands that the Sultan was informed, that He being much in Debt an pressed by his Creditors, detained the pay of the Levents for his own present use and occasions. I am with all due respect

Sir
Your Honour's
most humble, faithfull
and obedient servant
Robert Sutton

Mr. Peter Vernon the Young Gentleman, whome Your Honour was pleased to recommend to me, being lately dead of the small pox, and not knowing whither to addresse the inclosed for his Father, I take the liberty to trouble Your Honour with it.

P.R.O., *State Papers*, Foreign, *Turkey*, dos. 97/ 21, f. 202-202v.

THE BLACK SEA AND THE OTTOMAN-RUSSIAN RELATIONS IN 1702-1705. UNPUBLISHED ENGLISH DIPLOMATIC REPORTS

Abstract

The peace treaty of Istanbul (1700) confirmed the victory of Russia in the Russian-Ottoman war of 1686-1700. As a result, Russia annexed an important section of the steppe north of the Black Sea (including the fortresses-ports of Azov and Tangarog). A Russian military fleet was present in the Azov Sea. However, with the strategic Kerch Strait under Ottomans control, her access to the Black Sea, which continued to be completely Ottoman, was blocked.

Given the aforementioned reasons, the entire period of the Russian-Ottoman peace of 1700-1710 was tense. Turning to good advantage the involvement of Russia in the northern anti-Swedish war of 1700-1721, the Porte launched and won the Russian-Ottoman war of 1710-1711. Defeated, Russia was obliged to restore to the Porte the north-Pontic territories annexed at the end of the previous Russian-

Ottoman war. Russia would gain her much coveted access to the Black Sea only in 1774, by the Russian-Ottoman peace treaty of Küçük Kaynarca.

The present paper focuses on the evolution of the Russian-Ottoman relations and their impact on the situation in the Black Sea region in the years of the tensioned peace of 1702-1705. Six unpublished English diplomatic reports, sent to London by the Ambassador of England to Istanbul, Sir Robert Sutton, and addressing the issue under consideration, are also published and analyzed.

VLAD VODĂ ȚEPEŞ ȘI MAHMUD PAŞA GRECUL: PE MARGINEA UNUI IZVOR CONTROVERSAT

ȘTEFAN ANDREESCU

Printre izvoarele scoase la lumină de Nicolae Iorga s-a numărat și un fragment dintr-o cronică anonimă despre otomani, „care merge până la 1500” și este intitulată *La progenia della cassa de' Octomani*. După Iorga, cronica a fost scrisă pentru informarea lui Marino Sanudo cel Tânăr, căruia în orice caz i-a aparținut¹. La un moment dat, în fragmentul reprodus se pot citi următoarele:

“In questo tempo [1458], prima se partisse el Gran-Signor de Andrenopoli, per esser in la Morea, mandò Macometo-Bassà, el suo primo homo, con 30^m Turchi al paso del Danubio, per guardia de quel passo, che l'Ongaro non pasase e guastase el suo paese. Macometo-Bassà, trovandose in quel luogo del passo et havendo inteligencia de quelle partti, deliberò de pasar nel Ongaria e intrò nei confini dela Valachia, alora debita [sic !]. Havanti jornno se trovò a un castello et quello prese e sachizò e portavasse de Christiani 5^m anime; essendo ritornata [sic !] al Danubio com la preda, passò el bassà com circa la mitè de' Turchi; lo resto si stete com la preda. Da quella bamda promese Dio se trovò Dracula con circa 5^m Ongari e Velachi. Esemdo havixato de tal preda, seguictò nemici et trovose al'alba del zorno com quelli, in modo de 18^m Turchi trà negadi e tajadi non ne scanpò 8^m; e fò recuperato tute le anime presse. Macometo-Bassà, dubitando le forze de'Ongari foxero de mazor numero, se mexe in fuga com la brigata sua, fugite a Sofia, subito sparzò um meso al Gram-Turco, como l'Ongaro erra passato in queste bande com magno exercito, et per tuto quel paesse fò sparxo tal fama; se spavenctò tuti quei populi, in modo, beato era quelo che potevano pasar de quele parte dela Natolia; el Gram-Turco, che se trovò in la Morea la matina, ebe Coranto la sera, sebe questa nova, se ritornò com gran furore inn Andrenopoli; in quel tempo me ritrovai in Constantinopoli: era quella cictà e Ppera nuda de Turchi, fugiti ad quella bamda de la Natolia, immodo esendo stà 10 galee nostre reaveria conquistato Perra e Constantinopoli. In un punto i peccati nostri non permettero tanta laude im Christiani...”²

Pe temeiul acestui izvor, Nicolae Iorga a crezut că, într-adevăr, în anul 1458 a avut loc o primă confruntare armată a lui Vlad vodă Țepeș – “Dracula” – cu turci. Pe de o parte, observa Iorga, avem de-a face cu o povestire a unui martor ocular – de bună seamă un venețian –, iar pe de alta ea “se potrivește în ce privește știrile despre turci cu ce cunoaștem de aiurea”³.

¹ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. III, București, 1897, p. 12, n.2.

² *Ibidem*, p. 13.

³ Idem, *Istoria românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, București, 1937, p. 130-131.

În monografia pe care am închinat-o lui Vlad Țepeș în 1976 am exprimat un alt punct de vedere cu privire la datarea episodului relatat de cronica anonimă venetiană, anume că este vorba de “un moment din faza inițială a războiului din anul 1462”. Argumentele oferite țineau de critica internă a izvorului luat în discuție. Mai întâi, autorul cronicii relatează cele de mai sus *după* consemnarea ultimatumului sultanului Mehmet II trimis voievodului pentru tributul restant. Or, din alte izvoare știm că acesta s-a produs în iarna 1461-1462. Apoi, același text de cronică pune ceva mai departe, în chip vădit greșit, retragerea lui Vlad Țepeș dincolo de munți, în Transilvania, și înlocuirea lui pe tron cu fratele său Radu cel Frumos în anul 1459, în loc de 1462 (*el signor Dracula se fugite in Ongaria e'l fratele de Dracula se restò signor l'ano 1459*)⁴.

Ulterior, în 1982, Matei Cazacu a examinat la rândul lui chestiunea expediției lui Mahmud pașa Grecul la nord de Dunăre, în Țara Românească, și s-a pronunțat din nou pentru corectitudinea elementului cronologic din izvorul anonim venetian. În sprijinul acestui punct de vedere, domnia sa a reconstituit pe cât posibil itinerariul din 1458 urmat de Mahmud pașa, când, din porunca sultanului Mehmet II, a pătruns în fruntea unui corp expediționar otoman în Serbia. După părerea sa, după ce pe la jumătatea lunii august și-a făcut intrarea în Golubac, Mahmud pașa a întrerupt în chip inexplicabil campania și s-a repliat către Kosovo. Acum, în ultimele zile ale lunii august sau la începutul lunii septembrie, s-ar plasa incursiunea în Țara Românească consemnată în fragmentul de cronică reprodus mai sus. Atacul ar fi avut drept ținte fie Severinul, fie Orșova, ambele sub control ungar și situate nu departe de Golubac⁵.

Mai de curând, Eugen Denize a semnalat o lucrare spaniolă dedicată otomanilor, scrisă de Vicente Rocca și tipărită la Valencia în anii 1555-1556, în care figurează consemnat același episod al incursiunii în Țara Românească a marelui vizir Mahmud pașa. Domnia sa a publicat tălmăcirea românească a pasajului cu pricina și, la început, după cuvintele “În același an...”, a introdus între paranteze lămurirea “1462”⁶. Cu alte cuvinte, scrierea lui Vicente Rocca părea să ofere, la prima vedere, lămurirea definitivă a controversei mai sus evocate ...

Am vrut totuși să verific dacă lucrurile stau într-adevăr aşa. Si am făcut-o consultând exemplarul scrierii lui Vicente Rocca păstrat la Biblioteca de Catalunya din Barcelona. Am putut constata astfel că, de fapt, autorul spaniol a reprodus, practic, în *întregime* textul referitor la “Dracula” din *La progenia della cassa de' Octomani*, căruia i-a adăugat, dintr-o altă sursă, câteva elemente suplimentare despre biografia și personalitatea voievodului român. Vom vedea ceva mai departe care este această sursă. Deocamdată, însă, ceea ce trebuie relevat este că scrierea

⁴ Ştefan Andreescu, *Vlad Țepeş (Dracula). Între legendă și adevară istoric*, Bucureşti, 1976, p. 91-92; ed. a II-a, revăzută, Bucureşti, 1998, p. 102-103.

⁵ Matei Cazacu, *Les Ottomans sur le Bas-Danube au XVe siècle. Quelques précisions*, în “Südost-Forschungen”, t. XLI, 1982, p. 37-39.

⁶ Eugen Denize, *Imaginea românilor în Spania. Noi contribuții*, în “Studii și materiale de istorie medie”, t. XVIII, 2000, p. 226-227.

de care ne ocupăm preia întocmai cronologia din cronică venețiană, mai exact *plasează episodul incursiunii lui Mahmud paşa Grecul tot în anul 1458.*

Dar iată, înainte de orice altă discuție, transcrierea completă a fragmentului din scrierea lui Vicente Rocca cu privire la Vlad vodă Tepeş al Țării Românești:

“El dos noiembre del año de.M.CCCCLVIJ boluia Marin Cigala gentilhombre Ginoueses muy rico, en vna gruessa naue suya del mar Euxino, por donde hauia andado quatro años haziendo mucho mal a los infieles, y llegando ya a embocar en el Bosphoro Thracio donde tenia el Turco guardado el passo, como oy dia tiene, le falto el viento de todas partes, y vnos nauios de remo delos turcos vinieron sobre la nao, y enseñorearon se por fuerça della, y degollaron a quantos christianos hallaro dentro.

En este mesmo tiempo embio Mahometo dos escluos al Dracula despoto dela Valachia, para que cobrassen del el diezmo, o tributo de sus rentas por tres años, y que le pidiessen cinquenta mancebos christianos como su subdito. Respondio el Dracula a los embaxadores que era muy contento de cumplir con lo que su señor mandaua, pero que era menester que embiassen elos por el capitán de Nicopoli Turco, paraque en su presencia se escogesen los mancebos, y vnos cauallos que queria tambien embiar: y hecho venir el capitán, mando el Dracula poner los todos en la torre de vn castillo, y partiosse luego con los soldados que se hallo consigo, y llego a medianoche a Nicopoli, y con simulaciones y mañas dio a entender a las velas de una puerta dela tierra que fuesse su capitán, y con esto entro, y diosse a saquear quanto hallo, y truxo captiuos quantos infieles pudo hauer, y buelto a su castillo (que estaua muy cerca de alli) hizo cortar las orejas y narizes a los dos embaxadores, y embiolos sin otro recaudo a su amo, y dexo yr libre al capitán, paresciendole que le bastaua por daño el mal tratamiento que hallaria en Nicopoli.

Las fuerças delos christianos que el papa procuraua de ajuntar, jamas se pudieron vnir: y porque Mahometo no passaua adelante sus brauezas, no le hizo cosa de notar, pero fiziera se quiça si no llamar a Dios tan ayna el alma de papa Calixto para su gloria, que fue en el año mil quatrocientos cincuenta y ocho, haviendo poco mas de tres regido la yglesia sancta, por cuya muerte se huuo de boluer a Ytalia el cardenal Camarlengo con su armada de galeras, y alli se tornaron a perder las yslas que tenia cobradadas delos Turcos.

En este mesmo año determino el Turco de venir de Andrinopoli a la Morea y por tener seguras las espaldas embio a Mahometo baxa con.XXX.mil turcos, haziendo cuenta que guardaria vn passo del Danubio, el qual llego a la frontera de la Valachia, y a cierta hora antes de amanescer dio el infiel sobre vn castillo: tomolo, y saqueo a su plazer, y boluiosse al Danubio con su auanguardia. El resto de su gente andaua muy despacio con el robo que tenia hecho, y quiso Dios que se hallaua el Dracula en aquella sazon con cinco mil brauos Ungaros, y Valachos: y sabiendolo que hauia acaescido en su castillo, dio a mas andar tras los Turcos, y tā valerosamente los alcanço, y acometio que de quinze mil que eran no escaparon cinco mil que no fuessen muertos, o anegados en el rio por querer passar. El baxa

creyendo que los christianos fuessen muchos mas, pues hauian rompido tanta gente suya, dio a huir con los soldados que le quedauan, y hecho fama que el rey de Ungria le yua detras con todo su poder, con que puso tanto espanto en la tierra, que hablauan ya todos los Turcos de passarse en Asia: y sabiendo Mahometo esta nueva se boluio de la Morea, donde hizo mucho mal a los christianos, y vino se con el exercito para defender sus tierras del rey, si era verdad que yua contra ellas: pero hallando que no era assi como le hauia dicho, reboluo sobre el Dracula, el qual porque estuiessen sus soldados mas sueltos para la guerra, lleuo todas las mugeres, niños, y viejos de aquella comarca a lugares asperos y secretos entre sierras y riscos, porque no fuessen hallados dellos enemigos, y andauasse el con su gente por las montañas, y salia animosamente de noche a lo llano, y dava sobre los Turcos, y con daño siempre dellos se saluaua despues. Y desde a dos meses que los infieles llegaron alli, entro la pestilencia entre ellos, por donde se huio de boluer el gran Turco a sus tierras: pero vn traydor hermano del Dracula que hauia sido soldado a la puerta de Mahometo, partiosse secretamente dela Valachia, y dixo al Turco que el haria como huiesse aquel estado, pero que le suplicaua que se lo dexasse posseer a el, y darlebia cada año grande tributo, y lo reconocseria en todo por señor. El infiel fue contento desta platica, y prometio al Valacho, o vellaco lo que le pidio, y entonces descubrio a los Turcos donde estauan los niños y mugeres escondidos, los quales fueron todos presos: y viendo esto los padres, y maridos rebellaronse del Dracula, y dixeron a su hermano que lo harian señor dellos si hazia libertar a los captiuos: los quales acabo con el Turco que se boluiessen, y con esto se quedo el traydor Despoto del estado. El Dracula vino huyendo a Ungria, y el rey Mathias lo hizo Vayuoda dela Transiluania, y por cierta cosa que hizo despues en su deseruicio, lo mando traer preso a Buda, y fue condenado a diez años de prision, pero despues lo perdono el rey, y en una refriega que tuuo con los Turcos fue muerto, y presentada su cabeza al gran Turco, la qual precio mucho, porque le tenia muy mala voluntad por ser hombre cruelissimo: del qual se lee entre otras sus inhumanidades, que llegandole vna vez dos embaxadores del gran Turco, y no quitandosse los tulipantes dela cabeza, como es vsança para honrarle, se los mando hincar con grucessos clausos, diciendo que de aquella manera estarian mas firmes enla cabeza. Hizo empalar muchos Turcos, y a otros mando desollar las plantas delos pies, y untarlo con sal molida, y despues hazerles llegar por fuerça a las brasas ardientes con que les causaua muchissima pena”.

Traducerea este următoarea:

“În doi noiembrie 1457, Marino Cigala, un nobil genovez foarte bogat, se întorcea pe o corabie mare din Marea Neagră, pe care o străbătuse vreme de patru ani pricinuind mari pagube necredincioșilor, și întrând el în Bosforul Tracic, unde turcul păzea strâmtoarea ca și acum, nu bătea nici o boare de vânt și niște luntri turcești au atacat corabia, au pus stăpânire pe ea cu de-a sila și i-au tăiat pe toți creștinii ce se aflau într-însa.

Tot la vremea aceea, Mehmet a trimis două slugi la Dracula, domnul Țării Românești, să ia de la el dijma sau haraciul pe trei ani, și să-i ceară, ca supus al lui,

cincizeci de băieți creștini. Dracula a răspuns solilor că va îndeplini cu dragă inimă porunca stăpânului său, dar că îi roagă să trimită după căpitanul din Nicopolea turcească, ca să aleagă în fața lui băieții și niște cai pe care voia să-i mai trimită. Și când a venit căpitanul, Dracula a poruncit să-i închidă pe toți în turnul unei cetăți și apoi a plecat cu oștenii ce-i avea cu dânsul și a ajuns la miezul nopții la Nicopol și cu prefăcătorii și vicleșuguri a dat de înțeles străjilor de la poarta orașului că este căpitanul lor și astfel a intrat și s-a apucat să prade tot ce a găsit și i-a făcut robi pe toți necredincioșii ce se aflau acolo, și când s-a întors în cetatea lui (care era pe aproape), a poruncit să taie urechile și nasul celor doi soli și i-a trimis cu mâna goală la stăpânul lor și l-a slobozit pe căpitan, socotind că este destulă pedeapsă primirea ce-l aștepta la Nicopol.

Forțele creștine pe care încerca să le adune papa nu s-au putut uni niciodată. Și fiindcă Mehmet nu a mers cu îndrăzneala mai departe, nu i-a făcut nimic vrednic de însemnat, dar poate că i-ar fi făcut dacă Dumnezeu nu se grăbea să îl cheime pe papa Calixt în împărăția cerului în anul o mie patru sute cincizeci și opt, după ce cărmuise sfânta Biserică ceva mai mult de trei ani, iar moartea acestuia l-a silit pe cardinalul camerling să se întoarcă în Italia cu flota lui de galere, și atunci s-au pierdut iarăși ostroavele pe care le luase de la turci.

În același an Turcul a hotărât să vină de la Adrianopol în Moreea și ca să-și acopere spatele l-a trimis pe Mahmud paşa cu treizeci de mii de turci, zicând că va păzi un vad al Dunării; necredinciosul a ajuns la hotarul Valahiei și, înainte să se crapse de ziua, a dat de o cetate. A cucerit-o și a prădat-o după pofta inimii și s-a întors la Dunăre cu un pâlc de străji. Grosul oamenilor lui mergea foarte încet cu prada, și din vrerea lui Dumnezeu Dracula se găsea în vremea aceea acolo cu cinci mii de viteji unguri și valahi. Și aflând de cele întâmplate în cetatea lui, a pornit după turci și i-a ajuns din urmă și a tăbărât pe ei cu atâta curaj încât din cincisprezece mii câți erau n-au scăpat cinci mii neomorâți sau neînecați când voiau să treacă râul. Pașa, crezând că numărul creștinilor era mult mai mare, căci îi nimiciseră atâția oameni, a luat-o la fugă cu oștenii ce-i rămâneau și a răspândit vestea că regele Ungariei vine după el cu toată oastea lui, de a stârnit aşa o spaimă în țară că ziceau toți turcii că se întorc în Asia. Și la aflarea acestei vesti, Mehmet s-a întors din Moreea, unde făcuse mult rău creștinilor, și a venit cu oștirea să-și apere pământurile de rege, dacă era adevărat că pornise împotriva lor. Dar aflând că nu era cum i-sa spus, s-a întors asupra lui Dracula, care, pentru ca oștenii lui să lupte nestingheriți, a dus femeile, pruncii și bătrâni din ținutul acela în locuri împădurite și de nepătruns, printre codrii și stânci, ca să nu-i găsească dușmanii, iar el se așinea cu oamenii lui în munți și noaptea ieșea cu vitejie la loc deschis și năvălea asupra turcilor și, după ce le făcea pagube doar lor, se întorcea la adăpost. Și la două luni după ce-au ajuns acolo a dat o molimă peste necredincioși, încât sultanul a trebuit să apuce calea întorsului în țara lui. Dar un trădător frate cu Dracula, fost ostaș la poarta lui Mehmet, a plecat în taină din Valahia și i-a zis Turcului că el va face țara aceea cum a fost, însă îl roagă să i-o lase lui în stăpânire și îi va plăti bir mare în fiecare an și îl va recunoaște ca stăpân în toate cele.

Necredinciosul s-a bucurat de aceste vorbe și i-a făgăduit valahului ori ticălosului [joc de cuvinte: *valacho - bellacho*] ce i-a cerut, și atunci le-a dezvăluit turcilor unde se ascund copiii și femeile, și i-au luat robi pe toți. Și văzând aceasta părinții și bărbații s-au lepădat de Dracula zicându-i fratelui lui că îl fac domn dacă îi slobozește pe robi. El l-a înduplecăt pe Turc să-i dea înapoi și astfel trădătorul a rămas domn al țării. Dracula a fugit în Ungaria și regele Matiaș l-a făcut voievod al Transilvaniei, și greșindu-i mai apoi cu ceva, a poruncit să fie prins și adus la Buda, și a fost osândit la zece ani de temniță, dar după aceea regele l-a iertat și într-o bătălie cu turcii a fost omorât și i-au dus capul la sultan, care s-a bucurat mult văzându-l fiindcă îi purta mare dușmănie pentru cruzimea lui fără pereche. S-a scris, printre faptele lui nemiloase, că venind o dată la el doi soli de la sultan și nescoțându-și turbanele spre a-l cinsti după cum se cuvenea, a poruncit să le împlânte prin ele niște cuie groase, zicând că astfel le vor sta mai bine pe cap. A tras în țeapă mulți turci iar altora a poruncit să le jupoiae tălpile și să le presare cu sare pisată și pe urmă să-i ducă cu sila pe cărbuni încinși, pricinuindu-le astfel chinuri cumplite⁷.

Este limpede, după părerea mea, că partea din urmă, despre prinderea și întemnițarea lui "Dracula" la Buda, pentru un răstimp de zece ani, apoi despre omorârea lui în cursul unei lupte cu turcii, urmată de decapitarea trupului și trimiterea "trofeului" la sultan și, pe de altă parte, despre faptele lui legendare – întirea turbanelor cu "niște cuie groase" pe capetele solilor sultanului, precum și "tratamentul" cu sare pisată aplicat prizonierilor otomani – este extrasă din *Cosmografia* lui Sebastian Münster, operă pentru prima oară imprimată în anul 1544 și care a cunoscut o răspândire extraordinară în întreaga Europă centrală și apuseană. Iar, la rândul lui, Sebastian Münster s-a folosit de informația oferită de Antonio Bonfini, cronicarul de curte al regelui Matiaș Corvin al Ungariei⁸. "Contribuțiile" lui Vicente Rocca sunt minime: dacă la Bonfini și Münster, de pildă, tălpile jupuite și presărate cu sare ale prizonierilor turci erau chinuite suplimentar cu ajutorul caprelor "cu limba lor aspiră", la Vicente Rocca aceiași prizonieri cu tălpile jupuite și ... "sărate" sunt puși să stea pe cărbuni aprinși.

Ceea ce ne interesează, însă, cu precădere este, din nou, chestiunea datării incursiunii lui Mahmud pașa Grecul în Țara Românească. Când a avut de fapt loc? În 1458 sau în 1462? Lăsând la o parte orice alte considerații, nu pot crede că, dacă marele său vizir ar fi fost respins peste Dunăre cu asemenea pierderi în anul 1458, sultanul Mehmet II ar fi așteptat câțiva ani ca să răzbune ofensa adusă de voievodul român. În plus, însăși cronica anonimă venețiană preluată și tradusă de Vicente

⁷ Vicente Rocca, *Historia en la qual se trata de la origen y guerras que han tenido los turcos, desde su comienço hasta nuestros tiempos; con muy notables successos que con diversas gentes y naciones les han acontencido; y de las costumbres y vida dellos*, Valencia, 1556, f. 55-55v. Dacă pe pagina de gardă apare anul 1556, în schimb la sfârșitul cărții, pe ultima pagină, se indică faptul că tipărire a-s-a încheiat în 1555. Mulțumesc Doamnei Stela Brătescu, din Barcelona, pentru traducerea acestui text.

⁸ Ştefan Andreescu, *op. cit.*, ed. a II-a, p. 266-269. Pentru pasajul din *Cosmografia* lui Münster am consultat ediția de la Basel, din 1550, p. 920.

Rocca ne spune că în ajunul izbucnirii ostilităților cu Imperiul otoman, adică în iarna 1461-1462, Vlad Tepeş datora sultanului haraciul pe trei ani. Iar *Memoriile ienicerului sărb* vădesc faptul că voievodul român “a venit doi ani de-a rândul la curtea împărătească de a adus tributul, potrivit înțelegerei”. Astă înseamnă că până în anul 1458, inclusiv, Vlad a plătit haraciul, chiar înfățișându-se personal la Poartă. Iar ulterior a obținut, sub diferite preTEXTE, amânari repetate, care au întârziat reacția sultanului⁹. Nu există aşadar, din această perspectivă, nici urmă de conflict între Vlad și turci până în iarna anului 1461-1462.

Să reluăm acum lectura unei fraze din cronica anonimă venețiană: “Pe vremea aceia mă aflam la Constantinopol. Cetatea aceia și Pera erau goale de turci, cari fugiseră pe malul celalt, al Anatoliei. Să fi fost zece galere ale noastre acolo, am fi recăstigat Pera și Constantinopolul într-o clipă. Dar Dumnezeu n-a îngăduit pentru păcatele noastre atâtă glorie creștinilor”¹⁰. Firește, nu avem de ce să ne îndoim de veridicitatea acestei mărturii. Dar este pur și simplu incredibil ca o asemenea panică la Constantinopol să fi fost pricinuită doar de respingerea unei incursiuni izolate în teritoriu inamic, fie ea condusă de însuși marele vizir! În schimb, exodusul populației otomane pe țărmul asiatic al Bosforului devine plauzibil dacă îl privim în contextul evenimentelor din 1462. Căci atunci, într-adevăr, eșecul lui Mahmud paşa a putut căpăta dimensiuni aproape apocaliptice, dacă ne gândim că el a urmat incursiunii devastatoare a oștenilor lui Vlad vodă pe malul drept al Dunării, în teritoriu otoman, care s-a produs în lunile ianuarie-februarie 1462 și a avut un ecou extraordinar. Acest episod a inaugurat de fapt, cum se știe, războiul lui “Dracula” cu sultanul Mehmet II.

Vicente Rocca nu a fost cel dintâi autor din veacul al XVI-lea care a preluat informațiile din *La progenia della cassa de' Octomani* cu privire la evenimentele de la Dunărea de Jos din anul 1462. Ea a fost folosită anterior drept izvor și de patricianul venețian Donado da Lezze (1479-1526) pentru a sa *Historia Turchesca*, și anume pentru partea de început a acestei cronică. Așa cum a demonstrat I. Ursu, pentru perioada de după 1468 autorul a utilizat memoriile lui Giovanni Maria Angioletto, mai întâi prizonier al turcilor, apoi intrat în favoarea sultanului Mehmet II, pentru care a consemnat expediția contra lui Uzun Hasan¹¹. Cronica anonimă venețiană a făcut parte neîndoilenic din acele izvoare de mâna întâi, “memorii și rapoarte ale personajilor cari au luat parte la evenimente”, înglobate de Donado da Lezze în scrierea lui pentru acoperirea răstimpului 1453-1473¹². Vrednic de subliniat este că și aici cronologia evenimentelor povestite în legătură cu “Dracula” este greșită. Dar nu cred că mai are rost să insist asupra acestui aspect.

Se poate spune deci, în încheiere, că prin intermediul scrierilor lui Donado da Lezze și Vicente Rocca datele despre Vlad vodă Tepeş cuprinse în *La progenia*

⁹ *Ibidem*, p. 103-104.

¹⁰ Am folosit traducerea lui Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 131.

¹¹ Vezi Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300-1514)*, publicată, adnotată, împreună cu o introducere de I. Ursu, București, 1909, p. IX-XVIII și XXVI-XXVII.

¹² *Ibidem*, p. XXXI.

della cassa de' Octomani au pătruns în literatura privitoare la otomani din secolul al XVI-lea. Iar, lucru vrednic de reținut, această scriere anonimă rămâne singurul izvor explicit privitor la incursiunea lui Mahmud pașa Grecul în Țara Românească, care a precedat îndeaproape campania sultanului Mehmet II¹³.

PRINCE VLAD THE IMPALER AND MAHMUD PASHA THE GREEK: NOTES ON A CONTROVERSIAL SOURCE

Abstract

A Spanish chronicle on the origin and wars waged by the Ottomans, written by Vicente Rocca and printed in Valencia in 1556, includes an important passage devoted to "Dracula", Vlad the Impaler Prince of Wallachia.

Quite relevant is the description of Grand Vizier Mahmud Pasha's raid to the north of the Danube, ending in a crushing defeat. The description, as well as most of the account on "Dracula", must have been inspired by the Venetian anonymous chronicle entitled *La progenia della cassa de' Octomani*, ending with the year 1500.

Both in the aforementioned Venetian chronicle and in Vicente Rocca's account, the expedition of Mahmud Pasha into Wallachia is placed in 1458. However, the expedition must have taken place several years later, in 1462, in anticipation to the crossing of the Danube by Sultan Mehmet II himself.

---

¹³ *La progenia della cassa de' Octomani* va trebui de acum încolo inclusă în inventarul întocmit de Agostino Pertusi, *I primi studi in Occidente sull'origine e la potenza dei turchi*, în "Studi Veneziani", XII, 1970, p. 465-552.

RIVALITATEA VENETIANO-GENOVEZĂ ÎN MAREA NEAGRĂ: CAMPANIILE LUI GIUSTINIANO GIUSTINIANI (1323, 1328)

OVIDIU CRISTEA

Deși învingătoare în încleștarea care o opusese Republicii Sfântului Marcu, Genova a traversat la începutul veacului al XIV-lea o perioadă destul de tulbure marcată de contestarea pozițiilor din bazinul pontic de către unele puteri riverane¹ și de frământări interne². Lupta pentru putere dintre familiile aristocratice a afectat atât metropola (unde puterea a trecut în mâinile familiilor guelfe), cât și coloniile (care au rămas ghibeline), ceea ce a dus la "straniul spectacol" (Camillo Manfroni) al atacării genovezilor de către genovezi³. În aceste condiții care a fost reacția adversarilor Republicii ligure, în primul rând a venetienilor? Gh. I. Brățianu sublinia că "Veneția profitase mult de libertatea ce i-o acorda tratatul de la Milano și încă și mai mult de încurcăturile în care războiul dintre guelfi și ghibelini îi cufundase rivala"⁴. După o remarcabilă analiză, savantul român ajungea la concluzia că, spre deosebire de a doua jumătate a secolului al XIII-lea, care marcase pentru Genova "exercitarea, dacă nu a unui monopol absolut, cel puțin a unei hegemonii multă vreme incontestabilă în bazinul pontic, între tratatul de la Nymphæea și războiul de la Curzola, noua fază se situează sub semnul

¹ Sunt de menționat în primul rând conflictele cu Bulgaria și cu Hoarda de Aur; pentru disputa cu țarul Theodor Sviatoslav, Vasil Gjuzelev, *Nuovi documenti sull'attività commerciale dei genovesi nelle terre bulgare nel secolo XIV*, în *Genova e la Bulgaria nel Medioevo*, Genova, 1984, p. 400. Istoricul bulgar presupune că la origine a fost încercarea țarului de a impune un regim vamal nefavorabil comerțului genovez. Michel Balard, *Les génois et les regions bulgares au XIVe siècle*, în "Byzantinobulgaria", 7, 1981, p. 89, consideră că ruperea legăturilor bulgaro-genoveze a fost influențată în mare măsură de tensiunile în raporturile bulgaro-bizantine, mai ales de recucerirea bulgară a porturilor Mesembria, Anchialos și Agathopolis. Pentru conflictul cu hanul Tokta, Virgil Ciocîltan, *Mongoli și Marea Neagră în secolele XIII-XIV*, București, 1998, p. 149-158.

² La 3 octombrie Ferrarius de Apilia scria regelui Aragonului, Iacob al II-lea, despre discordia existentă la Genova între familiile aristocratice, precizând "Creditur quod inter Gebelinos et Guelfos concordia nulla fiet" (H. Finke, *Acta Aragonensis Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen zur kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II.(1291-1327)*, I, Berlin-Leipzig, 1908, doc. 261, p. 391). Referiri la această problemă la Michel Balard, *La Romanie Génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, I, Rome, 1978, p.66-67; acest paradox este sintetizat de Geo Pistarino, *I Già dell'Oltremare*, Genova, 1988, p. 89: "rimane per noi sempre oggetto di stupore il divario tra la modesta dimensione ed organizzazione dello Stato e l'enorme potere economico – e quindi anche politico – di Genova".

³ Camillo Manfroni, *Le Relazioni fra Genova, l'Impero Bizantino e i Turchi*, în "Atti della società Ligure di Storia Patria", 28, 1898, 3, p. 697.

⁴ Gh.I. Brățianu, *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*, ed. Victor Spinei, Iași, 1999, p. 358.

concurenței⁵. Din această perspectivă Gh.I. Brătianu considera că “aserțiunea cronicii lui Villani, anume că venețienii ar fi renunțat timp de treisprezece ani să frecventeze porturile Mării Negre, este dezmințită de semnalarea frecventă a galerelor venețiene în Marea cea Mare după 1300”⁶.

Două episoade ale relațiilor venețiano-genoveze în prima jumătate a secolului al XIV-lea, fie ignorate, fie reduse în istoriografie la unul singur, aruncă o lumină nouă asupra raporturilor de forță dintre cele două puteri maritime și a regimului corăbiilor venețiene în spațiul pontic. Este vorba de campaniile întreprinse de amiralul venețian Giustiniano Giustiniani care, până acum, au fost analizate doar tangențial de câteva lucrări de sinteză. Astfel, Camillo Manfroni nota că în anul 1328, în urma atacului întreprins de genovezi asupra unui convoi venețian, o flotă a *Serenissimei* a pătruns în Bosfor și a blocat Pera. Pentru a evita distrugerea așezării sau instituirea unei blocade care ar fi afectat comerțul cu spațiul pontic, peroții au acceptat să plătească o despăgubire⁷.

Ceva mai recent, în monumentală sinteză privind Romania genoveză, Michel Balard amintește pe scurt că, după atacarea unor nave venețiene de către pirați genovezi în 1327, Veneția a răspuns “en bloquant les Détroits et l'accès à la mer Noire. Un accord de dédommagement intervient le 17 mai 1328: les Pérotes s'engagent à verser à Venise 18 000 florins, somme qui n'est pas encore payée en juillet 1329”⁸.

Lucrările menționate par să sugereze că evenimentele din 1328 au constituit un episod, printre atâtea altele, al rivalității venețiano-genoveze. O analiză mai atentă a surselor pare însă să indice o Miză mai importantă. Momentul campaniei, sau – aşa cum se va vedea – al campaniilor lui Giustiniano Giustiniani, a însemnat repunerea în discuție de către Veneția a clauzei Strâmtorilor din tratatul de la Nymphaion, clauză reîntărită de prevederile păcii de la Milano care pusese capăt, în 1299, războiului de la Curzola. În același timp, aceste campanii permit formularea unei ipoteze în legătură cu regimul navelor sub pavilion venețian în Marea Neagră la sfârșitul primului război al Strâmtorilor. Anticipând, considerăm că genovezii au reușit să impună rivalilor lor interdicția de a pătrunde cu nave de război (nu și cu nave de comerț) în bazinul pontic.

Ipoteza ar da o justificare informației prezintă în cronica lui Villani (rezentă însă și în cronica venețiană a lui Gian Giacopo Caraldo) și ar înlătura obiecția formulată de Gh.I. Brătianu. În fapt, aşa cum observa pe bună dreptate Camillo Manfoni, includerea acestei clauze în opera cronicarului florentin nu se poate explica decât dacă acceptăm că genovezii au insistat în chip deosebit asupra inserării acestei probleme în tratatul de pace⁹. Măsura ar avea un corespondent în

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 353.

⁷ C. Manfroni, *Le Relazioni*, p. 699.

⁸ Michel Balard, *La Romanie*, I, p. 67.

⁹ Camillo Manfroni, *Storia della marina italiana dal trattato di Ninfeo alla caduta di Costantinopoli (1261-1453)* I. *Dal trattato di Ninfeo alle nuove crociate*, Livorno, 1902, p. 215-216. Manfroni sugerează că genovezii și-au retras pretenția în ultimul moment, atunci când zvonul se răspândise deja în Peninsula Italică.

regimul vaselor genoveze în Marea Adriatică, considerată de Veneția o mare proprie ("Golful"). Potrivit unui izvor narativ raguzan, venețienii considerau că eventuala pătrundere a galerelor genoveze în Adriatica ar fi provocat daune uriașe și ar fi însemnat că Veneția "non poteva esercitar li suoj negozi liberamente"¹⁰. Navigația genovezilor în Adriatica era strict reglementată, tratatul semnat în 1355 – la sfârșitul celui de-al doilea război al Strâmtorilor – permitând negustorilor liguri să navigheze în scopuri comerciale în "gulfum domini ducis et communis Veneciarum"¹¹. Așa cum s-a remarcat, această prevedere era inofensivă atâtă timp cât "la loi de fer imposée par Venise au commerce de la région conservait sa force, mais qui pouvait s'avérer catastrophique dans le cas où une puissance continentale de taille (...) se serait emparée d'une partie du littoral de cette mer"¹². Ca și venețienii, genovezii considerau Marea Neagră o zonă de interes vital, motiv pentru care au încercat să limiteze și, în anumite momente, chiar să interzică pătrunderea unor nave sub pavilion străin.

Sursa care a constituit punctul de plecare al rândurilor de față este o cronică venețiană mult posterioară evenimentelor. Este vorba de lucrarea lui Marc Antonio Sabellico, *Historia rerum venetarum ab urbe condita libri XXXIII*¹³, tipărită pentru prima dată la Veneția în 1487. Deși nu a primit nici un fel de însărcinare pentru a scrie o istorie a Veneției, Sabellico este considerat primul istoric "oficial" al Republicii¹⁴. Folosind un număr mare de lucrări anterioare dintre care, pentru perioada care ne interesează, pe Lorenzo de Monacis și Jacopo da Varazze, lucrarea lui Sabellico a acordat spații largi rivalității venețiano-genoveze din secolele XIII-XIV. Sub anul 1317 Sabellico amintește construirea a 14 galere venețiene puse sub conducerea lui Giustiniano Giustinianii: "Sub id tempus triremes quatuordecim in altum eductae, quibus Iustinianus Iustiniani cognominis este praefectus. Huic datum est negotium, ut undecim Genuensium triremes toto mari perquireret, quas rumor erat in quibusdam Europae emporiis bona Venetorum diripenda acclamassee. Ubi vero in Ponticum mare ventum est, Iustinianus classem ad Caphata urbem admovit ibi diligenter quaesitum an vera essent que de Genuensium in Venetos petulantia vulgo ferebantur: constituitque vanos fuisse rumores illos et a quibusdam novarum rerum cupidis ad irritanda utriusque populi arma dissipatos. Caeterum Genuenses qui eam urbem incolebant veriti ne a Venetis hoc nomine cladem aliquam acciperent, amplissimis pollicitationibus et publicam operam et privatam Venetis sunt polliciti. Justinianus, quia parum honeste fieri apparebat eos a se violatum iri, a quibus nulla in suos profecta esset injuria, nihil hostile ultra molitus, domum incolumem classem reduxit. Haec foris"¹⁵.

¹⁰ *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451)*, în *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, II, ed. Speratus Nodilo, Zagreb, 1893, p. 102.

¹¹ *Liber iurium Reipublicae Genuensis*, II, ed. E. Ricotti, Torino, 1867, col. 624.

¹² Șerban Papacostea, *De la guerre du Bosphore à la guerre de Tenedos: rivalités commerciales et alignements politiques dans le sud-est de l'Europe dans la seconde moitié du XIVe siècle*, în *Coloniser au Moyen Age*, coord. Michel Balard, Alain Ducellier, Paris, 1995, p. 344.

¹³ Am folosit ediția publicată în *Degli storici delle cose veneziane*, I, Venezia, 1718.

¹⁴ Despre Sabellico, Franco Gaeta, în *Storia della cultura veneta*, vol. 3, *Dal primo Quattrocento al concilio di Trento*, part. I, Vicenza, 1980, p. 65-75.

¹⁵ Marc Antonio Sabellico, *Historia*, p. 260-261.

Potrivit lui Sabellico, flota lui Giustiniani fusese armată ca răspuns la un zvon potrivit căruia 11 galere genoveze ieșiseră pe mare pentru a jefui corăbii venețiene. Escadra venețiană s-a îndreptat direct spre Caffa (ceea ce sugerează că Marea Neagră ar fi fost zona în care genovezii ar fi dorit să le provoace daune adversarilor), unde a constatat că zvonul fusese neîntemeiat. Drept urmare, Giustiniano Giustiniani a renunțat să mai atace orașul crimeean și s-a întors la Veneția.

O nouă expediție a aceluiași Giustiniano Giustiniani, plasată de Marc Antonio Sabellico sub anul 1325, s-a produs ca urmare a pagubelor suferite de vase ale *Serenissimei*. După ce a atacat “numeroase nave genoveze care loveau în interesele venețiene” (*non paucis Ligurum navibus, quae res Venetas infestabant*) escadra venețiană s-a îndreptat spre Pera, navele conduse de Giustiniani propunându-și blocarea Strâmtorilor și asaltul asupra coloniei genoveze. Atacul proiectat nu a mai avut însă loc. Speriați de numărul mare de galere (40 potrivit lui Sabellico) și de mașinile de asediu ale venețienilor, peroții au preferat să negocieze, angajându-se să plătească despăgubiri pentru daunele provocate¹⁶.

La o privire superficială fragmentul din lucrarea lui Sabellico pune în lumină existența a două acțiuni ale flotei venețiene conduse de același personaj, Giustiniano Giustiniani. În ambele situații *Serenissima* și-a fixat drept obiectiv coloniile genoveze din spațiul pontic: Caffa, ulterior Pera și, de fiecare dată, ciocnirile au fost evitate. În primul caz pentru că zvonul care provocase expediția punitivă venețiană se dovedise a fi neîntemeiat, în a doua situație datorită atitudinii conciliante a genovezilor. Trebuie totuși remarcat că, oricât de neîntemeiat ar fi fost zvonul care a provocat prima campanie condusă de Giustiniani, ar fi greu de crezut că Republica Sfântului Marcu ar fi armat și trimis în Levant o flotă de 14 galere doar pentru a cerceta situația la fața locului. Foarte probabil reacția venețiană a avut la bază existența unei flote genoveze ostile care ar fi putut pune în pericol teritoriile sau navele venețiene.

Surse mai apropiate de evenimente permit verificarea informațiilor oferite de Sabellico. Astfel, tot din secolul al XV-lea, dar din primele decenii ale acestuia, dispunem de cronică lui Antonio Morosini¹⁷. Acest izvor distinge, la distanță de

¹⁶ *Ibidem*, p. 261-262: “Anno Principis duodecimo, triremes quadraginta adversus Genuenses Iustinianus, qui ad Tauricam Chersonesum paucis ante annis cum classe pervenerat, educere jussus in Ponticum mare cursum tenuit: oppressisque circa Thracium Bosphorum non paucis Ligurum navibus, quae res Venetas infestabant (quatuor et triginta numero fuisse dicuntur) Perenses suorum clade consternati confestim ad se tunedos aliquot navigia quae ad manus erant, cemento aliaque graviore materia repleta, ante oppidum deprimunt. Justinianus nihilominus classem ad Perae opugnationem convertit, castellis bellicisque machinis in navibus adversus oppidanos dispositis:quod ipsum conspicati Ligures (quia ingens ab hoste sibi periculum imminentem videbant) ab omni vi in preces versi venetum orant, ne perget oppidum oppugnare, paratos esse se illata a suis damna Veneto nomini persolvere ac quicquid in tam numerosa classe ornanda esset publice collatum. His conditionibus pax Perensis reddita, classisque incolumis domum reducta”.

¹⁷ *The Morosini Codex*, vol. I: *To the death of Andrea Dandolo (1354)*, ed. Michele Pietro Ghezzo, John R. Melville-Jones, Andrea Rizzi, Padova, 1999; vol. II: *Marino Falier to Antonio Venier (1354-1400)*, Padova, 2000; cf. John R. Melville-Jones, *Publishing the Morosini Codex*, în “Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica”, IV, 2002, p. 177-183.

câțiva ani, două acțiuni ale lui Giustiniano Giustiniani. Prima, a cărei dată nu este precis indicată, a fost declanșată de zvonul potrivit căruia “*in alcune parte*” 11 galere genoveze ar fi declarat că merg să-i distrugă pe venețieni. Giustiniani a pornit cu 14 nave de război “*infina a Gafa, e atrova de Zenovexi de là, e tuti voleva e intendeva d'esar amixi de Veniciani, e tuti se hoferse a lui con hogna umilitade, per la qual chosa non parando al predito capetano de tuor alguna inprexa, torna con salvamento a Veniezia*”¹⁸. Zece ani mai târziu venețienii au întreprins o nouă acțiune, după ce genovezul Ottone Doria atacase vase ale Serenissimei la Lajazzo, “pentru că era o ocazie” (*per chaxion li feva luogo*). De data aceasta flota lui Giustinianii a numărat 40 de galere cu care a intrat în Marea Neagră, a capturat corăbii ale inamicilor, apoi s-a îndreptat spre Pera cu scopul de a o jefui. Speriați de superioritatea adversarilor, peroții au negociat o înțelegere¹⁹.

Cronica lui Lorenzo de Monacis înregistrează, la rândul său, două acțiuni ale lui Giustiniano Giustiniani. Potrivit acestei surse, la o dată neprecizată în intervalul 1312-1327²⁰, a avut loc o expediție navală venețiană în Romania la aflarea veștii că genovezii îi atacau pe supușii Serenissimei în teritoriile bizantine și în Marea Neagră. Drept urmare, 14 galere conduse de Giustiniano Giustiniani au pornit spre Levant pentru a răzbuna pagubele suferite, dar știrea s-a dovedit a fi falsă și, în consecință, navele au făcut cale întoarsă²¹. Spre deosebire de Sabellico și de Morosini, Lorenzo de Monacis nu menționează Caffa drept țintă a atacului lui Giustinianii, dar precizează în schimb zona în care acțiunile genoveze ar fi afectat interesele Republicii Sfântului Marcu: Romania și Marea Neagră.

Al doilea moment de încordare în relațiile dintre cele două puteri maritime s-ar fi petrecut în 1327, an în care genovezii au atacat, la Lajazzo, 8 nave venețiene care încărcau bumbac, comandanții venețieni Moise Giustiniani și Donato Cornario fiind uciși. Serenissima a replicat trimișând o escadră de 40 de galere, sub comanda aceluiși Giustiniano Giustiniani. Acțiunea acestuia a fost un succes. Potrivit cronicarului, comandantul venețian a pătruns „*intra mare ponticum, quae cepit XXXIII navigia Januensibus, deinde collectis viribus adorsus est oppugnare Peram*”²². Negocierile inițiate de peroți au îndepărtat pericolul unui atac asupra coloniei genoveze.

Fragmentele din cronicile menționate mai sus prezintă, în linii mari, destule puncte comune. Toate disting două acțiuni ale venețienilor conduși de Giustiniano

¹⁸ The Morosini Codex, I, p. 94.

¹⁹ Ibidem, p. 96.

²⁰ Cronicarul precizează că evenimentul a avut loc pe vremea când doge al Venetiei era Giovanni Soranzo. Anul 1327 ca terminus *ante quem* este oferit de pasajul următor, care înregistrează capitularea Perei în fața flotei conduse de Giustiniano Giustiniani.

²¹ Lorenzo de Monacis, *Chronicon de Rebus Venetis ab Urbe Condita ad Annum MCCCCLIV*, ed. Flaminius Cornelius, Venetia, 1758, p. 205: “exit rumore incerto auctore, quod Januenses in Romanie et in mare Pontico seu majore molestaverant Venetos; propterea missus Johannes Justiniano cum XIII galeis reperto rumorem falsum fuisse et Januenses nihil contra pace innovasse, nulla novitiate secuto, Venetias est reversus”.

²² Ibidem, p. 205.

Giustiniani, una în 1317, a doua în 1325 (Sabellico) sau 1327 (Morosini, Monacis), produse ca urmare a unor atacuri, presupuse sau reale, ale genovezilor. De fiecare dată expedițiile venețiene au avut drept țintă comerțul genovez din Marea Neagră și, în ambele situații, genovezii au evitat ciocnirile pe cale diplomatică. Alte cronică venețiene prezintă versiuni care se depărtează, în diferite proporții, de scenariul de mai sus. Cel mai fidel față de versiunea sus-amintită este Pietro Dolfin, care însă relatează foarte succint cele două expediții²³. Cronica lui Nicolo Trevisan inversează practic acțiunile lui Giustiniani, plasând în 1317 blocarea Perei ca ripostă la atacul lui Ottone Doria de la Lajazzo²⁴ și în 1321 campania împotriva Caffei²⁵. Cronica lui Gian Giacopo Caraldo amintește doar al doilea episod, când flota lui Giustiniani “entro nello Stretto di Galipoli, con animo di tolse l’impresa di Pera”²⁶.

Acest izvor narativ merită totuși atenție pentru că lasă impresia că, în perioada care a precedat tentativa de asediere a Perei, se pregătea un război de mari proporții între genovezi și venețieni. Cronicarul vorbește că în anul respectiv o flotă genoveză, care ar fi numărat nu mai puțin de 22 de galere, s-a împărțit în trei escadre ce și-au propus să acționeze împotriva venețienilor în trei zone: Cipru și Armenia Mică, Marea Neagră, Egeea și apele Siciliei. Direcțiile de atac genoveze indică zonele de concurență acerbă între cele două republici italiene. Riposta venețiană s-ar fi produs în două faze. Într-o primă etapă o escadră de 10 galere conduse de Giovanni Michiel și Leonardo Bembo a încercat să aplice contrpirateria, fiind pe punctul să captureze o navă genoveză încărcată cu mirodenii. Ineficiența acestui mijloc a impus Serenissimei adoptarea unei soluții extreme: armarea unei flote de 49 (*sic*) de galere sub conducerea lui Giustiniano Giustiniani, care și-a propus atacarea și jefuirea Perei. Potrivit lui Caraldo, Giustiniani și-ar fi împărțit escadra. În timp ce grosul flotei venețiene a blocat Pera, 6 galere au fost trimise în Marea Neagră și au capturat multe vase de comerț ale genovezilor. Peroții au negociat plata unei răscumpărări și, după ce Giustiniani a primit cea mai mare parte din banii promisi, s-a întors în patrie²⁷.

Daniele Barbaro consemnează, la rândul său, doar a doua expediție provocată de atacul lui Ottone Doria asupra unor nave venețiene la Lajazzo²⁸, în timp ce Marino Sanudo cel Tânăr, în lucrarea consacrată vieților dogilor, distinge două acțiuni, una la începutul veacului al XIV-lea, a doua în 1328 ca replică la jefuirea unor nave venețiene în Armenia Mică. În legătură cu primul episod este interesant că “zvonul” care a declanșat riposta Serenissimei s-ar fi referit la un atac

²³ Pietro Dolfin, Biblioteca Nazionale Marciana (=BNM), mss. it. VII, 2558 (=12450), f. 28 r.

²⁴ Nicolo Trevisan, BNM, Microfilm Marc. Pos. 164 (=mss. it. VII, 519 = 8438), f. 78 r.

²⁵ Nicolo Trevisan, f. 80 r. Ca și Lorenzo de Monacis, Trevisan subliniază că știrile privind atacarea navelor venețiene au fost fără temei.

²⁶ Gian Giacopo Caraldo, BNM., mss. it. VII, 128b (=7443), f. 337.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Daniele Barbaro, BNM., mss.it. VII, 92 (= 8575), f. 288 v.

genovez îndreptat spre Adriatica: “*Andiamo alla roba de’Porci Veneziani nel Golfo*” ar fi pretins genovezii, cuvinte care potrivit lui Sanudo s-au dovedit a fi simple născociri²⁹.

În sfârșit, dar nu în în ultimul rând, merită să fie adăugată la acest dosar al problemei cronica lui Pietro Giustiniani, lucrare ce acoperă istoria Veneției de la origini până către mijlocul secolului al XIV-lea, mai exact până în momentul pierderii Dalmăciei în urma războiului cu Ludovic de Anjou³⁰. Față de izvoarele narrative amintite mai sus, această sursă prezintă un dublu avantaj: apropierea față de evenimentele povestite și apartenența autorului la aceeași familie cu comandanțul venețian care a condus expedițiile antigenoveze; foarte probabil Pietro a fost fiul eroului episoadelor de care ne ocupăm, deoarece titlul complet al lucrării precizează *Venetiarum Historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata*.

Cronica lui Pietro Giustiniani are numeroase elemente comune cu *Chronicon Altinate* pentru partea mai veche a istoriei venețiene, iar pentru secolul al XIV-lea cu cea a dogelui Andrea Dandolo, fără a se putea stabili dacă cei doi autori au folosit un izvor comun. Lucrarea include, ca multe dintre cronicile venețiene, un număr de documente oficiale folosite de autor pentru a spori veridicitatea expunerii sale³¹.

Sub anul 1322 Pietro Giustiniani relatează că la Veneția a ajuns vestea că 11 galere ale guelfilor din Genova au ieșit pe mare pentru a face piraterie, în primul rând spre paguba Venetiei. Drept răspuns dogele Giovanni Soranzo a armat 14 galere care au fost puse sub conducerea lui Giustiniano Giustiniani. Pentru a da de urma adversarilor, comandanțul venețian a ajuns în cea mai mare viteză până la Caffa. Aici a aflat însă că zvonurile au fost neîntemeiate și, în consecință, escadra venețiană a făcut cale întoarsă în 36 de zile³². Șase ani mai târziu războiul a fost din nou pe cale să izbucnească între cele două republici italiene. Pietro Giustiniani nu dă drept cauză un incident anume (de ex. episodul de la Lajazzo amintit de alte izvoare), ci explică starea de tensiune prin daunele și pagubele pe care genovezii le produceau continuu navelor venețiene. Flota venețiană, în număr de 40 de vase de război, s-a îndreptat spre Pera pe care a blocat-o, apoi, în puține zile, a capturat 34 de nave cu nu mai puțin de 800 de genovezi. De spaimă, peroții, văzând că nu pot

²⁹ Marino Sanudo, *Vitae Ducum Venetorum italicice scriptae ab origine urbis sive ab anno CCCXXI usque ad annum MCCCCXIII*, ed. L.A. Muratori, în *Rerum Italicarum Scriptores*, XXII, Milano, 1733, col. 598-599.

³⁰ *Venetiarum Historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata*, ed. Roberto Cessi, Fanny Benatto, Venezia, 1964.

³¹ Pentru prezentarea cronicii, introducerea lui Roberto Cessi la ediția cronicii, p. XX-XXXV.

³² *Venetiarum Historia*, p. 214: “Hoc tempore venerunt nova Venecias, quod galee XI Guelforum de Ianua exierant piratical exercentes et in locis pluribus divulgabant se ad dapnum ire principaliter Venetorum. Dux vero providus galeas XIIIII de Veneciis exire fecit et dominus Iustinianus Iustiniano fuit generalis capitaneus predictis usque Caffam velociter est proffectus et sentiens omnino vera non esse verba ducali dominio enarrata, navibus Venetorum ad locum tutissimum sociatis in XXXVI diebus fatiens iter suum reverses est Venecias cum salute”.

să-i înfrângă pe venețieni, au cerut cu umilință pace și au promis restituirea tuturor daunelor, evaluate la 18 000 de ducați. S-a încheiat astfel pace între venețieni și genovezi, dar – precizează cronica – nici Giustiniani și nici bailul venețian la Constantinopol, Marco Minotto, și consilierii acestuia “*non fuerunt in oppinione de pace predicta*”. Cu toate acestea, majoritatea a decis împotriva războiului și, drept urmare, flota venețiană s-a întors în patrie după semnarea acordului cu peroții.³³

Ultima observație a cronicii lui Pietro Giustiniani este cât se poate de sugestivă. Marco Minotto, care s-a opus semnării acordului, este nimeni altul decât cel care, într-un raport anterior adresat conducerii venețiene, constata că “*in Romania semper diminuimus et Januenses semper crescunt*”³⁴. Minotto pare să fi fost un personaj cheie al politicii *Serenissimei* în Levant, îndeplinind în mai multe rânduri funcția de bail al Republicii la Negroponte sau la Constantinopol. În această ultimă calitate este atestat într-adevăr de un document din 26 iulie 1326, ceea ce exclude posibilitatea unei confuzii cronologice a cronicarului³⁵.

În legătură cu decizia de a accepta plata unei despăgubiri de către peroți, cronicarul pare să sugereze că, la Veneția, părerile în raport cu politica care trebuia adoptată față de genovezi erau împărțite. Existau voci care doreau redeschiderea problemei comerțului pontic, în condițiile favorabile create de dificultățile prin care treceau rivalii lor, dar existau și adepti ai menținerii păcii. Aceștia din urmă, al căror ecou poate fi găsit în opera lui Marino Sanudo Torsello, considerau că interesul priorității al *Serenissimei* trebuia să se îndrepte spre asigurarea posesiunilor din Egee, amenințate în primele decenii ale secolului al XIV-lea de raidurile catalanilor și ale emiratelor turcești din Asia Mică.

Pentru a înțelege mai exact importanța informațiilor oferite de cronica lui Pietro Giustiniani, reluate apoi cu omisiuni sau erori de alte cronică venețiene din secolele XIV-XVI, trebuie să amintim, fie și sumar, situația celor două republici în Levant în intervalul de timp în care izvoarele narrative venețiene plasează cele două acțiuni ale lui Giustiniano Giustinian, adică 1317-1328.

³³ *Ibidem*, p. 215: “Rursus, anno Domini MCCCXXVIII, cum Ianuenses in Romanie partibus Venetis dapna quamplurima inferebant ac molestare continuo non cesabant, XXXX galeraum armatam strenuam dictus dux clarissimus preparavit, cuius dominus Iustinianus Iustiniano, procurator Sancti Marci, fuit in generalem capitaneus destinatus, qui Payram quam cicius potuit navigavit ponens civitatem predicta protinus in obsesum et infra dies paucos XXXIIII navigia cum DCCC Ianuensibus cepit viriliter et potenter. Ianuenses vero non modicum formidantes et videntes Venetis se nullo modo prevalere, pacem humilime petierunt et dapna tunc Venetis illata integraliter solvere sponderunt, que dapna fuerunt ducatorum XVIIIM⁴. Quod factum extitit et executioni mandatum et sic inter Venetos et Ianuenses pax et Concordia facta fuit et hoc de voluntate V consiliariorum. Capitaneus vero neque dominus Marcus Minoto eius VI consiliarius non fuerunt in oppinione de pace predicta. Hiis gestis et pace peracta capitaneus cum suo galeraum exercitu Venecias remeavit”.

³⁴ Un comentariu amplu al pasajului la Gh.I. Brățianu, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle*, p. 25; cf. Julian Chrysostomides, *Venetian Commercial Privileges under the Palaeologi*, în “*Studi Veneziani*”, 12, 1970, p. 277-278.

³⁵ *I libri Commemoriali della Republica di Venezia. Regesti*, vol. II, ed. R. Predelli, Venezia, 1878, doc. 89, p. 14.

Pentru genovezi anul 1317 a marcat semnarea unui nou acord cu Bizanțul (februarie 1317)³⁶ și o schimbare majoră în plan intern: venirea la putere a familiilor guelfe Fieschi și Grimaldi, cu sprijinul papei Ioan al XXII-lea și al regelui Robert de Neapole. Schimbarea intervenită la Genova s-a repercutat asupra relațiilor dintre metropolă și colonii, rămase ghibeline. Michel Balard atrăgea atenția că două dintre cele mai importante familii genoveze ghibeline, Doria și Spinola, erau extrem de influente la Pera și că, în 1317, Manfredo Doria purta titlul de amiral al “întregului imperiu al Romaniei”³⁷.

Atitudinea ostilă a Perei și a celorlalte colonii genoveze din Marea Neagră față de schimbarea de regim intervenită în metropolă a avut drept consecință pregătirea unei expediții de pedepsire menită să aducă la ascultare pe rebelii din Levant, care – fapt extrem de grav – se aliaseră cu împăratul bizantin Andronic al II-lea și cu venețienii³⁸. Expeditia a fost declanșată în primăvara anului 1323 și a reunit, potrivit cronicii lui Giorgio Stella, 10 galere sub conducerea lui Carlo Grimaldi. După un raid în Marea Neagră, escadra lui Grimaldi s-a îndreptat spre Pera³⁹. Existenza unei însemnate flote perote și bizantine (16 galere potrivit cronicarului genovez) l-a îndemnat pe căpitanul genovez să se retragă și să înceerce să obțină ajutor de la Gazi Celebi, emirul de Sinope. Atras într-o cursă, Grimaldi a fost ucis, iar cea mai mare parte a navelor sale captureate. Doar câteva au reușit să se salveze și, dintre acestea, una a fost interceptată pe drumul de întoarcere de către peroți⁴⁰.

³⁶ Michel Balard, *La Romanie génoise*, I, p. 66.

³⁷ *Ibidem*, p. 67.

³⁸ *Ibidem*; Elizabeth Zachariadou, *Gazi Celebi di Sinope, în Oriente e Occidente tra Medioevo ed età moderna. Studi in Onore di Geo Pistarino*, II, ed. Laura Baletto, p. 1273.

³⁹ Giorgio et Giovanni Stella, *Annales Genuenses*, ed. Giovanna Petti Balbi, în *Rerum Italicarum Scriptores*, XVII/2, Bologna, 1975, p. 105-106: “Galee autem decem guelforum de Ianua, in quibus errant plures nobiles cum ivissent de aprilii presentis anni [1323] ad maria imperii Grecorum tam adversus Grecos, quam Ianuenses gibellinos partibusque illis per plures stetissent dies plura ex navigiis capientes que ligna dicuntur, mare circa eas partes quod Maius dicitur, ingressse sunt, maxima inferentes dispendia. Gibellini namque, qui Peire erant, cum auxilio imperatoris Grecorum armarunt galeas sexdecim, ipsas expectantes guelforum galeas, que oris illis steterant usque ad mensem iulium; verum ipse galee guelforum iverunt usque ad locum nuncupatum Sinopi societate cum ipsius loci domino facientes, qui Zarabi vocabatur eratque ex gente que Sarracena dicitur, promittens guelfis contra ipsorum hostes conferre duas idcirco fecit armari galeas cum uno navigio ex lignis vocatis, que cum dictis decem navigatione erant. Eo itaque loco guelfi descenderunt in terram gaudentes et ludis vacantes, quod omnes idem Zarabi invitavit tam ad balnea quam ad prandium, eos multum honorans; quod nempe ipse deceptor agebat ut magis eo ipsi Ianuenses considerent; qui dum eligerent cum galeis inde discedere, Zarabi premissus clam in terram multos fecit preparari armigeros et una die mensis iulii sono unius timpani, ipsis de galeis ut plurimum non armatis et per terram in iocis morantibus contra galeas illas dari fecit insultum; nam ad litus scalas habebant. Capti itaque et occisi sunt omnes ex galearum hominibus qui poterant inveniri, ex quibus galeas sex retinuit ipse nepharius Zarabi et quatuor evaserunt cum hominibus qui se in mare iecerunt fugiendique liberat sunt ope”.

⁴⁰ Episodul este relatat de Camillo Manfroni, *Le Relazioni*, p. 698-699; Elizabeth Zachariadou, *Gazi Celebi*, p. 1274.

Probabil acesta este contextul în care s-a desfășurat prima dintre acțiunile lui Giustiniano Giustinianii, ceea ce ar însemna că episodul trebuie plasat în 1323, nu în 1317. Acest scenariu este confirmat de un document din 16 august 1323 emis de Carol de Taranto, fiul regelui Robert de Neapole. Scrisoarea prințului, adresată dogelui venețian Giovanni Soranzo, menționa că la începutul lunii mai a anului respectiv o escadră de 10 galere a guelfilor din Genova a adresat insulte la adresa Veneției în momentul în care a trecut prin fața Modonului⁴¹. Aceasta a fost probabil zvonul (o atestă chiar mărturia târzie a lui Marino Sanudo cel Tânăr) care a generat prima expediție pontică a lui Giustiniano Giustinianii.

Flota venețiană s-a îndreptat spre Marea Neagră pe urmele escadrei lui Carlo Grimaldi și a ajuns, în căutarea acesteia, până la Caffa. Afirmația cronicii lui Antonio Morosini, potrivit căreia locuitori Caffeii “voleva e intendeva d'esar amixi de Veniciani” nu trebuie interpretată ca un gest de umilință (așa cum dorește să sugereze conicarul venețian), ci drept expresie a alianței care funcționa în acel moment între venețieni și grupările ghibeline. Foarte probabil de la locuitori Caffeii amiralul venețian a aflat de capturarea flotei lui Grimaldi de către emirul de Sinope, astfel încât a făcut cale întoarsă.

Diferența de un an între data reală și cea propusă de cronica venețiană a lui Pietro Giustiniani se poate explica prin faptul că anul venețian începe la 1 martie. Or, cum flota condusă de Grimaldi a ajuns în Romania în primăvara anului 1323, este de presupus că plecarea de la Genova s-a produs cândva în lunile ianuarie-februarie, fapt care coreponde anului venețian 1322. Anul 1317 propus de cronicile venețiene mai târziu a fost probabil rezultatul unei contaminări. Cronicarii au legat automat prima expediție a lui Giustinianii de anul în care s-a produs schimbarea de regim la Genova – 1317. Datarea în 1323 a primei acțiuni navale a lui Giustinianii se sprijină și pe situația generală existentă în 1317-1318 în apele României. În anii respectivi atenția *Serenissimei* era îndreptată către acțiunile catalanilor stabiliți în ducatul Atenei și spre situația generală a coloniilor Republicii în Levant, în primul rând a insulei Negroponte. Un raport al bailului și căpitanului de Negroponte, Francesco Dandolo, adresat la 26 iunie 1318 dogelui Giovanni Soranzo solicită ca escadra venețiană condusă de căpitanul general al Golfului, Ruggiero Foscarini, să nu se îndepărteze de apele Eubeei. Solicitarea venea în contradicție cu ordinul adresat lui Foscarini de conducerea Republicii, care îl împuternicea să pornească în căutarea navei piraților genovezi Giovanni și Federico Spinola. Aceștia jefuiseră, în apropierea țărmurilor Armeniei Mici, o navă venețiană condusă de Marco Grimani. Veneția solicitase conducerii guelfe a Genovei despăgubiri, dar acestea nu fuseseră acordate deoarece răufăcătorii ar fi fost “*fuorusciti*” și nu puteau fi, în consecință, trași la răspundere. Venețienii erau autorizați, în schimb, să ia măsurile pe care le credeau de cuvîntă fără ca prin aceasta să se considere că manifestă intenții ostile la adresa Republicii ligure⁴².

⁴¹ *I libri Commemoriali della Repubblica di Venezia*, I, Venezia, 1876, liber II, doc. 381, p. 253.

⁴² *I libri Commemoriali*, I, liber II, doc. 121, p. 196.

Solicitarea bailului de Negroponte, ca flota lui Foscarini să nu pornească în căutarea piraților genovezi, era impusă de două argumente foarte solide: pericolul care plana asupra coloniei venețiene din partea catalanilor din ducatul Atenei și situația destul de tulbure din insulă, seniorii latini fiind ținuți în frâu doar de prezența unei însemnate flote venețiene în apropiere de Negroponte⁴³. Argumentele invocate aveau suficientă greutate. Tot în 1318 conducerea Republicii a adoptat mai multe hotărâri prin care recompensa câțiva supuși din insulă care se distinseseră în chip special în luptele împotriva catalanilor. Unul dintre supușii venețieni, Francesco Moro, fiu al unui “burghez” din Negroponte, a primit chiar un loc în Marele Consiliu, în timp ce alții primeau slujbe mai puțin importante menite să recompenseze serviciile aduse⁴⁴. Toate aceste argumente, la care putem adăuga chiar prezența lui Ruggiero Foscarini în calitate de căpitan al Golfului, pledează pentru fixarea primei expediții conduse de Giustiniano Gustinian în anul 1323, ca o reacție a *Serenissimei* față de ceea ce s-a crezut a fi o acțiune antivenetiană: plecarea flotei lui Carlo Grimaldi spre Orient.

A doua expediție a lui Giustiniani, în 1328, s-a produs într-un context sensibil modificat atât în tabăra genoveză, cât și în cea venețiană. În cazul genovezilor se produsese reconcilierea între metropolă și colonii⁴⁵. Venețienii, la rândul lor, își consolidaseră poziția printr-un nou tratat încheiat cu Bizanțul în 1324. Dincolo de avantajele obținute prin acest acord⁴⁶, tratatul nou încheiat a constituit un moment de turnură în raporturile dintre Venetia și Imperiul bizantin. *Serenissima* a renunțat, din acest moment, la proiectele de cruciadă îndreptate împotriva “schismaticilor”, promovând în perioada următoare o politică de apropiere față de *basilei*, al cărei scop era consolidarea posesiunilor proprii din Egee și contracararea pozițiilor genoveze. Această nouă orientare s-a afirmat cu și mai multă vigoare după urcarea pe tronul bizantin a lui Andronic al III-lea care, încă de la începutul domniei, s-a angajat într-o serie de acțiuni menite să slăbească poziția deținută de genovezi în Romania.

Foarte probabil la creșterea tensiunii genovezo-veneteiene au contribuit și alte inițiative diplomatice ale Republicii Sfântului Marcu. În 1319 venețienii făcuseră o breșă semnificativă în sistemul pontic al adversarilor obținând un privilegiu de la împăratul de Trapezunt, Alexios al II-lea. și mai mult au cântărit în raporturile dintre cele două puteri maritime relațiile stabilite de venețieni cu Özbek, hanul Hoardei de Aur. După părerea ultimului exeget al problemei, privilegiul din 1332 nu a apărut din senin, “ci a consacrat o stare de lucruri mai veche. Efectele sale indirecte, care îl arată ca act cu certitudine ostil la adresa genovezilor, sugerează ideea că originile sale sunt de căutat în perioada de criză a raporturilor lui Özbek cu

⁴³ *I libri Commemoriali*, I, liber II, doc. 110, p. 194.

⁴⁴ Regestele sunt publicate de Fr. Thiriet, *Déliverations*, I, doc. 299, p. 176 și doc. 403, p. 177 emise la 29 aprilie, respectiv la 26 iunie 1318.

⁴⁵ Camillo Manfroni, *Le Relazioni*, p. 699.

⁴⁶ Donald M. Nicol, *Venezia e Bisanzio due città millenarie protagoniste della storia*, Milano, 2001, p. 322-323.

negustorii republicii ligure de la începutul deceniu lui al treilea, simbolizată de martiriul lui Segurano Salvaigo⁴⁷. Încă din 1320 convoiul venețian din Marea Neagră avea prevăzut un număr de corăbii pentru Tana, iar din 1326 un consul venețian activa în orașul de la gura Donului, semn al prezenței unui număr mare de negustori din laguna⁴⁸.

În această nouă situație, în care prezența venețiană devinea din ce în ce mai stânjenitoare pentru genovezi, s-au multiplicat actele de agresiune împotriva navelor sub pavilionul Sfântului Marcu, la care *Serenissima* a ripostat printr-o campanie de mari proporții. Armarea a nu mai puțin de 40 de galere reflectă un efort militar cu totul ieșit din comun, menit să tranșeze chestiunea negoțului pontic fie prin intimidare, fie printr-un nou război. Tinta expediției de represalii indică miza reală a litigiului, chiar dacă unele cronică venețiene invocă drept pretext atacarea unor nave venețiene la Lajazzo. Flota condusă în 1328 de Giustiniano Giustiniani a căutat să lovească comerțul pontic al adversarilor. Strategia nu era nouă. Încă din timpul desfășurării primului război al Strâmtorilor una dintre zonele predilecție de acțiune ale navelor *Serenissimei* a fost Marea Neagră. Izvoarele narrative venețiene amintesc (de multe ori amestecând cronologia și evenimentele) acțiunile încununate de succes purtate de Domenico („Menego”) Schiavo – *homo povolaro*⁴⁹ –, Ruggiero Morosini („Malabranca”= „Gheara rea”) și Giovanni Soranzo, care pe durata desfășurării conflictului au atacat și incendiat Pera și Caffa. La 22 iulie 1296, drept represalii pentru un atac lansat în anul precedent de genovezi asupra Cretei, șaizeci și opt de galere conduse de Ruggero Morosini, Giovanni Soranzo și Menego Schiavo⁵⁰ s-au îndreptat către Constantinopol „*con animo di procedere nel mar maggiore*”⁵¹. Din cauza vânturilor nefavorabile au trebuit să renunțe, atacând în schimb Pera⁵² și cele două Foce “*le qual terre furono*

⁴⁷ Virgil Ciocîltan, *Mongoli și Marea Neagră*, p. 180; idem, *Politica față de genovezi a hanului Özbek în contextul relațiilor Hoardei de Aur cu ilhanatul și cu sultanatul mameluc, în Național și Universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia implinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 258.

⁴⁸ Mihnea Berindei, Giustiniana Migliardi O’Riordan, *Venise et la Horde d’Or, fin XIIIe – début XIVe siècle. A propos d’un document inédit de 1324*, în “Cahiers du monde russe et soviétique”, 29, 1988, 2, p. 247 ; V. Ciocîltan, *Politica față de genovezi*, p. 258.

⁴⁹ Expresia îi aparține lui Antonio Morosini; *The Morosini Codex*, p. 78.

⁵⁰ Aceasta nu a fost inițial decât simplu marinări pe navele conduse de Giovanni Soranzo; datorită bravurii arătate în timpul luptelor, Soranzo i-a încredințat comanda a două galere. Pentru originea și cariera lui Schiavo de referință rămâne studiul lui Raymond J. Loenertz, *Menego Schiavo Esclave, corsaire, seigneur d’Ios*, în “Studi Veneziani”, 9, 1967, p. 315-338.

⁵¹ Gian Giacopo Caroldo, f. 288; în fapt acest manuscris al cronicii lui Caroldo plasează acțiunea în 1293 și spune că la conducerea flotei se afla Marco Michiel. Probabil că în acest fel se explică eroarea lui R.J. Loenertz, *Notes de chronologie et d’histoire byzantines*, în “Revue des études byzantines”, 17, 1959, p. 160 și n. 10, greșeală pe care autorul a corectat-o în idem, *Menego Schiavo*, p. 333, n. 16. Expediția a avut loc în 1296. Pentru acel an Caroldo consemnează o acțiune a lui Giovanni Soranzo în Marea Neagră, în urma căreia a fost capturată galera genoveză însărcinată cu paza Strâmtorilor (ibidem, f. 289).

⁵² *The Morosini Codex*, p. 78

espugnate e distrutte”⁵³. Atacul a avut consecințe importante în desfășurarea războiului deoarece a provocat angajarea Bizanțului de partea Genovei. Andronic al II-lea a ordonat arestarea venețienilor și confiscarea bunurilor pe care aceștia le aveau în Constantinopol, gest care a fost privit de *Serenissima* drept o încălcare a tratatului din 1285. Potrivit acestuia, basileul avea drept la represalii doar dacă conducerea Republicii ar fi refuzat plata unor despăgubiri⁵⁴.

Cronicile venețiene arată că după atacul lui Malabranca asupra Perei, flota condusă de Giovanni Soranzo și Menego Schiavo a pătruns în “*Mare Maggiore*” aflând că “*non gl'erano armate de Genovesi, mà solamente alcuni navili da mercantia*”⁵⁵. Escadra a lovit Heracleea Pontică, s-a întrepatat apoi spre Soldaia și, ulterior, a atacat Caffa “*la qual citta fu combatuta per qualche giorno dalla armata veneta con notabil danno de Genovesi*”⁵⁶. Alegerea Caffei drept țintă a atacului s-a datorat importanței și bogăției acestui centru comercial. Potrivit lui Daniele Barbaro, colonia genoveză din Crimeea era în acea vreme “*un nobilissimo fontico, et quasi il più ricco, et più frequentato di tutto il Levante, perchè portavano in quello li Genovesi tutte le merci che andavano mercadantando in tutte le parti del mondo, et da li le spargevano per tutte le provincie (...) di sorte che era abbondantissima di tutte le cose quella città, et perciò ricchissima*”⁵⁷. Prin lovirea coloniilor genoveze, Venetia a perturbat comerțul rivalei sale fără a reuși însă să-l ruineze definitiv.

În 1328 flota venețiană a adoptat o strategie asemănătoare. Drept țintă principală a fost aleasă Pera, care a fost blocată, în timp ce o parte din escadra lui Giustiniani a pătruns în Marea Neagră și a capturat un număr mare de vase comerciale genoveze. Pagubele suferite și, foarte probabil, pericolul unui atac asupra Perei i-au făcut pe genovezi să caute o soluție diplomatică pentru depășirea crizei. Soluția pașnică a fost acceptată și de venețieni (chiar dacă nu în unanimitate) foarte probabil din cauza situației destul de dificile pe care *Serenissima* o avea de înfruntat în Marea Egee, acolo unde raidurile catalanilor înalianță cu emiratelor turcești creau mari probleme negoțului și posesiunilor venețiene.

Dincolo de toate aceste considerații, campaniile întreprinse de Giustiniano Giustiniani ne permit formularea unei ipoteze în legătură cu regimul navigației venețiene în “Marea cea Mare”. Se cuvine să reamintim o prevedere-stereotip a

⁵³ Gian Giacopo Caroldo, f. 288.

⁵⁴ Șerban Papacostea, *Bizanțul și Strâmtorile*, p. 13-14; Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Harvard University Press, Cambridge Massachussets, 1972, p. 105-106. La data atacului asupra Perei tratatul veneto-bizantin expirase, dar el nu putea fi considerat caduc decât dacă ar fi fost denunțat de una dintre părți. Este ciudat că pentru cronicarul Antonio Morosini războiul veneto-bizantin este tratat separat de conflictul cu Genova; *The Morosini Codex*, p. 76-84.

⁵⁵ Dosarul acțiunilor lui Menego Schiavo în primul război al Strâmtorilor la R.J. Loenertz, *Menego Schiavo*, p. 332; citatul este din cronică lui Daniele Barbaro.

⁵⁶ Gian Giacopo Caroldo, f. 289; cf. varianta din mss. it. VII, 2448 (=10514), f. 2v.-3 publicată de R.J. Loenertz. *Menego Schiavo*, p. 330.

⁵⁷ Daniele Barbaro apud R.J. Loenertz, *Menego Schiavo*, p. 333-334.

instrucțiunilor date de senatul venețian căpitanilor generali ai “Golfului” pe aproape întreaga durată a secolului al XIV-lea: convoiul care pornea anual spre centrele comerciale din bazinul pontic trebuia escortat până la Tenedos și, doar în situații excepționale, până la Constantinopol, fără a se preciza nimic în legătură cu o eventuală pătrundere în Marea Neagră. Așa a fost cazul în 1362 când căpitanul Golfului, Pietro Baseio, era împuternicit să rămână în Romania (prin care în acest caz, trebuie înțeles Marea Egee), deși “excesele comise de genovezi în Marea Neagră erau considerate inadmisibile”. *Serenissima* spera să rezolve pe cale diplomatică problema prin trimiterea unui ambasador la Genova⁵⁸. Trei ani mai târziu căpitanul Golfului era însărcinat să însoțească navele de comerț până la Constantinopol, unde împreună cu patronii corăbiilor, cu bailul venețian și consilierii acestuia trebuiau să examineze oportunitatea desfășurării comerțului în Marea Neagră⁵⁹. În 1366 echipa pe care au inspirat-o galerele genoveze și provensale care au însoțit expediția lui Amedeo de Savoia a impus luarea unor noi măsuri dar, și de data aceasta, instrucțiunile priveau escortarea convoiului spre Marea Neagră doar până la Bosfor⁶⁰. Zece ani mai târziu, la 26 iulie 1376, Senatul venețian lua măsuri speciale de protecție pentru navele de comerț ce se îndreptau către bazinul pontic. Căpitanul general al mării, Marco Giustinian (același care reînnoise la 1 februarie 1375 tratatul de pace cu basileul Ioan al V-lea Paleologul) era împuternicit să escorteze navele de comerț ale *Serenissimei* până la Negroponte și chiar până la Constantinopol⁶¹.

Până la sfârșitul secolului al XIV-lea exemplele de mai sus se multiplică și, aproape de fiecare dată, capitala bizantină este indicată drept punct *terminus* al rutei navelor de escortă. Excepțiile sunt foarte rare și se datorează unor conjuncturi cu totul speciale. Astfel în 1396, perioadă în care orașul lui Constantin era asediat de trupele sultanului Baiazid I, căpitanul general al Golfului, Tommaso Mocenigo, prima instrucțiuni să navigheze în largul Constantinopolului, de-a lungul Bosforului și chiar și în Marea Neagră pentru a asigura protecția galerelor de comerț⁶².

Nu trebuie pierdut din vedere faptul că aceste din urmă instrucțiuni au fost emise într-un context excepțional, în care genovezii au părut dispuși să colaboreze cu venețienii împotriva turcilor și când, pentru prima dată de la războiul Chioggiei, a fost reluată discuția asupra necesității reforticării insulei Tenedos.

Fără a fi extrem de explicită, această prevedere care apare cu regularitate în instrucțiunile adresate căpitanilor Golfului, lasă să se înțeleagă că penetrația navelor militare ale Veneției la nord de Strâmtori era perceptă de genovezi drept

⁵⁸ Fr. Thiriet, *Regestes*, I, p. 102.

⁵⁹ *Ibidem*, doc. 427, p. 110.

⁶⁰ *Ibidem*, doc. 435, p. 112.

⁶¹ Fr. Thiriet, *Regestes*, I, doc. 581, p. 145; R.J. Loenertz, *Notes d'histoire et de chronologie Byzantines*, în „REB”, XVII, 1959, p. 166-167, pentru problema navigației venețiene în Romania în anii 1376-1377.

⁶² *Ibidem*, doc. 895, p. 210.

un act de ostilitate. Expedițiile lui Giovanni Giustiniani sugerează că aşa trebuie înțeleasă clauza din instrucțiunile la care ne-am referit. Acțiunile întreprinse de Giustiniani în aria pontică reflectă mai degrabă situații ieșite din comun, motiv pentru care cronicarii venețieni au și simțit nevoia să le amintească. În 1323 acțiunea a fost foarte probabil provocată de plecarea escadrei lui Carlo Grimani spre Levant, dar poate și urmarea unei solicitări a ghibelinilor din Pera și Caffa. Din acest motiv, pătrunderea în Pont a flotei de război venețiene nu a fost privită de genovezii din aria pontică drept o încălcare a acordurilor existente. Câțiva ani mai târziu, o nouă imixtiune în Pont a fost impusă de starea de tensiune existentă în relațiile dintre cele două cetăți și s-a dovedit a fi un mijloc eficient pentru a-i obliga pe genovezi să negocieze. După 1328 nu mai avem indicii că, pe timp de pace, corăbiile de război ale *Serenissimei* să mai fi pătruns în Marea Neagră chiar dacă, anual, navele de comerț navigau în mod obișnuit spre Tana sau Trapezunt. Situația se va repeta abia după 1350, în condițiile reaprinderii conflictului venețiano-genovez, dar este evident că pe timp de război toate acordurile existente își pierdeau valabilitatea.

La ipoteza de mai sus s-ar putea obiecta că este greu de făcut diferența între flota militară și cea comercială, atâtă timp cât – aşa cum se știe și cum s-a și întâmplat în timpul desfășurării celor trei războaie ale Strâmtorilor – navele de comerț puteau să fie transformate destul de ușor în nave de luptă. Aparent îndreptățită, obiecția nu poate fi totuși acceptată. În primul rând pentru că sursele subliniază diferența existentă între cele două categorii de ambarcații. În al doilea rând pentru că, de la începutul secolului al XIV-lea, adică tocmai din perioada în care presupunem că a intrat în vigoare restricția galerelor de război venețiene de a intra în Marea Neagră, se produc două transformări importante în tehnica construcției navale: s-a generalizat trecerea de la biremă la triremă, iar galera ușoară (*galia sotil*), mai adaptată la lupta navală, s-a diferențiat tot mai mult de galera “mare”, numită din ce în ce mai mult în surse *galia grossa di mercantia*⁶³. La aceste argumente pot fi adăugate două documente din anul 1333 publicate de Gh.I. Brățianu; primul din 18 februarie preciza „*quod sit navigium disarmatum debens intrare bucham Avedi*”⁶⁴, al doilea, din 12 martie, „*quod omnes naves et navigia disarmata que recedere debent de Venetiis die VIII marci proxime pro ire directe de hinc intra bucham Avedi, debeant ire in conserva*”⁶⁵. Prin urmare, potrivit celor două hotărâri adoptate de Senatul venețian, navele care urmau să plece spre Marea Neagră puteau intra în Strâmtori doar dezarmate, prevedere ce ar veni să confirme ipoteza pe care am formulat-o.

⁶³ Bernard Doumerc, *La difesa dell'impero*, în *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima III: La formazione dello stato patrizio*, ed. Girolamo Arnaldi, Giorgio Cracco, Alberto Tenenti, Roma, 1997, p. 239.

⁶⁴ Gh.I. Brățianu, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332-1333 et la notion de latinité*, Bucarest, 1939, doc. XXIII, p. 55.

⁶⁵ *Ibidem*, doc. XXIV, p. 55.

S-ar putea obiecta că o clauză de o asemenea importanță ar fi trebuit să fie inserată în tratatul de pace care a pus capăt “războiului de la Curzola” în 1299. Dl Șerban Papacostea era de părere că „*Si le traité lui-même ne mentionne pas cet aspect capital des relations des deux républiques italiennes – fait étrange mais néanmoins explicable – c'est qu'il a dû faire l'objet d'un accord spécial, conclu en marge du traité de paix*”⁶⁶. În fapt această clauză a regimului navegației venețiene există, chiar dacă formularea nu sprijină fără echivoc ipoteza adusă în discuție: “*Quod durante guerra, quam Veneti habent cum Imperatore Grecorum, Januenses non possint navigare ad aliquam terram, quam teneat Imperator intra Culphum et etiam si habebunt Veneti guerram cum dicto Imperatre vel cum aliqua civitate vel comunitate que sit intra Culphum seu cum persona habente aliquam iurisdictionem intra Culphum. Et e contra, quandocunque erit guerra inter Janua et Pisarum, Veneti non possint navigare Pisas nec in Sardinia neque a civitate Veteri usque Nixam, pena constituta marchie 50^m argenti*”⁶⁷. După cum se poate remarcă, fiecare semnatar se angaja să nu navigheze în zone considerate de interes vital de cealaltă parte în cazul unui conflict angajat cu o terță putere. Genova se obliga să nu intre în Adriatica, în timp ce pentru venețieni era proibită o arie în Marea Tireniană delimitată de Pisa, Sardinia și Nisa. În 1299 Marea Neagră nu a fost inclusă în rândul zonelor “interzise” pentru că, la data semnării tratatului, războiul dintre Veneția și Imperiul bizantin continua. Potrivit tratatului, această zonă păstra un statut ambiguu “*si per Venetos fieret aliqua occupatio de aliqua terra Imperii, quam tenet Imperator Grecorum, si Januenses resisterent dicte occupationi vel invasioni, non intelligantur facere contra pacem; et etiam non intelligantur Veneti facere contra pacem si offenderent Januenses taliter resistentes*”⁶⁸. Aceasta însemna că venețienii puteau acționa împotriva teritoriilor imperiale, inclusiv Marea Neagră, fără ca acest fapt să fie perceput drept o încălcare a tratatului de pace, dar – în egală măsură – un ajutor al genovezilor în sprijinul basileului nu trebuia considerat un act de ostilitate. Situația s-a concretizat în 1302, când pătrunderea flotei lui Beletto Giustinian în Marea Marmara, până sub ferestrele palatului imperial, a dus la capitularea Bizanțului fără ca genovezii din Pera să intervină⁶⁹.

În concluzie, credem că nereușind să impună rivalilor lor clauza din tratatul de la Nymphaion care le asigura, aproape în exclusivitate, exploatarea ariei pontice, genovezii au obținut totuși excluderea din Marea Neagră a navelor de război ale Serenissime după încheierea conflictului venețiano-bizantin în 1302. Clauza are corespondent în regimul impus de venețieni în Adriatica, acolo unde pătrunderea

⁶⁶ Șerban Papacostea, *Gênes, Venise et la Mer Noire à la fin du XIIIe siècle*, în „RRH”, 29, 1990, 3-4, p. 233.

⁶⁷ G.L. Tafel, G.M. Thomas, *Urkunden zur Älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, vol. III (1256-1299), Amsterdam, 1964, doc. CCCXC, p. 391.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Gh.I. Brătianu, *Marea Neagră*, p. 353; M. Balard, *La Romanie génoise*, p. 61.

navelor de război sub un alt pavilion era considerată a fi o agresiune îndreptată împotriva intereselor venețiene. Ipoteza formulată se întemeiază pe interdicția navelor militare venețiene de a escorta convoiul spre Marea Neagră la nord de Dardanele (în situații excepționale până la Constantinopol) și pe două documente venețiene din 1333 care menționează explicit că navele *Serenissimei* puteau intra în Strâmtori doar dezarmate.

Campaniile lui Giustiniano Giustinianii s-au abătut de la regula stabilită la sfârșitul primului război al Strâmtorilor, dar trebuie precizat că, de fiecare dată, venețienii nu au încercat să provoace un conflict, ci au răspuns la o amenințare care plana asupra intereselor proprii. Foarte probabil în 1323 acțiunea pontică a lui Giustinianii s-a bucurat de încuvîntarea ghibelinilor din Pera și Caffa. În schimb, în 1328 expediția a fost impusă de necesitatea de a consolida primii pași pe care *Serenissima* i-a făcut în direcția concurenției hegemoniei genoveze din Marea Neagră. Deznodământul episodului din 1328 marchează ultima demonstrație militară de mari proporții realizată de Venetia înainte de izbucnirea celui de-al doilea război al Strâmtorilor. După 1328 navele de război ale Republicii Sfântului Marcu nu mai sunt atestate în bazinul pontic, chiar dacă motive de intervenție *manu militari* ar mai fi existat.

THE VENETIAN-GENOSE RIVALRY OVER THE BLACK SEA: THE CAMPAIGNS OF GIUSTINIANO GIUSTINIANI (1323, 1328)

Abstract

Based on the two campaigns of the Venetian fleet in the Black Sea of 1323 and 1328, headed by Giustiniano Giustinianii, one may reconsider the confrontational relations between Genoa and Venice after the war of 1294-1299. Unable to impose to their rivals the clause of the treaty of Nymphaion, which had ensured them an almost exclusive access to the Pontic area, the Genoese managed at least to bar the access of Venetian warships to the Black Sea.

The clause can be traced to the regime imposed by the Venetians in the Adriatic, where the penetration of foreign warships was considered an act of aggression against the Venetian interests. The hypothesis is based on the interdiction to Venetian warships to escort convoys towards the Black Sea north of the Dardanelles (under exceptional circumstances, even to Constantinople), as well as on the reactions of the Genoese at the rise of a new competitive power in the Pontic area.

The campaigns of Giustiniano Giustinianis did not follow the rule established at the end of the first war of the Straits. However, one should note that on both occasions, the Venetians did not seek to spark up a conflict, but rather responded to a threat to their own interests. It is very likely that in 1323, the Pontic expedition of Giustiniani was carried out with the consent of the Ghibelines in Pera and Caffa. On the contrary, the expedition of 1328 was made so as to strengthen the first steps of *Serenissima* towards challenging the Genoese hegemony in the Black Sea. The outcome of the episode of 1328 marks the last impressive military demonstration staged by Venice before the outbreak of the second war of the Straits. After 1328, the presence of Venetian warships is no longer mentioned in the Black Sea, even if a *manu militari* intervention may have been justified.

ACȚIUNILE REGATUL UNGAR DE RECUPERARE TERITORIALĂ LA DUNAREA DE JOS (1279–1284)

VIOREL ACHIM

Introducere

În cursul secolului al XIII-lea Dunărea de Jos a jucat un rol însemnat în politica sud-estică a regatului Ungariei¹. Încă din primii ani ai acestui secol conflictul ungaro-bulgar pentru teritoriile foste bizantine situate în nord-vestul Peninsulei Balcanice și mai cu seamă interesul ungar pentru Vidin au făcut ca segmentul dunărean de la Porțile de Fier să capete o valoare strategică deosebită.

Dacă la început pentru unguri Dunărea de Jos a avut un caracter complementar vechii artere strategice care ducea de la Belgrad la Constantinopol, prin Niš, Filippopol și Adrianopol, ulterior, pe măsura dezvoltărilor la nivelul politicii concrete și la nivel conceptual, calea Dunării de Jos s-a autonomizat în cadrul politicii sud-estice a Ungariei. În cea de-a doua diplomă, din 1222, acordată cavalerilor teutoni instalați în Țara Bârsei, regele Andrei II prezenta ca orizont al acțiunii lor Dunărea². Expresia cea mai elocventă a interesului ungar pentru Dunărea de Jos este scrisoarea pe care regele Bela IV a adresat-o papei Inocențiu IV la 11 noiembrie [1247]³. În această scrisoare Ungaria era văzută ca poartă a creștinătății, cu funcția de apărare a credinței creștine sau a Europei. Referitor la coordonatele geografice ale politicii ungare, erau amintiți cavalerii ioaniți instalați

¹ Pentru politica sud-estică a regatului Ungariei în secolul al XIII-lea, între altele: P. Nikov, *Bălgaro-ungarski otnošenija ot 1257 do 1277 godina. Istoriko-kritično izsledvane*, Sofia, 1920; Bálint Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, II, Berlin, 1943, *passim*; Erik Fügedi, *Einige Züge der ungarisch-bulgarischen Politik im 13. Jht.*, în *Das mittelalterliche Bulgarien, Byzanz, die slawische Welt und Europa während des Zeitraumes vom 7. bis 14. Jht.*, Wien, 1980, p. 93–99; Ilka Petkova, *A propos de la politique de la Hongrie dans les Balkans vers le milieu du XIIIe siècle*, în “Etudes balkaniques”, 3, 1980, p. 108–115; eadem, *Nordwestbulgarien in der ungarischen Politik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert*, în “Bulgarian Historical Review”, 11, 1983, 1, p. 57–65; Gyula Kristó, *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest, 1986, *passim*; Jürgen Schmitt, *Die Balkanpolitik der Arpäden in den Jahren 1180–1241*, în “Ungarn-Jahrbuch”, 17, 1989, p. 25–52; Jenő Szűcs, *Az utolsó Árpádok*, Budapest, 1993, *passim*; Şerban Papacostea, *România în secolul al XIII-lea. Între Cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, *passim*; Hristo Dimitrov, *Bălgaro-ungarski otnošenija prez srednovekovieto*, Sofia, 1998, *passim*.

² Diploma din 1222, consemnând limitele stăpânirii teutone, vorbește de ținutul de la capătul pământului cetății Cruceburg, “ce merge până la hotarele brodniciilor și de cealaltă parte, de la prisările de la Hălmeag până la izvorul apei ce se cheamă Bârsa, și de aici înaintează până la Dunăre” (*que vadit usque ad terminos Prodnicorum et ab indaginibus Almaye in parte altera vadit usque ad ortum aque, que vocatur Burza, et inde progreditur usque ad Danubium*) (*Documenta Romaniae Historica*, Seria D, *Relații între țările române*, I, București, 1977, nr. 1, p. 1, 3; în continuare: *DRH*, D).

³ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I/1, ed. N. Densusianu, București, 1887, p. 259–262 (sub 1254; în continuare: Hurmuzaki, I/1). Pentru problema datării acestui document, Toru Senga, *IV. Béla kiülpolitikája és a IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”*, în “Századok”, 121, 1987, 4, p. 584–612.

în țara Severinului și speranța că “vom putea să întindem prin ei [ioaniții] mlădițele credinței catolice de-a lungul Dunării până la Marea Constantinopolitană” (*quod propagines Catholice fidei, sicut pretenditur Danubius usque ad mare Constantinopolitanum, per ipsos poterinus propagare*)⁴. Evident că aici, în condițiile unei comunicări cu papalitatea, este exprimat doar aspectul religios al situației, haină ce acoperea, în conformitate cu practica epocii, conținutul esențialmente politic al mesajului. Proiectele politice ale lui Bela IV ținteau instaurarea controlului ungur asupra întregului curs al Dunării de Jos, până la Marea Neagră.

Pe malul nordic al Dunării, în fața Vidinului și a Bulgariei de nord-vest, ungurii au creat, în împrejurările conflictului ungaro-bulgar din 1231–1232, banatul de Severin⁵. Severinul a rămas în stăpânirea regatului ungar până în anul 1291, constituind cea mai longevivă posesiune arpadiană în spațiul extracarpatic. La nordul Dunării, perioada de maximă expansiune ungără a fost deceniul de dinainte de marea invazie mongolă din 1241–1242, când regii arpadieni au stăpânit Cumania de la Curbura Carpaților.

În ce privește sudul Dunării, regatul ungar a controlat cele mai întinse teritorii și a exercitat cea mai mare influență politică în intervalul 1255–1273. Atunci ungurii au stăpânit regiunile Belgrad, Braničevo și Kučeveo, situate în nord-vestul Bulgariei medievale, azi în nordul Serbiei, pe care le-au cucerit de la bulgari în 1254–1255⁶. Braničevo și Kučeveo se întindeau de la râul Kolubara până la valea Moravei și se învecinau direct cu ținutul Vidinului.

Aceste ținuturi, împreună cu altele situate la frontierele sudice ale regatului Ungariei, au fost încredințate de regele Bela IV ginerelui său, prințul de origine rusă Rostislav, care din 1254 stăpânea Mačva cu titlul de *dominus*. S-a creat astfel o structură teritorială, numită în documentele vremii “Mačva”, care se întindea din nordul Bosniei și până la Porțile de Fier, acoperind astfel întreaga frontieră a regatului înspre Bulgaria, Serbia și Bosnia (în cazul acestei din urmă țări, părțile care rămăseseră în afara stăpânirii ungare efective). Până la moartea sa (în 1262) Rostislav a fost principalul agent al politicii Ungariei în Balcani. El a influențat în mod direct și masiv politica țaratului bulgar⁷.

⁴ Hurmuzaki, I/1, p. 261.

⁵ Viorel Achim, *Despre vechimea și originea banatului de Severin*, în “Revista istorică”, V, 1994, 3–4, p. 233–247.

⁶ Pentru evenimentele petrecute în această parte a Balcanilor în 1253–1254, St. Stanojević, *Dorađaji 1253 i 1254 god.*, în “Glas Srpske Kraljevske Akademije”, CLXIV, Drugi razred, 84, 1935, p. 189–198. De asemenea, V.N. Zlatarski, *Istorija na bǎlgarskata dǎržava prez srednite vekove*, III: *Vtoro Bǎlgarsko carstvo. Bǎlgarija pri Asenevci (1187–1280)*, Sofia, 1940, p. 444–445; Ilka Petkova, *A propos*, p. 113–114; *Istorija na Bǎlgarija*, III: *Vtora Bǎlgarska dǎržava*, red. Dimităr Kosev, Sofia, 1982, p. 267–270 (P. Petrov).

⁷ Despre Rostislav și rolul său în politica balcanică a Ungariei, mai ales Gusztáv Wenzel, *Rosztizlaw galicziai herczege*, IV. *Béla magyar királynak veje*, Budapest, 1887 (extras din *Értekezések a Történelmi Tudományok köréből*, XIII. kötet, II. osztály); Ilka Petkova, *Nordwestbulgarien*, p. 59–62; Hr. Dimitrov, *op. cit.*, p. 157 și urm.

După 1262 politica sud-estică a Ungariei a fost aproape în totalitate opera lui Ștefan V, la început *rex iunior* și conducătorul părții de răsărit a regatului, iar în 1270–1272 rege titular. În acest interval ungurii l-au sprijinit pe despotul Iacob Svetoslav, care stăpânea Vidinului și nord-vestul Bulgariei, și au încurajat desprinderea Vidinului de țară⁸.

După moartea neașteptată a lui Ștefan V și urcarea pe tron a regelui minor Ladislau IV (1272–1290), mai precis în noiembrie 1272, frontierele balcanice ale regatului, din Bosnia și până în regiunea Porților de Fier, au fost reorganizate. În locul structurii teritoriale care l-a avut în frunte pe prințul Rostislav și apoi pe urmașii acestuia, au fost create mai multe unități teritoriale distințe, numite banate: de Mačva (Macskó), de Bosnia, de Ozora (Uzora), de Só (Tuzla), de Kučevo (Kucsó) și de Braničevo (Barancs). Acestea se adăugau Severinului, care continua să existe ca banat. În fruntea acestor formațiuni teritoriale se aflau bani, dregători regali, atestați în documentele vremii⁹.

Sistemul banatelor a funcționat doar între noiembrie 1272 și mijlocul anului 1273. În 1273 frontierele regatului au cunoscut un recul. Regatul Ungariei a pierdut atunci ținuturile Kučevo și Braničevo, unde s-au înstăpânat boierii bulgari de origine cumană Dărman și Kudelin. Ei și-au constituit aici o formațiune politico-teritorială cvasi-independentă¹⁰. Numele cu care această formațiune apare în documente este Braničevo, iar centrul stăpânirii era cetatea Ždrelo (azi satul Gornjačka Klisura), pe râul Mlava. Prin această mutație de ordin teritorial, granița regatului s-a repliat pe linia Dunării, singurele posesiuni ungare dincolo de fluviul rămânând Mačva și părțile de nord ale Bosniei. Pierderea ținuturilor Braničevo și Kučevo a avut consecințe și în ce privește controlul ungar în nord-vestul Bulgariei. Svetoslav a renunțat la suzeranitatea ungară, apropiindu-se de Târnovo, restabilindu-se astfel autoritatea țarului asupra părților de apus ale țării.

După pierderile teritoriale din 1273, mult timp ungurii nu au fost capabili să intervină în regiune, datorită în primul rând problemelor interne ale regatului¹¹. Instabilitatea politică din timpul minoratului lui Ladislau IV (până în 1277), dar și problemele existente ulterior au făcut imposibilă o intervenție ungară semnificativă. Se pare însă că un rol în acest sens l-a avut și angajarea țării în îndelungatul război cu Cehia (1272–1278). Abia în anul 1279 ungurii vor încerca

⁸ Pentru raporturile ungaro-bulgare în 1262–1272, îndeosebi Gyula Pauler, *V. István bolgár hadjáratai*, în *Hunfalvy-Album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére*, Budapest, 1891, p. 165–174; P. Nikov, *Bălgaro-ungarski otношенија*; Hr. Dimitrov, *op. cit.*, p. 153–190.

⁹ Câteva date despre specificul organizării teritoriilor de la frontierele sudice ale regatului ungar, ca și a Transilvaniei, în Gy. Kristó, *Tanulmányok az Árpád-korrol*, Budapest, 1983, p. 516–528.

¹⁰ Pentru evenimentele din 1273 și istoria formațiunii teritoriale a lui Dărman și Kudelin: P. Nikov, *Bălgaro-ungarski otношенија*, p. 179–183; idem, *Istoriya na vidinskoto knjažestva do 1323 godina*, Sofia, 1922, p. 39–41; V.N. Zlatarski, *op. cit.*, III, p. 540 și urm. Aspectele geografice în Petăr Koledarov, *Političeska geografija na srednovekovnata bălgarska dǎrzava*, II, Sofia, 1989, p. 79 (vezi și harta 4).

¹¹ Pentru criza internă a regatului ungar în timpul lui Ladislau IV Cumanul, îndeosebi J. Szűcs, *op. cit.*, p. 279–321. De asemenea, Gyula Pauler, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, II, Budapest, 1899, p. 347 și urm.; B. Hóman, *op. cit.*, II, p. 236 și urm.; idem, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria. 1290–1403*, Roma, 1938, p. 31–36; Gy. Kristó, *Die Arpaden-Dynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, Budapest, 1993, p. 240–247; Z. J. Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century*, Boulder, New York, 1996, p. 255–271.

să recupereze ținuturile pierdute șase ani mai înainte, dar fără succes. În 1284 ei vor face încă două tentative de acest fel, tot fără succes. Tot în acea epocă ungurii vor interveni la sud de Carpați, împotriva voievodului român Litovoi, care, profitând de slăbiciunea regatului și de conjunctura externă, a căutat să iasă de sub suzeranitatea ungară. La aceste încercări de recuperare teritorială și de restabilire a vechilor raporturi de subordonare se referă articolul de față.

Tentativa de recuperare a banatelor de Braničevo și de Kučeveo (1279)

Prima tentativă ungară de recuperare a ținuturilor Braničevo și Kučeveo, pentru care avem indicii documentare, a avut loc în 1279. În acest an apare din nou în documente un ban de Kučeveo. E vorba de Štefan, banul de Kučeveo (*Stefanus Banus de Kulchou*), unul dintre fiii comitelui Tekus, implicați într-un proces pentru moșia Gylianus (comitatul Satu Mare). Procesul s-a judecat în fața regelui Ladislau IV și este consemnat într-un document emis de acesta în <decembrie> 1279¹². Documentul arată deci existența unui ban de Kučeveo, demnitar regal. Nu avem nici un fel de date despre recucerirea în acel an a banatului de Kučeveo, de unde ungurii fuseseră alungați în 1273, și nu credem că acest lucru s-a produs. Titlul de ban de Kučeveo cu care apare personajul din 1279 a fost, credem, un titlu fictiv, dar el este un indiciu al existenței unui plan vizând recuperarea banatelor pierdute și poate chiar al unei acțiuni de acest fel petrecută atunci. Putem bănuia că tot atunci a existat și un ban de Braničevo – pe care documentele nu-l consemnează – sau că Štefan cumula și dregătoria de ban de Braničevo. Un plan ungar de recucerire trebuie să fi vizat ambele teritorii. Štefan fiul lui Tekus a fost ban de Kučeveo doar pentru scurt timp. În 1280 el va fi voievod al Transilvaniei, iar în 1284 palatin¹³. După încheierea războiului cu cehii, prin bătălia de la Dürnkrut (26 august 1278), ungurii au putut să-și concentreze eforturile asupra frontierelor balcanice, încercând că recupereze ceea ce pierduseră în 1273.

Există și alte indicii ale atenției pe care regele a acordat-o acestor frontiere în anul 1279. Acum, după o absență de mai mulți ani, în diplomele regale este menționat din nou banul de Mačva și de Bosnia. Mai multe documente din intervalul 30 ianuarie – <iunie–august> 1279¹⁴ consemnează deținerea de către Ugrin din neamul Csák a demnității de ban de Mačva și de Bosnia, alături de cea de mare vistier. Ugrin, membru al puternicului neam Csák, a jucat timp de trei

¹² G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (vol. I–XI, Buda, 1829–1844), V/2, p. 557–558 (în continuare: Fejér).

¹³ Date în legătură cu cariera acestui personaj la Mór Wertner, *Az Árpádkori bánok*, în “Századok”, XLIII, 1909, p. 479–480. Documentul care-i atestă calitatea de palatin: 26 noiembrie 1284: Gustáv Wenzel, *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* (vol. I–XII, Pest, 1860–1874), IX, p. 384–387. Înainte de anul 1279, Štefan fiul lui Tekus a îndeplinit funcțiile de comite de Bereg și de Patak (1273, 1275), și comite de Torna (1277); *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica – Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* (vol. II/2–4, ed. I. Borsa, Budapest, 1961–1987), II/2–3, nr. 2415, 2676, 2799–2800 (în continuare: RA).

¹⁴ 30 ianuarie 1279: RA, II/2–3, nr. 2942, p. 230–231. 13 martie 1279: RA, II/2–3, nr. 2946, p. 231–232. <iunie–august> 1279: RA, II/2–3, nr. 2981, p. 240–241. <iunie–august> 1279: RA, II/2–3, nr. 2985, p. 241–242. 12 martie 1279: Fejér, V/2, p. 490–493. 1279: Fejér, V/2, p. 504–507.

decenii un rol important în politica regatului. A deținut, pe rând, mai multe demnități, între care și cea de ban de Severin¹⁵, precum și cea de voievod al Transilvaniei. Reunirea celor două dregătorii (ban de Mačva și de Bosnia) în aceleași mâini nu a fost excepțională. Formula a fost introdusă în 1273, atunci când s-a încercat o primă reorganizare a frontierelor balcanice, probabil în legătură cu pierderea banatelor de Braničevo și de Kučeveo¹⁶. Notabilă este revenirea deținătorului acestei (acestor) dregătorii în consiliul regal, după mai mulți ani. Este un indiciu că regiunea a recăpătat importanța pe care o avusese în anii 1272–1273, când toți banii de aici figurau între marii dregători. În 1279 s-a produs o reconsiderare a locului acestei regiuni în politica regatului. Putem bănuia că atenția pe care o capătă acum Mačva și Bosnia nu este străină de proiectul recuperării banatelor pierdute în 1273. Banul de Mačva și de Bosnia și banul de Kučeveo din 1279 trebuie priviți ca elemente ale unei politici a regalității ungare de întărire a frontierelor balcanice și de recuperare teritorială aici.

Regele Ladislau IV s-a deplasat în 1279 la frontierele dunărene ale regatului. În toamna aceluia an el a poposit în sudul Banatului actual. S-au păstrat două documente emise de rege la Érdsomlyó (azi Vârșet, Vršac în Serbia), la 16 octombrie și 30 noiembrie 1279¹⁷, și un altul emis tot atunci de marele vistier, Ugrin din neamul Csák¹⁸, care a făcut parte din suita regală. Localitatea Érdsomlyó era situată în apropiere de Haram, pe Dunăre, locul pe unde se trecea în ținutul Kučeveo. Ni se pare clar că prezența regelui în regiune a fost în legătură cu planurile de recuperare a banatelor de la sudul Dunării.

În condițiile pregătirii intervenției militare ungare împotriva celor doi boieri care ocupaseră Braničevo și Kučeveo, este firească numirea în aceste ținuturi a unui nou ban *in spe* și întărirea frontierelor de sud ale regatului prin punerea banatelor de Mačva și de Bosnia sub comanda unui dregător cu experiență.

Nu este imposibil de plasat atunci, în anul 1279, primul dintre cele două momente ale acțiunii ungare față de bulgarii lui Dărman și Kudelin la care face trimitere diploma regală din 8 ianuarie 1285 în favoarea magistrului Gheorghe, fiul lui Simon din neamul Baksa. Vom opta însă pentru anul 1284 ca momentul la care face referire diploma amintită¹⁹. Cert este că acțiunea ungară din 1279 nu a reușit. Nu a avut loc nici o (re)cucerire ungară, care obligatoriu ar fi lăsat urme în cronistica vremii și în actele de cancelarie.

¹⁵ 7 septembrie 1274: RA, II/2–3, nr. 2550, p. 109–110! <25–30 septembrie> 1274: RA, II/2–3, nr. 2557, p. 112.

¹⁶ Egidiu, ban de Mačva și de Bosnia este amintit în documente între 23 mai și 22 septembrie 1273: 23 mai 1273: RA, II/2–3, nr. 2364, p. 42. 26 mai 1273: RA, II/2–3, nr. 2367, p. 43–44. 29 mai 1273: RA, II/2–3, nr. 2375, p. 46. 22 septembrie 1273: RA, II/2–3, nr. 2411, p. 57–58.

¹⁷ 16 octombrie <1279>: *Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius* (vol. I–V, ed. I. Nagy, I. Paur, K. Ráth, D. Véghely, Győr, 1865–1873; vol. VI–VIII, ed. A. Ipolyi, I. Nagy, D. Véghely, Budapest, 1876–1891), I, p. 81 (în continuare: HO). 30 noiembrie 1279: Fejér, V/3, p. 57.

¹⁸ 11 noiembrie <1279>: HO, VII, p. 340.

¹⁹ Vezi mai jos, p. 116–118.

Acțiunea ungără la sud de Carpați. Lichidarea răzvrătirii voievodului român Litovoi (1279)

Diploma din 8 ianuarie 1285²⁰, prin care regele Ladislau IV îl răsplătește pentru meritele pe magistrul Gheorghe, fiul lui Simon din neamul Baksa, la care se adaugă un document din 6 octombrie 1288²¹, emis de însuși magistrul Gheorghe în favoarea comitelui Petru zis Pirus, fiul lui Ioan, care l-a însoțit în unele dintre misiunile sale, vorbesc de o acțiune ungără la sud de Carpați. În diploma regală amintită episodul este narat astfel: “Și, în sfârșit, când începusem noi a domni, fiind încă copil, după moartea preaiubitului nostru tată, iar voievodul Litovoi, împreună cu frații săi, în necredință sa, cuprinse pe seama sa o parte din regatul nostru, aflătoare dincolo de munți, și cu toate îndemnurile noastre nu s-a îngrijit să ne plătească veniturile ce ni se cuveneau din acea parte, l-am trimis împotriva lui pe magistru Gheorghe, care, luptând împotriva aceluia cu cea mai mare credință, l-a ucis pe el, iar pe fratele lui, cu numele Bărbat, l-a luat în prinsoare și ni l-a adus nouă. Pentru răscumpărarea acestuia, noi am stors o sumă de bani foarte mare și astfel, prin slujbele acelui magistru Gheorghe, s-a așezat iar tributul ce ni se datora din acele părți.”²² Cum spune diploma regală, voievodul Litovoi (*Lythway wayvoda*) împreună cu frații săi a ocupat pentru sine o parte a regatului situată peste munți (*aliquam partem de regno nostro ultra alpes existentem pro se ocuparet*) și a refuzat să plătească regelui tributul (*tributum*). Aceasta a atras după sine expediția de pedepsire condusă de magistrul Gheorghe. În urma acestei expediții, în care voievodul Litovoi a fost ucis, a fost restabilit tributul în acele părți.

Acest episod, care privește un moment important în istoria începuturilor statului românesc de la sud de Carpați, s-a bucurat de atenția deosebită a istoricilor români²³.

²⁰ Györfssy György, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez* (I), în “Történelmi Szemle”, 7, 1964, p. 14–17; DRII, D, I, p. 30–33 (fragment). O variantă cu deosebiri minore la A. Sacerdoteanu, *Commentarii...* (vezi nota 23), p. 36–40. Pentru edițiile anterioare ale documentului (unele, variante considerate false), Gy. Györfssy, *Adatok* (I), p. 17–19; A. Sacerdoteanu, *op. cit.*, p. 27–29.

²¹ Gy. György, *Adatok* (I), p. 20–21; DRH, D, I, p. 34–35 (fragment). Anterior documentul a fost cunoscut într-o variantă falsă: Fejér, V/3, p. 397–398; Hurmuzaki, I/I, p. 483–484.

²² DRH, D, I, p. 32–33. Documentul din 1288 amintește în plus despre răurile pe care comitele Petru le-a suferit în lupta cu voievodul Litovoi.

²³ Dimitre Onciu, *Radul Negru și originile Principatului Țării Românești*, în *Scrisori istorice*, ed. Aurelian Sacerdoteanu, I, București, 1968, p. 353–355; idem, *Originile Principatelor Române*, *ibidem*, p. 630–634; N. Iorga, *Istoria românilor*, III, București, 1937, p. 130–132; idem, *Originea și sensul directiilor politice în trecutul țărilor noastre*, în idem, *Studii asupra evului mediu românesc*, ed. Șerban Papacostea, București, 1984, p. 81–83; Aurel Sacerdoteanu, *Commentarii la diploma din 1285 privind pe magistrul Gheorghe*, în “Analele Universității ”C. I. Parhon””, seria științelor sociale, Istorie, 9, 1957, p. 27–36; *Istoria României*, II, București, 1962, p. 146–148 (Şt. Pascu); Ștefan Ștefănescu, *Bănia în Tara Românească*, București, 1965, p. 29–30; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, I, București, 1974, p. 266–267; Sergiu Iosipescu, *România din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241–1243) până la consolidarea domniei a tatălă Tară Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotropirii ungare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 47–52; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 141–143.

În ce privește fixarea în timp a evenimentului, au fost avansate diferite date în intervalul 1272–1282. Cei mai mulți dintre istorici care s-au ocupat de această problemă s-au opriț la anul 1277 sau 1279²⁴. În sprijinul acestor opțiuni au fost aduse argumente care țin exclusiv de locul pe care expediția împotriva voievodului Litovoi îl ocupă în înșiruirea faptelor de arme ale magistrului Gheorghe pe care o face documentul. Înainte de expediția împotriva lui Litovoi este trecută o expediție în Cehia (cândva în cursul anilor 1276–1278, când a avut loc războiul contra regelui Ottokar II Přemysl), iar după momentul Litovoi singurul eveniment databil este o expediție regală împotriva cumanilor (fie cea din 1280, fie cea din 1282).

Au fost aduse critici acestei (acestor) datări. S-a arătat că diploma distinge trei teatre de operațiuni militare pe care s-a remarcat magistrul Gheorghe (cel al posesiunilor propriu-zise ale regatului Ungariei, cel central-european la vest de Dunăre și cel răsăritean, la est de Dunărea pannonică), astfel încât nu e de așteptat ca documentul să redea o cronologie globală pentru toate teatre²⁵.

Dacă înșiruirea faptelor de vitejie ale magistrului Gheorghe urmează criteriul cronologic, atunci trebuie să optăm pentru anul 1279. Aceasta pentru că înainte sunt trecute: contribuția magistrului Gheorghe la înfrângerea răscoalei din ținuturile Zips și Nyir (la sfârșitul anului 1277 și începutul anului 1278) și expediția ungară împotriva Cehiei, condusă de rege, încheiată cu bătălia de la Dürnkrut din 26 august 1278.

Există, la prima vedere, un obstacol în acceptarea datării în 1279. Documentul nostru precizează fără echivoc că gestul de nesupunere al voievodului Litovoi s-a petrecut în timpul minoratului lui Ladislau IV (*cum nos in etate puerili*). Aici nu poate fi vorba de o confuzie făcută de emitentul documentului, pentru că el are grija chiar să accentueze situarea momentului respectiv la începutul domniei lui Ladislau IV. Înseamnă că răzvrătirea lui Litovoi s-a produs la puțin timp după suirea pe tron a acestui rege.

1273 a fost un an dificil pentru stăpânirea ungară la frontierele sud-estice. Atunci au fost pierdute banatele de Braničevo și de Kučevo, iar Vidinul a abandonat suzeranitatea ungară. Este foarte probabil că voievodul Litovoi a profitat de conjunctura regională și de situația critică în care se găsea regatul, incapabil să acționeze din cauza angajării în războiul cu Cehia, și a încercat să iasă de sub stăpânirea ungară și să devină stăpânitor autonom al țării sale. Evoluțiile de la sud de Carpați nu au putut fi străine de ceea ce s-a petrecut atunci la frontierele sud-estice ale regatului, cărora le aparținea și această regiune românească.

²⁴ D. Onciu, *Originile Principatelor Române*, p. 631, nota 77 (“Ea [= expediția] a avut loc [...] între 1278 și 1282, mai probabil pe la 1279”); *Istoria României*, II, p. 147 (“în vara sau toamna anului 1277”); Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 29 (“foarte probabil în anul 1279”). În istoriografia maghiară evenimentul este plasat în 1272: Gy. Györlfy, *Adatok* (I), p. 15, nota 64 (“1272”); *Magyarország történeti kronológiája*, ed. Kálmán Benda, I, Budapest, 1986, p. 168 (“toamna 1272”); *Erdély története*, I, ed. László Makkai, András Mócsy, Budapest, 1986, p. 307 (“pe la 1272”).

²⁵ S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 51.

Din document pare să rezulte că au existat oarecari negocieri între rege și voievod; regele vorbește de avertismantele (*a<d>monitiones*) pe care le-a adresat voievodului rebel de a i se plăti veniturile cuvenite. Bănuim că se face referire la niște solii regale care vor fi încercat să rezolve nesupunerea. Această situație a putut dura ceva timp, poate chiar câțiva ani. Abia după eșecul acestor încercări a intervenit expediția militară condusă de magistrul Gheorghe. Cum minoratul lui Ladislau IV s-a încheiat în primăvara lui 1277, înseamnă că expediția condusă de magistrul Gheorghe la sud de Carpați a avut loc mai devreme de acest moment. S-a adus ca argument pentru o datare a evenimentului în 1276 sau mai înainte apariția în documente, la 7 august 1276, a unui comite de Hațeg²⁶. Instalarea unui comite în Hațeg, în părțile de sud-est ale Transilvaniei învecinate cu banatul de Severin, este considerată o urmare a biruinței magistrului Gheorghe²⁷.

Credem însă că expediția condusă de magistrul Gheorghe poate fi plasată mai degrabă în anul 1279, iar în acest caz nu ar mai fi pusă sub semnul întrebării cronologia diplomei din 1285. Este posibil ca partea introductivă a paragrafului privitor la Litovoi – unde se arată că nesupunerea acestuia a început când regele era minor – să aibă valoare de explicație istorică pentru un eveniment major – cum este expediția armată – care se produce în 1279. Știm că în 1279 ungurii au intervenit la frontierele sud-estice, încercând să redobândească banatele de Braničevo și de Kučeveo, pierdute în 1273, și să revigoreze organizația banatului în Mačva și Bosnia. Regele Ladislau IV în persoană a fost prezent în regiune în toamna acelui an²⁸. Probabil că tot atunci ungurii au intervenit și împotriva voievodului rebel de dincolo de Carpați. La fel ca și în alte momente-cheie în politica sud-estică a regatului, ungurii trebuie să fi acționat atunci pe întregul front sud-estic, din Bosnia și până la Carpații Meridionali. Ei vor fi căutat să lichideze răzvrătirea de la sud de Carpați, care avea o vechime la fel de mare ca și dosarul banatelor de Braničevo și de Kučeveo. Regalitatea ungară nu a putut interveni mai devreme în regiune datorită războiului cu Cehia și problemelor politice interne.

Și în ce privește localizarea teritoriului asupra căruia s-a înstăpânit Litovoi părerile istoricilor sunt împărțite. De regulă, se afirmă că a fost vorba de un ținut situat undeva în dreapta Oltului, în actuala Oltenie sau chiar în Hațegul vecin²⁹; identitatea de nume între voievodul care-l înfruntă pe regele Ladislau IV și voievodul din țara Litua din Diploma Ioaniților fiind argumentul de bază în susținerea acestei localizări. Alți istorici optează pentru nordul Munteniei, acolo unde stăpâniște la 1247 voievodul Seneslau³⁰. Diploma din 1285 se mulțumește să afirme că teritoriul în litigiu era situat dincolo de munți (*ultra alpes*).

²⁶ Fejér, V/2, p. 339–340. Pentru acest moment în istoria Țării Hațegului, Radu Popa, *Începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 254–255.

²⁷ S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 51.

²⁸ Vezi mai sus, p. 111.

²⁹ N. Iorga, *Istoria românilor*, III, p. 131–132; S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 49; ř. Papacostea, *op. cit.*, p. 142.

³⁰ D. Onciu, *Radul Negru*, p. 354–355; idem, *Originile Principatelor Române*, p. 632–633; A. Sacerdoteanu, *op. cit.*, p. 32; ř. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 29.

Credem că este valabilă concluzia lui Dimitre Onciu: numele *ultra alpes* dat țării ocupate de Litovoi este echivalent cu *transalpina* din terminologia secolului al XIV-lea, ceea ce înseamnă că teritoriul în litigiu era situat în stânga Oltului³¹.

Faptul că diploma din 1285, când se referă la Litovoi, nu amintește de Cumania³² nu pledează împotriva localizării a teritoriului disputat la est de Olt. „Cumania” a dispărut din nomenclatura politică a ținuturilor extracarpatiche la puțin timp după dislocarea acestei populații tiurcice în urma iureșului mongol din 1241; „Cumania” este atestată pentru ultima oară în Diploma Ioaniților (1247). Când în 1278 s-a pus problema revigorării fostei episcopii a cumanilor, nu se mai vorbește deloc de Cumania, întrucât aceasta nu mai exista nici pentru cancelaria papală, nici pentru cea ungara.

Dacă teritoriul disputat ar fi fost situat în nordul Olteniei, ar fi fost menționat în mod obligatoriu banatul de Severin. Începând cu 1231–1232, când a fost creată aici formațiunea ungă de frontieră, noțiunea “banatul de Severin” sau “Severinul” acoperea întregul teritoriu din dreapta Oltului, inclusiv formațiunile teritorial-politice românești de aici pe care le consemnează Diploma Ioaniților. Nu a putut fi vorba de Oltenia pentru că la 1285 – dar și înainte și după această dată – numele *ultra alpes* și Severin priveau teritorii distințe. Așa va fi și în secolul al XIV-lea. Atunci, în concepția regilor angevini ai Ungariei, dar și în titulatura adoptată de domnii români în actele latine în perioadele în care ei recunoșteau suzeranitatea ungăriei, Țara Românească avea două părți constitutive: *terra Transalpina* – situată la est de Olt, deci în Muntenia – și banatul de Severin – care acoperea Oltenia actuală. Abia târziu numele *Transalpina* va fi extins la teritoriul întregului principat³³.

Credem că acțiunea lui Litovoi s-a petrecut în părțile de la răsărit de Olt. A fost vorba, foarte probabil, de teritoriul care la 1247 se aflase în stăpânirea voievodului Seneslau. În acel an regatul ungar controla și un mic teritoriu situat în nord-vestul Munteniei, cuprins între Transilvania și banatul de Severin. Țara voievodului Seneslau se afla atunci în raporturi de subordonare față de regele ungar și cavalerii ioaniți (care preluaseră prerogativele banului de Severin). Probabil că prin 1273 Litovoi, voievodul din nordul țării Severinului, aflat sub ascultarea regatului ungar și, în mod direct, a banului de Severin, și-a extins stăpânirea și în stânga Oltului, prin preluarea țării voievodului Seneslau. Nu cunoaștem circumstanțele și formele în care Litovoi a ajuns să stăpânească aici, dar bănuim că acest lucru nu s-a făcut fără acceptul ungurilor. Conform diplomei din 1285, răzvrătirea lui Litovoi a constat nu în extinderea stăpânirii sale în nou lăsat, ci în

³¹ D. Onciu, *Radul Negru*, p. 355, n. 69.

³² Observație de acest fel la Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 142.

³³ Stelian Brezeanu, «Domn a toată Țara Românească». Originea și semnificația unei formule medievale de cancelarie, în “Revista istorică”, I, 1990, nr. 2, p. 151–164, mai ales p. 160; Viorel Achim, *Ecclesiastic Structures and Political Structures in 14th Century Wallachia*, în *Church and Society in Central and Eastern Europe*, ed. Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1998, p. 126–127.

refuzul de a plăti regelui veniturile (*proventus*) care i se cuveneau din respectivul ținut. Restaurarea situației se face în urma expediției condusă de magistrul Gheorghe, care l-a înfrânt pe voievod – acesta a căzut în luptă – și a ajuns la o înțelegere cu fratele acestuia, Bărbat. Adică, a fost restabilit tributul.

Întreaga poveste a voievodului Litovoi trebuie plasată în contextul mișcărilor care s-au produs la frontierele sud-estice ale regatului Ungariei începându cu 1273, în care au fost implicate atât forțe externe, cât și elementele locale. Forțele locale au putut profita de slabirea puterii ungare în regiune și au căutat să iasă de sub ascultarea regelui și a dregătorilor regali de aici. Succesul lui Dărman și Kudelin în Braničevo și Kučeve este de neconceput fără sprijinul din partea elementelor locale. Pe termen ceva mai lung forțele locale își vor impune voința. În anii '70, însă, regalitatea ungară a fost încă în stare să limiteze aceste acțiuni de autonomizare. Așa a fost și în cazul încercării lui Litovoi. Expediția condusă de magistrul Gheorghe – pe care o plasăm în anul 1279 – a fost încununată de succes, restabilind vechea relație între ținutul respectiv și regatul ungar.

Expedițiile ungare în Braničevo și Kučeve (1284)

Diploma din 8 ianuarie 1285 în favoarea magistrului Gheorghe, fiul lui Simon din neamul Baksa, enumărând serviciile făcute de acesta, amintește de două acțiuni contra lui Dărman la care magistrul Gheorghe a participat direct: “Pe urmă, când ne-am dus la Dărman, în chip pașnic, pentru o întâlnire, și când acesta a luat în prinsoare pe niște baroni ai noștri, numitul magistru Gheorghe ne-a slujit cu credință și ne-a adus prins pe unul dintre tovarășii aceluia Dărman. Afară de aceasta, când am trimis, împreună cu cumanii, pe oamenii noștri credincioși din Transilvania împotriva lui Dărman și a bulgarilor, făcându-l pe magistrul Gheorghe căpitanul acelei oștiri, numitul magistru Gheorghe a adus și acolo slujbe mulțumitoare potrivite cinstei maiestății regale.”³⁴

Din fragmentul citat rezultă că au existat două intervenții ungare împotriva lui Dărman. În prima, regele Ladislau IV a încercat să ajungă la o înțelegere cu Dărman și s-a dus în persoană la o întâlnire cu acesta. Acțiunea s-a soldat însă cu luarea în captivitate de către boierul bulgar a mai multor baroni. Din text pare să rezulte o confruntare militară, chiar dacă de mică amploare, încheiată cu înfrângerea ungurilor. Mențiunarea capturării de către magistrul Gheorghe a unuia dintre tovarășii lui Dărman pare să ascundă o înfrângere a ungurilor. În al doilea rând, avem de-a face cu o expediție ungară de oarecare proporții, la care au participat cumanii și o oaste din Transilvania. Nici acum nu este menționată o victorie ungară, ceea ce înseamnă că nici de această dată expediția nu s-a soldat cu un succes.

³⁴ Ceterum, <cum> ad Dormanum ad colloquium sub spe pacis accessissemus, ubi quosdam barones nostros captivavit, idem magister Georgius nobis fidelissima obsequia ibi exercuit et impedit, et unum de sociis Dormanii eiusdem captum adduxit. Insuper, cum nostros homines fideles Transilvanos, unacum Comanis nostris, contra Dormanum et Bulgaros misyssemus, magistrum Georgium exercitus capitaneum preficientes, idem magister Georgius, loco in eodem grata obsequia exercuit et condigna honori regie maiestatis. (DRH, D, I, p. 31.)

Au existat, aşadar, două tentative ungare de a recupera Braničevo și Kučevo. Stabilirea datei la care ele au avut loc este dificilă. În sirul slujbelor militare îndeplinite de donatar, acțiunile contra lui Dărman sunt menționate ultimele, ceea ce înseamnă că ele s-au petrecut cel mai apropiat de momentul redactării diplomei. Imediat înaintea celor două acțiuni împotriva lui Dărman sunt menționate, în ordinea (cronologică) folosită de document: expediția în Cehia, expediția contra lui Litovoi la sud de Carpați și expediția regală contra cumanilor păgâni. Amintita expediție în Cehia trebuie plasată cândva în cursul războiului ungaro-ceh din 1276–1278, iar expediția regală împotriva cumanilor se referă la campania încheiată cu lupta de la lacul Hód (1282).

Nu este exclus ca prima tentativă de recuperare, cea în care regele a încercat, fără succes, să ajungă la o înțelegere cu Dărman, să fi avut loc totuși ceva mai înainte, în 1279, când am văzut că la frontierele balcanice ale regatului s-au petrecut anumite evenimente, inclusiv numirea unui ban de Kučevo (și, putem bănui, și a unuia de Braničevo). Nu este ieșit din comun – deși astfel de cazuri sunt puține – ca scribul unei diplome regale să încalce principiul redării cronologice a evenimentelor și să recurgă la criteriul teritorial atunci când e vorba de consemnarea unor evenimente. Am văzut că în octombrie–noiembrie 1279 regele și principalii săi dregători s-au aflat în sudul Banatului actual, desigur în legătură cu evenimentele de la frontierele balcanice.

Credem însă că încercarea regelui Ladislau IV de a ajunge la o înțelegere cu Dărman nu a avut loc în 1279, ci în 1284. Regele s-a deplasat la Dunăre pentru a doua oară în primăvara anului 1284. A poposit tot la Érdsomlyó, unde la 3 și 4 mai 1284 a emis niște diplome³⁵. Această deplasare bănuim că a avut ca scop rezolvarea problemei ținuturilor Braničevo și Kučevo. Atunci Ladislau IV și-a putut propune să-l întâlnească pe Dărman. Probabil regele voia o reglementare pașnică a conflictului cu stăpânitorii din Braničevo și Kučevo. El spune să s-a dus la Dărman “în chip pașnic, pentru o întâlnire” (*ad colloquium sub spe pacis*). În contextul complicatei situații interne din țară, unde problema cumană tindea să se agraveze, și al dezvoltărilor de la Dunărea de Jos, unde puterea lui Nogai se afirma tot mai mult, este de presupus că Ladislau IV era interesat să aibă raporturi bune cu stăpânitorii din fostul Braničevo și fostul Kučevo ungar. Acest lucru nu a fost însă posibil, întrucât boierii bulgari făceau politica protectorilor lor tătari și erau ostili oricărei colaborări cu Ungaria.

Așadar, credem că primăvara anului 1284 (sfârșitul lui aprilie – începutul lui mai) a fost momentul în care a avut loc prima confruntare între unguri și bulgarii lui Dărman și Kudelin de care vorbește diploma din 8 ianuarie 1285. Intenția – la prima vedere pașnică – a lui Ladislau IV de a-l întâlni pe Dărman s-a încheiat cu o luptă, ce e drept, de mică amploare.

³⁵ 3 mai 1284: RA, II/2–3, nr. 3305, p. 335 (“Datum in Sumulu”). 4 mai 1284: HO, VII, p. 184–185 (“Datum in Erdsumluwa”). Vezi și diploma din 13 mai 1284, emisă de judele curții: “Datum in Erd Sumluwa” (cf. Gy. Györfy, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, III, Budapest, 1987, p. 493).

Opțiunea pentru 1284, în loc de 1279, elimină și orice suspiciune în privința modului în care documentul în favoarea magistrului Gheorghe însără evenimentele în cursul cărora s-a afirmat acest personaj.

A urmat, după un oarecare timp, o acțiune militară ungără împotriva lui Dărman, la care au participat cumanii și transilvănenii, oastea ungără fiind condusă de magistrul Gheorghe. Si această expediție s-a încheiat fără succes. Această a doua expediție s-a produs, obligatoriu, tot în anul 1284³⁶.

Concluzii

Din această trecere în revistă a evenimentelor petrecute la frontierele sud-estice ale regatului Ungariei, rezultă că în 1279 și apoi în 1284 ungurii au încercat să recucerească ținuturile Braničevo și Kučevo, pierdute în 1273, situate la sudul Dunării, în regiunea Portilor de Fier, și să restabililească vechile raporturi de suzeranitate-vasalitate existente între regele ungar și voievodul Litovoi de la sud de Carpați. Acțiunile ungare împotriva lui Dărman și Kudelin s-au soldat cu înfrângeri, dar expediția împotriva voievodului Litovoi a fost încununată de succes. Acestea au fost, de fapt, între ultimele intervenții ungare în sud-estul Europei în secolul al XIII-lea. Ele nu au avut însă nimic din caracterul masiv al expedițiilor regale împotriva Bulgariei sau al altor țări din sud-estul Europei organizate în vremea lui Bela IV și a lui Ștefan V.

Ca o caracteristică generală, anii de domnie a regelui Ladislau IV (1272–1290) au însemnat un recul în ce privește puterea ungără în spațiul balcano-carpatic. Ungaria a pierdut teren în fața statelor de aici și mai cu seamă în fața factorului de putere pe care îl reprezenta formațiunea mongolă de la Dunărea de Jos, în frunte cu Nogai. Noul raport de forțe s-a tradus și în pierderea de către Ungaria a unor teritorii. Prăbușirea puterii ungare în spațiul balcano-carpatic și pierderea de către Ungaria a condiției de putere regională se vor produce chiar în anul care a urmat morții lui Ladislau IV.

Prima lovitură din partea mongolilor a survenit în 1285, când a avut loc ceea ce în istoriografia ungără este numită de regulă “a doua invazie tătară”³⁷. Campania tătară în Ungaria și Transilvania din anul 1285 a fost condusă de Telebugha, nepotul hanului Tuda Mönke, și de Nogai, emirul de la Dunărea de Jos. Atacul mongol nu s-a limitat la regatul Ungariei, ci s-a desfășurat pe un front mai întins. Operațiunile au început cu atacarea Sandomirului polon, la sfârșitul lui 1284, iar în

³⁶ După Vladimir Čorović, ungurii au trimis oastea împotriva celor doi boieri la începutul anului 1285 (Vladimir Čorović, *Istoriya Srba*, Beograd, 1993, p. 167). În privința fixării în timp a conflictelor dintre regele Ladislau IV și cei doi boieri bulgari, Petăr Nikov optează pentru 1282–1284 (P. Nikov, *Istoriya na vidinskoto knjažestva*, p. 40).

³⁷ Pentru invazia tătară din 1285 în regatul Ungariei, György Székely, *Egy elseleddet rettegés: A második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben*, în “Századok”, 122, 1988, 1–2, p. 52–88, care face și o incursiune istoriografică în legătură cu acest moment. De asemenea, P. Iambor, *Atacurile cumano-tătare asupra Transilvaniei în a doua jumătate a veacului al XIII-lea*, în “Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, XVII, 1974, p. 215–219; Ş. Papacostea, *op.cit.*, p. 123–124.

prima jumătate a anului 1285, cvasisimultan cu incursiunea în Ungaria, tătarii au acționat și la sudul Dunării. Nogai a condus atunci o campanie împotriva Bulgariei, transformându-l pe țarul de origine cumană Gheorghe I Terter (1280–1291) în vasalul său. Apoi mongolii s-au îndreptat împotriva Bizanțului. A existat în 1284–1285 o acțiune mongolă coordonată și concentrată pe un front larg. Nogai a acționat atunci, militar și politic, asupra tuturor vecinilor, din vest și nord-vest, ca și din sud³⁸.

Momentul 1285 a însemnat mai mult o afirmare a interesului mongol pentru spațiul carpato-balcanic. Peste câțiva ani, în 1291–1292, se va produce însă o modificare importantă în raportul de forțe în sud-estul Europei³⁹. Atunci, cu ocazia unui conflict izbucnit în nord-vestul Peninsulei Balcanice între, pe de o parte, Stefan Dragutin, stăpânitorul Mačvei – ajuns în această poziție în urma donației făcute de socrul său, regele Ladislau IV, în 1284 –, ajutat de regele sârb Stefan Uroș II Milutin, iar pe de altă parte stăpânitorii din Braničevo, Dărman și Kudelin, sprijiniți de Šišman, conducătorul principatului de Vidin, mongolii lui Nogai au intervenit în favoarea ultimilor. Nogai a organizat o expediție militară de anvergură de-a lungul Dunării de Jos, comparabilă prin consecințe cu marea invazie desfășurată cu cinci decenii înainte. Expediția lui Nogai s-a soldat cu ocuparea de la regatul Ungariei a banatului de Severin până la Porțile de Fier și cu instaurarea unui control mongol ferm în regiune. Imperiul mongol de la Dunărea de Jos al lui Nogai și-a extins astfel aria de dominație și a ajuns să controleze, direct sau indirect, toate țările și teritoriile din spațiul balcano-carpatic.

Ungaria a pierdut atunci ultimele teritorii pe care le mai deținea la sud de Carpați, Dunăre și Sava: cea mai mare parte a banatului de Severin a fost ocupată de mongoli, iar Mačva, care formal rămăsese un teritoriu ungar, a ieșit complet din componența regatului și, treptat, a devenit un teritoriu al statului sârb. Banatul unguresc de Severin a dispărut ca entitate teritorială. Mongolii lui Nogai au împins hotarul cu regatul Ungariei de pe Oltul inferior la Porțile de Fier. Ungaria a înregistrat un recul teritorial și politic major. Practic, regatul ungar a revenit la frontierele pe care le-a avut în primii ani ai secolului al XIII-lea, înainte de lansarea politiciei sale sud-estice, sub regele Emeric (1196–1204). Practic, în 1291 s-a încheiat un capitol din istoria sud-estului european, în care Ungaria a fost factor de putere, determinând sau influențând destinul țărilor și popoarelor din regiune.

³⁸ Pentru desfășurările din 1284–1285 în extremitatea vestică a spațiului controlat de mongoli și în țările vecine, Bertold Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*, 2., erweiterte Auflage, Wiesbaden, 1965, p. 66–68.

³⁹ Pentru evenimentele petrecute la Dunărea de Jos în 1291–1292, îndeosebi Aurel Decei, *La Horde d'Or et les pays roumains aux XIIIe et XIVe siècles selon les historiens arabes contemporains*, în *Romano-arabica*, II, București, 1976, p. 61–63; Ș. Papacostea, *op.cit.*, p. 125.

ACTIONS UNDERTAKEN BY THE HUNGARIAN KINGDOM FOR TERRITORIAL RECOVERY AT THE LOWER DANUBE (1279–1284)

Abstract

The attempt by the Hungarian Kingdom to recover two territories south of the Danube, in the Iron Gates region, namely Braničevo and Kučevo, is presented. Under Hungarian rule between 1255 and 1273, the two territories had been subsequently lost in 1273 to the Bulgarian boyars Dărman and Kudelin, who had turned them into an autonomous political entity. The Hungarians made two attempts at recovery: in 1279, when King Ladislas IV went in person to the Danubian borders of the kingdom to this very purpose, and in 1284, when two expeditions were organized against Dărman, the king taking part in the first. The attempts of 1279 and 1284 failed, as the Hungarians were unable to recover the two territories.

In 1279, a Hungarian intervention to the north of the Lower Danube was organized, with the object of repressing the revolt of voivode Litovoi. The expedition, led by Magister George *de genere* Baksa, led to the reestablishment of the old suzerainty-vassalage relations between the Hungarian king and the Romanian voivode.

As a matter of fact, these were to be the last Hungarian interventions in South-Eastern Europe in the thirteenth century. In the years to follow, the Hungarian power at the Lower Danube would be in steady decline, concurrently with the rise in influence of the Mongol formation at the mouth of the Danube, led by Noghay. A radical change in the power balance would occur in 1291–1292, with Noghay, after a massive expedition, taking control of the Danube line until the Iron Gates.

“DOMINUS QUARTAE PARTIS ET DIMIDIAE TOTIUS IMPERII ROMANIAE”. CRUCIADA A PATRA ȘI NOUA TITULATURĂ A DOGILOR ÎN REPREZENTAREA CRONISTICII VENEȚIENE

ŞERBAN MARIN

Cruciada a patra a însemnat pentru Veneția oportunitatea de a se impune ca factorul cel mai însemnat, politic și economic, în spațiul fost bizantin. Noul imperiu rezultat în urma evenimentelor din 1203-1204 a fost cel mai adesea considerat ca o creație venețiană, ca un stat-marionetă în mâinile comercianților din laguna venețiană. Această incontestabilă domnație venețiană în regiune nu s-a limitat însă la aspectul practic, ci a atins și pe cel teoretic, manifestat prin noua titulatură adoptată de dogi, cea de *Dominus quartae partis et dimidie totius Imperii Romaniae*, atașată celei de *Dux Venetiarum, Dalmatiae Croatiaeque*. Măgulirea orgoliului venețian se vedea astfel satisfăcută și pe acest plan. Într-adevăr, în noua conjunctură, “*Constantinople est devenue une seconde Venise*”¹.

Noua titulatură se poate înscrie alături de alte două elemente menite să demonstreze superioritatea venețiană, anume: crearea instituției de *podestà* pentru reprezentantul venețian la Constantinopol² și alegerea unui cleric venețian în funcția de patriarh latin³. Cronistica venețiană, concepută la secole distanță față de evenimente, va mai adăuga alte două episoade care să sublinieze o dată în plus

¹ Freddy Thirieth, *Histoire de Venise*, Paris, 1952, p. 45. Aprecierea Constantinopolului latin ca “une autre Venise” sau “la Nuova Venezia”, și la Nicolae Iorga, *France de Constantinople et de Morée*, București, 1935, p. 23 sau Donald M. Nicol, *La quarta Crociata, în Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, vol. II: *L'età del comune* (ed. Giorgio Cracco și Gherardo Ortalli), Roma, 1995, p. 155-181 (180), în timp ce Denis A. Zakythinos, *La conquête de Constantinople en 1204, Venise et le partage de l'Empire byzantin*, în *Venezia dalla Prima crociata alla Conquista di Costantinopoli del 1204*, Florența, 1965, p. 139-155 (152) duce mai departe ideea, vorbind de “une «Grande idées vénitienne» în legătură cu acest aspect.

² Roberto Cessi, *L'eredità di Enrico Dandolo*, în “Archivio Veneto”, seria a V-a, 67, 1960, p. 1-25 (14-25); Robert Lee Wolff, *A New Document from the Period of the Latin Empire of Constantinople: The Oath of the Venetian Podestà*, în “Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire Orientales et Slaves”, 12 [= *Mélanges Grégoire*], 4, 1953, p. 539-573 [= Idem, *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Londra, 1976, studiul VII].

³ Louis de Mas Latrie, *Les Patriarches Latins de Constantinople*, în “Revue de l’Orient Latin”, 3, 1895, p. 433-456; Aurelio Palmieri, *I vicari patriarchali di Costantinopoli*, în “Il Bessarione”, seria a II-a, 7, 1904, p. 41-48; Leo Santifaller, *Beiträge zur Geschichte des Lateinischen Patriarchats von Konstantinopel (1204-1261) nach den venezianischen Urkunden*, Weimar, 1938; R.L. Wolff, *The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261*, în “Traditio”, 6, 1948, p. 33-60; Idem, *Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261*, în “Dumbarton Oaks Papers”, 8, 1954, p. 227-303; Giorgio Fedalto, *Il patriarcato latino di Costantinopoli (1204-1261)*, în “Studia Patavina. Rivista di scienze religiose”, 18, 1971, 2, p. 390-457; Șerban Marin, *The First Venetian on the Patriarchal Throne of Constantinople. The Representation of Tommaso Morosini in the Venetian Chronicles*, în “Quaderni della Casa Romena di Vcnzia”, 2, 2003, p. 49-90.

completa dominație și postura de *arbiter desăvârșit* a Veneției în noua formațiune statală: presupusa candidatură a dogelui Enrico Dandolo (1192-1205) pentru funcția de împărat și ulterioara sa recuzare⁴ și, ca eveniment ulterior, propunerea dogelui Pietro Ziani (1205-1229) de strămutare a instituțiilor venețiene la Constantinopol, soldată de asemenea fără succes⁵.

Între toate acestea, principalul element care să ilustreze noua glorie dobândită de venețieni în urma evenimentelor este reprezentat de titulatura de *dominus*. Importanța sa a determinat tradiția venețiană să se implice în analize cantitative în ce privește stăpânirea asupra României, precum comentariul făcut de Fortunato Olmo, abate la San Giorgio Maggiore: “*Era dunque il Doge di Venezia Imperatore, né può negarsi, et perché Romania nel greco rilieva nel latino Roma Nuova, era dunque il Doge Imperatore romano, perciò che doppò che, da Costantino fu trasferito l'imperio da Roma vecchia a Costantinopoli, fu da lui istesso questa città detta con altro nome Roma nuova [...]*”⁶, ca urmare, “[...] essendosi assegnata la sola quarta parte all'Imperatore, e al Doge una e mezza, era dunque più imperatore il Doge di Venezia che l'Imperatore Balduino istesso [...]”⁷.

Absentă în scările narative contemporane (cronicile franceze, scrierea lui Nicetas Choniates, corespondența papală), ea nu a constituit nici pentru istoriografia modernă un caz demn de a fi studiat. În general, literatura de specialitate a Cruciapei a patra sau a istoriei Imperiului latin de Constantinopol, ca și lucrările de istorie generală a Veneției sau a Bizanțului o ignoră sau, în cazul cel mai fericit, nu fac decât să o consemneze⁸, fără a se implica în vreo dezbatere

⁴ Ş. Marin, *The Venetian 'Empire' in the East. The Imperial Elections in Constantinople on 1204 in the Representation of the Venetian Chronicles*, în “Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia”, 5, 2003, p. 185-245.

⁵ Ş. Marin, *Comunitatea venețiană – între civitas și imperium. Un proiect de transfer al capitalei de la Veneția la Constantinopol, în conformitate cu cronică lui Daniele Barbaro*, în “SMIM”, 20, 2002, p. 139-159 [versiune în limba engleză, Idem, *The Venetian Community – between civitas and imperium. A Project of the Capital's Transfer from Venice to Constantinople, according to the Chronicle of Daniele Barbaro*, în “European Review of History”, 10, 2003, 1, p. 81-102].

⁶ Archivio di Stato di Venezia, *Miscellanea di carte non appartenenti a nessun archivio*, B. 9, p. 12, apud Antonio Carile, *La Partitio terrarum Imperii Romanie del 1204 nella tradizione storica dei veneziani*, în “Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici”, serie nouă, 2-3, 1965-1966, p. 125-183 (177).

⁷ *Ibidem*.

⁸ Căteva exemple: S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, ediția a doua, vol. II, Veneția, 1912 [1853-1861], p. 184-185; Ludwig Streit, *Venezia e la quarta crociata*, în “Archivio Veneto”, 16, 1878, 1, p. 46-94 și 16, 1878, 2, p. 239-271 (265) [titlul original, *Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzuges gegen Konstantinopel*, Anklam, 1877]; H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, Gotha, 1905, vol. I, p. 489; William Miller, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Londra, 1908, p. 30; Charles Diehl, *Une république patricienne. Venise*, Paris, 1915, p. 52; John Knight Fotheringham, *Marco Sanudo, the Conqueror of the Archipelago*, Oxford, 1915, p. 52, 55; A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire. 324-1453*, vol. II, Madison, Milwaukee-Londra, 1952 [1917-1925], p. 463; N. Iorga, *op. cit.*, p. 23; Eugenio Musatti, *Storia di Venezia*, ediția a treia, vol. I, Milano, 1936, p. 108-109; Ch. Diehl și Lysimaque Oeconomos, în *Histoire du Moyen Age*, vol. IX, partea 1: *L'Europe Orientale de 1081 à 1453* (autori Ch. Dichl, L. Oeconomos, Rodolphe Guilland, René Grousset), Paris, 1945, p. 136-137; R.L. Wolff, *Romania: the Latin Empire of Constantinople*, în “Speculum”, 23, 1948, p. 1-34 (1, nota 3 și p. 8) [= Idem, *Studies in the Latin*

(decât cel mult menționarea faptului că titulatura și-a făcut apariția abia ulterior înceșterii din viață a lui Enrico Dandolo, fiind adoptată de primul *podesță* venețian la Constantinopol – Marino Zeno, iar mai apoi de dogele Pietro Ziani⁹). O excepție o constituie studiul lui Vittorio Lazzarini dedicat titulaturii dogilor venețieni, care se implică și într-un istoric al evoluției titulaturii pe care o analizăm¹⁰. De

---

Empire of Constantinople, Londra, 1976, studiul II]; Jean Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris, 1949, p. 63; George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (trad. Joan Hussey), New Brunswick, New Jersey 1969 [1952], p. 424; Andrea da Mosto, *I Dogi di Venezia nella vita pubblica e privata*, Milano, 1960, p. 74; *Venice*, în *Encyclopaedia Britannica*, vol. 23, Chicago-Londra-Toronto-Geneva-Sydney, 1964, s.v., p. 65; Hans Eberhard Mayer, *The Crusades* (trad. John Gillingham), Oxford, 1988 [1965], p. 204; D.A. Zakythinos, *op. cit.*, p. 148; A. Carile, *La partitio terrarum imperii Romanie del 1204 nella tradizione storica dei veneziani*, p. 179; Francesco Cognasso, *Storia delle crociate*, [Milano,] 1967, p. 744; Giorgio Cracco, *Società e Stato nel medioevo veneziano (secoli XII-XIV)*, Florența, 1967, p. 57; Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, vol. 1: *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia, 1976, p. 19; Donald E. Queller, *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople. 1201-1204*, [Leicester,] 1978, p. 150; A. Carile, *La cancelleria sovrana dell'impero latino di Costantinopoli (1204-1261)*, în "Studi Veneziani", serie nouă, 2, 1978, p. 37-73 (42); G. Cracco, *Un "altro mondo". Venezia nel medioevo. Dal secolo XI al secolo XIV*, Torino, 1986, p. 61, 62; Mario Gallina, *Potere e società a Bisanzio. Dalla fondazione di Costantinopoli al 1204*, Torino, 1995, p. 322; Nicholas A. Cooke, *The Sack of Constantinople*, 2000 (menționează doar că "Dandolo demanded for Venice «one half and one quarter of the Roman Empire» as its share of conquered lands", fără a mai preciza dacă este vorba de o titulatură aparte); material nesemnat, *Innocenzo III – 4a crociata – Il piccolo Federico II*; material nesemnat, *I dogi di Venezia (3)*; Michele Ducas Puglia, *Venezia e le Crociate (parte seconda)*.

⁹ Este vorba de autorii care s-au bazat strict pe documentele de cancelarie, vezi W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge* [ed. Furcy Raynaud], Amsterdam, 1983 [1885-1886], vol. I, p. 287; Camillo Manfroni, *Storia della marina italiana dalle invasioni barbariche al trattato di Ninfeo (anni di C. 400-1261)*, Livorno, 1899, p. 341 (care eronat îl numește pe acesta din urmă ca Ranieri Zeno); J.K. Fotheringham, *Genoa and the Fourth Crusade*, în "The English Historical Review", 25, 1910, p. 26-57 (48); Louis Halphen, *L'essor de l'Europe (XIth-XIIIth siècles)*, ediția a doua, Paris, 1941 [1932], p. 288; R.L. Wolff, *A New Document*, p. 544; Fr. Thiriet, *La Romania vénitienne au moyen age. Le développement de l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIth-XVth siècles)*, Paris, 1959, p. 79-81; R.L. Wolff, *The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261*, în *A History of the Crusades* (ed. Kenneth M. Setton), vol. II: *The Later Crusades 1189-1311* (ed. R.L. Wolff și Henry W. Hazard), Philadelphia, 1962, p. 187-233 (193); A. Carile, *Partitio Terrarum Imperii Romanie*, în "Studi Veneziani", 7, 1965, p. 125-305 (166-167); D.A. Zakythinos, *op. cit.*, p. 150; D.M. Nicol, *The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261*, în *The Cambridge Medieval History*, vol. IV: *The Byzantine Empire*, partea 1: *Byzantium and its Neighbours* (ed. J.M. Hussey), Cambridge, 1966, p. 275-330 (293-294); A. Carile, *Per una storia dell'Impero Latino di Costantinopoli (1204-1261)*, ediția a doua, Bologna, 1978, p. 228; Idem, *La cancelleria sovrana dell'impero latino di Costantinopoli*, p. 42; John Julius Norwich, *A History of Venice*, Londra, 1982, p. 147; D.M. Nicol, *Venezia e Bisanzio*, Milano, 1990 [1988], p. 204; David Jacoby, *The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): the Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance*, în "Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", 43, 1993, p. 141-201 (147-148); Giorgio Ravegnani, *La România veneziana*, în *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, vol. II, p. 183-231 (203-204); D.M. Nicol, *Byzantium, Venice and the Fourth Crusade ("and he [n.n. Marino Zeno] adopted the title of Podesță and Dominator or Lord of one quarter and one eighth of the whole Empire of Romania.")*.

¹⁰ Vittorio Lazzarini, *I titoli dei dogi di Venezia*, în "Nuovo Archivio Veneto", serie nouă, 2, 1903, p. 271-311 (special 295-308).

asemenea, Roberto Cessi¹¹ și Silvano Borsari¹² se implică în abordări de ordin juridic ale titulaturii. În privința lui Antonio Carile, acesta acordă credit deplin opiniilor exprimate de V. Lazzarini¹³. Într-adevăr, necesitatea operării unei separații între acordarea unei titulaturi *dogelui* Enrico Dandolo și, respectiv *persoanei* Enrico Dandolo este binevenită. De asemenea, situația *cetătenilor* venețieni în cadrul unui imperiu bazat pe structuri *feudale* conduce la ceea ce S. Borsari consideră ca o “*l'ibridità della situazione*”¹⁴. Toate acestea nu reprezintă însă obiectul studiului de față. Acesta din urmă investighează modalitatea în care noua titulatură a fost reprezentată în cronistica venețiană, elaborată la distanță de secole față de evenimentelor Cruciaiei a patra și ale începuturilor Imperiului latin de Constantinopol.

Este de remarcat și eventuala “concurență” la care titulatura de *dominus* a fost supusă din partea alteia, anume cea de “despot”, de asemenea dobândită de dogele Enrico Dandolo în cadrul același context. Câteva lucrări moderne expun cele două achiziții de titulaturi în mod separat¹⁵, având în vedere – se pare – încadrarea acestei măsuri în tendința generală a cuceritorilor Constantinopolului de a adopta titulaturi și demnități bizantine¹⁶.

Sursa la care se face apel pentru primirea titlului de “despot” de către doge o reprezintă o scriere târzie față de eveniment, anume *Chronike Syngraphè* a lui Georgios Akropolites (elaborată în jur de 1270, în condițiile în care autorul se născuse la 13 ani după instaurarea Imperiului latin de Constantinopol)¹⁷. Aceeași sursă însă este și cea care amintește și de acel “sfert și jumătate de sfert” (“*το τεταρτον και του τεταρτου το ημισυν*”) din Romania care urmau să fie stăpânite de către doge¹⁸. Dat fiind că referința se face în chiar același context, pare

¹¹ Roberto Cessi, *Storia di Venezia*, vol. II: *Dalle origini del ducato alla IV crociata*, Venetia, [1958], p. 465-467; Idem, *L'eredità di Enrico Dandolo*, p. 14-25; Idem, *Storia della Repubblica di Venezia*, Florența, 1981, p. 194-195, 199-201.

¹² Silvano Borsari, *Studi sulle colonie veneziane in Romania nel XIII secolo*, Napoli, 1966, p. 17-21.

¹³ A. Carile, *Partitio terrarum imperii Romanie*, p. 167; Idem, *La Partitio terrarum Imperii Romanie del 1204 nella tradizione storica dei Veneziani*, p. 179.

¹⁴ S. Borsari, *op. cit.*, p. 20.

¹⁵ Ch. Diehl, *op. cit.*, p. 52; Ch. Diehl și L. Oeconomos, *op. cit.*, p. 136, respectiv p. 136-137; J. Longnon, *op. cit.*, p. 63; R.L. Wolff, *A New Document*, p. 543, respectiv p. 544; F. Thiriet, *op. cit.*, p. 76, respectiv p. 78; D.A. Zakythinos, *op. cit.*, p. 152, respectiv p. 148; A. Carile, *Partitio terrarum Imperii Romanie*, p. 166, respectiv p. 166-167; K.M. Setton, *op. cit.*, p. 18-19, respectiv p. 19; G. Ravegnani, *op. cit.*, p. 203, respectiv p. 203-204. Pe de altă parte, unele lucrări rețin exclusiv adoptarea titulaturii de “despot”, Louis Bréhier, *L'Eglise et l'Orient au moyen age. Les Croisades*, ediția a șasea, Paris, 1928, p. 169 (cu precizarea “*très probablement*”); D. M. Nicol, *La Quarta Crociata*, p. 179.

¹⁶ Pentru titulaturile bizantine ale cruciajilor non-veneteeni, A. Carile, *Per una storia dell'impero latino*, p. 217 (tabul VIII); Peter Lock, *The Latin emperors as heirs to Byzantium*, in *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries. Papers from the Twenty-Sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. Andrew, March 1992* (ed. Paul Magdalino), Aldershot-Brookfield, Vermont, 1994, p. 295-304 (298-299). În privința lui J. Longnon, *op. cit.*, p. 63, acesta reține doar titulatura de *protovestiaros* acordată lui Conon de Béthune, arătând în continuare că celelalte demnități conferite de Balduin I erau “*plus conformes aux usages d'Occident*”.

¹⁷ *Georgii Acropolitae Annales* (ed. Immanuel Bekker), Bonn, 1836, p. 15.

¹⁸ *Ibidem*.

mai potrivit să se aprecieze că titulatura de “despot” figurează mai degrabă ca sinonim sau chiar corespondent bizantin pentru cea de *dominus*, prin urmare nu este vorba de nici un fel de “concurență” între cei doi termeni. Cele două titulaturi nu trebuie considerate *ad litteram*, ele având mai degrabă semnificația generică de “stăpân”, cu atât mai mult cu cât “despot” din textul cronicarului bizantin are funcție adjetivală: “δεσποτικος αξιωματος”¹⁹. Un argument în sprijinul acestei asemănări, anume cea a relativizării termenului de “despot”²⁰, este reprezentat de preluarea acestei denumiri de către însuși noul împărat, contele Balduin I de Flandra, în primele acte ale cancelariei imperiului proaspăt creat: “Βαλδουίνος δεσποτης”²¹. Faptul nu este singular, titlul de “despot” figurând și pe sigilii imperiale anterioare (din timpul lui Alexios III, 1195-1203) sau ulterioare (sub Henric I – 1206-1216, Robert de Courtenay – 1221-1228, Balduin II – 1228-1261 și chiar din vremea lui Mihail VIII Paleolog – 1261-1282) domniei lui Balduin I pe tronul constantinopolitan, astfel încât semnificația sa absolută, de demnitate bizantină (creată în timpul lui Manuel I Comnen)²² se relativizase²³. De altfel, R. Guillard a indicat, chiar dacă indirect, separația dintre titlul nobiliar de “despot” și semnificația de “stăpân” desemnând pe împărat²⁴. De asemenea, o eventuală achiziție a titlului de “despot” independent de cel de *dominus* ar fi însemnat o oportunitate pentru Enrico Dandolo sau pentru succesorii săi să îl utilizeze și cu alte ocazii. Or, titulatura de “despot” nu figurează în nici unul din documentele ulterioare ale dogilor venețieni.

În sprijinul acestei relativizări a titlului de “despot”, facem trimitere și la un element din perimentrul cronistic venețian, anume la cronica lui Martino da Canal, redactată între 1267 și 1275. Aceasta avansează următoarea versiune: “Et a monseignor li dus en fu doné la carte part et la moitié de l'autre cartier de trestot

¹⁹ Același Akropolites folosește și verbul δεσποτεῖν, *ibidem*, p. 75.

²⁰ Pentru titulatura de “despot” semnificând cel mai înalt rang în cadrul ierarhiei bizantine și disputele din jurul originilor sale, Louis Bréhier, *Les Institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1949, *passim*; G. Ostrogorsky, Urum-Despotes. *Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz*, în “Byzantinische Zeitschrift”, 44, 1951, p. 448-460; R. Guillard, *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Le despote, o δεσποτης*, în “Revue des études byzantines”, 17, 1959, p. 52-89; B. Ferjančić, *Despoti u Vinčatiji i južnoslovenskim zemljama*, Belgrad, 1960; Stelian Brezeanu, *Din nou asupra începeturilor instituției de despot*, în “Analele Universității București. Istorie”, 21, 1972, 1, p. 21-32; A. Failler, *Les insignes et la signature du despote*, în “Revue des études byzantines”, 40, 1982, p. 171-186; *Despotes*, în *The Oxford Dictionary of Byzantium* (ed. A. P. Kazhdan et alii), Oxford, 1991, s.v.

²¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 35; J. Longnon, *op. cit.*, p. 52; A. Carile, *La cancelleria sovrana dell'impero latino*, p. 56; F. Cognasso, *op. cit.*, p. 742 și în special Benjamin Hendrickx, *Les institutions de l'empire latin de Constantinople (1204-1261): le pouvoir impérial (l'empereur, les régents, l'impératrice)*, în “Byzantina”, 6, 1974, p. 87-154 (130-131).

²² R. Guillard, *op. cit.*, p. 53-54; S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 21-22. Vezi *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis Gestarum* (ed. Augustus Meineke), Bonn, 1836, p. 215, pentru învestirea prințului maghiar Bela (viitorul rege Bela III, 1172-1196) cu titlul despotului de către Manuel I.

²³ Vezi G. Schlumberger, F. Chalandon și A. Blanchet, *Sigillographie de l'Orient latin*, Paris, 1943, p. 165-169, nr. 1-8; p. 170-172, nr. 11-16; G. Zacos și A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, vol. I, partea 1, Bascl, 1972, p. 98-100, nr. 109-110; p. 111-113, nr. 120-121 bis.

²⁴ R. Guillard, *op. cit.*, p. 54.

l'empire de Costantinople; [...]”²⁵. La o primă analiză, se pare că autorul a omis titulatura ca atare. Însă fraza următoare reia evenimentul, însotit de următoarea explicație: “et fu apelé sire de sa partie [...]”²⁶. Termenul utilizat, “sire”, vine încă o dată să întărească demonstrația pe care am propus-o, în aceeași notă și cu aceeași semnificație generală (cea de “stăpân”) ca și acel “δεσποτες” utilizat de Akropolites.

În concluzie, titlul de “despot” nu mai reprezinta la momentul respectiv neapărat o demnitate aparte, iar sinonimia lui cu cel de *dominus* este astfel îndrituită²⁷.

În privința unor titulaturi bizantine acordate lui Enrico Dandolo, este de remarcat numai cel de *protosevastos*, anterior cruciadei, prezent în repetate rânduri pe parcursul privilegiului lui Alexios III (1195-1203)²⁸, uneori chiar înaintea celui de doge al Veneției²⁹.

Se pare astfel că Georgios Akropolites avea cunoștință de titulatura dogală de *dominus* (în varianta bizantinizată de “despot”) din documentele de cancelarie și că i-a fixat originea, în contextul evenimentelor imediat ulterioare celei de a doua căderi a Constantinopolului, la 1204. Singularitatea lui Akropolites în perimetru istoriografiei bizantine în privința utilizării noii titulaturi venețiene se poate explica prin aceea că este singurul autor bizantin direct contemporan cu perioada în care respectiva titulatură era utilizată, adică înainte de 1261. În fond, titlul de “despot” va fi utilizat și de împărații de Niceea, de această dată la adresa *podestà*-ului venețian³⁰.

Întrucât Akropolites însuși îl desemnează direct pe dogele Enrico Dandolo ca stăpân a “un sfert și jumătate de sfert” din imperiu, se poate emite posibilitatea ca o parte a scrierilor venețiene să fi avut ca sursă de inspirație pentru aceasta chiar pe Akropolites, în special în condițiile în care cronicarul bizantin a influențat scrierile venețiene și cu alte ocazii. Influența autorului bizantin este vizibilă nu numai în privința anumitor scrieri aparținând cronisticii venețiene generale, ci și în cele care abordează strict evenimentele Cruciatei a patra. Ne referim aici la Paolo

²⁵ Martin da Canal, *Les estoires de Venise. Cronaca veneziana in lingua francese dalle origini al 1275* (ed. Alberto Limentani), Florența, 1972 [în continuare, Canal], p. 60.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 45 merge și mai departe, optând pentru sinonimia dintre titlurile de “despot” și “împărat”.

²⁸ *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante* (ed. G. L. Fr. Tafel și G. M. Thomas), Amsterdam, 1964 [în continuare, Tafel-Thomas], documentul LXXXV (“Privilegium Alexii III Imperatoris Constantinopolitani, concessum inclito domino Henrico Dandulo Duci”), datat noiembrie 1199, vol. I, p. 246-280 (249, 250, 256).

²⁹ Tafel-Thomas, *ibidem*, vol. I, p. 255-256, 256, 274. Titlul de *protosevastos* acordat de împărații bizatini dogilor venețieni devenise deja o obișnuință, fiind detectabil și în cazul majorității dogilor anterioari lui Enrico Dandolo, începând cu Vitale Falier (1084-1096). Pentru evoluția acestei titulaturi a dogilor, V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 283-292; G. Ravagnani, *Dignità bizantine dei dogi di Venezia*, în *Studi veneti offerti a Gaetano Cozzi*, [Vicenza,] 1992, p. 19-29 (28-29).

³⁰ Vezi *infra*, nota 37.

Ramusio³¹, dar mai ales la Andrea Morosini³². Din cadrul istoriografiei bizantine, acesta din urmă nominalizează exclusiv cronica lui Nicetas Choniates ca sursă, însă, la o analiză mai atentă a textului, se poate deduce că s-a folosit mai degrabă de varianta ușor prelucrată a cronicii autorului din Chonai, anume de cronica lui Akropolites³³.

Titlul de *dominus* este detectat aşadar în documentele de cancelarie venețiene din epocă. Prima sa utilizare aparține lui Marino Zeno, noul lider al comunității venețiene din Constantinopol, într-un moment favorabil pentru ca aceasta să își proclame o relativă independență față de metropolă. Titlul exact este cel de “*nos Marinus Geno, Dei gratia Venetorum Potestas in Romania ejusdemque Imperii quarte partis et dimidie dominator*”³⁴. Următoarele documente constituie însă un pas înapoi nu numai în relațiile de autonomie față de noul doge, Pietro Ziani (prin renunțarea în favoarea comunei venețiene la jurisdicția asupra unor teritorii), ci și în titulatură ca atare, manifestată prin dispariția sintagmei *Dei gratia*³⁵.

Titulatura va fi preluată de către dogele Pietro Ziani, iar primul document în care acesta apare sub acest titlu este semnat de însuși Marino Zeno, care se recomandă ca “*nos Marinus Geno de mandato et voluntate dom. nostri Petri Ziani, Dei gratia gloriosi Veneciarum, Dalmacie atque Chrovacie Ducis, ac dom. quarte partis et dimidie Imperii Romanie, in Constantinopoli Venetorum Potestas, [...]*

³⁶”. Marino Zeno se retrage astfel în spatele modestei titulaturi de *podestà*, în vreme ce dogele adună laolaltă toate elementele purtătoare de glorie.

În unele ocazii, *podestà* venețieni din Constantinopol vor mai recurge uneori și la denumirea grecească, cea de “despot”, sau la cea de vicedominator, iar cazul lui Giacomo Tiepolo este doar un exemplu³⁷. Nu ne implicăm însă în evoluția demnității de *podestà* și a celor ce au ocupat-o, aceasta constituind unul dintre obiectivele noastre viitoare de cercetare.

³¹ Paolo Ramusio, *Della Guerra di Costantinopoli per la restituzione degl'imperatori Comneni fatta da' signori Venetiani et Francesi, l'anno MCCIV. Libri sei*, Veneția, 1604. Pentru cronica lui Paolo Ramusio, ř. Marin, *A Humanist Vision regarding the Fourth Crusade and the State of the Assenides. The Chronicle of Paul Ramusio (Paulus Rhamnusius)*, în “Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica di Venezia”, 2, 2000, p. 51-120.

³² Andrea Morosini, *L'Imprese ed spedizioni di Terra Santa, et l'Acquisto fatto dell'Imperio di Constantinopoli, dalla Serenissima Republica di Venetia*, Veneția, 1627. Pentru detalii, ř. Marin, *op. cit.*, p. 79-80.

³³ Utilizarea exclusivă a denumirii de “bulgari” la adresa familiei Asanizilor în detrimentul celei de “vlahi” este numai un exemplu.

³⁴ Tafel-Thomas, documentul CLIV (“*Confirmatio Pheudorum institutorum per Marinum Geno, Potestatem Constantinopolitanum*”), datat 2 iunie 1205 (datare eronată, cf. V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 295, nota 2), vol. I, p. 558-561 (559).

³⁵ Tafel-Thomas, documentul CLIX (“*Refutatio eiusdem Marini, facta comuni Venecie de Chorphu et Durachio et alijs locis Imperij*”), datat octombrie 1205, vol. I, p. 569-571 (570); *ibidem*, documentul CLX (“*Confirmatio partitionis per dominum Henricum, fratrem Imperatoris Constantinopolitani, et Marinum*”), datat octombrie 1205, vol. I, p. 571-574 (571).

³⁶ Tafel-Thomas, documentul CLXIV (“*Marinus Geno, Potestas Constantinopoli, concedit de mandato Petri Ziani, Ducis Veneti, multis proprietates terrarum positas in Constantinopoli, de ratione dominii Venet. Benedicto Falestro, Patriarchae Gradensi*”), datat februarie 1206, vol. II, p. 4-11 (4).

³⁷ Tafel-Thomas, documentul CCLII (“*Pactum factum inter Lascarum, Imperatorem Grecorum, et Jacobum Teupulo, Potestatem Constantinopolitanum*”), datat august 1219, vol. II, p. 205-208 (205-206).

Demonstrând că dogele-cuceritor nu s-ar fi folosit de titulatura de *dominus*, unii cercetători au subliniat faptul că el ar fi folosit doar un limbaj indirect cu privire la stăpânirea sa asupra a “un sfert și o jumătate de sfert” din România, că ar fi fost vorba de o stare de fapt, iar nu de o uzanță diplomatică, că Enrico Dandolo ar fi fost *dominator* nu de *iure*, ci doar *de facto*³⁸: “*Prefactus namque dominus noster Henricus Dandulus, dei gracia Venecie, Dalmacie atque Chroacie Dux, magni consilii et potentie, dominator extitit super jam dictam quartam partem et dimidiad ejusdem Imperii, quousque vixit.*”³⁹ Argumentul este plauzibil; adăugăm în sprijinul său și faptul că unicul document care face o asemenea referire este conceput chiar de Marino Zeno, în momentul anunțării alegerii sale ca *podestà*, care avea aşadar tot interesul să promoveze noua titulatură și chiar să i-o atribuie și dogelui cuceritor al Constantinopolului.

Într-adevăr, dogele Enrico Dandolo se autointitulează în mod tradițional doar ca “*Dalmatiae atque Croatiae Dux*”⁴⁰. Prin urmare, documentele demonstrează că titulatura de *dominus* pare o inovație a lui Marino Zeno și eventual a consilierilor săi, recrutați din rândul venetienilor stabiliți la Constantinopol fie o dată cu ocazia Cruciaiei a patra, fie anterior⁴¹.

În contribuția sa asupra noii titulaturi dogale, V. Lazzarini s-a bazat strict pe mărturia acestor acte oficiale, făcând în permanență trimitere la culegerea de documente editată de G. L. Fr. Tafel și G. M. Thomas. Studiul de față își propune să vină cumva în completarea acestei inițiative, urmărind modalitatea în care cronistica venețiană ulterioară reflectă achiziționarea acestui titlu. Facem precizarea că, în contradicție cu documentele de cancelarie, autorii venetieni care amintesc achiziționarea noii titulaturi consideră la unison că dogele E. Dandolo însuși ar fi fost cel care a primit titlul de *dominus*, iar nu *podestà*-ul Marino Zeno și nici dogele Pietro Ziani. Desigur, ne însușim opiniiile exprimate de V. Lazzarini, conform căror titulatura se va impune de *iure abia* o dată cu Marino Zeno. Pentru cronistica venețiană însă, părea mult mai util și mai la îndemână să îl acredeze pe însuși dogele-cuceritor cu preluarea impozantei titulaturi⁴².

Într-un studiu recent⁴³, am propus împărțirea cronicilor venete într-un număr de 11 categorii în funcție de reprezentarea cruciaților non-venetieni în contextul

³⁸ V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 294; R. Cessi, *L'eredità di Enrico Dandolo*, p. 20; Idem, *Storia della Repubblica di Venezia*, p. 194, 199-200.

³⁹ Tafel-Thomas, documentul CLVII (“*Electio Marini Geno in Potestatem Constantinopolitanum post obitum domini Henrici Dandulo*”), datat 2 septembrie 1205, vol. I, p. 566-569 (567).

⁴⁰ Tafel-Thomas, documentul CXXVIII (“*Henrici Danduli Ducis Venetorum ad Papam epistola*”), datat 1205 (?), vol. I, p. 521-523 (522).

⁴¹ Pentru lista acestora din urmă, vezi Tafel-Thomas, documentul CLIV, mai sus citat, vol. I, p. 559-560.

⁴² Această tendință nu se remarcă numai în privința cronisticilor. Spre exemplu, motivul decorativ al portretului lui Enrico Dandolo din *Sala del Maggior Consiglio* din Veneția precizează în aceeași notă: “*Henrico duci est titulus: Quartae partis et dimidiae totius imperii Romaniae dominatoris*”. Detaliul a fost observat de A. da Mosto, *I Dogi di Venezia*, p. 74.

⁴³ Ş. Marin, *Venetian and non-Venetian Crusaders in the Fourth Crusade, According to the Venetian Chronicles' Tradition*, în “Annuario. Istituto Romano di cultura e ricerca umanistica di Venezia”, 4, 2002, p. 111-171.

Cruciadei a patra, operațiune reluată cu alte ocazii⁴⁴ și amplificată prin adăugirea de fiecare dată a noi scrieri din perimetru cronistic venețian. Vom urma aceeași schemă și cu ocazia investigației de față, cea a reprezentării obținerii titulaturii de *dominus*, cu precizarea încă o dată a faptului că toate cronicile venete care amintesc episodul, îl plasează strict ca petrecându-se în chiar timpul dogelui cuceritor al Constantinopolului.

1. Deși își încheie relatarea abia cu încetarea din viață a dogelui Pietro Ziani, aşadar acoperă și perioada pe care o analizăm, anonima *Historia Ducum Veneticorum* nu cuprinde și evenimentele Cruciadei a patra. Primul său editor, Henry Simonsfeld, completează respectiva lacună preluând din textul cronicii lui Pietro Giustiniani⁴⁵. Aceasta din urmă însă nu face nici o referire la noua titulatură obținută de dogele Enrico Dandolo. De asemenea, o altă cronică, atribuită aceluiași Pietro Giustiniani⁴⁶, care, cu alte ocazii, a putut fi apropiată de codicele M 2571 și M 2581⁴⁷ ale acestei categorii, de această dată urmează o descriere proprie, mai apropiată de scrierile din categoria 2. Cronica pseudo-Giustinian se distanțează de celelalte două cronică din categoria 1. și în ordinea descrierii evenimentelor, plasând episodul titulaturii de *Dominus* imediat după numirea ca împărat a lui Balduin, în timp ce M 2571 și M 2581 intercalează și alegerea patriarhului venețian⁴⁸. Elementul comun îl reprezintă doar trecerea la următorul episod, care, în toate cele trei cazurile, este reprezentată de descrierea noii embleme heraldice a familiei Dandolo.

⁴⁴ Idem, *The First Venetian on the Patriarchal Throne*; Idem, *The Venetian 'Empire' in the East*; Idem, *Veneția și căderea unui imperiu. Reprezentarea momentului 1261 în cronișticea venețiană*, în "Revista istorică", serie nouă, 14, 3-4, 2003, p. 211-254; și, într-o oarecare măsură, Idem, *Un transilvănean la Veneția. Cazul voievodului Ștefan Lackfi II, în contextul conflictului veneto-padovano-maghiar de la 1372-1374*, în "Revista Arhivelor", 79, 2002, 1-2, p. 73-100 [versiune în limba italiană, Idem, *Un transilvano a Venezia: il vaivoda Steffano Lackfi II e la guerra del 1372-1373 tra Venezia, Padova e Ungheria nella cronaca di Giovanni Giacopo Caroldo*, în *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e culturale* (ed. Cristian Luca, Gianluca Masi și Andrea Piccardi), Brăila-Veneția, 2003, p. 61-80].

⁴⁵ Pentru ediția lui H. Simonsfeld, *Monumenta Germaniae Historiae, Scriptores*, vol. 14, Hanovra, 1883, p. 72-97 [în continuare, *Hist. Ducum*]. Varianta recentă a *Historia Ducum Venetorum* recurge, pentru descrierea evenimentelor din prima fază a cruciadei a patra, la un simplu rezumat, *Testi storici veneziani (XI-XII secolo)*. *Historia ducum Venetorum. Annales Venetici breves. Domenico Tino, Relatione de electione Dominici Silvi Venetorum ducis* (ed. Luigi Andrea Berto), Padova, 2000 [1999], p. 2-83 (68-69). Cronica apartinând lui Pietro Giustiniani se poate consulta în manuscrisele Lat. X. 36a [= 3326] și Lat. X. 237 [= 3659] de la Biblioteca nazionale Marciana.

⁴⁶ *Historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata* (ed. Roberto Cessi și Fanny Bennato), Veneția, 1964 [în continuare, *pseudo-Giustinian*].

⁴⁷ *Cronaca di Venezia fino al 1457*, Biblioteca nazionale Marciana [în continuare, BNM], mss. It. VII. 2571 [= 12463] [în continuare, M 2571]; *Cronaca di Venezia fino al 1570*, BNM, mss. It. VII. 2581 [= 12473] [în continuare, M 2581].

⁴⁸ Pentru alegerea patriarhului venețian în această versiune, ř. Marin, *The First Venetian on the Patriarchal Throne*, p. 56-57.

Pseudo-Giustinian: 141

Dux vero suo addidit titulo: "Dominus quarte partis et dimidie et totius imperii Romanie", et hec pars sibi civitatis Constantinopolitane et imperii advenit propter pactum superius denotatum.

M 2571: 103b-104a

[...]; loquel Dose molto agumenta lo honor e stado de Venexia per le bele vittorie chel fese con li suo Venitianj; et per lo aquistar delo Imperio lo fe questa adicion al titolo del so Dogado, chorando M CC iiiij del mese de Marzo (Dominus partae [sic !] partis et dimidie tocius Imperij Romanie), zoe dela quarta parte et meta de tuto lo Imperio de Romania.

M 2581: 93a-93b

[...], lo qual Dose molto augmenta lo honor e stado de Veniesia per le bele vittorie chel fese con li suoi Venitianj; et per lo aquistar delo Imperio, lo fe questa adicion al titolo del so Dogado, chorando 1204 del mese de Marzo: DOMINUS QUARTE PARTIS ET DIMIDIE TOCIUS IMPERII ROMANIE⁴⁹, zoe Signor della quarta parte et mezza de tutto lo Imperio de Romania.

2. În timp ce cronicile acestei categorii (cronica lungă a dogelui Andrea Dandolo, cea a lui Lorenzo de Monacis și cea a lui Pietro Dolfin⁵⁰) urmează în linii mari același tip de descriere, cronica lui Andrea Navagero⁵¹, anterior apropiată acestei categorii, urmează o relatare proprie, extrem de succintă. Deși episodul avut în discuție succede în toate cele patru cazuri descrierii împărțirii între cuceritorii a tezaurului constantinopolitan, cele trei cronică introduc în continuare descrierea noii *arma Dandula*; în timp ce cronica Navagero trece la descrierea campaniei din Tracia conduse de Bonifaciu de Montferrat și de Henric de Hainaut.

În privința cronicii scurte din corpusul dandolian⁵², aceasta expediază noua titulatură între alegerea imperială a lui Balduin și încetarea din viață a dogelui.

A. Dandolo-extensa: 279-280

Addicio titulis ducalis.
Venecie dux, ut tanti triumphi memoria recolatur, et posteris prodeat ad exemplum, procerum asistencium consilio, ducali titulo addidit: Quarte parte et dimidio tocius imperii Romanie dominator; [...].

Monacis: 140

[...]. Dux Venetiarum Henricus in perpetuum tantae victoriae monumentum, & ut cedat posteris in exemplum, assentiente Balduino Imperatore, procerumque consilio Ducali addidit titulo: Dominator Quartae Partis, & dimidiae totius Imperii Romaniae, [...].

P. Dolfin: 328a

[...]. El Duce de Venexia, azioche la memoria de posteri s'arreccordo de tanto inclito triumpho e sia proficuo à successori et à exemplo, per consiglio di Signori, li li prexenti agiese al titolo del Duce.

Signor della quarta parte e mezza di tutto l'Imperio di Romania⁵³.

⁴⁹ Cu majuscule în manuscris.

⁵⁰ *Andreae Danduli Duci Veneticorum Chronica per extensum descripta aa. 46-1280 d.C.*, în *Rerum Italicarum Scriptores* [în continuare, RIS], vol. 12 (ed. Ester Pastorello), Bologna, 1923, p. 5-327 [în continuare, A. Dandolo-extensa]; *Laurentii de Monacis Cretae Cancellarii Chronica de rebus venetis Ab U. C. ad Annum MCCCLIV, sive ad conjurationem ducis Faledro* (ed. Flaminio Corner), Venetia, 1758 [în continuare, Monacis]; *Pietro Dolfin. Cronaca di Venezia fino al 1422*, BNM, mss. It. VII. 2557 [= 12449] [în continuare, P. Dolfin].

⁵¹ *Storia della Repubblica Veneziana scritta da ANDREA NAVAGERO patrizio veneto*, în RIS (ed. L. A. Muratori), vol. 23, Milano, 1733, p. 923-1216 [în continuare, Navagero].

⁵² *Andreae Danduli. Chronica brevis*, în RIS (ed. E. Pastorello), vol. 12, partea I, Bologna, 1938, p. 351-373 [în continuare, A. Dandolo-brevis].

⁵³ Subliniat în manuscris.

Navagero: 984

E s'aggiunse al titolo del Doge: *Dominus quartae partis cum dimidia totius Imperii Romaniae.*

A. Dandolo-brevis: 367

[...]; unde, ob hoc, suo titulo ducali primitus addidit: Quarte partis et dimidie tocius imperij Romanie. Ex cuius ducis mirifica operatione Venetorum status vehementer auctus fuit.

3. Cele două scrieri incluse anterior în această categorie (M 2592 și Sabellico⁵⁴) nu descriu episodul noii titulaturi dogale. Cronica lui Flavio Biondo⁵⁵ nu oferă mai mult decât o trimitere la dimensiunea stăpânirii venețiene care, deși eronată (vorbind de un sfert din imperiu), ar putea fi un indiciu și asupra titulaturii de “stăpân a unei părți din întreg Imperiul Romaniei”. Amănuntul este descris de Biondo între nararea extinderii stăpânirii occidentale în zona Adrianopol (fără a detalia episodul confruntării de aici cu Ioniță Caloian) și cea a achizițiilor venețiene din Egeea.

Biondo: 13

Manserat apud Imperatorem Constantinopoli Henricus Dandulus vester Dux, quo partem quartam Imperii se tangentem certioribus discretam terminis, ac locorum nominationibus innotesceret.

4. și 5. Aceste două categorii urmează, în linii mari, același tip de prezentare a evenimentului. Se remarcă excluderea cronicii Canal, care avansează o versiune proprie⁵⁶.

În cazul cronicilor E. Dandolo, pseudo-Dolfin, Antonio Morosini [toate din categoria 4.]⁵⁷ și M 89 [categoria 5.]⁵⁸, episodul care ne interesează se încadrează într-o descriere mai amplă a noilor titulaturi ale conducătorilor cruciați, fiind precedat de obținerea titlului imperial de către Balduin și a celui de rege al Salonicului de către Bonifaciu de Montferrat; de asemenea, el este urmat de episodul noii embleme a familiei Dandolo. Pe de altă parte, cronicile Donà și Veniera 791⁵⁹ îl intercalează în mijlocul descrierii a diverse relicve și bogății achiziționate din capitala bizantină și, ca și Trevisan⁶⁰, anticipatează momentul 1261, trecând în continuare la descrierea achiziționării Cretei de către venețieni.

⁵⁴ *Cronaca di Venezia fino al 1247*, BNM, mss. It. VII. 2592 [= 12484] [în continuare, M 2592]; *M. Antonii Sabellici, rerum Venetiarum ab urbe condita, ad Marcum Barbadicum, Sereniss. Venetiarum Principem & Senatum, Decadis Primae, in Degl'Istoricci delle Cose Veneziane, I quali hanno scritto per Pubblico Decreto*, Veneția, 1718 [1487] [în continuare, Sabellico].

⁵⁵ Blondi Flavii Forliviensis, *De Origine et Gestis Venetorum Liber*, în *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae* (ed. Johann Georg Graevius), vol. V, partea 1, Leyden, 1722, p. 1-26 [în continuare, Biondo].

⁵⁶ Vezi supra, nota 25.

⁵⁷ *Enrico Dandolo. Cronaca Veneta dall'origine della Città fino al 1373*, BNM, mss. It. VII. 102 [= 8142], microfilm Pos. Marc. 127 [în continuare, E. Dandolo]; *Cronaca di Venezia, detta di Pietro DolFINO, dall'origine della Città sino all'anno 1418*, BNM, mss. It. VII. 559 [= 7888] [în continuare, pseudo-Dolfin]; *The Morosini Codex* (ed. Michele Pietro Ghezzo, John R. Melville-Jones și Andrea Rizzi), vol. I, Padova, 1999 [în continuare, Morosini].

⁵⁸ *Cronaca Veneta dal principio della Città fino ai 1110*, Σ. 1, mss. It. VII. 89 [= 8391] [în continuare, M 89].

⁵⁹ Antonio Donà. *Cronaca Veneta dall'anno 687 al 1479*, BNM, mss. It. VII. 10 [= 8607] [în continuare, Donà]; *Cronaca Veniera*, BNM, mss. It. VII. 791 [= 7589] [în continuare, Veniera 791].

⁶⁰ *Cronaca di Venezia fino al 1444*, BNM, mss. It. VII. 2567 [= 12459] [în continuare, Trevisan].

În plus, legat de acest episod, cronicile Donà, Veniera 791 și Trevisan (din sau apropiate de categoria 5.), fiecare în felul său, prezintă și durata dominației venete la Constantinopol. Dacă în primele două cazuri această dominație este subliniată prin prezența *podestà*-ului venețian, cronica Trevisan nu mai face această precizare.

Cronica M 71⁶¹, pe care anterior o apropiasem de categoria 4., omite să descrie episodul noii titulaturi dogale.

E. Dandolo: 42b

[...]. Adonca el ditto messer Enrico Dandolo Doxe de Venexia azonse al sò tittolo dogal Dominus quartae partis totius Imperij Romaniae; onde li doxi da può de lui un gran tempo sù le sò lettere se dava quel titolo.

pseudo-Dolfin: 47a

[...]. Aduncha, misser Henrigo Dandolo Doxe de Venesia azonse al suo titulo duchale Dominus quarte partis & dimidij totius Imperij Romani. Unde li Doxi dapuo lui uno gran tempo su le sue lettere se dover quel titolo.

Morosini: 12

[...]. Adoncha al dito misier Endrizo Dandolo doxie de Venexia azionse al so titolo dogal dux Veneciarum et quarte partis et dimidii tocius imperii Romanie, honde tuti i doxi da può de lui fîm al prexente tempo azunto suxo suo' pistole e mandade, e da può' à fato scriver per cotal maniera.

M 89: 25a, col. I

[...]. Adoncha, misser Erigo Dandollo Doxe de Venyexia azonsse al so titollo dogal Domynus quartam partis et dimydij tozius inperatorem romanye unde i Doxi dapuo de luj, in le soe letre se lleva per un gran tempo questo titolo.

Donà: 31b

[...]. Il qual messer lo Doxe azonse al suo titolo Dominus quarte partes et dimidie totius Imperii Romanie e tutti li Doxi doppo lui nelle sue lettere scritte questo titolo. Et dominò l'Imperio di Romania per anni 14 [sic!] mesi 9 zorni 13, [...].

Veniera 791: 69a

[...]. Il qual messer lo Dose aggiunse al suo titolo Dominus quartae partis et dimidiae totius Imperij Romaniae; et tutti li Dosi doppo de lui in le sue lettere scrisse per un'gran tempo questo titolo. Et per questo modo la città de Venetia fu molto essaltata di honor et di fama, conciosse che il dominasse l'Imperio de Romagna per anni 54, mesi 9, giorni 13, [...].

Trevisan: 40a, col. 1

[...]. Ancora el dito misser Rigo azonsse al suo titolo dugal Dominus quartam partis et dimidij tocius Imperatorie Romanie. Onde tuti i Doxi dapuo de lui in le sue lettere scrisse per uno gran tempo questo titolo e per questo modo. La cita de Venexia fo molto exaltada de onor e fama, conziosse che i dominasse lo Imperio de Romania anni 54. mese con di 13.; [...].

6. Episodul este absent în codicele care compun această categorie⁶².

⁶¹ *Cronaca Veneta dal principio della Città fino al 1600*, BNM, mss. It. VII. 71 [= 7866] [în continuare, M 71].

⁶² *Cronica di Venezia fino al 1382*, BNM, mss. It. VII. 2544 [= 12436] [în continuare, M 2544]; *Gasparo Zancaruol. Cronaca di Venezia fino al 1446*, BNM, mss. It. VII. 2570 [= 12462] [în continuare, M 2570]; *Cronaca Veneziana dall'origine della Città fino all'anno 1446*, BNM, mss. It. VII. 47 [= 8139] [în continuare, M 47]; *Cronaca Veneta dall'origine della Città fino al 1446*, BNM, mss. It. VII. 48 [= 7143] [în continuare, M 48]; *Cronica Veneta, dal 703 al 1420*, BNM, mss. It. VII. 2028 [= 8559] [în continuare, M 2028].

7. Cronica lui Giovanni Giacopo Caroldo⁶³ introduce originalitatea precizării că noua titulatură dogală s-ar fi datorat deciziei aceluiași consiliu care l-a ales pe Balduin ca împărat, intercalând episodul în contextul dobândirii de noi titulaturi de către cruciați și plasându-l, ca și alte cronică, înaintea modificării emblemei familiei Dandolo.

Le Vite dei Dogi a lui Marino Sanudo cel Tânăr⁶⁴, în virtutea compilației, reia același episod în două descrieri diferite ale evenimentelor Cruciadei a patra. Dacă în prima versiune autorul introduce episodul în mijlocul descrierii împărătririi teritoriilor Imperiului bizantin, în cea de a doua, mult mai expeditivă, momentul asigură trecerea bruscă de la cucerirea capitalei de pe Bosfor la încetarea din viață a dogelui Dandolo. Datorită diferențelor, am operat o separație a acestei cronică, anume Sanudo 1 și Sanudo 2.

Caroldo: 149

[...]. Per consiglio della Capitani e Consiglieri dell'inclito Duce Dandolo, fù statuito ch'egli e successori si facessero dare il titolo di Duce di Venetia, Dalmatia e Croatia e Signor della 4ta parte e mezza dell'Imperio di Romania.

Sanudo 1: 530

[...]. E il nostro Doge acquistò il titolo appresso quello, che usava di *Venetiarum, Dalmatiae & Croatiae, di Dominus quartae partis cum dimidio totius Imperii Romaniae*. Il qual titolo si usò fino al Doge Giovanni Dolfino.

Sanudo 2: 531

Iste Dux cum stolo cepit Constantinopoli, & Francigenae & Veneti titulum acquisiverunt Constantinopolis. Et primitus addidit suo titulo *Dux quartae partis & dimidii totius Imperii Romaniae*. [...].

În cazul cronicii Sanudo, este de adăugat considerația pe care autorul o face ulterior, la adresa perioadei de domnie a lui Enrico Dandolo, pe care o sintetizează în fraza: “*Henrico Duci est titulus Quartae partis & dimidiae totius Imperii Romaniae Dominatoris*”⁶⁵.

8. Această categorie⁶⁶ plasează episodul noii titulaturi ca fiind ultimul descris în cadrul perioadei de dogat a lui Enrico Dandolo, chiar după moartea acestuia.

⁶³ *Gianiacopo Caroldo. Cronaca Veneziana, sino all'anno 1382*, BNM, mss. It. VII. 128b [= 7443] [în continuare, Caroldo].

⁶⁴ *Marini Sanuti Leonardi filii Patricii Veneti De Origine Urbis Venetae et vita omnium Ducum feliciter incipit*, în RIS (ed. L. A. Muratori), vol. 22, Milano, 1733: *Vitae Ducum Venetorum Italice Scriptae ab origine Urbis, sive ab anno CCCC XXI. usque ad annum MCCCCXCIII.*, p. 399-1252 [în continuare, Sanudo].

⁶⁵ Sanudo, p. 535.

⁶⁶ *Cronaca di Venezia fino al 1310*, BNM, mss. It. VII. 2541 [= 12433] [în continuare, M 2541]; *Cronaca Veneta detta Barba dal principio della Città fino al 1545*, BNM, mss. It. VII. 66 [= 7766], cc. 1a-73b [în continuare, Barbo 1]; *Cronaca Veneta dal principio della Città fino all'anno 1549*, BNM, mss. It. VII. 67 [= 9132] [în continuare, M 67].

M 2541: 147b

[...] et però si dice nel suo titolo di Henricho et del suo Ducato Dux quartae partis et dimidie totius Imperij Romaniae.

Barbo 1: 43b

[...] e però si dice in il suo titolo de Enrico et del suo Ducato Dux quartae partis et dimidiae totius Imperij Romaniae.

M 67: 174b

[...] et pero se dice nel suo titolo di Henricho et del suo Ducato Dux quartae partis et dimidie totius Imperij Romaniae.

9. Considerând M 793⁶⁷ o excepție care analizează Cruciada a patra într-o manieră extrem de expeditivă, celelalte două cronică incluse în această categorie (atribuite patriarhului Giovanni Tiepolo⁶⁸, respectiv lui Agostino degli Agostini⁶⁹), laolaltă cu cronica M 77 (apropiată acestei categorii)⁷⁰ nu omit să menționeze episodul în cauză, situând menționarea sa între reinstalarea pe tronul constantinopolitan a împăraților legitimi și numirea patriarhului venetian⁷¹.

Tiepolo: 78b-79a

[...]; et havuta messer lo Dose la sua parte per nome de Venetiani, fu azonto al titolo de messer lo Dose Dominus dimidie quarte partis totius Imperij Romani; [...].

Agostini: 26b

Quando il Dose prese il titolo de Dominus dimidie quarte partis totius Imperij Romani⁷²

Et havendo messer lo Dose la sua parte per nome de Venetiani, fù azonto al titolo de messer lo Dose, Dominus dimidię quartę partis totis [sic!] Imperij Romani, [...].

M 77: 58

[...], si che detto messer lo Dose hebbé la sua parte per nome de Venetiani, et habbuda detta parte, fù azonto al titolo de messer lo Dose Dominus di midia quartae partis totius Imperij Romaniae.

Dintre scrierile apropiate anterior de această categorie, cronica Sansovino face doar mențiunea că dogele “era creato Despoto dell’Imperio”⁷³ (preluare din cronica lui Akropolites), iar cronicile M 2572, M 1999 și M 1833⁷⁴ nu se implică în chestiuni legate de titulatură.

10. Se impune precizat că scrierea atribuită lui Marco⁷⁵ nu face decât să anticipateze noua titulatură dogală, autorul menționând doar achiziția teritorială a

⁶⁷ *Cronaca di Venezia dall'origine della città al 1478*, BNM, mss. It. VII. 793 [= 8477] [în continuare, M 793].

⁶⁸ *Giovanni Tiepolo Patriarca di Venezia. Cronaca Veneta ad esso attribuita dall'anno 421 al 1524*, BNM, mss. It. VII. 129 [= 8323] [în continuare, Tiepolo].

⁶⁹ *Agostino Agostini. Storia veneziana di Agostino Agostini dal principio della fondazione di Venezia (421) fino all'anno 1570*, Biblioteca della Fondazione Querini Stampalia, mss. IV. 16 [= 770] [în continuare, Agostini].

⁷⁰ *Cronaca Veneziana dall'anno 421 fino al 1379*, BNM, mss. It. VII. 77 [= 7420] [în continuare, M 77].

⁷¹ Pentru aceasta din urmă, Ş. Marin, *The First Venetian on the Patriarchal Throne*, p. 65-66.

⁷² Subliniat în manuscris.

⁷³ Francesco Sansovino, *Venetia Città nobilissima et singolare* (ed. Giustiniano Martinioni), vol. 2, Venetia, 1968 [1663] [în continuare, Sansovino], p. 561.

⁷⁴ *Cronaca di Venezia fino al 1471*, BNM, mss. It. VII. 2572 [= 12464] [în continuare, M 2572]; *Epitome della Storia della Republica di Venezia*, BNM, mss. It. VII. 1999 [= 7918] [în continuare, M 1999]; *Storia Veneta dalla fondazione della Republica sino all'anno 1750*, BNM, mss. It. VII. 1833 [= 8376] [în continuare, M 1833].

⁷⁵ *Marci Chronica universalis...*, BNM, mss. It. XI. 124 [= 6802] [în continuare, Marco].

domeniului venețian, de "patru părți și jumătate din imperiul Romaniei", detaliu pe care îl plasează între a doua cucerire a Constantinopolului de către cruciați și achiziționarea de către venețieni a Salonicului [sic!], Negropontelui și a insulelor din arhipelagul egee.

În privința celorlalte codice incluse în această categorie⁷⁶, episodul avut în vedere este în general încadrat ulterior divizării ca atare a Imperiului și a orașului și înaintea descrierii schimbării emblemei heraldice a familiei Dandolo. Cu titlu de excepție, codicele Abbiosi⁷⁷ intercalează după noua titulatură dogală și descrierea capturării lui Alexius V Murtzuphlos și alegerea lui Balduin I.

Marco: 43a

Ducante Henricho Dandulo capta fuit quarta pars & dimidie imperij Romanie.

Curente anno Domini M CC IIII, Venetij Constantinopolim invasserunt civitatem eorum Dominio subiugantes & cum eodem domino Henrico Dandulo Duce obtinuerunt quartam partem & dimidiām tocius imperij Romanie.

[...] et cum eodem domino Henrico Dandulo duce obtinuerunt quartam partem et dimidiām totius imperii Romanie. De eodem.

M 2550: 78a

[...]; et per quella magnifica uittoria, et honor gionseno al suo titolo Dogal. D..... [lacună in text] quartae partis dimidiae totius Imperij Romaniae.

M 2556: 53

[...]. E per questa magnifica huoura chom honor el so titolo açonsser Dogal Dominus quarte partis dimidie totius Imperij Romanie. Onde per questo titolo et opra nom fata per lo doxe sovra dito molto fo acressudo lo stado deli Venitianj.

M 2559: 22, col. 1

[...]. E per questa magnifica cosa hoover hopra chon honor el zionse al so titolo dogal Dux, Domino quarte parti cioè de dimidie tozius Imperij Romanie. Onde per questo titolo et hoperazion fato per lo Doxie sopra dito, mo[l]to fo chresudo el stado de Veniziani.

M 44: 32b

[...]. E per questa magnifica ovra cum honor al suo titolo Dominus, Dominus quartae partis dimidiae è totius Imperij Romaniae. Onde per questo titolo e operation facta per l'Doxe antedicto molto el stado dellii Venetinj fu argumentando [= augmentando] e cresudo in ben.

Abbiosi: 20a-20b

[...]. E da quello vene che fo zonto al titolo quartae partis et dimidiae totius Imperij Romani. E per questo fo molto esaltado l'honor Venetiana. E dal' hora in qua fù ditto Duchal Signoria.

Curato: 18a

[...]; et da questo vene chel fu zonto il titolo quarte partis et dimidie totius Romanie; et per questo fu molto exaltado lhonor Vinitiana e dalhora in qua fu ditto Ducal Signoria.

⁷⁶ *Cronaca di Venezia fino al 1410*, BNM, mss. It. VII. 2550 [= 12442] [în continuare, M 2550]; *Cronaca di Venezia fino al 1422*, BNM, mss. It. VII. 2556 [= 12448] [în continuare, M 2556]; *Cronaca di Venezia fino al 1427*, BNM, mss. It. VII. 2559 [= 12451] [în continuare, M 2559]; *Cronaca Veneziana dal principio della Città fino al 1433*, BNM, mss. It. VII. 44 [= 7865] [în continuare, M 44]; *Antonio di Matteo di Curato. Cronaca Veneta*, BNM, mss. It. VII. 162 [= 8037] [în continuare, Curato]; *Cronaca di Venezia fino al 1501*, BNM, mss. It. VII. 2576 [= 12468] [în continuare, M 2576]; *Cronaca Veneziana dal principio della Città fino al 1388*, BNM, mss. It. VII. 38 [= 8748] [în continuare, M 38]; *Cronaca Veneziana dal principio della Città fino all'anno 1405*, BNM, mss. It. VII. 39 [= 8609] [în continuare, M 39]; *Cronaca Veneziana dal principio della Città fino al 1443*, BNM, mss. It. VII. 104 [= 8611] [în continuare, M 104].

⁷⁷ *Camilo Abbiosi detto il Seniore di Ravenna. Cronaca di Venezia dall'origine della Città fino all'anno 1443*, BNM, mss. It. VII. 2052 [= 8981] [în continuare, Abbiosi].

M 2576: 26b

[...]. Et per questa magnifica opera agionse con honor azonse al suo titolo del Ducal Dominio Dux quartae partis et dimidiae totiusque Imperij Romaniae. Onde, per questo titolo et operation fatta per el ditto Dose, el stado de Venetjani fo molto aggranditto.

M 38: 23a, col. 1-23a,
col. 2

[...]. E per questa magnifica hovra chon honor al so titollo lo azonse dogal dominio quarte partes dimidie tocius Imperij Romanie. Onde per questo titollo e opperation facto per lo doxe ante dic/to molto lo stado delli Venetjani si fu argumentado.

M 39: 29a

[...], et el titolo tochò de raso in parte al Dose, anchora li tocchè una parte et meza della Città et de tuto lo Imperio de Romania. Et per tal cosa molto cresete el stato et la reputatione de Venitianj.

M 104: 77b

& da questo vene chel fo zonto el titolo, quarte partis & dimidie totius Imperij Romanj, et per questo fo molto exaltado lhonor Venetian; et dalhora in qua fo dicto Ducal Signoria [...].

11a. și 11b. Invariabil, aceste două subcategorii pun episodul în cauză în conexiune cu cel al *arma Dandula*, pe care îl precede. Aceasta este valabil și pentru codicele Veniera 2580 [apropiat categoriei 11.]⁷⁸, care inversează însă respectiva ordine. Diferențele survin în privința evenimentului anterior: dacă în majoritate el este precedat de achiziționarea Cretei cumpărată de la Bonifaciu de Montferrat (M 78, M 798, M 2560, M 2563, M 550, M 1586, Zancaruolo, Z. Dolfin, M 46, M 80, M 628a⁷⁹), în unele cazuri apar alte evenimente plasate inițial, precum campania împotriva Ragusei (M 2543⁸⁰) sau împărțirea teritoriilor bizantine între cuceritori (M 1577, Erizzo⁸¹). Ca o notă individuală pentru M 1586, aceasta nu mai menționează însăși titulatura, probabil dintr-o eroare de copist, în timp ce cronică Barbo 2⁸² exclude integral episodul.

⁷⁸ *Cronaca di Venezia fino al 1556*, BNM, mss. It. VII. 2580 [= 12472] [în continuare, Veniera 2580].

⁷⁹ *Cronaca Veneziana dall'anno 1190 all'anno 1332*, BNM, mss. It. VII. 78 [= 9135] [în continuare, M 78]; *Cronaca Veneta dall'origine della città sino all'anno 1478*, BNM, mss. It. VII. 798 [= 7486] [în continuare, M 798]; *Cronaca di Venezia fino al 1432*, BNM, mss. It. VII. 2560 [= 12452] [în continuare, M 2560]; *Cronaca di Venezia fino al 1441*, BNM, mss. It. VII. 2563 [= 12455] [în continuare, M 2563]; *Cronaca dall'origine di Venezia sino all'anno 1442*, BNM, mss. It. VII. 550 [= 8496] [în continuare, M 550]; *Cronaca Veneta dal principio della città fino al 1450*, BNM, mss. It. VII. 1586 [= 9611] [în continuare, M 1586]; *Cronaca Veneta supposta di Gasparo Zancaruolo, dall'origine della Città fino al 1446*, BNM, mss. It. VII. 1274 [= 9274] [în continuare, Zancaruolo]; *Cronaca di Venezia dall'origine della Città sino all'anno 1458*, BNM, mss. It. VII. 794 [= 8503] [în continuare, Z. Dolfin] (pentru referirile la Cruciada a patra ale acestei cronică, m-am bazat pe notițele puse la dispoziție de Anne-Laure Keiser din Paris, față de care îmi exprim recunoștință). Notițele respective nu precizează decât filele 185-190 pentru întregul episod al cruciadei, fapt care nu îmi permite să precizez filele exacte pentru un citat sau altul); *Cronaca Veneziana dalla fondazione della Città fino al 1444*, BNM, mss. It. VII. 46 [= 7603] [în continuare, M 46]; *Cronaca Veneta dall'anno 1400 fino al 1684*, BNM, mss. It. VII. 80 [= 8026] [în continuare, M 80]; *Cronaca breve Veneziana dalla origine di Venezia sino all'anno 1465* [în miscellanea], BNM, mss. It. VII. 628a [= 8049] [în continuare, M 628a].

⁸⁰ *Cronaca di Venezia fino al 1356*, BNM, mss. It. VII. 2543 [= 12435] [în continuare, M 2543].

⁸¹ *Cronaca della Città di Venezia dalla sua fondazione fino all'anno 1400*, BNM, mss. It. VII. 1577 [= 7973] [în continuare, M 1577]; *Cronaca Veneta attribuita a Marcantonio Erizzo, fino all'anno 1495*, BNM, mss. It. VII. 56 [= 8636] [în continuare, Erizzo].

⁸² *Cronaca Veneta detta Barba dal principio della Città fino al 1545*, BNM, mss. It. VII. 66 [= 7766], cc. 74a-390a [în continuare, Barbo 2].

M 78: 11b, col. 2

[...]. Et nota che per questo augmento al stado de de [repetare in text] Veniesia fu adiuncto agli titoli del Doxe de quella Dominus quarte partis tocius Imperij Romanie.

M 1586: 41b

[...]. Et nota per questa magnificenza che conquista li Venetiani l'Imperio de Romania, el fò aggiunto al titolo del Dogado.

M 798: xxijj b

[...]. Messer Rigo Dandolo Doxe, avanti chel morise in Constantinopoli, per zonzer per titolo del dogado Dominus quarte partis dimidie totius Imperialis [sic!] Romanie.

M 550: 73a-73b

[...] e tor[n]iamo al Serenissimo Dandolo, il qual inanci a la sua morte fece giunger un titolo al suo principato in Costantinopoli di sorte tale Dux Venetiarum et Dux quarte partis Dimidie totius Imperii Romanie.

M 46: 33a

[...] e a messer Rigo Dandolo avanj chel morise a Constantinopolj fexe azonzer per titulo Dominus quarte

M 2543: 53b

In questo tempo, messer lo Doce fete a zonzer al suo titolo Dominus quarte partis et dimidie totius Imperij Romanie; unde per lo ditto Doxe fu magnifita lo stado de Venetiani; unde i Doxi dapro lui fin al tempo de messer Zuan Dolphin usono questo titolo [...].

Zancaroulo: clxxxxvj a

Titolo che se feze dar el Doxe⁸⁴
Al dito Doxe stando in Constantinopolj se feze azonzer per titolo questo Dux Venetiarum et dominus quarte partis in dimedie totius Imperij Romanie.

M 2560: 70a

[...]. Misier Dandolo illustrissimo Doxe de Venexia, avanti la so morte in Constantinopoli, feze azonzer per titolo al dogado queste parole: Dux Venetiarum et Dominus quarte partis dimidie totius Imperij Romanie.

M 80: 105a

Missier Rigo Dandolo avanti che morise in Costantinopoli, fece gionger al titolo del dogado Dominus quartae

M 1577: 288-289

[...]. E non [= nota] che per magnificenza dell'acquistar fecce Veneziani della città de Costantinopoli e l'Imperio de Romania, el fono azonto al titolo del Dogado *Dux quartae partis, dimidiae totius Imperij Romanie*⁸⁵.

Erizzo: 111a

[...]. Nota che per questa magnifica uovra dell'acquistar fexe Venetiani della cittade de Constantinopoli e l'Imperio de Romania, con honor el si zonseno al so titolo dogal Dux quarte partis & dimidie totius Imperij Romaniae.

Onde, per questo titolo et operation fatto per lo Doxe sopraditto, molto fo cressudo el stado de Venetiani; [...].

M 2563: 12b

[...]. Messer Rigo Dandolo Doxe avanti chel morisse, à Constantinopoli fexe azonzer per titulo Domino quarte partis dimidie totius Imperij Romaniae.

Z. Dolfin

Come fu azonto a Venetiani questo titolo: *Dux Venetiarum et dominus quarte partis dimidie totius imperii Romanie*⁸⁵
Missier Rigo Dandolo doxe illustrissimo de Venetia avanti la sua morte in Costantinopoli fece azonzer per titolo al dogado queste parole: *Dux Venetiarum et dux quarte partis et dimidie totius imperii Romanie*, [...].

M 628a: 92a

Messer Rigo Dandolo Dose avanti chel moresse in Costantinopoli li fecce zonzer al titolo del dogado

⁸³ Subliniat în manuscris.

⁸⁴ Subliniat în manuscris.

⁸⁵ Subliniat în manuscris.

partis dimidie totius Imperij partis et dimidie totius Imperij Domino quarte partis et Romanie. Romaniae. dimidie totius Imperij Romanie, [...].

Cronicile pe care le-am apropiat de această categorie urmează alte căi de distribuire a evenimentelor. Astfel, cronica Barbaro⁸⁶ plasează evenimentul noii titulaturi în mijlocul descrierii organizării părții ce urma să revină venețienilor în Constantinopol, cronica Savina⁸⁷ între obținerea regatului Salonicului de către marchizul Bonifaciu și organizarea juridică a cuceririlor, iar Veniera 2580 între episodul *arma Dandula* și diverse bogății aduse de la Constantinopol la Venetia.

Barbaro: 244a

[...]; et fù concesso al Dose che podesse azonser nei suoi tituli Signor della 4ta parte et meza dell'Impero et della Romania, come poi sempre nelle sottoscrittion dei Dosi s'e costumado de far.

Savina: 58b

[...]. E fu ancora concesso al ditto Dose e sui successori dal ditto Imperator chel se havesse a intitolar Dominus quartae partis dimidiae totius Imperij Romaniae.

Veniera 2580: 133b

[...] et anchora messe al titolo Dominij quartae partis et dimidiae totius Imperij Romaniae; et per un tempo tutti li Dosi scrivevano cussi; [...].

Codicele M 1800⁸⁸, reprezentând mai degrabă o culegere de documente de istorie venețiană decât o cronică propriu-zisă, amintește însă de episodul dobândirii noii titulaturi, pe care îl plasează între descrierea libertăților comercianților venețieni în noul imperiu și organizarea cuceririlor sub aspect juridic, urmând îndeaproape modelul cronicii Savina:

It. VII. 1800: 59-60

[...]; e fù ancora concesso al detto Dose, e sui successori da esso Impero, che il s'avesse a intitolar Dominus quartae partis / dimidiae totius Imperij Romaniae.

Ca o primă concluzie asupra titulaturii, se remarcă utilizarea în majoritate a titlului în forma sa originală în latină. Excepțiile le constituie cronicile P. Dolfin [2.], Caroldo [7.] și Barbaro [apropiat de 11.], care toate traduc pe *dominus* (sau *dominator*, la A. Dandolo-extensa – 2. și Monacis – 2.) prin *signor*. Cazul particular al lui Sansovino optează pentru varianta *despoto*, fără a mai menționa și dimensiunile stăpânirii. În alte situații, recurgându-se la variante prescurtate, se trece automat la varianta în dialectul venet⁸⁹. O soluție tranzitorie o oferă cele două cronici din categoria 1. care, prin termenul “zoe”, asigură trecerea la varianta în limba

⁸⁶ Daniele Barbaro. *Cronaca di Venezia fino al 1275*, BNM, mss. It. VII. 2554 [= 12446] [în continuare, Barbaro].

⁸⁷ Girolamo Savina. *Cronaca Veneta dal principio della Città sino al 1616*, BNM, mss. It. VII. 134 [= 8035] [în continuare, Savina].

⁸⁸ Estratti da una Cronaca Anonima dal principio della Città fino all'anno 1616, BNM, mss. It. VII. 1800 [= 7682] [în continuare, M 1800].

⁸⁹ M 2559 și M 39 – ambele din categoria 10.

vulgară. Dintre acestea, doar M 2581 traduce și titlul în sine, optând pentru varianta *signor*. În orice caz, în majoritate se optează pentru versiunea în limba latină.

De asemenea, sunt unele cazuri în care titlul de *dominus* este omis, reținându-se doar proporțiile stăpânirii, cu exactitate⁹⁰ sau nu⁹¹. Ideea avansată de M 1586 este chiar aceea că întreg imperiul ar fi fost adăugat titlului dogal. Exactitatea constituie o problemă însă și atunci când *dominus* își face apariția (categoria 9., unde dominația venețiană se “restrânge” la “jumătate de sfert”; M 2559 – 10., care propune o versiune ciudată, “stăpân a patru părți, adică a jumătate din întreg imperiul Romaniei”).

Unele scrieri reiterează și titlul dogal venețian, vorbindu-se de “*Dux Venetiarum et dominus ...*”⁹² sau chiar “*Duce di Venetia, Dalmatia e Croatia e Signori ...*”⁹³. Această soluție atrage însă riscul de a pierde din vedere titlul de *dominus*⁹⁴, de a relua titlul de *dux* și în cazul stăpânirii părții din Romania⁹⁵ sau chiar de a substitui decisiv *dominus* prin *dux*⁹⁶. Se ajunge în situația ca scrierea M 2550 [10.] să ezite între aceste două titulaturi, notând doar prima literă, ceea ce poate sugera fie *dux*, fie *dominus*.

Mai puțin grave, sunt de notat și unele lacune din cadrul titulaturii, lipsind unii termeni (fie “*totius / tutto*”⁹⁷, fie “*imperii*”⁹⁸) sau se adaugă conjuncția *et* (“*dell’Impero et della Romania*”), operându-se astfel o divizare în interiorul obiectului stăpânit⁹⁹.

Din rândul cronicilor de mai sus, se observă că obținerea acestui titlu de glorie este uneori însotită de epítete care să sublinieze noul statut al Veneției, conferindu-i astfel o aură de superioritate. După cum se poate constata din textele expuse mai sus, asemenea epítete sunt prezente în două din cronicile categoriei 1. (M 2571 și M 2581), categoria 2. (cu excepția cronicii Navagero, dar incluzând în schimb A. Dandolo-brevis), categoria 10. (exceptând cronica Marco) și categoria 11a. (cu excepția cronicii Zancaruolo). Ca amănunt suplimentar, trei codice din categoria 10. (Abbiosi, Curato și M 104) adaugă un element oarecum straniu în legătură cu acest episod, anume “Și de atunci înceace a fost numită *Signoria ducală*”.

Această asociere din cadrul descrierii evenimentelor probează încă o dată faptul că titlul de *dominus* este cel care ilustrează cel mai fidel satisfacerea mândriei venețiene. Alte scrieri nu operează neapărat în acest mod, chiar dacă și în cadrul lor se recurge la un ton elogios la adresa perioadei dogelui Enrico Dandolo, însă în legătură cu alte contexte, ceea ce înseamnă că nu sunt puse în legătură

⁹⁰ Marco, Abbiosi, Curato, M 38, M 104 – toate din categoria 10.

⁹¹ A. Dandolo-brevis, Biondo, M 39 [10.], M 1586 [11.].

⁹² Zancaruolo, M 2560 – ambele din categoria 11.

⁹³ Caroldo [7.]

⁹⁴ Morosini [4.]: “*dux Veneciarum et quarte* [...]”.

⁹⁵ M 550 și Z. Dolfin – ambele din categoria 11.

⁹⁶ Sanudo 2 [7.]; categoria 8.; M 2576 [10.]; M 1577 [11.], Erizzo [11.].

⁹⁷ Biondo [3.]; Caroldo [7.].

⁹⁸ Curato [10.].

⁹⁹ Barbaro [apropiată de 11.].

directă cu episodul noii titulaturi dogale, ci cu întreg evenimentul Cruciaiei a patra în ansamblu.

Ca exemplu, sunt de reținut concluziile suplimentare oferite de cronica Monacis [2.]. Faptul că respectivele aprecieri sunt plasate abia după achiziționarea regatului Tesaliei de către Bonifaciu de Montferrat și înaintea confruntării cu Ioniță Caloian (așadar, către finalul descrierii Cruciaiei a patra) este lipsit de relevanță.

Monacis: 140-141

[...]. Et ut summarum sequar fastigia rerum, Veneti per mare, Imperator per terram maximis rebus gestis intra annum acquisiverunt fere omnes terras Imperii Romaniae, & quod mirabile fuit, & memorabile semper erit, in tanta diversarum gentium multitudine, diversitate morum, in tanta gerendarum rerum expeditione idem velle, idemque nolle continuo fuit, nulla contentione tot animorum unitatem interrumpe adeo, ut felix fama hujus fidelis societatis illibatae concordiae, & pacificae con/versationis per totum orbem diffunderetur cum ingenti gloria Venetorum. Et cum de generali passagio illis temporibus ageretur, quesitumque esset, quaenam potentia maritima ducatu tantae rei dignior videretur, quasi omnes recalescente memoria Constantinopolitanae expeditionis palmam Venetis deferebant.

De asemenea, pentru cele trei cronici ale categoriei 4., ca și pentru cronicile M 89 și Veniera 791 [ambele din categoria 5.] și Trevisan [apropiată de 5.], sunt de remarcat referirile la o ipotetică revenire temporară a lui Enrico Dandolo la Veneția, cu precizarea că aceasta s-ar fi produs într-un mare triumf. În toate aceste cazuri, referirile la gloria obținută de Veneția sunt plasate între episodul modificării emblemei familiei Dandolo și prezentarea relicvelor și a bogățiilor depuse în basilica San Marco. De remarcat în cazul cronicii Trevisan este și inserarea trimiterii primului *podestà* la Constantinopol de către doge.

În plus, respectivele cronici ajung să anticipateze evenimentele de la 1261, cu lipsa de rigoare a exactității datelor. De această dată, se poate adăugă și cealaltă cronică din categoria 5. (Donà), care omisese să descrie revenirea triumfală a dogelui la Veneția, fie din acuratețe evenimentologică, fie dintr-o simplă eroare de copiere a textului. Înclinăm către această din urmă ipoteză, dat fiind că respectiva scriere comite dese confuzii, inclusiv cea referitoare la durata stăpânirii venețiene la Constantinopol.

În ansamblu, aceste două categorii menționează în mod deschis poziția de superioritate a Veneției asupra noului imperiu:

E. Dandolo: 42b

[...]. Et con quella venne à Veniexia con gran trionfo et con quella reverentia et letitia fo degno, fo rezeuudo con tutta l'armada, et per questo muodo la città de Veniexia fo molto exaltada de honor et fama et gran valor. Conzosia che i dominasse l'Imperio de Romania [adăugire pe marginea textului: *An. 54 m. 9.*], el qual anni in quanta quattro mexi noue, mandando continuo in quello Capitanio, e Podestà sotto

pseudo-Dolfin: 47a

[...] & cum quella [arma] vene a Venesia. & cum gran triumpho & cum quella reverentia & letitia fo degno; fo recevudo cum tutta larmada & in questo modo la citade de Venesia fo molto exaltada da honor, fama & gran valor, conzofosse li dominasseno lo Imperio de Romagna [sic!], el qual anni Liiij° & mexi Viiij°. mandando de continuo in quel luogo Podestadi & Capitanij sotto lo Imperador dicto, benche de le

Morosini: 12

[...], et chon quella [arma] vene a Veniexia chom gran trionfo, et chon quella reverentia e leticia ch'el fo degno fo rezevudo chon tutta l'armada soa, et per questo muodo la Citade de Veniexia fo molto exaltada e de onor et fama et gran valor, et per ziò fose chi dominase l'imperio de Romania, el qual per ani LIIII mexi VIII, mandado per chontinio in quella chapetanio et podestade soto l'inperador dito, bencché da la parte di Veniciani aveva de

l'Imperador detto, benche della parte de Viniziani de niente l'Imperador se impazava, se non tanto quanto piaceva à messer lo Doxe et Veniziani. Compledó el ditto tempo, come peradredo trattaremo, fù prexo Constantinopoli cortesemente per Ongari infideli.

M 89: 25a, col. 1

[...], e chon quella vene a Venexia chon gran tryonfo e chon quella reverenzia e delizion; fo degno e fo rezeudo chon tutta larmada, e per questo modo la zitade de Venexia fo molto exaltada de honor e fama e gran valor. Chonfosse che i domynasse linperio de Romania el qual anny 54 e mexi 9 lo tene, mandando chontinuo Capetanio e Podestade soto linperio dito, ben che dela parte de Venyzianj de mente linperador se impazaua. Se non tanto quanto piaceva a misser lo Doxe e a Venyzianj chonplido el duito tempo como per adriedo trateremo, fo prexo Costantinopolj cortexememente per Ongarj infidelli.

parte de Venetiani de merite lo Imperador se impazaua senon tanto quanto piaceva a miser lo Doxe & a Venetiani. Compido el dicto tempo come per a dredo tractaremfo fo preso Constantinopoli cortemente per Ungari infidelj.

niente l'inperador se ne inpazava, se no intanto quanto piaceva a misier lo doxe e i Veniciani, et chonplido el tempo, chomo per adriedo trateremo, fo prexo Constantinopoli chortezamente per i Ongari infedeli.

Veniera 791: 69a

Partito el ditto messer lo Dose da Constantinopoli con la ditta armada, vene a Venetia con gran triompo et festa; [...]. Et per questo modo la città de Venetia fu molto essaltata di honor et di fama, conciosse che il dominasse l'Imperio de Romagnia per anni 54, mesi 9, giorni 13, mandanando [sic!] Podesta et Capitanio sotto il ditto Imperio, benche della parte de Venetiani niente l'Imperator se impazava, senon tanto quanto piaceva a messer lo Dose et al Commun de Venetia. Compito el ditto tempo, fu preso Constantinopoli per Ongari, come se dira.

Trevisan: 40a, col. 1-40a, col. 2
E partido el dito misser lo Doxe da Constantinopoli con la dita arma, vene a Veniezia con gran trionfo e festa [...]. La citta de Veniezia fo molto exaltada de onor e fama, conziosse che i dominasse lo Imperio de Romania anni 54. mese con di 13.; e per el primo podesta el Doxe mando Marim Zem, el quale aveva el governo solo dela parte che hera de Veniziani e limperador, de quela niente se inpazava nome tanto quanto piaceva al Doxe e al Comun di Venexia. E compido el dito tempo, fo prexo la dita citta per Ongari infedeli nel tempo de messer Renier Zem Doxe de Venetia, lanno otavo del suo Dogado, siando podestade Marco Gradenico.

Donà: 31b

[...]. Et dominò l'Imperio di Romania per anni 14 [sic!], mesi 9, zorni 13, mandando Podesta e Capitanio sotto il deto Imperio ottenuto piaceva al Comun di Venetia.

Apropiată de categoria 4., cronica M 71 face de asemenea unele trimiteri la perioada dominației venețiene în Constantinopol (cu eroarea de datare de rigoare), amânunt plasat după mențiunea bogățiilor și relicvelor achiziționate și care, în același timp, încheie narativă legată de domnia dogelui Enrico Dandolo.

M 71: 129b

La città di Costantinopoli restò indivisa et li Signori Venetiani mandavano magistrato per governare il loro terzo, così durò la Signoria in tal possesso fino al 1258.

Presupusa revenire triumfală a dogelui la Veneția este avansată și de categoria 9. (cronicile Tiepolo, Agostini și M 77), care o plasează între două evenimente fanteziste: instalarea ca patriarch de Constantinopol a lui Fantino

Dandolo (ca fiu al dogelui)¹⁰⁰ și imaginara recucerire a Ierusalimului de către venețieni, sub conducerea celuilalt fiu al dogelui, Rainieri¹⁰¹.

Tiepolo: 79a Agostini: 26b M 77: 58

[...]. Poi se parti et con [...]. Poi se parti et con Poi lui se parti et con grandissimo trionfo tornò a grandissimo trionfo tornò a grandisimo trionfo tornò à Venetia. Venetia, [...].

În privința cronicii M 793, care nu amintește de titulatura dogală de *dominus*, aceasta face referire totuși la durata dominației venețiene în Constantinopol, în nota categoriilor 4. și 5., în contextul descrierii în mod fugitiv a Cruciaidei a patra și în condițiile în care alocă întregii domnii a lui Enrico Dandolo mai puțin de o pagină.

M 793: 70a

[...], questo Doxe ando con armada in compagnia di altri Principi et prese Costantinopoli et hebe la sua quarta parte e mando Podesta et altri rezimenti per anni 54. mesi 9. zorni 13, fino che Costantinopoli fu preso per Ongari infedeli; [...].

Apropiată categoriei 9., cronică M 1999 aduce un *laudatio* la adresa dogelui Enrico Dandolo, însă doar cu ocazia descrierii încetării sale din viață.

M 1999: 30b-31a

Venne pur anche à morte doppo 97 anni di vita / e 13 di principato Henrico Dandolo, felice per la gloria di tante imprese, e per il merito di sì ampio dominio guadagnato co' suoi pericoli alla patria, ristando trà suoi trionfi nella Chiesa di Santa Sofia sepolto.

La rândul său, cronică Barbaro [apropiată de categoria 11.] face asemenea considerații elogioase, însă între descrierea alegerii patriarchale a lui Pantaleone Giustinian [sic!]¹⁰² și implicarea infructuoasă a genovezilor în negocierile cu marchizul Bonifaciu în vederea achiziționării Cretei.

Barbaro: 248a

Essendo adonque, per tanti aquisti fatti nella Grecia, et nell'Imperio Oriental, molto acresciudi de nome i Venetiani de reputation, et de richezze, mossi li Zenovesi da invidia de tanta prosperità. [...].

¹⁰⁰ Pentru acest episod, Ş. Marin, *The First Venetian on the Patriarchal Throne*, p. 65-66.

¹⁰¹ Pentru fiul dogelui Enrico Dandolo, A. da Mošto, *op. cit.*, p. 74-75, care trimite la cronică Barbaro, atunci când amintește de patru fii: Ranieri, Vitale, Marino și Fantino (credîndu-l pe cel din urmă ca fiind al doilea patriarch de Constantinopol, ceea ce nu se regăsește pe lista patriarchilor latini de Constantinopol, cf. R.L. Wolff, *Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople*, p. 229) și o fiică. Arboarele genealogic elaborat de L. Streit, *op. cit.*, p. 266 îl atribuie lui E. Dandolo un singur fiu, anume Riniero (cel care a îndeplinit funcția de vicedoge pe durata absenței tatălui său). Presupusa ocupare a funcției patriarchale de către Fantino Dandolo a fost preluată și de Paolo Rannusio, *Della Guerra di Costantinopoli*, p. 159. Pentru opțiunile categoriei 9. a cronisticii venețiene asupra titlului patriarchal dobândit de acest Fantino Dandolo, Ş. Marin, *The First Venetian on the Patriarchal Throne*, p. 65-67; de asemenea, vezi și categoriile 4. și 5., care vorbesc de o rudă a dogelui ca ocupând funcția patriarchală, *ibidem*, p. 64-65. Din păcate, nu am avut ocazia să consult teza de doctorat a lui Thomas F. Madden, *Enrico Dandolo: His Life, his Family, and his Venice before the Fourth Crusade*, Ph.D. dissertation, University of Illinois-Champaign, 1993. Așteptăm însă cu interes publicarea monografiei familiei Dandolo, promisă de același Th. Madden.

¹⁰² Ş. Marin, *The First Venetian on the Patriarchal Throne*, p. 57.

Unele scrieri amintesc de durata utilizării noii titulaturi. Se vorbește de “o lungă perioadă de timp”¹⁰³. Alte variante indică faptul că “toți dogii ulterior lui [n.n. lui Enrico Dandolo]” ar fi beneficiat de acest titlu¹⁰⁴ sau că acesta s-ar fi menținut “până în prezent”¹⁰⁵, dovedind fie că ar fi fost concepute înainte de momentul renunțării la titulatura (la 1358), fie că nu ar fi avut cunoștință de pierderea acesteia. Cronica Trevisan [apropiată de 5.] combină variantele de mai sus, pomenind de “toți dogii ulteriori lui [...] pentru o lungă perioadă de timp”. Cronica Barbaro [apropiată de 11.] este mai succintă: “apoi mereu”, iar Veniera 2580 [apropiată de 11.] este mai rezervată, arătând doar că titulatura a fost folosită “pentru un timp”. În schimb, cronicile Sanudo 1 [7.] și M 2543 [11a.] sunt mai exacte: “până în timpul dogelui Giovanni Dolfin”.

După cum se poate remarcă, unele cronică fac referire în acest context la durata dominației venețiene la Constantinopol. Ne referim aici la cronicile din categoriile 4. (inclusiv M 71) și 5. și la cronica M 793 [9.]. O parte dintre acestea vor relua precizarea o dată cu nararea episodului de la 1261¹⁰⁶, altele nu¹⁰⁷.

Pe ansamblu, sunt totuși unele cronică care ignoră cu total obținerea noii titulaturi de *dominus*: categoriile 3. și 6., una dintre cronicile aparținând categoriei 9. (M 793), cronicile M 71, M 2572, M 1999, Barbo 2 și M 1833.

În orice caz, este destul de straniu că în multe situații titulatura dogală pare să se afle pe poziție de egalitate cu un detaliu referitor la noua heraldică a familiei dogelui, aşadar cu un amănunt personal al acestuia. Episodul noii *arma Dandula* este și el prezent în majoritatea cronicilor și de obicei este plasat imediat ulterior episodului titulaturii de *dominus*. Practic, cronicile care nu îl menționează sunt în linii mari cele care omit să îl amintească și pe acesta din urmă. În plus, el este absent și în cronicile Marco, Navagero, A. Dandolo-brevis, categoria 8. (M 2541, Barbo 1, M 67), categoria 9. (pe lângă M 793, se adaugă și cronicile Tiepolo și Agostini care nu îl menționează), cronica M 1800. În schimb, se înregistrează cazul cronicii Barbo 2, care prezintă episodul noii embleme a familiei Dandolo cu lux de amănunte¹⁰⁸, în condițiile în care noua titulatură dogală lipsește.

În general, cele două episoade sunt puse în legătură, iar ordinea de prezentare este: mai întâi, *dominus*; în al doilea rând, *arma Dandula*. Această

¹⁰³ E. Dandolo [4.], pseudo-Dolfin [4.], M 89 [5.], Veniera 791 [5.].

¹⁰⁴ Donà [5.].

¹⁰⁵ Morosini [4.].

¹⁰⁶ E. Dandolo, c. 53^v; pseudo-Dolfin, c. 59^r; Morosini, p. 56; Trevisan, c. 51^r, col. 1; Veniera 791, c. 72^v. În plus, problema perioadei dominației venețiene apare în contextul 1204 în alte cronică, sugerându-se variante diverse: M 2581 [1.], c. 119^v; P. Dolfin [2.], c. 383^r; Monacis [2.], p. 149; Navagero [apropiată de 2.], col. 999; Sabellico [3.], p. 225; Biondo [3.], coll. 19-20; categoria 7. (Caroldo, c. 192; Sanudo, col. 560); Sansovino [apropiată de 9.], p. 563; M 1999 [apropiată de 9.], c. 38^v; o parte din categoria 10. (Abbiosi, c. 25^r; Curato, c. 22^r; M 104, c. 81^r); două cronică din categoria 11. (Erizzo, c. 132^r; M 2560, c. 83^v); cele trei cronică apropiate de 11. (Barbaro, c. 348^r; Savina, c. 84^v; Veniera 2580, c. 145^v); M 1833, c. 31^v. Pentru prezentarea duratei stăpânirii venețiene la Constantinopol în cronicistica venețiană, S. Marin, *Veneția și căderea unui imperiu*, p. 234-236.

¹⁰⁷ M 89; Donà; M 793.

¹⁰⁸ Barbo 2, c. 90^v.

ordine este inversată în cazul cronicilor Trevisan [apropiată de 5.] (care inserează între cele două episoade relicvele și comorile obținute de venețieni în urma capturării Constantinopolului), Donà [5.], Veniera 791 [5.] și Veniera 2580 [apropiată de 11.], (în acestea trei din urmă, momentele sunt separate prin cel referitor la relicvele depozitate în basilica San Marco), cazuri în care modificarea heraldică familiei Dandolo pare astfel mai importantă decât noul titlu de *dominus*.

Este redus numărul acelor cronici care să insereze între cele două episoade (adoptarea titlului de *dominus* și modificarea *arma Dandula*) alte evenimente. Este vorba de Barbaro [apropiată de 11.] (care introduce organizarea coloniei venețiene din Constantinopol, aspectele juridice referitoare la noul imperiu, crearea statului bizantin al Lascarizilor la Niceea, decizia cruciaților de a renunța la expediția în *Terra Santa* pentru un an de zile, relicvele și comorile descoperite și jefuite din Constantinopol, confirmarea patriarhului Tommaso Morosini de către papă, campania venețiană contra Ragusei¹⁰⁹, măsurile de politică internă întreprinse de Rainieri Dandolo), Abbiosi [10.] (unde dobândirea titlului de *dominus* este consecința primului asediu asupra Constantinopolului, astfel încât este succedat de usurparea tronului bizantin de către Alexios V Murtzuphos, al doilea asediu, alegerile imperiale și patriarhale, iar abia apoi este menționată modificarea însemnului familiei Dandolo), Sanudo [7.] (episodul *Partitio Romaniae*, chestiuni juridice, alegerea lui Balduin, obținerea Cretei, Ragusei, Durazzo-ului și a insulei Corfu¹¹⁰, moaștele și comorile luate de la Constantinopol) și Savina [apropiată de 11.] (care include și organizarea coloniei venețiene din imperiu, politica Lascarizilor, renunțarea la campania către Ierusalim, achiziționarea de relicve și comori, patriarhul venețian¹¹¹, achiziționarea Cretei).

Având ca obiect de abordare strict Cruciada a patra, scrisorile lui Paolo Ramusio și Andrea Morosini se vor implica ceva mai adânc în chestiunea noii titulaturi dogale.

Paolo Ramusio pare, cel puțin într-o primă fază să insiste asupra titulaturii de "despot" atribuită dogelui de către Balduin I: "*Per honorare il Dandolo Doge di Venetia in un modo particolare, lo creò Despoto, che vuol dire Prencipe dell'Imperio, che è il primo grado dopo quello dell'Imperatore, & soleva già da gl'Imperatori di Costantinopoli darsi a' figliuoli loro col feudo del Peloponesso, che hora si chiama la Morea; [...]*".¹¹² Autorul înclină astfel fără ezitare spre a reține titlul de "despot" strict din perspectiva de demnitate, iar nu ca pe un termen general, cu semnificația de "stăpân". Asupra titlului de "despot" se va mai reveni¹¹³, după care se va trece la o explicație originală în privința originii denumirii de Romania pentru partea stăpânită de venețieni: "*usò egli [n.n. Enrico Dandolo] infino alla morte, dando il nome di Romania alla parte d'un quarto & mezzo dell'Imperio, che gli era toccata, il quale honore non solamente fù dato a'*

¹⁰⁹ Pentru respectiva campanie, ř. Marin, *The First Venetian on the Patriarchal Throne*, p. 73.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 76.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 63.

¹¹² Paolo Rannusio, *Della Guerra di Costantinopoli*, p. 104.

¹¹³ *Ibidem*, p. 158.

*Dogi di Venetia, ma ancora a' Podestà Venitiani, mandati dalla Republica à Costantinopoli, [...]"¹¹⁴. P. Ramusio se va implica și mai târziu în chestiunea titulaturii *podestà*-ului Marino Zeno, oferind detalii suplimentare în legătură cu persoana acestuia, inclusiv despre faptul că “[Marino Zeno] ritenne parimente il titolo di Despoto dell’Imperio, & di Signor della Romania”¹¹⁵, fără însă a-i mai preciza stăpânirea inițială asupra celor “trei optimi” din imperiul Romaniei. Anterior însă mai face unele aprecieri asupra acestei dominații, dar ca o prerogativă strict a conducătorilor din metropolă: “Questa prerogativa, & questo titolo di Dominio di quella parte, usarono senza alcuna controversia tutti i Dogi dal Dandolo [n.n. Enrico Dandolo] infino al Delfino [n.n. Giovanni Dolfin], che furono sedici, nel corso di cento, & undeci anni [sic!].”¹¹⁶*

Intr-o altă notă va aborda aspectul Andrea Morosini, care, după ce arată că trei sferturi din cuceriri urmau să fie în mod egal împărtite între venețieni și francezi, precizează: “Henrico Dandolo assunse il titolo per se, e successori suoi, oltre il solito, che diceva Dux Venetiarum, Dalmatiae, & Croatiae, Dominus quartae partis, & dimidiae totius Imperij Romaniae, come si vede in molti autentici instrumenti, e nelli Statuti della Republica, benche per decreto publico hora non si dica se non, Dux Venetiarum: essendo stato per deliberatione expressa vietato, che non debba sottoscriversi il suo nome in altra maniera.”¹¹⁷, după care trece la mențiunea împărțirii teritoriilor cucerite (*Partitio Romaniae*). Autorul face astfel trimitere la documentele oficiale ale cancelariei dogale (*instrumenti, e [...] statuti della Republica*), pe care cu siguranță le-a avut la îndemână spre consultare. Ca și Paolo Ramusio, A. Morosini nu va omite să se refere la preluarea titulaturii de către Marino Zeno: “Et quelli che si ritrouauano in Constantinopoli elessero per loro capo in luoco del Dandolo Marin Zeno, e le nominarono Venetorum Potestas, & quartae partis, & dimidiae totius Imperij Romaniae Dominator &c.”¹¹⁸, iar apoi să insereze (cu unele mici modificări) documentele prin care *podestà*-ul venețian și noul împărat Henric I confirmă împărțirea cuceririlor, respectiv prin care se confirmă posesiunile venețiene în Romania¹¹⁹.

Așadar, ambele scrieri se referă la Marino Zeno ca la cel ce a purtat titulatura de stăpân a “un sfert și jumătate [de sfert] din întreg imperiul Romaniei”, fie că o fac direct (A. Morosini) sau indirect (P. Ramusio). Însă în egală măsură ele consideră, o dată cu cronicista venețiană generală, că titlul a fost preluat direct de la dogele defunct. Încă o dată, discrepanță dintre scrierile narrative (care merg pe acordarea titlului lui Enrico Dandolo însuși) și documentele de cancelarie (care îl creditează pe Marino Zeno ca “inventator” al titulaturii) se face simțită.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem, p. 159.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Andrea Moresini, *L’Imprese ed espeditioni di Terra Santa*, p. 215.

¹¹⁸ Ibidem, p. 270.

¹¹⁹ Este vorba de documentele mai sus citate, cf. Tafel-Thomas, documentele CLX, respectiv CLIV. Vezi Andrea Moresini, *op. cit.*, p. 273-275, respectiv p. 276-277.

În privința recunoașterii noii titulaturi a dogilor venețieni de către factorii politic externi, studiul lui Vittorio Lazzarini adeseori citat oferă două exemple, venind din partea chiar a unor dușmani redutabili ai Republicii lui San Marco, anume comunitatea genoveză (act datat 1212) și împăratul Frederic II (document elaborat în anul 1220), arătând în continuare că exemplele ce pot fi citate, fie și numai pentru perioada dogatului lui Pietro Ziani, există din abundență¹²⁰.

Intervalul de timp dintre 1206 și 1358 reprezintă o constantă în privința utilizării noii titulaturi de către dogi, conform documentelor de cancelarie emise la Veneția, în care fiecare doge apare sub titulatura de “*Dei gratia dux Venecie [Venetiarum] Dalmatie atque Chroatie, dominus quarte partis et dimidie tocius imperii Romanie*”.

În această evoluție se întregistrează însă o sincopă, cauzată de episodul 1261, atunci când Imperiul latin de Constantinopol își începează existență, iar dominația venețiană asupra a trei optimi din Romania se golește de conținut. Consecința asupra titulaturii dogilor venețieni nu reprezintă însă o modificare de ansamblu; titlul de *dominus* își continuă istoria nestingherit de noua realitate politică. Dominația asupra “unui sfert și jumătate [de sfert] din întreg imperiul Romaniei” se reflectă pe mai departe în titulatura dogală, înregistrându-se o singură excepție, anume în schimbul de corespondență cu împărații bizantini redeveniți stăpâni ai Constantinopolului, începând cu Mihail VIII Paleolog. Tratatul din iunie 1265 încheiat între cele două părți îl numește pe dogele Rainieri Zeno (1253-1268) cu o nouă titulatură, cea de “*illustris dux Venetiarum et dominator Chroatiae et Dalmatiae et omnium aliarum terrarum et insularum sue dominationi summissarum, dominus Raynerius Geno*”¹²¹. În aceeași notă, dogele Giacomo Contarini (1275-1280) în textul crisobulului din 1277 figurează ca “*Nos Jacobus Contarenus, Dei gracia Venecie, Dalmatiae et Croacie Dux, dominus terrarum et insularum, suo Ducatui subiectarum*”¹²². Este însă un caz de excepție, această din urmă titulatură funcționând exclusiv în relațiile cu împărații bizantini. În rest, în corespondență cu alți factori de decizie, dominația asupra a “un sfert și jumătate din imperiul Romaniei” continuă să fie afirmată fără menajamente în titulatura dogală¹²³.

¹²⁰ V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 298 și notele 2 și 3.

¹²¹ Tafel-Thomas, documentul CCCLV (“*Treuga Michaelis Palaeologi Imperatoris cum Raynero Geno, Duce Venetiarum*”), datat 8 iunie 1265, vol. III, p. 62-88 (77-78); varianta în greacă este “*ο ευγενεστάτος δούξ Βενετίας και εξουσιαστής Χορβατίας, Δαλματίας και των υπό την εξουσίαν αυτού λοιπών χωρών τε και νησιών, κυρις Ρανερίος Ντζένος*”, *ibidem*, p. 66.

¹²² Tafel-Thomas, documentul CCCLXVIII (“*Chrysobullum Michaelis Palaeologi, Graecorum Imperatoris*”), datat 19 martie 1277, vol. III, p. 133-149 (135).

¹²³ Spre exemplu, în relațiile cu împărații latini titulari de Constantinopol, Tafel-Thomas, documentul CCCLXXIII (“*Confirmatio pactorum et conventionum, factorum inter Phylippum, Imperatorem Constantinopolitanum, et Karolum, Regem Jerusalem et Sicilie, et nuncios domini Johannis Dandulo, incliti Ducis Veneciarum*”), datat 3 iulie 1281, vol. III, p. 287-295 (289, 293); *ibidem*, documentul CCCLXXIV (“*Aliud pactum confirmationis societatis inter praedictos dominos*”), datat 3 iulie 1281, vol. III, p. 296-298 (296); *ibidem*, documentul CCCLXXXV (“*Aliud pactum confirmationis conuentioneerum, factarum et habitarum inter supradictos Barones*”), datat 2 august 1281, vol. III, p. 298-308 (298, 299, 303), §.a.

Sincopa de la 1261 este în general evitată de cronistica venețiană. Rezultatul negocierilor cu Mihail Paleolog este expediat într-o singură idee, anume menținerea titulaturii dogale și în special a ideii de dominație, marcată prin termenul de *dominus / dominator*. Cu toate acestea, modificarea obiectului dominat este uneori remarcată și în câteva cronică. Exemplificăm în primul rând prin cronica pseudo-Giustiniani: „*Verum dux Veneciarum imperatori predicto vel suis successoribus non debet scribere: «dominus quarte partis et dimidie totius imperii Romanie», sicut primitus rescribebat, sed loco dicti tituli imperatori solummodo valeat et beat scribere: «Dominus terrarum et insularum suo ducatu subiectarum», et sic imperator duci scribit.*”¹²⁴ În continuare, varianta cronică pe care o avem la dispoziție prezintă o lacună în text. Dat fiind că ideea este preluată de cronica Barbaro, chiar citându-l pe Pietro Giustiniani, vom opera respectiva adăugire pe baza acesteia: „*ne scrivendo all’Imperator Greco se dava al Dose piu titolo como prima «Dominus quarto partis et dimidia totius Imperij Romaniae», ma diseva solamente, «et aliarum terrarum et insularum Dominus»; et cusi scrivendo l’Imperator al Dose ghe dava il medesimo titolo; ditte ben Piero de Thomasin Zustignan nelle so croniche, che scrivendo il Dose ei altri Prencipi eccetto che all’Imperator Greco usava il suo antigo titulo, come l’era solito de far avanti.*”¹²⁵ O descriere asemănătoare este adusă în discuție și de cronicile M 2571 și M 2581 [ambele din categoria 1.]: „*et etiam dio che muodo se tien a scriver allo Imperador predicto per che lo Dose non li scrive «Dominus quarte partis et dimidie tocj Imperij Romaniae». Ma a tuti li altri principi et baroni et ab suditi lo Dose usa lo dito titolo.*”¹²⁶, cu mențiunea că este omisă noua titulatură de „*dominus terrarum et insularum ...*”. De asemenea, cronica Navagero, reproducând integral textul tratatului din 1265 (varianta tradusă în vulgară), menționează inevitabil și titulatura dogală în forma „*Illustre uomo Rinieri Zeno Doge di Venezia, Dalmazia e Croazia, Signore delle Terre e Isole del suo Ducato soggetto*”¹²⁷.

De altfel, titulatura a reprezentat singurul element al dominației venețiene în zonă care a persistat și după 1261. Toate celelalte (*podestă*-ul venețian la Constantinopol, patriarhia latină etc.) încețează să mai existe, chiar și formal.

Așadar, concesia acordată împăraților Paleologi reprezenta o excepție. O excepție de altă natură se va impune treptat și în contextul relațiilor cu un alt factor politic, anume cu regalitatea maghiară. Titulatura dogilor Veneției tinde să își piardă un alt element, anume cel al dominației asupra Dalmației și Croației, un exemplu fiind cel al scrisorii din august 1322, adresate de regele Carol I Robert al Ungariei (1308-1342) dogelui Giovanni Soranzo (1312-1328), în care acesta din urmă figurează ca „*dei gratia Veneciarum duci, domino quarte partis et dimidie totius imperii Romanie*”¹²⁸. Disputele ulterioare ale Veneției cu regele Ludovic I al

¹²⁴ Giustinian, p. 175.

¹²⁵ Barbaro, c. 348^r.

¹²⁶ M 2571, c. 127^v; M 2581, c. 119^v.

¹²⁷ Navagero, col. 1000.

¹²⁸ *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium [= Listine o odnošajih ismedju južnoga Slavenstva i mletačke republike]* (ed. Sime Ljubić) [în continuare, *Monumenta*], vol. I, Zagreb, 1868, documentul DXVII, datat august 1322, p. 341-342 (341). V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 301-302 amintește respectivul document, însă omite să adauge că și regele maghiar se recomandă într-o formulă suspect de simplă, anume *rex Hungariae*, cf. *Monumenta*, p. 342.

Ungariei (1342-1382) nu constituie numai confruntări militare, ci în egală măsură și confruntări pentru titulatură. Este interesant de urmărit acest din urmă tip de dispută, prin prisma importanței acordate titulaturilor de către cei doi factori politici, fiecare în parte căutând în repetate rânduri să impună celeilalte renunțarea la titlul de stăpânire asupra Dalmăției și Croației. Se recurge la formule de compromis (de genul “*si in contractu seu scripturis fiendis de predictis dominus Rex poneret in titulo suo Dalmaciam et Chroaciam, noster similiter titulus totus ponatur: si vero illud taceret, sicut facit in licteris suis nobis missis, dicendo solum Rex Hungarie [n.n.], nostri etiam taceant, dicendo solum Dux Venetiarum et cetera. De non 1, non sinceri 2.*”¹²⁹), urmate inerent de subterfugii și nerescpectări, în care fie dogele Andrea Dandolo (1343-1354), fie regele Ludovic încalcă înțelegerea anterioară și se proclamă și duce / rege al celor două provincii¹³⁰. Poziția conciliatoare și dispusă spre compromis a Serenissimei este cu atât mai surprinzătoare, cu cât Veneția tocmai reușise să respingă trupele trimise de rege pe coasta dalmată (1346), înregistrând o victorie decisivă asupra acestora în apropiere de Zara. Este de fapt o nouă probă a politiciei ezitante desfășurate de dogele-cronicar. Deși victorioasă, Republica încerca uneori să îl mulțumească și pe temutul învins.

Treptat, unele acte emise de cancelaria Serenissimei recurg într-adevăr la simpla titulatură de “*Dux Venetiarum et cetera*”, chiar dacă o fac ocazional¹³¹. Această din urmă formulă se va impune însă definitiv abia sub dogele Giovanni Dolfin (1356-1361), în contextul nefericitului război din 1356-1358 împotriva aceluiași Ludovic I, prin tratatul de pace veneto-ungar, în care printre primele prevederi figurează și cea legată de titulatură¹³². Luându-și revanșa pe plan militar cu această ocazie, Ludovic I dictează noua titulatură a dogilor care, o dată cu pierderea *de facto* a coastei dalmate, consfințează și pierderea *de iure* a stăpânirii a “un sfert și jumătate de sfert din întreg imperiul Romaniei”. În momentul respectiv, Veneția se afla într-o situație defavorabilă nu numai în contextul luptelor cu Ludovic de Anjou, ci și pe frontul disputelor navale. Flota venețiană fusese distrusă în noiembrie 1354 de către cea genoveză în confruntarea de la Portolongo, înfrângere care nu avea cum să nu îi afecteze poziția la curtea constantinopolitană, în favoarea rivalilor liguri. Ca urmare, pierderea titulaturii de *dominus* venea să

¹²⁹ *Monumenta*, vol. III, Zagreb, 1872, documentul LII, datat 20 noiembrie 1347, p. 38-39 (39). Formule asemănătoare ale acestui compromis și în *ibidem*, documentul CXIV [= XCIV], datat 10 martie 1348, p. 62-63 (62-63); *ibidem*, documentul CXLII, datat 1 august 1348, p. 93-94 (94); *ibidem*, documentul CCVIII, datat 5 iulie 1349, p. 138-141 (141). Alteori, dogele ia inițiativa și trece la măsuri de forță, ambiția domniașiei asupra celor două provincii estompând chiar și stăpânirea asupra celor trei optimi din Romania, ca atunci când titlul dogal conține Dalmăția și Croația, omitând în schimb chiar titlul de *dominus*, vezi *ibidem*, documentul CLXI, datat 1348, p. 106-107 (107).

¹³⁰ *Ibidem, passim*.

¹³¹ *Ibidem, passim*.

¹³² Vezi textul tratatului în *ibidem*, documentul DXLI, datat 18 februarie 1358, p. 368-371 (369). Acest aspect este privit de V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 305 în mod unilateral, în sensul analizării exclusive a titulaturii dogale ca “*dux Veneciarum etc. [s.n.]*”. Însă vagul termen de *etc.* figurează și în titulatura regelui maghiar, care în mod constant apare ca “*Rex Hungarie etc. [s.n.]*” în actele imediat ulterioare tratatului încheiat, de exemplu *Monumenta*, vol. III, documentele DXLVII, p. 371-373 (371), DLV, p. 375-376 (375), DLVII, p. 379-381 (379).

confirme o stare *de facto* și în contextul pierderii de prestigiu al Veneției într-un Bizanț care tocmai ieșea dintr-un război civil, o dată cu abdicarea lui Ioan VI Cantacuzino, petrecută la câteva zile după bătălia de la Portolongo.

Anunțată în avans de două cronici (Sanudo – 7. și M 2543 – 11.) încă din timpul narării evenimentelor cruciadei a patra, pierderea titulaturii sub dogele Giovanni Dolfin este amintită de o parte a cronisticii venețiene și în momentul prezentării dogatului acestuia¹³³.

În privința titulaturii, aceasta nu se va mai schimba nici atunci când, după câteva decenii, Dalmația va fi recucerită în urma expediției lui Pietro Loredano din 1420 (în timpul dogelui Tommaso Mocenigo – 1414-1423) și nici când regele Sigismund de Luxemburg (1387-1437) va recunoaște noua stare de fapt, prin tratatul din august 1435 (sub dogele Francesco Foscari – 1423-1457)¹³⁴. Încă o dată, se verifică discrepanță dintre factorul *de iure* (inclusiv titulatura) și cel *de facto* (legat de stăpânirea efectivă), de data aceasta în sens invers comparativ cu schimbările ocasionate de evenimentele din 1261 sau 1358.

“DOMINUS QUARTAE PARTIS ET DIMIDIAE TOTIUS IMPERII ROMANIAE”. THE FOURTH CRUSADE AND THE DOGAL TITLE IN THE VENETIAN CHRONICLES’ REPRESENTATION

Abstract

The paper is to be put into connection with several other investigations of the author dealing with the manner in which different events of the Venetian history were represented in the later Venetian chronicles. It indeed relies upon the

¹³³ Câteva exemple: **pseudo-Giustinian** [1], p. 253; M 2581 [1], cc. 191^r-192^r; **P. Dolfin** [2], cc. 64^r-64^v; **Sabellico** [3], p. 329; **E. Dandolo** [4], c. 88^v; **pseudo-Dolfin** [4], c. 93^v; **Morosini** [4], vol. II, Padova 2000, p. 18; M 2544 [6], c. 62^v, col. 1; M 2570 [6], c. 48^v; M 47 [6], c. 53^r, col. 2; M 48 [6], c. 82^v; **Caroldo** [7], c. 635; M 38 [10], p. 43^r, col. 2; **Zancaruolo** [11] (BNM, manuscrisul lt. VII. 1275 [= 9275]), c. ccc xiiiij^v; M 798 [11], c. xxxij^r; M 46 [11], c. 48^r; M 80 [11], c. 120^r; M 628a [11], c. 109^v. Alte cronică menționează strict pierderile teritoriale, fără a se implica în chestiuni legate de titulatură. Este de remarcat modul de interpretare a evenimentului, care variază de la lamentații (**pseudo-Giustinian**, pp. 253-254) și referiri la trecutul glorios, cu trimiteri la dogii implicați cel mai pregnant în instaurarea și menținerea dominației venețiene pe coasta dalmată (Pietro II Orseolo – 991-1008, Ordelafo Falier – 1102-1118, Enrico Dandolo) (M 2581, cc. 192^r-192^v), până la considerații depreciative la adresa dominației asupra Dalmației, arătându-se chiar că pierderea acesteia ar fi avut un efect benefic asupra Serenissime (Morosini, vol. II, p. 18, 20)! În unele cazuri, se fac referiri la termenul “etc.”, în sensul “la qual cetera importa pluj sententie” (P. Dolfin, c. 64^r; E. Dandolo, c. 88^v; **pseudo-Dolfin**, c. 93^v; Morosini, vol. II, p. 18).

¹³⁴ Cu titlu de excepție, dogele Tommaso Mocenigo (1414-1423) va utiliza titulatura de *doge di Venezia, Dalmazia, Croazia e Romania* în două scrisori adresate sultanilor din Egipt, una anterioară (noiembrie 1415), alta ulterioară (aprilie 1422) recuceririi Dalmației de către Serenissima, vezi *Diplomatarium Veneto-Levantinum, sive Acta et Diplomata res Venetas, Graecas atque Levantis illustrantia a. 1351-1454* (ed. G. M. Thomas și R. Predelli), vol. II, Veneția, 1899, documentele 167, p. 306-308 (306), respectiv 175, p. 328-331 (328).

classification into 11 categories of this ‘raw material’, operated on another occasions. Thus, it presents the texts of 56 chronicles, among which there are only ten to be already published, while the greatest part of the other are manuscripts at the Marciana National Library in Venice, Italy. It also refers to two Venetian writings that focused exclusively upon the Fourth Crusade’s events, that is those belonging to Paolo Ramusio and Andrea Morosini.

This time, the episode taken into consideration is represented by one of the epilogues of the Fourth Crusade. It could therefore be connected with some other moments that are to accomplish the glory received by the Venetian community on that occasion, such as the installment of a Venetian patriarch and of the *podestà* in Constantinople or the possible candidature of the Doge Enrico Dandolo to the imperial elections.

The title of “*Dominus quartae partis et dimidie totius Imperii Romaniae*” was sometimes connected with the new Dandolo family’s heraldic sign, that is why the paper also presents this episode’s representation.

In addition, the paper also investigates the subsequent evolution of this title, passing through two other episodes in the Venetian history that affected more or less the utilization of the title: 1261-1265 (the recovery of Constantinople by the Greeks and the treaty with Michael Palaeologue) and 1358 (the loss of Dalmatia under the Doge Giovanni Dolfin). It also aims at the parallel evolution of the dogal title of “*Dalmatiae Croatiaeque*”, under the circumstances of the Venetian-Hungarian relationship during the fourteenth century.

The events of the Fourth Crusade and those connected to them are well known. To reconstruct them, it is enough to consult the contemporary sources. On the other hand, the present work rather deals with the manner in which those events were regarded from a distance of different centuries and from one particular camp’s viewpoint, that is the Venetian one. These events’ representation in the Venetian historiography is the purpose of this paper. Henceforth, the paper has not the evential history as purpose, but only the images hand down in time by the events.

CIRCULAȚIE MONETARĂ ȘI COMERT PONTO-DANUBIAN

RELAȚII ECONOMICE ALE ȚĂRILOR ROMÂNE CU SPANIA. CIRCULAȚIA MONEDELOR DE ARGINT SPANIOLE PE TERITORIUL ȚĂRILOR ROMÂNE ÎN SECOLELE XVI-XVII¹

ANA-MARIA VELTER, CONstanța ȘTIRBU

În cursul secolului al XVI-lea pe piața Țărilor Române au circulat atât monede de aur, cât și monede mărunte din argint: cu precădere poloneze, maghiare și otomane. Puternica devalorizare a monedei divizionare a condus însă, începând cu ultimul pătrar al veacului al XVI-lea, la sporirea tot mai accentuată în circulația monetară a rolului monedelor din argint cu valoare ridicată, de tipul talerului. Importanța lor crește cu cât ne apropiem de sfârșitul secolului, mai ales în timpul domniei lui Mihai Viteazul (1593-1601)².

În tezaurele datând din veacul al XVI-lea descoperite pe teritoriul României, alături de moneda de aur sau cea divizionară, găsim monede din argint cu valoare ridicată provenind din statele Germane, cantoanele helvetice, Imperiul Romano-German, Țările de Jos și din regatul Spaniei.

Dar, în ce context și în care conjunctură a fost posibil ca emisiunile coroanei spaniole să ajungă până în țările române.

La sfârșitul secolului al XV-lea Europa ieșe din epoca Renașterii, intrând în era Reformării și a nașterii Sistemului Mondial Modern³. De la începutul secolului

¹ Prezentul text reprezintă amplificarea și completarea comunicării noastre cu titlul *La circulation des monnaies en argent à haute valeur émises par la Couronne Espagnole sur le territoire des Principautés Roumains au XVIe et XVIIe siècles*, prezentată la al XIII-lea Congres Internațional de Numismatică – Madrid 15-20 septembrie 2003. El înmănunchează două lucrări – *Circulația pe teritoriul Țărilor Române în secolul al XVI-lea a monedelor de argint cu valoare ridicată emise de coroana spaniolă*, de Ana-Maria Velter, și *Circulația pe teritoriul Țărilor Române în secolul al XVII-lea a monedelor de argint cu valoare ridicată emise de coroana spaniolă*, de Constanța Știrbu.

² Dările erau percepute tot mai mult în astfel de monedă (*Documenta Romaniae Historica – B, Tara Românească, sec. al XVI-lea*, t. 11, București, 1975, p. 409-411, doc. 305), iar plata ostenilor se efectua tot în monede de argint cu valoare ridicată (*ibidem*, p. 322-323, doc. 244; p. 565, doc. 413).

³ Cercetările specialiștilor în domeniul economiei mondiale au stabilit că, încă din fazele timpurii ale sistemului mondial modern – veacurile XVI-XVIII – în economia europeană statele naționale au fost cele care au jucat rolul de agenți economici centrali. Începutul acestei perioade, veacul al XVI-lea, se caracterizează prin aşa-numitele ere de *eforturi imperiale*, ale marilor monarchii și nu ale statelor puternice din punct de vedere economic. Uriile sforțări ale monarhilor au fost direcționate în acest veac spre crearea unei economii mondiale moderne; I. Wallerstein, *Sistemul mondial modern*, vol. 1, București, 1992, p. 206.

al XVI-lea asistăm la debutul procesului de organizare politică a statelor moderne, centralizate – cum au fost Spania, Franța și Anglia⁴. Probabil că primul “stat modern” din istoria Europei a fost Spania, și anume monarhia lui Fernando și a Isabellei (1469-1516) ce a luat naștere prin unirea Aragonului cu Castilia. Următorul pas a fost căsătoria dinastică a infantei Juana cu moștenitorul tronului Habsburgilor, Filip cel Frumos⁵, moment ce a condus brusc Spania la construirea unui complex imperial de dimensiuni extraordinare, în el fiind incorporate și marile domenii Habsburgice din Europa Centrală. Guvernul Spaniei, *ex abrupto*, s-a trezit la o înălțime și cu o putere inimagineabili, dar și cu mari și complexe dificultăți de surmontat.

Este cunoscut faptul că în veacul al XVI-lea prima tentativă de a îngloba Europa și economia mondială într-un unic sistem imperial, într-un imperiu politic și economic mondial, au făcut-o Habsburgii sub Carol Quintul, nepotul Regilor Catolici. Spania a jucat în acel angrenaj un rol de vârf coordonator bine determinat al efortului de obținere a supremăției. Pentru Spania această perioadă este ancorată în aşa numitul *Secol de Aur* – 1501-1621. Situația ei privilegiată, aparte, s-a datorat *Comorii Americane*. Spania, economia ei, dezvoltarea ei, întreaga ei putere au devenit dependente de Lumea Nouă⁶. „Spania a devenit pentru celealte state europene o Indie”⁷. Regatul a fost repede invadat de comercianții proaspetelor state capitaliste aflate în plină afirmație. Aceștia au fost cei care au răspândit mărfurile spaniole, în primul rând realii, în cele patru vânтуri.

Lucrarea noastră își propune să investigheze ce anume a determinat interesul regatului spaniol pentru țările române și, dacă și în ce măsură a fost implicată Spania în evenimentele politico-economice din această regiune a Europei. Cum, pe ce căi și sub ce formă au pătruns monedele regatului Spaniei pe piața monetară a principatelor române.

⁴ În comparație cu aceste state Imperiul romano-german se baza încă pe conceptul medieval, iar în Baltica, în Mediterana sau în unele cazuri din Țările de Jos – la Antwerpen, Rotterdam etc. – sau în Italia – la Veneția, Genova etc. – forma politică era de republică sau de oraș-stat. Aceste din urmă formațiuni politice, importante centre economice, au fost creații cu precădere ale comerțului dezvoltat și tot mai activ practicat de ele. Tot comerțul a fost unul dintre factorii care au stat și la baza dezvoltării „statului modern” Spania, el fiind factorul de inspirație pentru descoperirea, explorarea și colonizarea unor noi teritorii în veacul al XV-lea.

⁵ J. Pérez, *Histoire d'Espagne*, Paris, 1996, p. 175.

⁶ Descoperirile geografice hispano-portugheze din veacul al XVI-lea au avut un ritm amețitor. În anul 1487 Bartholomeo Diaz a atins Capul Bunei Speranțe. Între 1497-1499 Vasco da Gama a ajuns în părțile Indiei, de unde s-a întors cu mirodenii. Christofor Columb este numit în 1492 Mare Amiral al Mărilor și vice-rege al pământurilor descoperite. Exploatarea febrilă a noilor pamânturi a făcut ca deja la moartea lui Ferdinand și a Isabellei, în 1516, Antilele să fie epuizate. În anii următori a început organizarea unor noi expediții, pornind din Andaluzia. În vremea lui Carol Quintul nevoia de metal prețios s-a facut imperios simțită. Alți conchistadori pornesc spre Lumea Nouă – în 1513 Vasco Nunez de Balboa; în 1521 Hernando Cortes ocupă Mexicul, iar Francesco Pizarro ia drumul spre „Indii”, în 1532 cucerind imperiul incaș; J. Pérez, *L'Histoire de l'Espagne*, p. 153, 177, 207. Perioada de maximă expansiune a Spaniei în America s-a consumat între 1504-1610. În acest interval se disting trei perioade: I. 1504-1550; II. 1562-1592 și III. 1593-1610; V. Vásquez de Prado, *Lettres marchands d'Anvers*, vol. 1, p. 527.

⁷ Aprecieri aflate inițial în Cortesul din Valladolid din 1548, dar preluată de mulți alții: Petiția 148 a Cortesurilor, în *Cortes de los antiguos reinos de Leon y de Castilla*, vol. 1-5, Madrid, 1861-1903, p. 437; J.A. Maravall, *Estado moderno y mentalidad social*, în „Revista de Occidente”, 1972, t. 2, p. 348, nota 133, și discuția din P. Vilar, *Oro y moneda en la historia, 1450-1920*, Barcelona, 1960, p. 182.

Aventura marilor descoperiri geografice a trezit regatului spaniol curiozitatea cunoașterii și a altor căi de acces spre Orient. Una din zonele investigate a fost și aceea a Orientului Mijlociu și a Europei de Sud-Est. Astfel, pe tot parcursul secolului al XVI-lea, pe diverse căi – prin hărți, simple avize, relatari de călătorie, opere literare, cronică, corespondență și rapoarte diplomatice spaniole sau stăine – Spania a acumulat o serie de informații și despre zona Mării Negre și a Țărilor române⁸. Contactele dintre cele două state – Spania și Principatele Române – au fost directe sau prin intermediari.

Cu toată distanța ce separă cele două ținuturi, între ele au fost stabilite o serie de relații pe diferite planuri – economice, comerciale, politice, culturale. Evoluția schimburilor economice a înregistrat diverse fluctuații datorate unor factori mai mult sau mai puțin obiectivi - poziția geografică, potențialul economic, schimbările intervenite în rețeaua principalelor rute comerciale internaționale, situația politică din Europa și din bazinile mediteranean și pontic. Interesul nostru este îndreptat în primul rând spre acel tip de relații care, prin natura lor, ar fi putut atrage pe teritoriul nostru moneda coroanei spaniole.

Monedele regilor Spaniei au pătruns în Țara Românească la mijlocul secolului al XVI-lea. Primele sosite au fost emisiunile din timpul domniei lui Carol Quintul, ca Imperat Roman-German, bătute la Nimwegen, Deventer-Campen-Zwolle și Campen. Acestea au fost urmate de emisiunile din vremea lui Felipe al II-lea bătute în Țările de Jos spaniole – Brabant, Flandra, Tournai, Geldern, Zeeland, Utrecht și Holand. Este vorba despre taleri de tip *Filip* și de *Bourgogne*⁹.

Din totalul de 29 de descoperiri din secolul al XVI-lea ce conțin monede din argint cu valoare ridicată emise de coroana spaniolă, monedele din Țările de Jos spaniole și din Imperiul Roman-German sunt prezente în 22 de descoperiri, iar realii în 7. Aceste emisiuni sunt repartizate în felul următor: în Țara Românească – 12 depozite, în Moldova, inclusiv Basarabia – 11 tezaure, în Transilvania – 2

⁸ Este perioada în care în Spania apar o seamă de hărți, de lucrări geografice, istorice și literare despre țările române, precum și relatari scrise despre cele văzute aici ale unor călători spanioli. Astfel, sunt cunoscute hărțile lui Juan de la Cosa, din 1500, pentru asezările românești de la Marea Neagră, precum și harta lui Juan Martinez (1568), care reia aceste informații; există și un portulan spaniol anonim din veacul al XVI-lea, care placează Transilvania la sud de Țara Românească; E. Denize, *România în cultura medievală spaniolă*, în AIIAADX, t. 23, 1986, p. 79; N. Grămadă, *La Scizia minore nelle carte nautiche del Medio evo (Contribuzione alla topografia storica della Dobrogea)*, în „Ephemeris Dacoromana”, t. 4, 1930, p. 225-226; V. Eskenasy, *Izvoare cartografice medievale despre teritoriul românesc. Observații pe marginea unei lucrări recente*, în „Revista de Istorie”, t. 33, 1980, 4, p. 765; F. Braudel, *Mediterranean și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. 1, București, 1986, ilustrația 5. Primii călători spanioli în țările române care au lăsat relatari scrise au fost Alfonso Carillo, membru al ordinului iezuit și Diego Galán, prizonier și sclav pentru un timp în armata otomană. O seamă de informații au fost preluate de istoricul V. Rocca, *Hystoria in la qual se trata de la origen y guerras que han tenido los Turcos, desde su comienço hasta nuestro tiempos*; E. Denize, *România în cultura*, p. 79.

⁹ Despre aceste emisiuni am avut prilejul să vorbim într-o lucrare anterioară; C. Șirbu, A.-M. Velter, *La circulation des monnaies en argent des Pays-Bas sur le territoire des Principautés Roumaines aux XVIe et XVIIe siècles*, în vol. *Actes du XIe Congrès International de Numismatique*, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 48 și Tabel I, p. 55-56.

tezaure, în Dobrogea – o singură descoperire spaniolă din veacul al XVI-lea, iar din România localitate necunoscută – 3 descoperiri. Această grupare inegală se datorează căilor de pătrundere a acestor emisiuni – prin vest, din Europa Centrală și, prin nord, din Polonia, din comerțul baltic. Monedele Țărilor de Jos spaniole și ale Imperiului Romano – German au pătruns împreună cu cele ale Provinciilor Unite. Ele au fost aduse direct, pe cale comercială, ori au sosit ca subvenții pentru plata mercenarilor folosiți în diverse campanii militare.

A doua categorie de monede spaniole o formează realii. Analiza tezaurelor ne-a relevat faptul că aceștia și-au făcut apariția pentru prima dată pe piața țărilor române spre sfârșitul secolului al XVI-lea, fiind însoțiti și de emisiuni ale Regatului Neapolelui. În ultimele decenii ale secolului al XVI-lea Spania a inundat piața Europei cu realii săi bătuți din argintul de peste ocean. În Balcani, în general, aceștia sunt mai rari în perioada 1580-1600, apărând masiv chiar de la începutul veacului următor, al XVII-lea¹⁰.

Analiza tezaurelor din veacul al XVI-lea a relevat faptul că tipul de monede spaniole este diferit în cele trei țări române. Astfel, în Țara Românească și Dobrogea au pătruns emisiuni atât pentru Spania și colonii, cât și pentru Țările de Jos Spaniole; în schimb în tezaurele din Transilvania, Moldova și Basarabia există numai monede ale regilor spanioli pentru Țările de Jos Spaniole. O astfel de repartiție nu ne surprinde, având în vedere că rutetele de pătrundere a realilor spanioli în țările române au fost în principal cele sudice – prin Balcani sau prin comerțul din Marea Neagră, pe de o parte, iar pe de altă parte prin nord, din Polonia.

În depozitele ce conțin monede ale coroanei spaniole realii formează un grup bine reprezentat. De regulă emisiunile datează din perioada domniei regilor Felipe al II-lea (1527-1598), Felipe al III-lea (1598-1621) și Felipe al IV-lea (1621-1665), cele mai numeroase fiind emisiunile din vremea domniei lui Felipe al III-lea. Monedele provin atât din atelierele europene – Granada, Toledo, Sevilla, Segovia și Madrid – cât și din cele americane – Lima, Potosí și Mexico.

Din totalul de 48 de descoperiri datând din secolul al XVI-lea care conțin monede de argint cu valoare ridicată, în 16 tezaure și o descoperire izolată întâlnim și emisiuni ale coroanei spaniole. Acestea din urmă se grupează astfel: din Transilvania un tezaur ce conține și emisiuni ale Țărilor de Jos spaniole; din Țara Românească provin 6 depozite în care se află și reali; din Moldova, inclusiv Basarabia, 9 depozite ce au în compunere și reali spanioli (1 din Moldova, 8 din Basarabia); iar din Dobrogea cunoaștem până în prezent o singură descoperire de reali din veacul al XVI-lea¹¹. La prima vedere numărul realilor din secolul al XVI-lea este firav. Dar, emisiunile din timpul lui Felipe al II-lea, cât și acele din primii ani de domnie ai lui Felipe al III-lea se regăsesc în majoritatea tezaurelor din secolul al XVII-lea ce conțin monede spaniole. Monedele lui Felipe al III-lea și Felipe al IV-lea sunt foarte uzate și, în condițiile necesității de monedă măruntă, divizionară, de bună calitate, piesele lor de 8 reali erau „tunse” pentru obținerea nominalului de 4 reali. Acestea din urmă erau tăiate la greutatea monedelor de 2 reali.

¹⁰ V. Vinaver, *Pregled istorije novih y Jugoslovenskim zemljama (XVI-XVIII vek)*, Beograd, 1970, p. 108 și 121.

¹¹ Tabelul I.

*

O bogată documentație susține scriptic descoperirile monetare. Realii spanioli sunt menționați în diferite convenții comerciale, acte de vamă, acte de vânzare-cumpărare, registrele haraciului, precum și în însemnările unor călători străini ce au trecut și prin țările române.

Modalitățile de pătrundere a monedelor coroanei spaniole în Principatele Române sunt diverse: pe cale politică, pe cale militară și pe cale comercială.

Conjunctura internațională a făcut ca regatul Spaniei să fie direct interesat de spațiul geografic ocupat de țările române. Habsburgii, puternic susținuți de regalitatea spaniolă, făceau eforturi pentru a sprijini stoparea expansiunii Imperiului Otoman spre Europa Centrală și de Vest. Faptul era extrem de important pentru Țările Române, în primul rând sub aspectul sprijinului financiar în lupta antotomană.

În prima parte a domniei lui Felipe al II-lea confruntările hispano-otomane au fost deosebit de acerbe. După victoria de la Lepanto împotriva Imperiului Otoman – 1571 – și până la cucerirea Portugaliei - 1580 - Spania a ajuns pe culmile gloriei. Dar nu s-a putut bucura prea mult de situație. În 1566 a intervenit revolta Țărilor de Jos (ele devenind independente în 1581). În Anglia, Spania a înregistrat un eșec serios în catolicizarea țării, deși uniunea dinastică realizată prin căsătoria cu Maria Tudor ar fi trebuit să înseamne un real suport în acest sens; s-a ciocnit apoi de ostilitatea Elisabetei I, care a acordat un substanțial ajutor rebelilor din Țărilor de Jos, în final având a se confrunta cu pirateria engleză pentru dominația mărilor și oceanelor (amintim aici doar puternicele atacuri ale lui Francisc Drake din 1572, 1586 și 1587¹²). Succesiunea la tronul Portugaliei și amestecul tot mai pronunțat în problemele franceze au fost alte piedici în urmarea politicii antotomane. Atacul Angliei în 1588, soldat cu totalul eșec al Invincibilei Armada, a pus capăt hegemoniei spaniole. Antrepozitele mondiale se mută de la Lisabona și Sevilla la Amsterdam¹³. Toate aceste complicații și interese politice din occident au obligat Spania să treacă la o politică hotărâtă de înțelegere cu Poarta¹⁴. În 1580 Imperiul Otoman încheie un acord cu Spania. Acesta a însemnat sfârșitul conflictelor dintre cele două state și începutul unor relații ce vor lua treptat amploare, spaniolii lăsând Portii mâna liberă în Balcani¹⁵.

Cu toată această înțelegere, Spania a profitat de fiecare dată când a putut să lovească pe Imperiul. Astfel, în timpul războiului austro-otoman declanșat în 1593, Felipe al II-lea a hotărât să participe activ în Liga Creștină, acordând împăratului o subvenție anuală de 300.000 de ducați și trimițând în Ungaria, în 1595, 2000 de călăreți și 4000 de pedestrași sub comanda lui Carol de Mansfeld, locotenent general al armatelor spaniole din Țărilor de Jos¹⁶.

¹² V. Vásquez de Prado, *Lettres marchands*, vol. 1, p. 530.

¹³ P. Vilar, *Histoire de l'Espagne*, Paris, 1952, p. 36.

¹⁴ E. Denize, *Relațiile Țărilor Române cu Spania în epoca lui Mihai Viteazul*, în AIIAADX, t. 28, 1991, p. 103-122.

¹⁵ J. Pérez, *Histoire d'Espagne*, p. 225.

¹⁶ Al. Ciorănescu, *Michel le Brave et la politique espagnole*, în *Trois Mémoires sur Michel le Brave (Études Roumaines, I)*, Paris-Bucarest, 1938, p. 9; E. Denize, *Relațiile Țărilor Române cu Spania*, p. 106.

Conflicturile dintre Imperiul Habsburgic și Poartă de la finele secolului al XVI-lea au reaprins speranța țărilor române de eliberare de sub suzeranitatea Portii. În acest sens cererile de sprijin - în bani sau în soldați - ale principilor români îndreptate către mai marii epocii au fost timpurii. Astfel, sprijin financiar a obținut viitorul domn al Transilvaniei Christofor Bathory (1576-1581), care a ajuns în Spania între 1546-1547 și și-a facut ucenicia armelor în armata lui Carol Quintul¹⁷. De asemenea, în 1569 îl întâlnim pe Nicolae Basarab, pretendent la tron, la Segovia, unde este ajutat cu bani de Hans Heher, căruia îi acordă titlul de *marchiz de Ialomița*. Despre Nicolae Alexandru aflăm că a luptat în serviciul Spaniei, în Malta, Ungaria și Granada. Se bucura de protecția ambasadorului polonez la Madrid. A solicitat regelui Spaniei o recomandare către Maximilian al II-lea și o mică sumă de bani. În 1584 – un principe al Valahiei, căsătorit cu o frumoasă femeie venetiană, se stabilise la Genova, obținând de la papă 3.000 de scuzi. În 1584 el pleacă în Spania cu speranța de a primi noi ajutoare. Documentele vorbesc și de un *Yanoda Bayboda* – principe de Moldova – probabil fiul lui Iancu Sasul, care s-a stabilit la Toledo¹⁸.

Pe lângă ajutorul financiar, din Spania sosește și un mare număr de mercenari ce ia parte la luptele cu oștirile otomane. Călătorul spaniol Bernardo de Aldona, aflat în Transilvania la mijlocul veacului al XVI-lea, relatează că între anii 1551-1553 „câteva mii de soldați iberici ajung în Transilvania și Valahia ca mercenari în armata generalului imperial Gian Batista Castaldo, într-o expediție de cucerire în numele lui Ferdinand de Habsburg”¹⁹.

În Moldova, între lefegii din oastea lui Despot Ioan Heraclidul (1561-1563) se aflau pedeștri și călăreți germani, archebuzieri flamanzi, polonezi, cazaci, spanioli, italieni, greci²⁰. Pentru plata lor Despot îl trimite în Spania pe Roussel cerând ajutoare. Acestea însă neajungând, boierii se plâng la Poartă că Despot „a adus cu banii haraciului ostași din neamurile spaniol, german, maghiar”²¹.

Dar, cel mai mare sprijin i-a fost acordat lui Mihai Viteazul (1593-1601)²², a cărui mare personalitate a determinat Curtea spaniolă să susțină eforturile românilor în lupta antotomană. Domnitorul a fost obligat să se bazeze pe trupe de

¹⁷ E. Denize, *Români și spanioli de-a lungul veacurilor*, Aalborg, 2001, p. 88.

¹⁸ *Ibidem*, p. 88-89.

¹⁹ *Ibidem*, p. 109-110; C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. 2, 1, Bucuresti, 1940, p. 214.

²⁰ N. Iorga, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jaques Basileos l'Heraclide*, Bucarest, 1900, p. 9; C. Rezachievici, *Mercenarii în oștile românești în evul mediu*, în „Revista de Istorie”, t. 34, 1981, 1, p. 46.

²¹ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XII, p. 649, doc. 137.

²² Puternicele lovitură date dominației Portii în Europa și crearea unui scut în fața expansiunii otomane prin realizarea unui stat puternic rezultat din unirea țărilor române au constituit fapte cu un puternic ecou în lumea creștină. După consumarea entuziasmului victoriei de la Lepanto, atât locuitorii insulelor veneziene din Mediterana orientală, cât și populația din Balcani vedeau în persoana lui Mihai Viteazul un nou basileu, omul care putea reclădi Imperiul bizantin (în acest sens raportul din 1600 al lui Girolamo Capello, bailul Veneției la Constantinopol; A. Mesrobeanu, *Contribuție la istoria catolicismului din Moldova*, în „Cercetări Istorice”, t. 4, 1928, 2, p. 86, doc. II; Șt. Andreescu, *Michele il Bravo e l'idea di riedificazione dell'Impero bizantino: le testimonianze degli ambasciatori veneziani a Constantinopoli*, în vol. *Dall'Adriatico al Mar Nero: Veneziani e Romeni, tracciati di storie comuni*, coord. G.A. Popescu, Roma, 2003, p. 59).

mercenari, recrutate atât din interior, cât și din afara țării. Atât sursele spaniole cât și cele austriece, foarte numeroase și variate, ne dau prețioase și interesante informații despre epoca acestui domnitor. Astfel, dintr-un mesaj al împăratului Rudolf al II-lea către Mihai aflăm că: „...Împăratul au trimis la Franța, la Spania, la Papa și la toți mai marii de bărbație și vitejie, ce ești un al doilea Alexandru, să te ajute cu bani, iar eu încă de trei ori mai mult...”²³. La sfârșitul anului 1596, cu prilejul călătoriei lui Mihai Viteazul în Transilvania, acesta a primit asigurări din partea principelui Sigismund Bathory că banii pentru plata mercenarilor săi vor fi dați de papă, de împărat și de regele Spaniei²⁴. Cu acest prilej Mihai a solicitat un ajutor de 4.000 de pedestrași italieni, plătiți de papă, 4.000 de valoni sau spanioli, plătiți de împărat, precum și suma de 5.000 de taleri. Din vara anului 1597 împăratul, probabil și cu aprobarea Spaniei, a hotărât să acorde domnitorului ajutoare bănești pentru plata a 4.000 de mercenari²⁵. Banii au fost aduși la Târgoviște de către Erich Lassota de Steblau care fusese timp de patru ani în serviciul lui Felipe al II-lea²⁶.

Fiind obligat să asigure plata armatei sale de mercenari, Mihai avea nevoie de a fi finanțat. Sumele necesare acestor plăți le putea procura numai din două locuri: ori de la imperiali, ori de la spanioli. Selia trimisă la împărat în noiembrie 1599 solicita, printre altele, o intervenție pe lângă regele Spaniei²⁷. Abia după înscăunarea sa în Transilvania a reușit Mihai să stabilească contacte directe cu curtea Spaniei – respectiv cu Felipe al III-lea. În decembrie 1599 el se pregătea deja să trimită soli direct la papă și la curtea de la Madrid²⁸. Dacă atitudinea Spaniei a fost binevoitoare la început, Felipe al III-lea promîțând că va trimite toate ajutoarele solicitate, în momentul izbucnirii conflictului dintre Mihai și imperiali, atitudinea ei a devenit ostilă.

O altă cale de pătrundere a realilor spanioli în Țările române a fost aceea comercială. Contactele directe între negustorii români și negustorii spanioli, sau cu teritoriile spaniole sunt mai rare. Cele mai dese astfel de legături erau stabilite în teritorii mai apropiate, de regulă la Constantinopol. Rivalitatea hispano-otomană în Mediterana orientală și Europa de sud-est a adunat în epocă mulți demnitari și negustori spanioli în capitala Imperiului otoman. Documentele vremii atestă prezența la Constantinopol a negustorilor munteni și moldoveni în aceiași perioadă cu aceea a unei colonii și a unor consuli catalani²⁹. Adesea aceste relații s-au

²³ Gh. Chivu, M. Georgescu, M. Ioniță, Al. Mareș, Al. Roman Moraru, *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 127-128, doc. XXXII.

²⁴ I. Sîrbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Țării Românești*, Timișoara, 1976, p. 248.

²⁵ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. 5, București, p. 78-82, doc. 52.

²⁶ Al. Ciorănescu, *Michel le Brave*, p. 12.

²⁷ N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. 2, București, 1935, p. 31-31; idem, *Documente noi, în parte românești, relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, în AARMSI, s. II, t. 20, 1894, p. 456-458.

²⁸ În raportul său către împăratul Rudolf al II-lea, Ioan de Marini Poli vorbește tocmai despre intenția domnului valah de a-l trimite pe Dionisie Rally în solie directă, ocolind curtea imperială; Hurmuzaki, *Documente*, vol. 3, 1, p. 394, doc. CCCXIX; N. Iorga, *Istoria lui Mihai*, p. 35.

²⁹ E. Denize, *Relațiile comerciale româno-spaniole până la pacea de la Adrianopol (1829)*, în „Revista de Istorie”, t. 37, 1984, 5, p. 472.

consumat prin intermediul negustorilor străini. În comerțul din Balcani, în secolul al XVI-lea întâlnim negustori venețieni, genovezi, ragusani, moldoveni, valahi, aromâni, germani, englezi, evrei, polonezi, moscovici. După războiul osmano-venetian dintre 1570-1573, negustorii francezi i-au înlocuit pe cei venețieni în comerțul cu Sublima Poartă³⁰. Apar în curând concurenți serioși – englezii și olandezii. Toți acești comercianți, pe lângă anumite mărfuri de sorginte iberică, vehiculau și monedele regilor spanioli. Unele produse ale Imperiului erau căutate în Europa – ceară, piei, lână, bumbac, mătase, mirodenii. La rândul său Imperiul avea nevoie de cositor, hârtie, stofe de lux, sticlărie, mirodenii și monedă – pentru plata importurilor venite din India și Extremul Orient. Exporturile Portii către Occident erau în parte reglate de importuri, fapt căruia occidentalii i-au sesizat imediat importanța, sporindu-și astfel interesul pentru comerțul cu monedă³¹.

În veacurile XVI-XVIII comerțul țărilor române fiind direct legat de cel al Imperiului otoman, este firesc ca prezența acestor negustori să o găsim semnalată atât pe piețele interne ale Țărilor române, cât și în porturile maritime și dunărene, unde sosesc cu diverse mărfuri. Astfel, o serie de dispoziții vamale din veacul al XVI-lea vorbesc de negustorii străini – numiți *harbi*, și despre corăbiile maritime cu care aceștia sosesc – *deniz gemileri* – specifice atât pentru navigația pe Marea Neagră, cât și pe Mediterana³². Negustorii ragusani asigurau legătura cu spațiul vest-european, pe drumurile de uscat sau maritime. Aceștia nu numai că veneau în Țările române pentru negoț, dar, din veacul al XVI-lea s-au și stabilit aici. La 1582 documentele semnalează prezența unor colonii de ragusani în Transilvania, la Alba Iulia³³. O altă categorie de negustori atestată pe piețele române este aceea a supușilor coroanei engleze. Dintr-o scrisoare datată 27 august 1588 a ambasadorului englez în Moldova, William Harborne, aflăm că domnitorul Petru Șchiopul a oferit o serie de privilegii negustorilor englezi: „dreptul de negoț liber în toată țara Moldovei”³⁴.

Dar, cea mai prezentă și mai activă categorie de negustori a fost aceea a evreilor. Persecuți și izgoniți din Spania și Europa Centrală încă din 1492 de către „Regii Catolici” Ferdinand și Isabella, evreii au găsit un refugiu în teritoriile otomane - Salonic, Constantinopol, etc.³⁵. Între anii 1568-1580, mai marele lor,

³⁰ Desele conflicte armate între Poartă și Republica Venetă au redus mult prezența negustorilor Serenissimei în teritoriile Imperiului. Locul lor este repede ocupat de comercianții francezi, englezi și olandezi. Franța a negociațiat primele Capitulații în 1536, acestea fiind semnate abia în anul 1569. Anglia și Olanda au mers inițial sub pavilion francez, din 1580 și 1583 sultanul acordând și englezilor propriile capitulații; Compania Levantină a fost creată în 1581. Olandezii le vor primii în 1612,

³¹ G. Veinstein, *L'Empire dans sa grandeur (XVIe siècle)*, în vol. *Histoire de l'Empire Ottoman*, coord. R. Mantran, Paris-Lille, 1990, p. 222, 253.

³² A. Popescu, *Circulația mărfurilor la Dunărea de Jos reflectată în „kanunname”-le (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*, în „Revista de Istorie”, t. 6, 1996, 3-4, p. 255-278.

³³ P.P. Panaiteanu, *Relațiile Țării Românești și ale Moldovei cu Ragusa sec. XV-XVIII*, în „Studii”, t. 4, 1949, p. 55-56.

³⁴ *Călători străini despre țările române*, vol. 4, București, 1972, p. 596; P. Cernovodeanu, *Privilegiul comercial acordat negustorilor englezi în Moldova la 1588 și răsunetul său politic în anii unirii principatelor*, în „Revista de Istorie”, t. 31, 1976, 6, p. 1041-1043.

³⁵ R. Mantran, *Histoire de l'Empire*, p. 10-11.

Joseph Nasi³⁶, considerat un “Függer al Orientului”, a fost atât un favorit al sultanului Selim al II-lea, cât și în grațiile regelui polon Sigismund al II-lea August. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea și prima parte a veacului următor, o serie de vămi ale porturilor dunărene cu veniturile lor au fost concesionate de sultan unor arendași evrei³⁷. Astfel că în această perioadă evreii sefarzi din Imperiul Otoman deveniseră o serioasă concurență pentru negustorii venețieni și greci italienizați care aduceau vinurile grecești în portul Chiliei, în comerțul cu Moldova și Polonia³⁸.

Rutele pe care realii pătrundeau în Principatele Române erau diverse. Una din cele mai importante căi era “drumul moldovenesc”. Acesta lega Polonia (orașele Cracovia și Lwow) de țărmul Mării Negre și gurile Dunării, cu alte cuvinte comerțul baltic de cel pontic. A funcționat, și încă în plină forță, din veacul al XV-lea și până în secolul al XVII-lea³⁹. Folosirea îndelungată și în condiții normale a acestei căi este atestată de o serie de documente, cum ar fi și o seamă de plângeri ale unor negustori adresate regelui polon Sigismund al III-lea împotriva domnului Mihai Viteazul: o scrisoare a unor negustori “din Liov” care arată că „...Zilele acestea o parte a oamenilor lui Mihai voievodul Țării Românești, fără veste au trecut Dunărea pe caice și au prădat și au ars orașul turcesc Oblucița (Isaccea)... au jefuit și incendiata marele târg, asezat pe Dunăre, ...luând de asemenea și o caravannă din Polonia...”⁴⁰. În caravana de negustori poloni care se întorcea din Imperiul otoman se aflau și „negustori din Spania”⁴¹. O altă relatare despre două astfel de caravane poloneze, în drum dinspre Imperiul otoman spre Polonia, ne vorbește de surprinderea lor de către oastea domnului valah, în anul 1600. Prima aflată încă pe teritoriul Moldovei, a doua abia pregătindu-se a trece Dunărea⁴². Dar, oricare ar fi contextul în care aceste caravane au fost stopate din drumul lor de către Mihai Viteazul și capturate⁴³, important pentru noi este faptul că dinspre

³⁶ „Marele Evreu” se pare că a fost cel mai puternic bancher și comerciant al Orientului. El purta titlul de „Duce de Naxos și al Cicaladelor”. În 1571 a cerut sultanului Selim al II-lea un tron în Țările Române, drept despăgubire pentru pagubele suferite de insulele sale din partea venețienilor; sultanul i-a acordat tronul Țării Românești, dar Joseph Nasi l-a refuzat în cele din urmă; L. Benjamin, *Ebreii din România în texte istoriografice*, București, 2002, p. 421.

³⁷ A. Popescu, *Circulația mărfurilor*, p. 274. Rafael Haim cumpăra în 1597 vama porturilor Siliștră și Hârșova pentru suma de 3.250.000 de aspri anual. În 1592 Solomon preia venitul vămilor porturilor din Vidin, Nicopole și Rahova.

³⁸ A. Dziubinski, *La province turque d'Akerman – nouveau facteur politique et économique sur les confins méridionaux de l'état polono-lituaniens au XVIe siècle*, în RRH, t. XXXV, 1996, 3-4, p. 139.

³⁹ Șt. Andreescu, *Comerțul danubiano-pontic la sfârșitul secolului al XVI-lea: Mihai Viteazul și „Drumul Moldovenesc”*, în SMIM, t. 15, 1997, p. 41-60. Autorul relevă faptul că numărul clauzelor comerciale din tratatele polono-otomane privind regimul comerțului și al negustorilor este foarte numeros la finele secolului al XVI-lea.

⁴⁰ E.D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427-1601), collected from British Archives*, London, The Hague, Paris, 1964, p. 139, nr. 208.

⁴¹ Deși deasupra o altă mână a scris „un negustor din Anglia”, ne vine greu să credem că această corectură este contemporană cu autorul scrisorii, doar și pentru faptul că este neconcordantă de număr.

⁴² *Călători străini despre țările române*, vol. 4, București, 1972, p. 198-200.

⁴³ Având în vedere acuta necesitate de numerar, cauzată de datorii contractate de domn în vederea cumpărării tronului, de necesitatea întreținerii unei armate de profesioniști-mercenari, de obligativitatea plății tributului, nu este de mirare că domnitorul recurge la atacarea caravanelor de negustori, confiscând atât marfa, cât și banii. B. Murgescu, *Câteva observații pe marginea datoriilor domnilor Țării Românești și Moldovei în 1594*, în RI, t. 6, 1995, 3-4, p. 246-249. Datoriiile luau aspecte aberante, având în vedere faptul că proaspătii domni promiteau și plata vechilor datorii, acumulate sub domniile precedente; *ibidem*, p. 251-252.

Polonia spre Imperiul otoman și invers exista un fluent trafic comercial ce trecea peste teritoriul Moldovei. Cu astfel de prilejuri pătrundeau pe teritoriul românesc importante cantități de reali, știut fiind faptul că realii erau transportați că marfă dinspre Polonia spre Constantinopol.

De posibilitatea exploatarii acestui „drum moldovenesc” erau foarte interesați și venețienii⁴⁴. În ultimul deceniu al secolului al XVI-lea Serenissima Republiecă cerea și obținea de la Poartă acordul pentru instalarea consulilor săi la Caffa, iar în prima jumătate a veacului următor, și la Chilia⁴⁵. Documentele își găsesc un serios suport în descoperirile monetare. Astfel, tezaurul de la Vadu, jud. Constanța, acoperind intervalul dintre anii 1578-1684, nu numai că este compus în cea mai mare parte din ducați venețieni, dar cuprinde și cel mai mare număr de reali spanioli din totalul tezaurelor descoperite în România⁴⁶.

Traficul ce lega Dunărea de Marea Neagră era foarte strict controlat prin sistemul de vămi existente în principalele porturi de pe Dunăre: Brăila, Măcin, Isaccea, Tulcea. Concomitent, aceste puncte erau importante centre pe rute comerciale internaționale: „drumul Brăilei” sau „al Brașovului”⁴⁷ ce făcea legătura dintre Marea Neagră, Transilvania și Europa Centrală; „drumul Galațiului”⁴⁸ și „drumul moldovenesc”⁴⁹, ce uneau sudul țării și regiunea Dobrogei cu nordul, cu zona baltică și, „drumul turcesc”, transdobrogean, care unea teritoriile românești cu cele ale Imperiului otoman. Întreagă această rețea reflectă nu numai importanța comerțului pe Dunăre, dar și pe aceea a rutelor terestre⁵⁰ ce străbăteau teritoriile românești. Totodată este o dovdă în plus că față de tendința Porții de a închide Marea Neagră comerțului european, de transformare a acesteia într-un lac otoman, Dunărea și-a păstrat importanța peste secole, fiind una din principalele artere de legătură între Occident și Orient.

⁴⁴ Cu toate interdicțiile Porții vis-à-vis de pătrunderea navelor europene în regiunea pontică, o cercetare recentă, bazată pe documente otomane păstrate în Arhivele de Stat ale Venetiei, a pus în evidență persistența comerțului venețian în Marea Neagră până la sfârșitul secolului al XVII-lea; M. Berindei, *Les vénetiens en Mer Noire, XVI^r-XVII^r siècles. Nouveaux documents*, în „Cahiers du Monde russe et soviétique”, t. 30, 1989, 3-4, p. 207-224.

⁴⁵ M. Berindei, *Les vénetiens en Mer Noire*, p. 211-212. Printr-un ordin datând din iulie 1593 Murad al III-lea înștiințează dregătorii otomani de la Kefe de numirea consulului venețian Batista Masa, iar în 1640 Murad al IV-lea conferă o diplomă de investire consulului Girolamo Tomazi de la Chilia.

⁴⁶ Regretăm faptul că un tezaur atât de important, atât din punct de vedere istoric, cât și numismatic, nu a fost încă publicat.

⁴⁷ Brăila reprezintă capătul sudic al marelui drum al Brașovului; Ș. Papacostea, *Începuturile politiciei comerciale a Țării Românești și a Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și Stat*, în vol. *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 173.

⁴⁸ Această rută urma cursul Bârladului, legând Polonia de Istanbul; P. Păltânea, *Informații despre evoluția demografică și a teritoriului orașului Galați până la 1918*, în AIAI, 1987, I, p. 27. Spre Galați se puteau merge și urmând cursul Prutului. O bifurcație a acestei căi conducea spre Cetatea Albă; A. Dziubinski, *La province turque d'Aqerman*, p. 148.

⁴⁹ Vechi, mare și important drum comercial internațional, în funcție de secole, care traversa Moldova în toată lungimea sa, urmând valea Siretului în cea mai mare parte a traiectoriei sale, și care asigura legătura cu Polonia și Baltica.

⁵⁰ Pentru drumurile comerciale terestre ce străbăteau teritoriile românești, S. Dimitrov, N. Jecev, V. Tonev, *Istoriya na Dobrudja*, Sofia, 1988, vol. 3, p. 62.

Mărfurile comercializate erau de obicei cele obișnuite, folosite în mod curent de populație - cereale, pește, păsări, animale, grăsimi, miere, lactate, băuturi, fructe, legume, sare, postavuri - dar și mărfuri de lux – mirodenii, stofe scumpe, mătăsuri, brocarturi, metale, bani.

Cel mai fructuos în privința vehiculării realilor era, evident, comerțul cu reali. După războiul cu Țările de Jos argintul spaniol a fost dirijat de la Madrid și Sevilla în porturile spaniole din Mării Mediterane – Barcelona, Cartagena, Malaga, Vinaroz – de unde luau calea către Italia, îndeosebi spre Genova. Banii duși de genovezi în Flandra și în Europa de Nord și Centrală, reprezentau „denaro politico”, fiind destinați în primul rând plății de mercenari⁵¹.

În Țările române, venind din marele comerț Baltic – din portul Danzig, trecând prin importantul emporiu Lwow, realii cu rol de marfă au pătruns mai ales în Moldova. Ei erau transportați „în căruțe mari”, fiind duși spre Constantinopol⁵². Caravanele luau calea vechiului „drum moldovenesc”, ajungând în sud, la porturile dunărene. Din aceste centre realii își puteau continua drumul fie pe ruta terestră, prin Dobrogea sau prin Țara Românească, spre Balcani, fie pe cale maritimă.

Comerțul cu metale era și el foarte activ. Extrem de căutate erau fierul (renumitele „cuțite valahe”), dar mai ales arama. Iar una din mărfurile care interesa direct Spania era tocmai arama. Între 1563-1571 regatul iberic a făcut mari cumpărări de aramă și bronz pentru clopote⁵³. În regulamentul portului Rusciuc, de exemplu, este menționată ca importantă marfă de export arama „din Carpații Ungariei”,⁵⁴ / Slovacia, Transilvania (n.n.).

Încă din primii ani ai secolului al XVI-lea marii bancheri Függer⁵⁵, asociați cu bancherii Thurzo din Ungaria, au favorizat minele de aramă, turnătoriile și

⁵¹ P. Vilar, *Oro y moneda en la Historia 1450-1920*, Barcelona, 1960, p. 216. Evident, genovezii negociau cu spaniolii și pentru beneficiul propriu în comerțul cu bani.

⁵² F. Braudel, *Mediterraneană și lumea mediteraneană*, p. 356.

⁵³ În secolul al XVI-lea arama se extrăgea din minele de pe valea Meusei și de la Limburg, dar și din Europa Centrală – din Turingia, din Tirol și din „Carpații Ungariei” (adică din Transilvania și Slovacia), cea din urmă fiind de calitate superioară; V. Vásquez de Prado, *Lettres marchands*, t. 1, p. 79. Dăm și câteva prețuri ale aramei existente pe piața de la Anvers, extrase din Arhiva Ruiz din Valadolid: în 1563 un quintal aramă – 60 sous, în 1566 – 63 sous, în 1567 – 65 sous, iar în 1571 – 64 sous (*ibidem*, p. 250).

⁵⁴ A. Popescu, *Circulația mărfurilor*, p. 271.

⁵⁵ Strămoșul familiei a fost Hans Függer, țesător din Graben. Fiul său, Hans, negustor de pânză, a obținut cetățenia orașului Augsbourg. El a asigurat familiei sale o puternică poziție socială. La sfârșitul secolului al XV-lea, Függerii au efectuat o seamă de servicii impărașilor Maximilian și Carol Quintul. Datorită acestor servicii familia a fost înnobilită. Hans a avut doi fiți: Andreas, care a fondat ramura din Daim, ce a avut o scurtă existență; și Jacob, care a pus bazele ramurei din Lys. Această a doua ramură a cunoscut o mare glorie, iar descendenții ei trăiesc și în ziua de azi. Fiul lui Jacob, Jacob al II-lea a fost supranumit "cel bogat". El făcea un înfloritor comerț cu Levantul. Familia Függer controla numeroase mine din Tyrol, până-ntr-atât încât dețineau monopolul argintului în Europa Centrală. Jacob al II-lea l-a împrumutat cu bani pe Carol Quintul pentru sforurile trase în favoarea alegerii sale ca împărat. De la această dată Függerii au devenit finanțatorii regulați ai Casei imperiale. Totodată, extinderea teritoriului în timpul lui Carol Quintul în ideea imperială, războaiele evanghelizatoare, voiajurile imperiale, plata mercenarilor – au secătuit visteria Spaniei. Împăratul se vede nevoie a se împrumuta la marii bancheri ai lumii – Fugger, Wesler, Schatz, Spinolas: 1.000.000 ducăți în 1539; 6.800.000 ducăți în 1551. În acest fel veniturile din America au devenit indisponibile pentru mulți ani, fiind amanetate; P. Vilar, *Histoire de l'Espagne*, p. 35.

forjeriile din Ungaria, Carniola, Tirol. Din 1520 ele urmău să furnizeze oficiilor portugheze din Anvers obiecte din aramă și bronz⁵⁶. Se pare însă că dezastrul de la Mohacs din 1526 și dispariția Ungariei au creat serioase dificultăți în importul de aramă de aici, minele aflându-se în Slovacia și Transilvania. Această convingere ne este întărită și de faptul că după 1580 arama începe să sosească în Spania direct de la Hamburg și Lübeck. De data aceasta fiind însă vorba mai mult de produse suedeze și norvegiene decât de cele maghiare și germane⁵⁷.

Comerțul cu țesături, mai ales cel cu lână, a stat și el în centrul atenției spaniolilor. În Castilia industria textilă a cunoscut o continuă și înfloritoare dezvoltare între secolele XIII-XVI. Producția de lână a Spaniei mediteraneene a înregistrat o spectaculoasă curbă ascendentă, fiind intens comercializată în întreaga Europă și în Levant între secolele XIII-XVII⁵⁸. La începutul veacului al XVI-lea regii catolici au dorit să organizeze comerțul cu lână pe baze naționale, prin stimularea activităților financiare în Castilia de Nord și a capitalei ei comerciale, Burgos⁵⁹. La scurt timp însă comerțul cu lâna spaniolă a fost dominat de piețele externe – Flandra, Italia, Franța.

În Tările române stofele de lux, de proveniență occidentală, veneau în general dinspre mare, fiind aduse cu corăbiile atât de negustori otomani, cât și de străini, dar și pe uscat, prin Transilvania. Ele sunt menționate în vama porturilor Chilia, Tulcea, Isaccea, Măcin, Brăila și Hârșova⁶⁰. Secretarul lui Petru Cercel (1583-1585), italianul Francesco Sivori, relatează că la 1584 a întâlnit în Țara Românească „negustori ragusani, greci, evrei și turci care aduc stofe de lână, mătăsuri și brocarturi...”⁶¹.

Transilvania a avut o poziție privilegiată, atât în raporturile cu Poarta, cât și cu Europa Occidentală. Marile sale orașe Sibiu, Brașov, Cluj, Bistrița, puternice din punct de vedere economic, erau amplasate pe importante rute comerciale care făceau legătura între Apus și Orientul Apropiat. Cele mai fructuoase contacte ale acestor emporii au fost mai ales cu teritoriile aflate sub dominație spaniolă – Tările de Jos. Un loc de prim rang în această întreprindere l-a deținut în secolul al XVI-lea Petru Haller⁶². El a jucat un important rol în importul transilvănean de

⁵⁶ V. Vásquez de Prado, *Lettres marchands*, p. 80.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 80.

⁵⁸ F. Melis, *La lana della Spagna mediterranea e della Barberia occidentale nei secoli XIV-XV, în vol. La lana come materia prima: I fenomeni della sua produzione e circolazione nei secoli XIII-XVII*, coord. Marco Spalanzani, Firenze, 1974, p. 241-251.

⁵⁹ J. Klein, *The Mesta, A Study in Spanish Economic History, 1273-1836*, New York, 1964, p. 37-40, 45; H. Lapeyre, *Une famille de marchands: les Ruiz*, Paris, 1955, p. 119.

⁶⁰ A. Popescu, *Circulația mărfurilor*, p. 268.

⁶¹ *Călători străini despre Tările Române*, vol. 3, p. 17.

⁶² Personaj important pentru viața economică și politică a Transilvaniei. Provine din cunoscuta familie de negustori și cămătari germani din Nürnberg. S-a stabilit la Sibiu în 1528. A întreținut strânsă legături cu membrii familiei sale din Nürnberg și Anvers, printre care și cu Wolff Haller von Hallerstein, vîstier și apoi comisar militar al lui Felipe al II-lea. A fost trimis cu diverse solii la Ferdinand de Habsburg și la Carol Quintul (1548); S. Goldenberg, *Hallerii. Un capitol din istoria comerçului și a capitalului comercial din Transilvania din secolul XVI*, în „*Studii. Revistă de Istorie*”, t. 11, 1958, 5, p. 89-115. Produsele importate, datorită legăturilor lui Petru Haller cu Moldova, puteau foarte ușor trece și dincolo de Carpați; E. Denize, *Relațiile comerciale româno-spaniole până la pacea de la Adrianopol (1829)*, în „*Revista de Istorie*”, t. 37, 1984, 5, p. 474.

mirodenii provenite din Peninsula Iberică, prin Anvers, precum și de postav, giuvaeruri și alte obiecte din Țările de Jos spaniole. Comerțul cu lână era foarte activ în Transilvania. Astfel, în 1573 la Sibiu și Brașov sunt semnalati postăvari și vopsitori de lână italieni; între 1577-1578 negustorul italian Piero di Giovani aduce la Brașov 200 măji (cca. 12.000 kg.) de lână⁶³; iar din registrele unor meșteri postăvari din Brașov aflăm că, în 1579, printre furnizorii de coloranți (indigo) și de lână se aflau și negustori evrei⁶⁴. Or, indigoul era adus fie din Orient, fie din Americi, fiind apoi comercializat cu precădere de negustorii olandezi.

Țesăturile din in aveau și ele mare căutare. Acestea soseau în porturile dunărene din Europa Centrală, fiind vehiculate de negustori străini. Bumbacul sosea tot pe cale maritimă, cu corabiile, fiind menționat în actele vamale ale portului Brăila⁶⁵.

O altă sursă de reali pentru Țările române în veacul al XVI-lea a însemnat și înfloritorul comerț cu vite. Din relatările unor călători străini aflăm că boii și caii proveniți din țările române erau foarte apreciați de negustorii venețieni. Vitele, oile și caii reprezentau pentru Țările române mărfuri dintre cele mai vechi și mai însemnate. Aceste mărfuri erau direcționate către țările creștine pe alte rute decât cele spre Imperiul Otoman⁶⁶. Astfel, boii din Țara Românească erau duși de către negustorii albanezi până la Zara, iar de acolo de alții negustori la Venetia⁶⁷.

Încă din 1520 Moldova ducea un activ negoț cu vite cu Italia prin Transilvania. Vodă Lăpușneanu, care trimitea vite către Venetia, cerea la 1559 să vină cineva să le conducă până la Zagreb sau Ljubliana. În 1561 Despot Vodă exporta boi către Ungaria, Rusia, Polonia, Germania, Italia, pe Dunăre, prin Țara Românească. Valoarea vitelor era extrem de mare în ochii stăpânirii⁶⁸.

O altă importantă marfă, cu precădere pentru țările creștine, era peștele. În afară de peștele mărunt, erau comercializați sturioni la Vidin, Orșova, Nicopole,

⁶³ Fr. Pap, *Relațiile comerciale dintre brașoveni și ragusani*, în „Revista Arhivelor”, 1958, 1, p. 103.

⁶⁴ V. Eskenasy, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România (în continuare IMER)*, vol. I, București, 1986, p. 49, doc. 65.

⁶⁵ A. Popescu, *Circulația mărfurilor*, p. 269.

⁶⁶ L. Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. XVI și în prima jumătate a sec. XVII*, în SMIM, t. 4, 1960, p. 242-283; M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a sec. XVI*, în „Revista de Istorie”, t. 32, 1979, 9, p. 1735-1758.

⁶⁷ Călători străini, vol. 5, p. 34. Foarte activi în vehicularea mărfurilor de la și către Venetia erau aromâni. Aceștia erau mai mult căruși, caravanieri decât negustori; Gh. Carageani, *Venezia e gli Aromeni (I Macedoromeni)*, în vol. *Dall'Adriatico al Mar Nero*, p. 133. Transportau la Venetia mari cantități de lână, aba, pătrui (cuverturi) din păr de capră, sau din lână cu fir lung, marochinărie, pește, cafea, ceară (de Valahia), ulei, tabac fin, sofran. Înapoi aduceau pânză (ossia, „panni veneti”), catifea, brocarturi, pahare, sticlărie, faianță, atlaz (mătase), muselină, mătase lucrată cu fir de aur, moar, damasc, oglinzi venețiene, pistoale, lumânări, rame, zahăr cărți.

⁶⁸ Vitele erau percepute ca taxă, despăgubiri în loc de banii. La 25 martie 1600 un boier plătea moartea unui grec cu 158 boi și vaci, 600 oi, 7 cai și 13 iepe; L. Lehr, *Comerțul Țării Românești în a doua jumătate a sec. XVI*, p. 223-305. Pentru protejarea negustorilor moldoveni, domnul Moldovei Petru Schiopul printr-un act emis la 8 ianuarie 1579, adresat negustorilor poloni, interzice negustorilor evrei din Polonia de a achiziționa vite pe teritoriul moldovean; V. Eskenasy, *IMER*, p. 49, nr. 64.

Brăila, Chilia. De la Brăila și Chilia, de exemplu, peștele, în special sturionii, sărat în prealabil, pornea spre Țara Românească, ori Brașov, sau spre piața poloneză din Lemberg. Din portul Orșovei sturionii erau transportați de-a lungul Dunării, cu căruțele, spre Ungaria și Imperiul romano-german⁶⁹.

Comerțul cu vin era foarte bine organizat. În porturile maritime sau dunărene soseau corăbii cu vinuri grecești din Peloponez, Trapezunt sau Creta⁷⁰. Acestea din urmă erau aduse de negustorii venețieni, denumiți în actele otomane *zimmi și harbi*⁷¹. Corăbiile venețiene aduceau renumitele vinuri de Candia și încărcau sturioni la Chilia.

Negoțul cu piei era și el înfloritor. Piei brute sau prelucrate luau drumul exportului atât în cărute, pe cale terestră, cât și cu navele. Implicați activ în acest negoț erau comercianții ragusani și macedoromâni. Documentele din veacul al XVI-lea atestă activitatea lor prezență în Țările române, fiind implicați în traficul cu piei, lână și ceară⁷². Tot Francesco Sivori în relatările sale despre cărmuirea domnului Țării Românești Petru Cercel spune: „...Piei și ceară din Țara Românească se trimit la Ancona fie încărcate pe asini până la Ragusa, fie pe Dunăre, cu bărcile până la Ragusa, fie pe Dunăre cu bărcile până la porturile Varna și Constanța, care sunt la Marea Neagră, și de aici sunt încărcate pe corăbii care ajung la Constantinopol și de aici la Ragusa sau Ancona”⁷³.

Tot spre piețele apusene plecau și mari cantități de miere și ceară de albine⁷⁴. Aceste mărfuri erau transportate fie pe uscat până la Ragusa, fie pe Dunăre spre porturile Constanța și Varna, de unde, cu corăbiile pe mare, erau duse spre Constantinopol și Ancona⁷⁵.

Cu toată supravegherea otomană a negoțului țărilor române, acestea au reușit să-și păstreze vechile legături comerciale, făurind contacte noi, profitabile pentru economia lor. În veacul următor, al XVII-lea, aceste relații nu numai că au continuat, dar s-au dezvoltat și diversificat, chiar în condițiile înăspririi interdicțiilor Portii.

*

Să trecem în continuare la secolul al XVII-lea. Din analiza unui număr de 164 de descoperiri monetare datând din secolul al XVII-lea, ne vom opri la 67 de depozite care conțin emisiuni ale regatului Spaniei, mai precis 42 de tezaure și 25 descoperiri izolate. Într-un studiu anterior⁷⁶ ne-am ocupat de circulația în Țările

⁶⁹ A. Popescu, *Circulația mărfurilor*, p. 263.

⁷⁰ Soseau vinuri mai de calitate din teritoriile bulgarești și albaneze, dar și vinuri scumpe, renumite: de malvasia – muscatul din Creta, mervazi de Candia.

⁷¹ A. Popescu, *Circulația mărfurilor*, p. 266.

⁷² V. Vinaver, *Mercanti I bastimenti di Ragusa in India e una leggenda*, în vol. *Travaux du sixième Colloque International d'Histoire Maritime, Méditerranée et Océan Indian*, Venise 20-24 septembrie 1962, Venise, 1963, p. 181; A. Popescu, *Circulația mărfurilor*, p. 270; Gh. Carageani, *op. cit.*, p. 134-135.

⁷³ *Călători străini*, vol. 3, p. 17.

⁷⁴ P. Cernovodeanu, *Imaginea țărilor române la călătorii străini din secolele XIV-XVIII*, în „Revista de Istorie”, t. 32, 1979, 12, p. 2360; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, București, 1981, p. 177.

⁷⁵ St. Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul secolului XVI*, Sibiu, 1944, p. 181.

⁷⁶ C. Știrbu, A.-M. Velter, *La circulation des monnaies en argent des Pays-Bas sur le territoire des Principautés Roumaines aux XVIe et XVIIe siècles*, în vol. *Actes du XIe Congrès International de Numismatique*, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 47-60.

române a monedelor provenite din Țările de Jos, aici întrând și emisiunile din teritoriile Țărilor de Jos spaniole. În lucrarea de față nu insistăm asupra acestora decât într-o mică măsură, oprindu-ne cu precădere la investigarea pătrunderii și circulației realilor spanioli în Țările române.

În descoperirile din veacul al XVII-lea monedele spaniole se întâlnesc cel mai adesea împreună cu guldenii și talerii din Provinciile Unite ale Țărilor de Jos, din statele, orașele și episcopatele germane, din Austria, Transilvania, precum și cu taleri apuseni contramarcați în Rusia. Alături de aceste monede din argint cu valoare ridicată în cele mai multe cazuri se află emisiuni divizionare: groși, tripli groși și orți din teritoriile coroanei poloneze, dinari maghiari, dinari și kreuzeri austrieci – emisiuni datând și din veacurile anterioare, XV-XVI, dar rămase în circulație. De asemenea, monede ragusane, italiene și, mai rar, aspri turcești care, din cauza deselor deprecieri⁷⁷, au fost mai puțin tezaurizați, precum și copeici rusești. Monedele Regatului Neapolelui și al celor două Sicilii sunt mai rare în secolul al XVII-lea. Din acest veac cunoaștem o singură descoperire cuprinzând astfel de emisiuni – tezaurul de la Urziceni, jud. Ialomița⁷⁸ – ce conține o monedă de jumătate de ducaton Felipe al II-lea (1556-1598)⁷⁹.

În ceea ce privește emisiunile coroanei spaniole în Țările de Jos spaniole, majoritatea au fost descoperite în tezaure provenind din Moldova și Transilvania, doar câteva fiind găsite în Tara Românească și Dobrogea. Această repartiție nu este surprinzătoare, monedele în cauză pătrunzând pe teritoriul Principatelor române și în acest secol fie prin nord, din Polonia, prin comerțul baltic, fie prin vest, din Europa Centrală. Emisiunile Țărilor de Jos spaniole datează și din secolul al XVI-lea, ele ramânând în circulație și în secolul următor.

Cele mai timpurii exemplare sunt talerii din vremea lui Carol Quitul, urmate de emisiunile din perioada domniei lui Felipe al II-lea⁸⁰. Majoritatea sunt bătute în Brabant (10 descoperiri din Moldova și cinci din Transilvania). Din perioada domniei lui Felipe al II-lea deținem un număr mai mic de exemplare, ele devenind mai numeroase din timpul lui Albert și Isabella (1598-1621) și a lui Felipe al IV-lea (1621-1665). Din vremea lui Carol al II-lea (1665-1700) cunoaștem numai două exemplare provenind din două descoperiri⁸¹, acestea nedepășind anul 1677.

Emisiunile din Flandra, Tournai și Burgundia datează exclusiv din secolul al XVII-lea, ele provenind, și de această dată, mai mult din Moldova și Transilvania⁸².

⁷⁷ Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1999, p. 136.

⁷⁸ C. Știrbu, A.-M. Velter, E. Păunescu, *Circulația talerilor în sec. XVI-XVII în Tara Românească. Problema falsurilor (tezaurul de la Urziceni, jud. Ialomița)*, în „Cercetări Numismatice”, 1990, 6, p. 163, 167-168, 184.

⁷⁹ J. Pellicer I Bru, *El Medio Duro*, Barcelona, 1971, p. 121, nr. 367.

⁸⁰ Monedele emise de Baronia de Batenberg descoperite la Mcdgidia jud. Tulcea și Cheșereu, jud. Bihor; emisiunile orașului imperial Nijmegen – din tezaurul de la Cheșereu, jud. Bihor; ale abației de Thorn, de la Gurba, jud. Arad; ale provinciei Utrecht, descoperite la Cucuruzeni, regiunea Orhei, provinciei Geldern, găsite la Zalău, jud. Sălaj, sau un taler de Bourgogne datând din anul 1567, din tezaurul de la Păun, jud. Botoșani, purtând o contramarcă cu un vultur cu aripile desfășurate, desigur pentru a fi păstrat în circulația monetară a secolului al XVII-lea. Tabelul III și anexa II.

⁸¹ De la Trebișuți și Copăceni, azi în Republica Moldova. Tabelul III.

⁸² Tabelul III.

Monedele din Țările de Jos spaniole ajung pe teritoriile noastre împreună cu emisiunile Provinciilor Unite îndeosebi pe cale comercială, fie prin Nord, venind din zona Mării Baltice - via Polonia și Europa Centrală, fie, mai rar, prin sud, din zona Mediteranei - via Balcani. În Dobrogea ajung cu precădere prin comerțul practicat pe Marea Neagră. Este posibil ca aceste monede să fi fost aduse, direct sau prin intermediari, de negustori hanseatici sau chiar olandezi, care dispuneau în prima parte a secolului al XVII-lea la Galați, în apropierea gurilor Dunării, de un antreporozit de mărfuri și aveau în portul Chilia un corespondent permanent⁸³. Nu excludem nici aducerea lor spre Țările române și de către negustorii englezi care, prin tratatul comercial încheiat cu Moldova încă din 1588, primiseră dreptul să cumpere și să vândă mărfuri în Moldova achitând o taxa vamală de 3%, având un avantaj considerabil față de alți negustori străini care erau nevoiți să plătească o sumă mult mai ridicată⁸⁴. Dar ele pătrund mai ales prin comerțul practicat cu țările vecine, îndeosebi cu Polonia, Imperiul Habsburgic și cel otoman, prin negustori polonezi, evrei, armeni în nord și nord est, sau prin cei genovezi, venețieni, ragusani, otomani, albanezi sau aromâni în sud și sud-est. Aceasta ar putea fi una din explicațiile ponderii mai mari a monedelor din Țările de Jos spaniole în descoperirile monetare din Transilvania și Moldova față de cele din sudul țării – Dobrogea și Țara Românească.

Principalul produs de export al Țărilor române erau animalele și produsele animaliere, export care s-a intensificat în ultima parte a secolului al XVI-lea și în prima parte a vechului al XVII-lea. Creșterea populației, atât în Europa Occidentală, cât mai ales în Imperiul otoman, a marcat o cerere spectaculoasă de vite în amandouă din aceste regiuni. Principalele debușee ale Țărilor române au fost Nordul Italiei, statele germane, Țările de Jos, Imperiul otoman, acesta din urmă, prin specificul alimentației, determinând o cerere constant ridicată pentru oi. În Europa principalele producătoare erau Danemarca, Regatul Polono-Lituanian, Ungaria și Țările Române, mai ales Moldova care, în prima jumătate a secolului, exporta în medie 20.000 de capete de vite anual⁸⁵.

Dacă piața Țării Românești era orientată cu precădere spre Imperiul Otoman, în schimb Transilvania și Moldova exportau mai ales pe piețele Europei Centrale, prin Polonia și Silezia de unde, prin comerțul baltic, mărfurile ajungeau în Țările de Jos. Din această cauză cantitatea mai mare de monedă spaniolă din această zonă se găsește în Transilvania și mai ales în Moldova, iar prezența realilor este mai frecventă în Țara Românească.

⁸³ P. Cernovodeanu, *Comerțul Țărilor Române în secolul al XVII-lea*, în „Revista de Istorie”, t. 33, 1980, 6, p. 1082; C. Știrbu, A.-M. Velter, *La circulation*, p. 48.

⁸⁴ Hurmuzaki, *Documente*, vol. 3/1, p. 106, nr. CXIV; L. Demény, P. Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în sec. XVI-XVIII*, București, 1974, p. 21-22.

⁸⁵ B. Murgescu, *Impactul conjuncturii europene asupra comerțului românesc în a doua parte a secolului al XVII-lea* (I), în „Revista de Istorie”, t. 41, 1988, 5, p. 518, nota 18.

Se observă apoi că în Europa Occidentală, îndeosebi în statele germane, ca urmare a scăderii populației în urma războiului de 30 de ani, consumul de carne scade în favoarea produselor vegetale, ceea ce duce automat și la scăderea profitului reieșit din negoțul cu vite. În teritoriile românești, mai ales în Moldova, prețurile nu au suferit mari modificări până în deceniul al șaptelea al veacului al XVII-lea⁸⁶. Analizând descoperirile monetare din secolul al XVII-lea observăm că și numărul monedelor provenite din Țările de Jos înregistrează o scădere după acest deceniu⁸⁷.

La aceasta trebuie să adăugăm și valul de pustiiri de la sfârșitul secolului (1672-1699), cauzat de poloni, cazaci și tătari ca urmare a conflictelor polono-otomane, ce a dus la scăderea producției de animale și la secătuirea populației⁸⁸. Scazând producția pentru export, implicit și numărul monedelor de argint cu valoare ridicată din Țările de Jos înregistrează în a doua jumătate a secolului o scădere semnificativă.

Realii apar în Țările române îndeosebi după încheierea conflictelor turco-spaniole de la sfârșitul secolului al XVI-lea și încheierea tratatului turco-spaniol din 1580⁸⁹. Cantitatea mai mare de monede spaniole pătrunsă la sfârșitul secolului al XVI-lea și, îndeosebi, la începutul secolului al XVII-lea se datorează faptului că Regalitatea spaniolă acorda negustorilor străini licențe pentru exportul de metale prețioase și, mai ales, de monede pe care aceștia le plasau în Flandra, statele germane, dar și în Imperiul otoman, implicit în ținuturile dependente de acesta⁹⁰.

În această perioadă Senatul Venețian, de exemplu, emite un ordin conform căruia realii spanioli sunt trimiși în cantități uriașe spre Balcani, ca marfă⁹¹. După o perioadă de relativă stagnare petrecută în deceniul al doilea al secolului al XVII-lea în această regiune va sosi un nou val de monede spaniole, cu începere din anul 1630, ele jucând pentru Imperiul otoman rolul vechii monede de aur⁹². De la această dată Veneția a trimis spre Poartă numai reali.

La fel ca în secolul precedent, pe teritoriul Țărilor române realii au avut o pondere mai mare la sud de Carpați (Țara Românească și Dobrogea). Au pătruns atât pe drumurile de uscat cât și pe mare⁹³. Faptul că Țara Românească se afla la intersecția drumurilor care treceau din Transilvania și Moldova spre Imperiul

⁸⁶ Ibidem, p. 520.

⁸⁷ C. Șirbu, A.-M. Velter, *La circulation*, p. 54.

⁸⁸ În acest sens, un firman adresat în anul 1695 de către sultanul Mustafa al II-lea domnului Moldovei Gheorghe Duca, în legatură cu plata haraciului Moldovei și a soldelor oștenilor otomani, care admitea că “înțând seama de sărăcia din Moldova, aceasta să se dea în două etape”; T. Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești, 1601-1712*, București, 1984, p. 15-24, doc. 208.

⁸⁹ J. Pérez, *Histoire d'Espagne*, vol. I, p. 225.

⁹⁰ V. Vásquez de Prado, *Historia económica y social de España*, vol. 3 (*los siglos XVI-XVII*), Madrid, 1978, p. 709.

⁹¹ V. Vinaver, *Pregled istorije*, p. 108, 121.

⁹² Ibidem, p. 50-51.

⁹³ Harta în *Istoria Românilor*, vol. 5, *O epocă de înnoiri în spirit european, 1601-1711/16*, coord. V. Cândea, București, 2003, pl. 1, hartă din 1655 înfățișând Principatele Române în cadrul statelor din sud-estul Europei.

otoman, unde erau duse și de unde erau aduse monede cu valoare ridicată, ar fi una din explicațiile pătrunderii aici a unei cantități mai mari de reali față de celelalte țări române și, implicit, al numărului mai mare de tezaure cuprinzând monede spaniole descoperite aici.

Indiferent de căile pe care au pătruns realii în Țările române, prin schimburi economice, comerțul cu bani, raporturi politice sau militare, ei se aflau, aşa cum o demonstrează în parte descoperirile monetare sau unele documente de epocă, în cantități mari pe piața acestora.

Rolul realilor în economia și în circulația bănească a Țărilor române ia amploare în prima jumătate a secolului al XVII-lea și datorită faptului că acestea intrau în zona de influență a Imperiului otoman care, la începutul acestui secol, își intensifică legăturile economice cu o serie de țări occidentale sau central europene.

Prezența realilor în Țările române este atestată nu numai de descoperirile monetare, ci și de o seamă de documente de epocă. Astfel, aflăm că uneori negustorii străini manipulează mari sume de bani, multe din plăți efectuându-se în reali. În 1642, de exemplu, este menționat pe teritoriul Moldovei un negustor din Ianina care, murind în aceasta țară, lasă o avere de 40.000 de reali (sau 80 de pungi). Domnitorul Vasile Lupu (1634-1653) a trimis întreaga sumă la Ierusalim, inițiativă ce a atras nemulțumirea sultanului Ibrahim I (1640-1648) care îl considera pe negustor supus otoman⁹⁴, Ianina aflându-se sub ocupația Portii. Negustorul venețian Locadello relatează în anul 1630 că pentru achiziționarea cailor din Țările române și transportul lor la Spalato, plățile au fost efectuate în reali și taleri⁹⁵. De asemenea, Paul de Alep, secretarul domnitorului Constantin Brâncoveanu (1688-1714), descriind localitatea Baia de Aramă de lângă Cozia, arată că ocaua (kg.) de aramă era vândută cu $\frac{1}{2}$ real și că aceasta, datorită calității sale, era exportată în Imperiul otoman, Trapezunt, Kostamonu și Persia⁹⁶. Același autor menționează că minele de sare din Țara Românească dădeau un venit anual de 150.000 de reali⁹⁷.

Multe din plățile făcute mai ales în comerțul de tranzit dintre Transilvania și Imperiul otoman erau efectuate și în reali, monede care aveau putere circulatorie în ambele țări. Într-un document din 6 martie 1639 Gheorghe Rakoczi I, principalele Transilvaniei, arată că pentru vânzarea a 5.000-6.000 de oi se cerea unui negustor otoman câte un real/taler pentru fiecare oaie, sau 12 dutce (triplu gros), dacă acesta venea în Transilvania. Principalele se angaja să le transporte numai până la Dunăre⁹⁸.

De asemenea, domnitorul Constantin Brâncoveanu a cumpărat din Ungaria racla din aur și argint cu moaștele Sf. Grigore Decapolitul (după opinia lui Ștefan Meteș lucrată probabil la Sibiu sau Brașov, unde erau meșteri orfevrari искуси), pentru suma de 1.500 de reali⁹⁹.

⁹⁴ T. Gemil, *Relațiile*, p. 250-251, doc. 110.

⁹⁵ L. Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, p. 258.

⁹⁶ Ibidem, p. 246; L. Lehr, *Călători străini despre țările române*, vol. 6, București, 1976, p. 202.

⁹⁷ L. Lehr, *Comerțul Țării Românești*, p. 226; L. Lehr, *Călători străini*, vol. 6, p. 187-188.

⁹⁸ Șt. Meteș, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1920, p. 160.

⁹⁹ Ibidem, p. 169.

În pătrunderea și difuzarea realilor spanioli în Țările române un rol important l-au jucat negustorii venețieni. În legătură cu comerțul practicat de negustorii venețieni la Marea Neagră două acte – primul din 1619/1620, al doilea din 1622/1623 - probează că aceștia au căpătat de la Sultan îngăduință să achiziționeze nisetur alb și caviar din portul Chilia și de la gurile Dunării¹⁰⁰. Câțiva ani mai târziu, se pare că numărul negustorilor venețieni era destul de mare în zonă, căci la cererea bailului venețian de la Istanbul, Alvize Contarini, Girolamo Tomasi era numit consul în portul Chilia la data de 8/16 octombrie 1640, acesta «având a se ocupa de afacerile venețienilor care se îndreptau către aceste părți»¹⁰¹.

În comerțul Țărilor române și în răspândirea realilor spanioli nu trebuie neglijat nici rolul negustorilor ragusani. Adeseori corăbiile Ragusei au ajuns, alături de cele italiene (îndeosebi genoveze), în porturile spaniole de la Cadix, Lisabona, Malaga și Alicante¹⁰². Utilizând atât drumurile de uscat cât și cele maritime, ei aveau centre proprii atât în marile orașe, cât și la gurile Dunării – la Babadag, Isaccea și Chilia, precum și în alte zone din Balcani – Silistra, Varna, Provadia, Sofia, Belgrad¹⁰³.

Comerțul practicat de aceștia scade însă în intensitate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, mai ales după vîstul cutremur din 1667 care a ucis mai bine de jumătate din locuitori Ragusei, reducând implicit și rolul Republicii în comerțul adriatic, precum și pe cel de debușeu al produselor balcanice. Orașul va renaște spectaculos pe la mijlocul secolului al XVIII-lea¹⁰⁴.

Numeroase mărturii de epocă amintesc și faptul că o serie de negustori străini se stabilesc în acest secol în marile orașe sau târguri, în special în cele situate pe marile artere comerciale¹⁰⁵. Minoritul conventional Emanuele Remodi arată în 1636 că la Iași sunt 65 de case de unguri catolici, francezi, venețieni, sau

¹⁰⁰ St. Andreeescu, *Problema închiderii Mării Negre la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în vol. *In honorem Paul Cernovodeanu*, București, 1998, p. 138; M. Berindei, *Les venetiens en Mer Noire XVI-XVII siècles*, p. 207-224.

¹⁰¹ St. Andreeescu, *op. cit.*, p. 138. Studiile întreprinse în ultimii ani precizează că anterior în funcția de consul fusese numit Fra Emido, dar că acesta a murit pe drum. Cercetătorul Ștefan Andreeescu presupune că Fra Emido ar putea fi una și aceeași persoană cu Emido Portelli d'Ascoli care a pierit în 1636 într-un naufragiu în apropierea Ragusei ; *ibidem*, p. 136-137. Așadar, e foarte posibil ca venețienii să fi avut la Chilia un consulat ceva mai de timpuriu.

¹⁰² V. Vásquez de Prado, *Lettres marchands*, p. 507.

¹⁰³ C. Șerban, V. Șerban, *Rolul economic și politico-militar al orașelor din Dobrogea de Nord în secolele XVI-XVII*, în „Peuce”, 1971, 2, p. 285. Sunt menționate bazarele de la Tulcea unde veneau negustorii din Chios cu vin și pește. Pentru anul 1623 sunt cunoscute târgurile de la Babadag și Isaccea, unde se întâlneau negustori ragusani; M. Maxim, *Un tezaur ottoman din secolul al XVII-lea descoperit la Nalbant, jud. Tulcea*, în „Cercetări Numismatice”, 1996, 6, p. 207, apud K. Pârvan, *Asprul otoman în contextul circulației monetare în țările române din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, lucrare de diplomă, București, 1979, p. 14-25, mss.

¹⁰⁴ R. Mantran, *Histoire de l'Empire*, p. 334-336.

¹⁰⁵ În acest sens, documentul din 23 septembrie 1616, în care se menționează vânzarea unor case la Iași, (*Documente privind Istoria României, A, Moldova, XVII*, p. 47-48, nr. 70), sau mărturile unor călători străini.

alți negustori de rit roman¹⁰⁶. În 1640 prelatul catolic Deodato Baksič pomenea de un grup de negustori greci stabiliți la Târgoviște, oraș redevenit capitala Țării Românești, care merg în fiecare an cu ceară la Venetia; «alții se duc în Germania și Polonia și în toată Turcia și sunt negustori bogăți și puternici»¹⁰⁷. Iezuitul maghiar Paul Beke nota în 1644 că la Iași este piața negustorilor ce roiesc din Asia Mică și țările încunjuratoare, din Scîția, Polonia, Transilvania și chiar Italia¹⁰⁸. De asemenea aflăm că în 1649 Vasile Lupu, domnul Moldovei, refuza să predea hanului Crimeei pe evreii refugiați din Lituania care se stabiliseră în Moldova, cu toate averile lor¹⁰⁹.

Mai ales în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o seamă de creditori și negustori străini însotesc în Țările române pe proaspeții domnitorii care se împrumutaseră de la ei. O parte din aceștia s-au stabilit aici, ocupându-se cu precădere de schimbul și negoțul de bani. Dacă însă ținem seama, de pildă, de raportul aur/argint în diferite state europene¹¹⁰ și oscilațiile acestuia de la o zonă la alta, ne explicăm multiplele manipulări monetare care se produc în acest secol. Desigur, aceste fluctuații au reperecensiuni în Imperiul otoman și, implicit, și în Țările române.

Antrenate în comerțul internațional și datorită poziției lor geografice, Principatele Române s-au implicat direct, sporind rândurile producătorilor, meșteșugarilor și al negustorilor. Amintind despre comerțul cu Polonia, cronicarul Miron Costin remarcă «...Plină Țara Leșască oi zice de aur la care pre acele vremi (în timpul domniei lui Vasile Lupu, 1634-1653) curea atunci Moldova cu boi de negoț, cu cai, cu miere și aducea din acea țară aur și argint...»¹¹¹. Numărul negustorilor, al zarafilor și al cămătarilor este mult mai mare în secolul al XVII-lea. În 1632, de exemplu, solul sudez la Constantinopol Paul de Strassburg menționează că la București toate drumurile și piețele orașului erau pline de mărfuri scumpe pe care le expuseseră spre vânzare negustori italieni, greci, români, turci și sărbi¹¹². Alături de aceștia, aşa cum subliniază istoricul Nicolae Iorga¹¹³, se întâlnesc și evrei spanioli, mulți veniți din Imperiul otoman unde se stabiliseră după izgonirea lor din Spania¹¹⁴. Se pare că numărul acestora era destul de mare în

¹⁰⁶ Călători străini despre Țările Române, vol. 5, p. 95; Șt. Andreescu, *Problema Închiderii*, p. 136.

¹⁰⁷ Călători străini despre Țările Române, vol. 4, p. 35.

¹⁰⁸ Al. Doboș, *Relațiile comerciale ale Principatelor Române cu Venetia în veacul al XVII-lea*, în „Observatorul social-economic”, t. 4, 1934, 3-4, p. 179; Șt. Andreescu, *Problema Închiderii*, p. 136.

¹⁰⁹ M. Spielmann, *IMER*, vol. 2/1, București, 1988, p. 215, doc. XLIV.

¹¹⁰ În 1686 în Spania era de 16,48, în Anglia de 15,39, la Hamburg de 14,80, la Istanbul 16,00 ; V. Vásquez de Prado, *Historia economică*, vol. 3, p. 635. Pentru raportul aur/argint, Ș. Pamuk, *A Monetary*, p. 136.

¹¹¹ Miron Costin, *Letopiseful Țării Moldovei*, București, 1956, p. 153.

¹¹² Călători străini în Țările Române, vol. 5, p. 643; N. Stoicescu, *Matei Basarab*, București, 1982, p. 53; *Istoria Românilor*, vol. 5, p. 462.

¹¹³ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I, (până la 1700), Vălenii de Munte, 1915, p. 333.

¹¹⁴ R. Mantran, *op. cit.*, p. 10-11.

Țara Românească¹¹⁵. În Transilvania vin mai ales din Imperiul otoman evreii sefardiți, refugiați din Spania, cărora principalele Gabriel Bethlen le-a acordat, în 1623, libertăți egale cu cele ale habanilor anabaptiști, emigrați aici din Moravia încă din veacul al XVI-lea¹¹⁶. Aceeași principie le-a acordat în 1627 privilegii speciale negustorilor greci din Țara Românească, ce veneau cu mărfuri în Transilvania¹¹⁷.

De regulă, datorită nesiguranței drumurilor, mai mulți negustori se asociau pentru a porni pe trasee mai lungi. Astfel, în anul 1624, o caravană ce număra nu mai puțin de 100 de cări a plecat din Târgoviște, a străbătut Moldova, pentru a ajunge la Lwow¹¹⁸. Desigur că printre monedele de argint cu valoare ridicată obținute pentru marfa vândută, negustorii au primit și reali, monede ce circulau atât în centrul Europei, cât și în sud-estul ei.

În practicile comerciale din acest secol sunt tot mai mult uzitate întovărășirile de meseriași și negustori. Asemenea asociații sunt menționate la București în 1658, la Pitești în 1676, altele la Galați, ori Iași. Este cunoscută *Compania negustorilor greci din Sibiu* înființată în anul 1636, în timpul domniei lui Gheorghe Rakoczi I și care deținea controlul schimburilor de mărfuri ce soseau din nordul și centrul Europei. În 1672, prin unificarea altor asociații de acest gen - înființate la Alba Iulia, Cluj, Orăștie, Făgăraș – a luat naștere *Compania Orientală*¹¹⁹. Scăderea rolului «drumului moldovenesc» după anul 1672, alături de conflictele militare polono-otomane, i-a determinat pe negustorii armeni să se retragă la Gherla unde înființează o *Companie*. Principalele Transilvaniei Mihail Apafi (1661-1690) le-a acordat acestor comercianți o seamă de însemnate privilegii¹²⁰. Un rol important l-a avut și *Compania grecească din Brașov* care, la fel ca mai timpuriu înființata *Companie* din Sibiu, s-a organizat după modelul *Companiei Levantului*, înființată de englezi în 1581¹²¹. Aceste organisme aveau legături comerciale cu numeroase state europene, de unde importau țesături fine,

¹¹⁵ La București își construisează o sinagogă pe care însă domnitorul Ștefan Cantacuzino (1714-1716) a darămat-o, «probabil pentru că îndrăzniseră a o face din zid». Această sinagogă era de rit Aschenaz. Mulți evrei din acest rit erau veniți din Polonia și Ucraina. Dar, în București ființă încă din secolele XVI-XVII și o sinagogă de lemn a evreilor sefardiți, care se află în cimitirul din mahalaua Sărindarului, atestată documentar în 1713. O altă sinagogă de lemn se pare că fusese înființată în 1496, în aceeași zonă; L. Stoica, N. Ionescu Ghinea, D.D. Ionescu, C. Luminea, P. Iliescu, M. Georgescu, *Atlas Ghid. Istoria și arhitectura lăcașurilor de cult din București, din cele mai vechi timpuri până astăzi*, vol. 1 (tabele și planuri), București, 1999, p. 83, 198, 203-204; C. Bălan, *Biserica în Țara Românească și Moldova, în Istoria Românilor*, vol. V, p. 768-769.

¹¹⁶ P. Bunta, *Gabriel Bethlen*, București, 1981, p. 117; V. Eskenasy, *IMER*, vol. 1/1, București, 1986, p. 89-91, doc. 119; E. Denize, *Relațiile româno-spaniole în prima*, p. 495.

¹¹⁷ *Istoria Românilor*, vol. 5, p. 509.

¹¹⁸ Șt. Andreescu, *Sultanul Jahja și Radu Vodă Mihnea, un episod din istoria Mării Negre în secolul XVII*, în RI, t. 2, 1991, 11-12, p. 683.

¹¹⁹ *Istoria românilor*, vol. 5, p. 463, 509.

¹²⁰ B. Murgescu, *Impactul conjuncturii europene asupra comerțului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (II)*, în „Revista de Istorie”, t. 41, 1988, 6, p. 589-590.

¹²¹ P. Cernovodeanu, *England's trade policy in the Levant and the exchange of goods with Romanians Countries under the latter Stuarts, 1660-1714*, București, 1972, p. 53; T. Stoianovici, *Pour une modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazaar 1500-1800*, în AIESEE, Bulletin, t. 12, 1974, 2, p. 70; O. Cicancici, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul European în anii 1636-1746*, București, 1981, p. 31; *Istoria Românilor*, p. 509-510.

postavuri, printre care și *granatul*, venit probabil din Spania, articole de sticărie, orfevrerie, bijuterii, etc. Din Imperiul otoman, pe lângă mărfuri orientale, aduceau și produse de larg consum: bumbac, orez, tutun, «piei cordovane», etc¹²².

În Țările române negustorii străini au avut posibilitatea de a deveni mari proprietari de pământuri. De exemplu, negustorul polonez Balaban, curierul și slujbașul regelui polon Ioan al III-lea Sobieski (1674-1696), pentru suma de 140.000 de guruși-reali datorată de boierul moldovean Ursachi vistiernicul¹²³, a obținut de la acesta, pe lângă restituirea unei părți din bani – 10.000 de guruși-reali, și 25 de moșii, opt mori și vii, precum și două case în Iași¹²⁴.

Thomas Sherley, prizonier la Istanbul între 1603-1605, amintește despre comerțul practicat de Poartă cu Anglia, Franța, Veneția, Polonia¹²⁵. Negoțul cu aceasta din urmă era efectuat numai pe drumurile de uscat, cu caravanele care, după ce traversau Dunărea la Oblucița/Izaccea, se înscriau pe vechiul «drum moldovenesc», îndreptându-se de regulă cu mărfurile spre iarmaroacele din Galiția sau Silezia. Câteva mărturii documentare ne îndreptătesc să considerăm că și aceasta era o cale de pătrundere a realilor pe teritoriile românești. În relatarea călătoriei sale de la Constantinopol spre Polonia, în 1612, negustorul venețian Thomaso Alberti arată că la întoarcere, caravana alcătuită din 60 de care, a pornit de la Lwow spre Camenița, intrând în Moldova pe la Hotin. A urmat traseul Iași, Bârlad, Galați, Măcin – unde era vama turcească. În pădurea «Balcanului» unul din care s-a răsturnat, marfa împrăștiindu-se: 30 de saci de câte 500 galbeni turcești, reali, sultanini, alături de blânzuri de sobol și altele¹²⁶.

În secolul al XVII-lea, pe lângă argintul spaniol, în Țările române au pătruns și o serie de plante aduse de conchistadori din Lumea Nouă și răspândite în întreaga Europă – porumbul, floarea soarelui, tutunul, iar în secolul următor cartoful¹²⁷. Porumbul, atestat mai întâi în Transilvania (în 1611), apare încis în actele domeniului Chioar din 1636 sub forma de «grâu turcesc», iar în ținuturile din Câmpia Transilvaniei, la 1679, sub denumirea de «grâu de mare»¹²⁸.

¹²² Fr. Pap, *Comerțul Clujului cu Viena între 1599-1637 pe baza registrelor tricesimale*, în „Acta Musei Napocensis”, 1981, 18, p. 171-189; B. Murgescu, *Impactul conjuncturii (II)*, p. 590; L. Demény, *Le commerce de la Transylvanie avec les régions du sud du Danube effectué par la douane de Turnu Rosu en 1685*, în RRH, t. 7, 1968, 5, p. 761-777.

¹²³ Gheorghe Ursachi, mare vistier al Moldovei din 10 ianuarie 1666 și până la 30 iunie 1678 ; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 453-454.

¹²⁴ T. Gemil, *Relațiile*, p. 278-280.

¹²⁵ Șt. Andreescu, *Problema închiderii*, p. 135.

¹²⁶ N. Iorga, *Istoria comerțului*, p. 295-301; M. Mollat, *Istanbul à la rencontre de la Mer Noire et de la Méditerranée*, în AIESEE. Bulletin, t. 12, 1974, 2, p. 31-32.

¹²⁷ C.C. Giurescu, *Influence of the New World in the Field of Economy. Plants of American origin in the Carpatho-Danubian Area*, în NEH, 1975, p. 269-274; E. Denize, *Relațiile comerciale româno-spaniole*, p. 477; idem, *Români și spanioli de-a lungul veacurilor*, p. 19.

¹²⁸ L. Demény, *Introducerea unor plante noi în agricultura Transilvaniei*, în “Revista de Istorie”, t. 42., 1989, 12, p. 1245-1246 și 1249; *Istoria Românilor*, vol. 5, p. 494.

Uneori Țările române întrețin relații comerciale directe cu Spania. În acest sens amintim o solie trimeasă în anii 1626-1627 de principalele Gabriel Bethlen într-o serie de țări europene – Imperiul Habsburgic, Olanda, Franța, Anglia, Spania, Italia – care avea ca scop «a face lagături de prietenie și negustorie cu regii, principii și domnii din aceste țări, precum și de a se socoti cu câțiva negustori care lucrau pentru el»¹²⁹. Solia ardeleană era condusă de Petru Bethlen, nepotul de frate al principelui, numit în documente și Kiss Grof, (contele cel mic, junior). Desigur că Transilvania exporta în Spania mai mult materii prime, printre care se afla, probabil, și arama. Aceasta era mult căutată în Spania la sfârșitul secolului al XVI-lea, fiind utilizată la marile construcții ale epocii lui Felipe al II-lea¹³⁰, precum și la baterea monedelor de billon. Acestea din urmă se înmulțesc în veacul următor, în perioada domniei lui Felipe al III-lea (1598-1621), dar mai ales în vremea lui Felipe al IV-lea (1621-1665), epocă în care are loc o severă devalorizare a monedei. În Castilia, de exemplu, spre anul 1640, billonul reprezenta 92% din masa monetară aflată în circulație¹³¹.

O altă importantă sursă de reali a fost reprezentată de ajutoarele directe acordate de regii Spaniei, fie în numerar, fie în soldați mercenari. Principalele Române, intrând în orbita de interese otomane, au avut o seamă de obligații materiale și militare. În acest secol sunt antrenate în luptele purtate de otomani cu Veneția, Imperiul Habsburgic, Polonia, respectiv Podolia și Ucraina, etc. Este perioada de maximă expansiune a Imperiului otoman, când Țările române au de înfruntat ocupații temporare ale oștilor sultanului, ale Imperiului Habsburgic, polone, tătărași, etc. și aceste conflicte militare ar fi putut contribui la răspândirea realilor în teritoriile românești. Astfel, în luptele pentru stăpânirea Transilvaniei, de

¹²⁹ E. Denize, *Relațiile comerciale româno-spaniole*, p. 475-476; idem, *Relațiile comerciale româno-spaniole în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Revista de Istorie”, t. 42, 1989, 5, p. 495; idem, *România și spaniolii de-a lungul*, p. 16-17; G. Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, București, 1965, p. 64. Întorcându-se din Spania prin Sicilia, solia transilvană s-a oprit mai întâi la Roma, apoi la Padova. De aici a recrutat un cavaler spaniol, Don Diego Duque de Estrada, un artist ce va rămâne doi ani în Transilvania, în serviciul Ecaterinei de Brandenburg, întocmind și o lucrare despre acest principat – *Comentarios de el Deseganado* – contribuind astfel la popularizarea locuitorilor și a obiceiurilor de aici în spiritualitatea spaniolă; A. Pippidi, *Imagini spaniole ale Transilvaniei. Lope de Vega și Duque de Estrada. (O culegere de studii – stat, societate, națiune. Interpretări istorice)*, Cluj-Napoca, 1982, p. 182-183.

¹³⁰ H. Lapeyre, *Une famille des marchands, les Ruiz. Contribution à l'étude du commerce entre la France et l'Espagne au temps de Filip II*, Paris, 1955, p. 72. În anul 1586 Simon Ruiz aducea din Hamburg diverse mărfuri, printre care și arama, provenită din Suedia și Ungaria (de fapt Transilvania). În întreprinderea lui, Ruiz era ajutat de prietenii săi Ximenes, negustori care, încă din 1584, erau angajați să-i furnizeze lui Felipe al II-lea 5000 chintale de aramă. Pentru această problemă, și V. Vásquez de Prado, *Lettres marchandes*, vol. I, p. 79. Autorul menționează calitatea superioară a aramei extrasă din „Carpații Ungariei”.

¹³¹ J. Perez, *L'Histoire d'Espagne*, p. 333. În 1566 realul valora 272 maravedis, iar în 1642 era egal cu 340 maravedis. Scăderea valorii monedei de argint, a realului, se reflectă și în măsura luată de Felipe al IV-lea la 23 decembrie 1642, potrivit căreia dintr-o uncie de argint se băteau 83 ¾ reali, față de 67 cât se băteau în perioada anterioară. Raportul aur/argint era între 1537-1567 de 1/10,61, iar în 1643 scăzuse la 1/15,45; V. Vásquez de Prado, *Historia*, p. 311 și 635.

la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul veacului următor, regele Spaniei Felipe al II-lea, a pus la dispoziția împăratului habsburgic unități de mercenari în frunte cu generalul Basta, care își căstigase experiența armelor în luptele pentru stăpânirea Țărilor de Jos. În rândurile acestor mercenari se aflau și ostași spanioli. Unele din aceste unități au sprijinit pe viitorul domn al Țării Românești Radu Șerban (1602-1611), care a apelat la armatele habsburgice din Transilvania. El a primit în ajutor pentru ocuparea tronului 3.000 de mercenari. De asemenea, în luptele împotriva oștilor moldo-tătare, 1.000 de călăreți valoni participă alături de domn la obținerea victoriei de la Ogretin și Teișani, din septembrie 1602.

După mazilirea sa, domnul Țării Românești a apelat la ajutorul Spaniei, prin ambasadorul spaniol de la Praga, Baltazar de Zuniga. Acesta pomenea și de o scrisoare adresată de Radu Șerban, în 1612, regelui Spaniei Felipe al III-lea, scrisoare la care regele i-a răspuns destul de târziu - în 1614. Din păcate conținutul acestei din urmă scrisori nu este cunoscut.

Sprijin din partea Spaniei a încercat să obțină și Ștefan Bogdan, fiul fostului domn al Moldovei Iancu Sasul (1579-1584). De asemenea Gheorghe Homonnai, care îi scrie lui Felipe al III-lea, la 16 noiembrie 1616, cerându-i ajutor împotriva principelui Transilvaniei Gabriel Bethlen, precum și Sigismund Bathory, cumnat de altfel cu Felipe al III-lea. În cadrul unor sporadice legături cu Spania se înscriu și încercările de mediere ale unor înțelegeri între Spania și Imperiul otoman, la care a participat ca intermediar Gaspard Gratiani, domn al Moldovei între 1620-1621. În același sens trebuie interpretată și încercarea lui Mihnea al III-lea (1658-1659), domnul Țării Românești, de a obține ajutor din partea statelor creștine pentru lupta sa antiotomană. Toate aceste cereri au rămas însă fără rezultate concrete¹³².

Monede spaniole au ajuns cu siguranță în teritoriile românești și în timpul războiului de 30 de ani, ca urmare a campaniilor militare purtate de principale Gabriel Bethlen în Ungaria în anii 1619-1626, când oștile transilvăneni s-au ciocnit cu mercenarii conduși de generalul Buqoy, aflați în solda Spaniei dar puși la dispoziția împăratului Ferdinand al II-lea (1619-1637).

Imperioasa necesitate de numerar a Imperiului a condus Poarta la înființarea a tot felul de plăți – biruri, taxe, impozite, cadouri – care să alimenteze permanent visteria. Țările Române, aflate sub suzeranitate otomană, erau obligate a vărsa sume uriașe către Poartă. Astfel că și realii au fost folosiți la plata haraciului, sau a diverselor obligații. Informații în acest sens ne oferă bailii venetieni din Constantinopol, care menționează într-o seamă de documente din anii 1636, 1639 și 1642 că haraciul Moldovei și Țării Românești a fost plătit în reali¹³³. Fenomenul este semnalat și de unele chitanțe fiscale otomane. Într-o astfel de chitanță, din 9 februarie 1638, este consemnat că în perioada 17/28 mai 1637 Moldova a vărsat

¹³² E. Denize, *Relațiile româno-spaniole*, p. 459-461, 489, 491-494; idem, *Români și spanioli*, p. 28-29, 31-35.

¹³³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. 4/2, p. 491, nr. DLXIII; p. 507, nr. DXC; p. 522, nr. DCIX.

visteriei otomane suma de 60.000 de reali¹³⁴. Trebuie să ținem seama că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, haraciul Țărilor române aproape s-a dublat, ajungând în vremea domnitorului Constantin Brâncoveanu, de exemplu, la începutul secolului următor -1703, la suma de 130.000 de reali¹³⁵. Uneori în contul haraciului Țările române erau datoare să aprovizioneze oștile otomane stabilite pe teritoriul lor, sau în zone apropiate. Din unele chitanțe putem afla prețurile în reali ale diferitelor mărfuri – făină, grâu, orz, mei, cai, etc¹³⁶.

Un fapt cunoscut este că de multe ori, din lipsa monedelor cu valoare ridicată care erau cerute pentru plata haraciului, domnii țărilor române trimiteau la Constantinopol în contul acestora o serie de produse care se comercializau în capitala otomană, iar din banii obținuți erau achitate Divanului, sau diferiților demnitari, sumele convenite¹³⁷.

Una dintre plățile majore datorate Imperiului era pentru confirmarea alegerii domnitorului în scaunul țării. Suma rezultată de aici era importantă. În Moldova, de exemplu, de la începutul secolului al XVII-lea și până la urcarea pe tron a lui Vasile Lupu (1634), s-au succedat 19 domnii¹³⁸. Uneori pentru a-și plăti obligațiile, domnitorii recurgeau la împrumuturi făcute la mari negustori sau cămătari. Plățile în cauză se efectuau de regulă în monede cu valoare ridicată, printre care și realii. În anul 1629, de exemplu, Alexandru Coconul, care, ca și tatăl său Radu Mihnea, a domnit atât în Moldova cât și în Țara Românească, pentru urcarea pe tron a împrumutat de la negustorii venețieni suma de 200.000 de reali. Din nefericire, în scurta sa domnie moldovenească – 1629-1630 – nu a reușit să o restituie până la

¹³⁴ T. Gemic, *Date noi privind haraciul țărilor române în secolul al XVII-lea*, în „Revista de Istorie”, t. 30, 1977, 8, p. 1441; idem, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești 1601-1712*, București, 1984, p. 362, 370-372, 422-427, 452-454, 458-459; E. Denize, *Relațiile comerciale*, p. 476.

¹³⁵ *Istoria Românilor*, vol. 5, p. 842. La 1703 suma era de 141.818 taleri sau 130.000 de reali, la care s-au mai adăugat 120.281 taleri.

¹³⁶ T. Gemic, *Relațiile țărilor române*, p. 370-372. Erau cerute provizii spre a fi trimise la Buda: 30.000 kg făină, 20.000 kg grâu, 40.000 kg orz, 10.000 kg mei – socotite câte un real pentru câte trei kile de orz și mei, câte un real pentru câte două kile de grâu și făină. Kila de Istanbul cântărea 25,7 kg. Suma totală ridicându-se la peste 41.000 de reali; Hurmuzaki, *Documente*, vol. 5/2, p. 121, nr. CLXXXVIII. Actul menționează rechiziționarea a 300 de cai din Moldova și Țara Românească, plătiți fiecare cu câte 16 reali; M. Soreanu, *Marii viziri Köprülü 1656-1710*, București, 2002, p. 103.

¹³⁷ Semnificativă în acest sens este scrisoarea din 16 noiembrie 1619, prin care principalele Transilvaniei Gabriel Bethlen dădea instrucțiuni reprezentantului său permanent la Poartă, Mihaly Tholdalagi, cu privire la comercializarea prin mediatori greci și evrei, a circa 200 măji de mercur, cerându-i să obțină pentru siguranță transportului, scrisoare de liberă trecere, atât către voievodul Țării Românești cât și către emirii sangiachei de dincolo de Dunăre. În aceeași scrisoare se arăta că «și voievozii Țării Românești și Moldovei satisfac Poarta cu oi, berbeci, unt, miere, orz și cu ce se poate». Comercializarea mercurului era practicată în Transilvania și în vremea lui Mihail Apafi (1661-1690), care prin negustori evrei îl vindea în Polonia și în Imperiul otoman. În vremea domniei acestuia prețul mercurului a crescut de la 125 la 160 florini maja; *IMER*, vol. 2/1, p. 200-201, doc. XXVI; p. 222-223, doc. LVI;

¹³⁸ I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit, până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989, p. 70, nota 160.

mazilirea sa¹³⁹. Vasile Lupu, în vederea obținerii tronului Moldovei pentru fiul sau Ștefăniță (1659-1661), a plătit suma de 150.000 de reali, bijuterii scumpe și blănuri de samur¹⁴⁰.

În 1655, într-un raport al lui Giovanni Battista Ballarino, secretarul ambasadorului venețian la Constantinopol, aflăm că Mihnea (viitorul domn Mihnea al III-lea 1658-1659), lipsindu-i cei 100.000 de reali pretenți de Sultan pentru ocuparea tronului părintelui său, s-a angajat să lupte împotriva Porții. Pentru această întreprindere solicita dogelui corăbii și arme, afirmând că ar avea sprijinul cazacilor și al grecilor¹⁴¹. În vederea atingerii scopului său, Mihnea a împrumutat bani de la marii cămătari otomani de la Istanbul, de la cei din ținuturile Dunărene și chiar și de la fiica Sultanului Ibrahim I¹⁴². Plata acestor împrumuturi se făcea în mod obișnuit după ocuparea tronului de către domnii nou numiți. De pildă, după ce Mihnea al III-lea a ajuns domn în Țara Românească, el a arendat venitul ocnelor și al vadurilor, care era de 14.176 taleri, unor evrei din Constantinopol, cărora domnia le datora 35 de pungi¹⁴³. Același mare cancelar, Giovanni Battista Ballarino, într-o notă din 27 mai 1666 informa pe dogele Veneției despre o nouă schimbare de domnie în Moldova și numirea lui Iliaș Alexandru (1666-1668). Aceasta a împrumutat de la o serie de creditori evrei, greci și turci, suma de 200.000 de reali, creditori care l-au susținut atrași fiind de câstigul considerabil de până la 50% pe care îl obțineau pentru banii împrumutați¹⁴⁴.

Un aspect al statutului Principatelor Române era și acela de a nu întreprinde acțiuni politice fără aprobarea Porții, inclusiv căsătorii. Pentru aceste aprobări se scurgeau uneori la Istanbul mari sume de bani. De exemplu, Vasile Lupu, domnul Moldovei, a plătit 50.000 de reali pentru aprobarea căsătoriei sale cu Ecaterina Cercheza și o sumă și mai mare pentru căsătoria fiicei sale¹⁴⁵.

Multe din peșcheșurile ce intrau în visteria personală a Sultanului sau a diferiților dregători erau plătite și în reali¹⁴⁶.

De asemenea, averile acumulate de domnitorii Țărilor române erau socratite uneori și în reali. De exemplu, un raport al lui Giovani Soranzo către dogele

¹³⁹ *Ibidem*, p. 69.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 78; Hurmuzaki, *Documente*, vol. 5/2, p. 67, nr. CIV; pentru domnia lui Ștefăniță, și A. C. Andreescu, C. Stoide, *Ştefăniță Vodă domn al Moldovei 1659-1661*, București, 1938.

¹⁴¹ M. Soreanu, *Marii viziri Köprüllü*, p. 61, nota 165; Hurmuzaki, *Documente*, vol. 5/2, p. 22, nr. XXXII; I. Caproșu, *op. cit.*, p. 78, nota 215.

¹⁴² Stoica Ludescu, în A. T. Laurian și Nicolae Bălcescu, în „Magazin Istoric pentru Dacia”, București, 1847, 4, p. 346, 350; *Călători străini*, vol. 6, 1976, p. 467; *IMER*, vol. 1/1, p. 110-111, doc. 149.

¹⁴³ Este vorba de Muceaciu și Ibrahim Celebi; Șt. Meteș, *Relațiile*, p. 170; N. Iorga, *Studii și documente*, vol. 5, 1902-1903, p. 123-124; L. Benjamin, *Evréii*, p. 434, nota 143.

¹⁴⁴ *IMER*, vol. 2/1, p. 221-222, doc. LV.

¹⁴⁵ *Istoria Românilor*, vol. 5, p. 836.

¹⁴⁶ T. Gemil, *Relațiile*, p. 273-274; M. Soreanu, *Marii viziri Köprüllü*, p. 96. Medicul Italian Giovani Mascelini, care a profesat în Țara Românească, învățând chiar limba română, și care în anul 1659 l-a îngrijit pe marele vizir Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa în timpul asediului Kandiei, amintea darurile anuale făcute de Țara Românească dragomanului Panaiotis Nikoussios în valoare de 4.000 reali anual.

Veneției, datat 14 februarie 1649, arată că Matei Basarab, voievodul Țării Românești, dispunea de un tezaur de un milion și jumătate de reali¹⁴⁷.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, aşa cum o demonstrează și tezaurele monetare, legăturile cu Spania se întrerup. Credem că scăderea numărului de monede spaniole aflate în circuitul monetar românesc s-a datorat pe de o parte, măsurilor luate de Imperiul otoman începând din anul 1687. Prin reforma întreprinsă de Soliman al III-lea (1687-1691) a fost creată o nouă monedă guruș - «talerul otoman» - menită să contracareze pozițiile cucerite pe piața internă de monedele străine, în principal talerul olandez și realul spaniol¹⁴⁸. În 1690 noul guruș otoman cântărea 26 g, avea un conținut de 60 % argint și 40 % cupru și conținea 15,6 % argint fin¹⁴⁹. Imperiul otoman a încercat să impună această monedă și pe piața bănească a Țărilor române, (mai puțin în Transilvania, care va intra sub stăpânire habsburgică).

Pe de altă parte, aşa cum se observă și în tezaurele din România, monetăria de la Potosi și-a redus sever cantitatea de monedă batută aici. Responsabile de acest fenomen sunt minele de la Potosi, cel mai mare producător și exportator de argint din lume timp de aproape 100 de ani, care își vor scădea sensibil producția. Câteva date statistice ni se par relevante. Între 1560-1570, în perioada de început, producția anuală era de 60 de tone mărci argint anual; între 1580-1610 aceasta urcă la 190-200 tone; între 1620-1640 începe să coboare spre 150 de tone, pentru ca în 1640-1650 să ajungă la 130 tone, iar după 1660 scăzând la sub 100 de tone mărci anual¹⁵⁰.

În tezaurele din România cele mai multe exemplare de reali provin din monetăriile americane, Potosi și Mexic, fapt ce explică masiva cantitate de monedă bătută din metalul prețios extras din minele de aici. Sunt următoarele emisiunile monetăriilor din Sevilla, Toledo, Madrid, Segovia, etc. Rare sunt cele provenite din atelierele columbian – Nuevo Reino de Granada, peruan – Lima, precum și din Spania, de la Cuenca.

În ultimul sfert al secolului al XVII-lea realul «clasic» își întrerupe pentru o perioadă pătrunderea și circulația în Țăriile române. După acest hiatus, locul lui a fost treptat luat de noile emisiuni ale Coroanei Spaniole, «el columnario». Datorită imaginii de pe reversul monedelor acestea sunt menționate în documentele românești cu numele de *colonaj* sau *stâlpuri*. Au circulat pe piața Țărilor române până în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În schimb, vor continua să circule neînterupt monedele spaniole din Țăriile de Jos, mai ales în Transilvania și, într-o măsură mai mică, în Moldova. Suportul prezenței lor în acest răstimp nu este atât de natură comercială, cât reprezentă – pentru Moldova – o urmare a conflictelor militare desfășurate între Polonia și Imperiul Otoman în ultimele două decenii ale

¹⁴⁷ H. Hürmuzaki, *Documente*, vol. 4/1, p. 573; N. Stoicescu, *Matei Basarab*, București, 1988, p. 69, nota 181.

¹⁴⁸ Noul guruș avea greutatea a sase dirhemi, 19,24 g, și titlul de 833 ‰; O. Iliescu, *Les monnaies*, în AIESEE, Bulletin, t. 12, 1974, 2, p. 143, 149; N. Pere, *Ottomanlılarda Madeni Paralar*, Istanbul, 1979, p. 175-195; H. Dj. Siruni, *Monedele turcești în Țăriile române*, în „Balcania”, 1939-1940, 2-3, p. 18.

¹⁴⁹ S. Pamuk, *A Monetary History*, p. 162-163.

¹⁵⁰ M. North, *Das Geld und seine Geschichte vom Mittelalter bis zum Gegenwart*, München, 1994, p. 78.

secolului, iar pentru Transilvania – un ecou al luptelor purtate pentru ocuparea Transilvaniei de către Imperiul Habsburgic, sau al celor pentru despresurarea Vienei¹⁵¹ din 1683.

x

Pentru a conchide, subliniem încă o dată importanța covârșitoare a argintului adus de Spania din America pentru Europa și pentru economia mondială în general, în secolele XVI-XVII. Metalul acesta a reprezentat o resursă vitală pentru finanțarea comerțului European.

În ceea ce privește teritoriile românești, dorim să evidențiem faptul că dacă într-un studiu¹⁵² publicat în revista Numisma la Madrid în 1975, erau prezentate doar trei tezaure cuprinzând monede spaniole din secolele XVI-XVII descoperite în România, acum putem pune în circuitul științific 96 de descoperiri precum și o seamă de date noi relevante de cercetarea din ultimii ani. Subliniem că deși studiul nostru nu este exhaustiv, multe tezaure nefiind încă publicate din cauza lipsei cataloagelor și a specialiștilor, am dorit totuși să remarcăm rolul monedelor spaniole în desfășurarea vieții economice, a comerțului, mai ales în târguri și orașe, cu precădere a celor aflate pe marile artere de circuit internațional. Prezența lor pe piața țărilor române în veacurile XVI-XVII reprezintă totodată o mărturie vie a integrării Principatelor Române în structurile economice mondiale, cu precădere a celor europene.

TABELUL I

**DESCOPERIRILE DIN SECOLUL AL XVI-LEA CONȚINÂND MONEDE ALE ȚĂRILOR DE
JOS SPANIOLE ȘI ALE IMPERIULUI ROMANO-GERMAN¹⁵³**

TRANSILVANIA

1. ■ Richiș, com. Bierhani, jud. Sibiu, 1549-1591
2. ■ Oradea-Dealul Viilor, jud. Bihor, 1536-1598

TARA ROMÂNEASCA

3. ■ Rast, jud. Dolj, 1468/1490-1600
4. ■ Târgoviște I, jud. Dâmbovița, 1536/1556-1598
5. ■ Vălenii de Munte, jud. Prahova, 1512/1520-1595

¹⁵¹ Este cunoscut faptul că Papa Inocențiu al XI-lea a strâns fonduri în valoare de aproape 1.000.000 de florini pentru sprijinirea luptelor țărilor creștine, colecta provenind din Spania, Florența, Savoia și Portugalia, precum și din decima impusă în Italia în folosul imperialilor; M. Soreanu, *Marii viziri Köprülü*, p. 159. Ajutor militar de partea țărilor creștine sosește și de la majoritatea principilor electori germani, precum și din Polonia. În fruntea armatei polone era chiar regele Ioan Sobieski (1674-1696). În oastea sa se aflau și cele 31 de «steaguri» moldovenești ale cavaleriei ușoare, singurele de acest gen din armata lui Sobieski ; C. Rezachievici, *O participare românească la istoria universală. Steagurile moldovenești din oastea lui Ioan Sobieski în campania pentru eliberarea Vienei, 1683*, în vol. *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*, 1996, p. 248-257.

¹⁵² O. Iliescu, *La numismatique et les relations hispano-roumaines à travers les siècles*, în „Numisma”, t. 25, 1975, 132-137, p. 19-30.

¹⁵³ Pentru monedele țărilor de Jos spaniole și ale Imperiului romano-german prezente în descoperirile din secolul al XVI-lea, C. Știrbu, A.-M. Velter, *La circulation des monnaies en argent des Pays-Bas sur le territoire des Principautés Roumaines aux XVIe et XVIIe siècles*, TABELUL I, p. 54-57.

6. ■ Bora-Slobozia, jud. Călărași, 1544-1595
7. ■ Vlădila, jud. Olt, 1468/1490-1599
8. ■ Zimnicea I, jud. Teleorman, 1551-1600
9. ■ Zimnicea II, jud. Teleorman, 1526-1600
10. ■ Orăști, com. Frumușani, jud. Ilfov, secolul al XVI-lea

MOLDOVA

11. ■ Dimitrovka, rai. Tatar-Bunar, Rep. Ucraina, 1470-1575
12. ■ Netezi, com. Grumăzești, jud. Neamț, 1468/1490-1595
13. ■ Bălțata, rai. Criuleni, Rep. Moldova, 1468-1595
14. ■ Bleșteni-Volodiani, rai. Edineț, Rep. Moldova, 1495/1501-1597
15. ■ Bolotino, rai. Glodeni, Rep. Moldova, 1468/1490-1590
16. ■ Carbolia, rai. Vulcănești, Rep. Moldova, 1468/1490-1568
17. ■ Ciuciulenii, rai. Nisporeni, Rep. Moldova, 1495/1501-1597
18. ■ Comrat, rai. Comrat, Rep. Moldova, 1468/1490-1593
19. ■ Lazovsk II, rai. Lazovsk, Rep. Moldova, 1510-1594
20. ■ Onești, rai. Cotovi, Rep. Moldova, 1566-1574
21. ■ Sărata-Răzești, rai. Leovsk, Rep. Moldova, 1510-1596

DOBROGEA

--

ROMÂNIA

22. □ Localitate necunoscută

TABELUL II

DESCOPERIRILE DIN SECOLUL AL XVI-LEA CONȚINÂND REALI

DOBROGEA

1. □ Localitate necunoscută 1556-1598

TRANSILVANIA

--

ȚARA ROMÂNEASCĂ

2. ■ Rasa, jud. Călărași, 1514/1568-1595
3. ■ Rast, jud. Dolj, 1468/1490-1600
4. ■ Târgoviște I, jud. Dâmbovița, 1536/1556-1598
5. ■ Vălenii de Munte, jud. Prahova, 1512/1520-1595

MOLDOVA

--

ROMÂNIA

6. □ Localitate necunoscută, 1556-1598
7. □ Localitate necunoscută, 1556-1598

ANEXA I

REALI SPANIOLI ÎN DESCOPERIRILE DIN SECOLUL AL XVI-LEA

Descoperirile	Atelierul	Monedele
Tara Românească		
■ Rasa, jud. Călărași, 1514/1568 - 1595	Spania - ?	- 8 reali Felipe II, 1588
■ Rast, jud. Dolj, 1468/1490 - 1600	Regatul celor două Sicilii	- taler Carol Quintul s.a.; - taler Felipe II, 1556-1598, 1574.
■ Târgoviște I, jud. Dâmbovița, 1536/1556 - 1598	Spania - ?	- dublu taler (?) Felipe II, 1556-1598; - ½ taler (?) Felipe II, 1556-1598 (2)
	Regatul celor două Sicilii	- ½ taler Felipe II, 1556-1598
■ Vălenii de Munte, jud. Prahova, 1512/1520 - 1599	Spania - ?	- 4 reali Felipe II, 1556-1598
Dobrogea		
□ Localitate necunoscută 1556-1598	Spania – Granada; G-A Alonso de Valladolid	- 4 reali Felipe II, 1556-1598
România		
□ Localitate necunoscută, 1556-1598	Spania - Toledo	- 8 reali Felipe II, 1556-1598
□ Localitate necunoscută, 1556-1598	Spania - ?	- 8 reali Felipe II, 1556-1598

TABELUL III

DESCOPERIRILE DIN SECOLUL AL XVII-LEA CONTINÂND MONEDE ALE ȚĂRILOR DE JOS SPANIOLE ȘI ALE IMPERIULUI ROMANO-GERMAN

DOBROGEA

1. ■ Medgidia, jud. Constanța, 1577-1648-1653

TRANSILVANIA

2. ■ Seleușul Mare, com. Daneș, jud. Cluj, 1570-1637
 3. ■ Cheșereu, jud. Bihor, 1555-1677
 4. ■ Gurba, com. Sicula, jud. Arad, 1555-1677
 5. ■ Zalău, jud. Sălaj, 1567-1684
 6. ■ Călanul Mic, jud. Hunedoara, 1533-1686
 7. ■ Cluj-Mănăștur, jud. Cluj, 1533-1686
 8. ■ Parău, com. Parău, jud. Brașov, 1458/1490-1602

MOLDOVA

9. ■ Bălăbănești, rai. Criuleni, Rep. Moldova, 1481/1512-1601
 10. ■ Tanacu II, jud. Vaslui, 1540-1607
 11. ■ Bucium, jud. Iași, 1501/1506-1610

12. ■ Desghinje, rai. Comrat, Rep. Moldova, 1520-1616
13. ■ Bălțata, rai. Criuleni, Rep. Moldova, 1468/1490-1622
14. ■ Păun, com. Mihălășeni, jud. Botoșani, 1512/1520-1623
15. ■ Cucuruzeni, rai. Orhei, Rep. Moldova, 1492/1506-1640
16. ■ Corjovo, rai. Criuleni, Rep. Moldova, 1576-1665
17. ■ Bravicea, rai. Călărași, Rep. Moldova, 1576-1649
18. ■ Lopatnic, rai. Edineț, Rep. Moldova, 1615-1671
19. ■ Copăceni, rai. Comrat, Rep. Moldova, 1506/1548-1677
20. ■ Hodora, com. Cotnari, jud. Iași, 1576-1687
21. ■ Vlădiceni, com. Tomești, jud. Iași, 1516-1690
22. ■ Trebișauți, rai. Brânceni, Rep. Moldova, 1609-1698

ȚARA ROMÂNEASCĂ

23. ■ Urziceni, jud. Ialomița, 1548-1664

ROMÂNIA

24. □ Localitate necunoscută, 1632
25. □ Localitate necunoscută, 1647

ANEXA II

MONEDELE ȚĂRILOR DE JOS SPANIOLE DIN DESCOPERIRILE DE SECOL XVII

Baronia de Batemberg

Cheșereu, com. Cherechiu, jud. Bihor, 1555-1677 - taler Carol Quintul, s.d.

Brabant

Bălăbănești, rai. Criuleni, Rep. Moldova, 1481/1512-1601 - taler de Bourgogne, 1568

Tanacu II, jud. Vaslui, 1540-1607 - taler Felipe II, 1568

Desghinje, rai. Comrat, Rep. Moldova, 1520-1616

- patagon Felipe II, 1595
- monedă divizionară ? Felipe II, 1556-1598

Bălțata, rai. Criuleni, Rep. Moldova, 1468/1490-1622

- patagon Felipe II, 1569; Felipe III, 1614, 1619

Corjovo, rai. Criuleni, Rep. Moldova, 1576-1649

- patagon Felipe IV, 1622 (3)

Bravicea, rai. Călărași, Rep. Moldova, 1576-1666

- patagon Felipe III, 1616
- ½ patagon Felipe IV, 1623

Copăceni, rai. Lazov, Rep. Moldova, 1506/1548-1677

- taler Carol II, 1677

Hodora, com. Cotnari, jud. Iași, 1576-1687

- patagon Albert și Elisabeth, s.d., 1616, 1617, 1621
- patagon Felipe IV, 1627, 1629, 1630, 1632

Vlădiceni, com. Tomești, jud. Iași, 1516-1690	- ½ patagon Felipe IV, 1624
Trebișauți, rai. Brânceni, Rep. Moldova, 1609-1698	- patagon Felipe IV, 1623 - ½ taler Charles II, 1663
Seleușul Mare, com. Daneș, jud. Mureș, 1570-1637	- taler Albert et Elisabeth, s.d., 1617 - taler Felipe IV, 1637
Gurba, com. Sicula, jud. Arad, 1399/1414-1684	- taler Albert et Elisabeth, s.d., - taler Felipe IV, 1656
Zalău, jud. Sălaj, 1567-1684	- patagon Albert et Elisabeth, s.d. (3), 1618, - patagon Felipe IV, 1622 (2), 1633 (2), 1635
Călanu Mic, jud. Hunedoara, 1533-1686	- taler Felipe IV, 1632
Cluj-Mănăștur, Galcer, jud. Cluj, 1605-1698	- taler Felipe IV, 1637, 1654
România, localitate necunoscută	- patagon Felipe IV, 1647
<i>Bourgundia</i>	
Hodora, com. Cotnari, jud. Iași, 1576-1687	- patagon Felipe IV, 1628
<i>Flandra</i>	
Corjovo, rai. Criuleni, Rep. Moldova, 1576-1648	- patagon Felipe IV, 1622 (3)
Bravicea, rai. Călărași, Rep. Moldova, 1576-1666	- patagon Albert și Elisabeth, 1620, Carol II, 1666
Lopatnic, rai. Edineț, Rep. Moldova, 1615-1671	- taler Felipe IV, 1645
Hodora, com. Cotnari, jud. Iași, 1589-1687	- patagon Albert et Elisabeth, s.d., Felipe IV, 1635, 1655
Zalău, jud. Sălaj, 1567-1684	- patagon Felipe IV, 1655
<i>Geldern</i>	
Păun, com. Mihălășeni, jud. Botoșani, 1512/1520-1623	- taler de Bourgogne, Felipe II 1567, avec contremarque
Zalău, jud. Sălaj, 1567-1684	- taler de Bourgogne, Felipe II, 1567
<i>Nimwegen, oraș imperial</i>	
Cheșreu, com. Cherechiu, jud. Bihor, 1555-1677	- taler Carol Quintul, s.d.
<i>Tournai</i>	
Bravicea, rai. Călărași, Rep. Moldova, 1576-1666	- patagon Albert și Elisabeth, 1618
Hodora, com. Cotnari, jud. Iași, 1576-1687	- patagon Felipe IV, 1623, 1643, 1649 (2)

Trebișuți, rai. Brânceni, Rep. Moldova, 1609-1698	- patagon Charles II, 1698
Gurba, com. Sicula, jud. Arad, 1399/1414-1684	- taler Albert și Elisabeth, s. d.
Zalău, jud. Sălaj, 1567-1684	- patagon Felipe IV, 1623, 1649
Cluj-Mănăstur, Galcer, jud. Cluj, 1605-1698	- taler Albert și Elisabeth, s.d.
România, localitate necunoscută	- patagon Felipe IV, 1632
<i>Utrecht</i>	
Cucuruzeni, rai. Orhei, Rep. Moldova, 1492/1506-1640	- taler Felipe II, 1568
<i>Atelier necunoscut</i>	
Vlădila, jud. Olt, 1521/1564-16??	- taler Carol Quintul 1548

TABELUL IV

DESCOPERIRI DIN SECOLUL AL XVII-LEA CONȚINÂND REALI

DOBROGEA

1. □ Cernavodă, jud. Constanța, 1598-1618
2. □ Isaccea, jud. Tulcea, 1556-1621
3. □ Vadu, jud. Constanța, 1556-1621
4. □ Cernavoda, jud. Constanța, 1632
5. ■ Babadag, jud. Tulcea, 1556/1598-1637/1657
6. □ Vadu, jud. Constanța, 1556-1665
7. □ Localitate necunoscută, 1556-1665
8. □ Localitate necunoscută, 1598-1665
9. □ Isaccea, jud. Tulcea 1621-1665
10. ■ Vadu, jud. Constanța, 1370-1685
11. ■ Medgidia, jud. Constanța, 1577-1648/1687

TRANSILVANIA

MOLDOVA

12. ■ Bucium, jud. Iași, 1501/1506-1598/1621
13. ■ Iași (Hotel Traian), jud. Iași, 1490-1621
14. ■ Corjovo, rai. Criuleni, Rep. Moldova, 1576-1621/1665
15. ■ Corod, jud. Galați, secolele XVI-XVII

ȚARA ROMÂNEASCĂ

16. ■ Piuia Petrii, jud. Ialomița, 1531-1623
17. ■ Viisoara, jud. Teleorman, 1530-1625
18. ■ Stavăru, com. Urzica, jud. Dolj, 1447/1492-1626
19. ■ Bradu, com. Tisău, jud. Buzău, 1447/1492-1636
20. ■ Săpoca, jud. Buzău, 1598-1641
21. ■ Dridu, com. Snagov, jud. Ialomița, 1598-1665
22. ■ Urziceni I, jud. Ialomița, 1548-1667
23. □ Drănic, jud. Dloj, 1621-1665

24. ■ Pietrele, com. Băneasa, jud. Giurgiu, 1448/1481-1665
 25. □ București, Curtea Veche, 1621-1665
 26. ■ Braniște, com. Vânători, jud. Mehedinți, 1595-1666
 27. ■ Găinești, jud. Dâmbovița, 1584-1667
 28. ■ Slăvești (ex Zlotești), com. Tătărăștii de Jos, jud. Teleorman, 1598/1621-1621/1665
 29. ■ Ciupercenii Noi, jud. Dolj, 1598-1665
 30. ■ Regiunea Olteniei, localitate necunoscută, 1556/1598-1621-1665
 31. ■ Budești, jud. Vâlcea, secolele XVI-XVII

ROMÂNIA

32. □ Localitate necunoscută,
 33. □ Localitate necunoscută,
 34. □ Localitate necunoscută, fals sec. al XVII-lea.
 35. □ Localitate necunoscută,
 36. □ Localitate necunoscută,
 37. □ Localitate necunoscută,
 38. □ Localitate necunoscută,
 39. □ Localitate necunoscută,
 40. □ Localitate necunoscută,
 41. □ Localitate necunoscută,
 42. □ Localitate necunoscută,
 43. □ Localitate necunoscută,
 44. □ Localitate necunoscută,

ANEXA III

REALII SPANIOLI DIN DESCOPERIRILE DE SECOL XVII

Descoperirile	Atelierul	Monedele
Tara Românească		
■ Piua Petrii I, com. Giurgeni, jud. Ialomița, 1531-1623	Spania – Sevilla	- 8 reali Felipe III, 1598-1612 - 4 reali Felipe III, 1612 (3), 1616-1617
	Spania – Toledo	- 4 reali Felipe III, 1599-1611 (2), 1611-1618, - 2 reali Felipe III, 1599-1611
	Bolivia – Potosi	- 8 reali Felipe III, 1616, 1616-1617 - 4 reali Felipe III, 1616-1617
	Mexic – Mexico	- 8 reali Felipe III, 1618-1620 (2), - 4 reali Felipe III, 1607 - 2 reali Felipe III, 1618-1620
	Atelier nedeterminat	- 8 reali Felipe III, (1598-1621) - 2 reali Felipe III, 1602, (1598-1621) (2).

■ Viișoara, jud. Teleorman, 1530-1625	Atelier nedeterminat	- taler Carol Quintul, (1519-1556) (2)
■ Stăvaru, com. Urzica, jud. Olt, 1447/1492-1626	Mexic – Mexico Bolivia – Potosi Columbia – Nuovo Reino de Granada (?)	- 8 reali Felipe III, 1608 (3), 1618-1620 (2) - 4 reali Felipe III, 1606, 1612 (3), 1613 (3), - 2 reali Felipe III, 1606 - 8 reali Felipe III, 1616-1617 (4) - 6 reali Felipe III, 1616-1617 (3), 1621 - 4 reali Felipe III, 1616-1617 (5) - 2 reali Felipe III, 1616-1617 - 4 reali Felipe IV, 1621, 1629
■ Bradu, com. Tisău, jud. Buzău, 1447/1492-1636	Spania – Sevilla Bolivia - Potosi	- 8 reali Felipe II, (1556-1598), Felipe III, 1611 - 8 reali Felipe III, 1621
■ Săpoca, jud. Buzău, 1598-1641	Spania - Toledo Bolivia – Potosi Mexic - Mexico	- 4 reali Felipe III, 1600-1609 - 8 reali Felipe II, 1556-1598, Felipe III, 1616-1617 - 2 reali Felipe II, 1556-1598 - 4 reali Felipe III, 1610
■ Dridu-Snagov, jud. Ialomița, 1598/1621-1624/1665	Spania – Sevilla Bolivia – Potosi Mexic – Mexico Pentru colonii	- 8 reali Felipe III, 1620 ou 1621, Felipe IV, avant 1627, 1624-1648 (2), Felipe III sau Felipe IV, 1599-1621 sau 1624-1648 - 8 reali Felipe III, înainte de 1616 ?, Felipe IV, 1631-1632 - 8 reali Felipe III, înainte de 1616, Felipe IV, 1622-1661, Felipe III sau Felipe IV, înainta de 1606-1661 - 8 reali Felipe III sau Felipe IV, 1600-1665
■ Urziceni I, jud. Ialomița, 1548-1667	Regatul Neapolelui Bolivia - Potosi	- 4 reali Felipe II, 1556-1698 - 8 reali Felipe III, înainte de 1616

□ Drănic, jud. Dolj, 1621-1665	Spania - ?	- 8 reali Felipe IV, 1621-1665
■ Pietrele, com. Băneasa, jud. Giurgiu, 1448/1481-1665	Spania – Toledo	- 8 reali Felipe II, 1590-1592 - 4 reali Felipe III, 1620 (2)
	Spania – Segovia	- 8 reali Felipe II, 1596
	Spania – Sevilla	- 8 reali Felipe IV, 1624-1632 (2), 1633-1648 - 4 reali Felipe III, 1612 - 2 reali Felipe IV, 1624-1632
	Spania – Madrid	- 8 reali Felipe IV, 1621-1665 - 4 reali Felipe IV, 1644
	Bolivia – Potosi	- 8 reali Felipe II, 1572-1585 sau 1591-1598, Felipe IV, 1646
	Mexic – Mexico	- 8 reali Felipe IV, 1623 sau 1636, 1636-1661 (2) - 2 reali Felipe IV, 1651-1652
	Atelier nedeterminat	- 8 reali 1556-1665 (4) - 4 reali 1556-1665 (3)
□ București - Curtea Veche, 1621-1665	Atelier nedeterminat	- 8 reali ?
■ Slăvești, com. Tătărăștii de Jos, jud. Teleorman, 1598/1621-1621-1665	Spania – Sevilla	- 8 reali Felipe III 1620, Felipe IV 1624-1648
	Bolivia – Potosi	- 8 reali Felipe III 1616-1621
	Mexic – Mexico	- 8 reali Felipe IV 1623-1636
	Atelier nedeterminat	- 8 reali Felipe IV 1621-1665
■ Ciupercenii Noi, jud. Dolj, 1598-1665	Spania - ?	- 2 reali 1556-1665
■ Regiunea Olteniei, localitate necunoscută, 1556/1598-1621-1665	Spania – Sevilla	- 8 reali Felipe IV 1621-1628 (2), 1621-1665 (4), 1623, 1624-1648, 1630-1639
	Spania – Granada	- 8 reali Felipe III 1610-1615 sau 1621
	Spania – Segovia	- 8 reali Felipe IV 1621-1665
	Spania – Madrid	- 8 reali Felipe III 1620; Felipe IV 1644

	Spania - ?	- 8 reali Felipe IV 1621-1645, 1621-1665
	Peru - Lima	- 8 reali Felipe II 1556-1598
	Bolivia – Potosi	- 8 reali Felipe III sau Felipe IV 1617-1632, 1617-1621 sau 1621-1665
		- 8 reali Felipe IV 1633-1640 (5), 1641, 1633-1640 sau 1635-1647, 1636-1644.
	Mexic – Mexico	- 8 reali Felipe IV 1621-1628, 1621-1665 (2) - 4 reali Felipe IV 1621-1628
■ Braniște, com. Vânători, jud. Mehedinți, 1595-1666	Spania – Madrid	- 8 reali Felipe IV 1629-1665 (4)
■ Găinești, jud. Dâmbovița, 1584-1667	Spania – ?	- 8 reali Felipe IV 1621-1665
■ Budești, jud. Vâlcea, XVI-XVII s.	Spania - ?	- 8 reali 1556-1665 (24) - 4 reali 1556-1665 (9)
Dobrogea		
□ Cernavodă, jud. Constanța, 1598-1618	Bolivia – Potosi / P, R	- 4 reali Felipe III 1598-1621
□ Isaccea, jud. Tulcea, 1556-1621	Spania – Sevilla (?) / S (?)	- 4 reali 1556-1621
□ Vadu, jud. Constanța, 1556-1621	Mexic – Mexico / M-F	- 1 real 1556-1621
□ Cernavodă, jud. Constanța, 1632	Spania – Toledo / T-P	- 2 reali Felipe IV 1621-1665
■ Babadag, jud. Tulcea, 1556/1589-1637/1657	Spania – Cuenca A - Andreas de Contreras Spania – Segovia / B și P – Esteban de Pedrera Spania – Sevilla sau Toledo / V sau VC, VT Spania – Madrid / B sau IB	- 2 reali Felipe II 1556-1589 - 4 reali Felipe III 1613 - 8 reali Felipe IV 1629 - 2 reali Felipe III 1613-1614-1621 - 8 reali Felipe IV 1642-1649

	Mexic – Mexico / F	- 8 reali Felipe III 1606-1607
	Bolivia – Potosi / T	- 8 reali Felipe IV 1624-1629
□ Localitate necunoscută, 1556-1665	Atelier nedeterminat	- 2 reali 1556-1665
□ Vadu, jud. Constanța, 1556-1665	Atelier nedeterminat	- 4 reali 1556-1665
□ Localitate necunoscută, 1598-1665	Spania – Seville / S	- 4 reali 1598-1665
□ Isaccea, jud. Tulcea, 1621-1665	Bolivia – Potosi / P	- 4 reali 1621-1665
■ Vadu, jud. Constanța, 1370-1685	Atelier nedeterminat	- 47 exemplare, reali și ½ real 1556-1665
■ Medgidia, jud. Constanța, 1577-1648/1687	Atelier nedeterminat	- 2 reali 1556-1665 (2) - 1 real 1556-1665
Moldova		
■ Iași (hotel Trajan), jud. Iași, 1490-1621	Atelier nedeterminat	- taler 1490 (?)
■ Bucium, jud. Iași, 1501/1506-1598/1621	Atelier nedeterminat	- 2 reali 1598-1621
■ Corjovo, rai. Criuleni, Rep. Moldova, 1576-1621/1665	Spania – Toledo	- 8 reali Felipe II 1593-1597, 1556-1598
	Spania – ?	- 2 reali 1556-1665 (2) - 1 reale 1556-1665
■ Corod, jud. Galați, secolele XVI-XVII	Bolivia – Potosi	- 8 reali 1556-1665
România		
□ Localitate necunoscută, nr. 218731 ¹⁵⁴	Spania – Sevilla	- 4 reali Felipe III 1612-1615
□ Localitate necunoscută, nr. 218732	Spania – Toledo	- 1 real Felipe IV 1628
□ Localitate necunoscută, nr. 218734	Spania (?) – ?	- fals după 4 reali 1556-1665
□ Localitate necunoscută, nr. 218735	Spania – ?	- 2 reali Felipe IV 1636-1661 sau 1653-1656
□ Localitate necunoscută, nr. 286995	Mexic – Mexico	- 8 reali Felipe IV 1623 sau 1636-1661 sau 1653-1656

¹⁵⁴ Presupunem că realii nr. 218731, 218732, 218734, 218735 și 218733 (taler din Țările de Jos spaniole), formează un tezaur.

☐ Localitate necunoscută, nr. 1735/418	Spania – Toledo	- 8 reali Felipe II 1556-1598
☐ Localitate necunoscută, nr. 83/671	Spania – Sevilla	- 8 reali Felipe IV 1662
☐ Localitate necunoscută, nr. 1545/75 ¹⁵⁵	Spania – ?	- 4 reali Felipe II 1593
☐ Localitate necunoscută, nr. 1545/79	Spania – ?	- 4 reali 1556-1665 (tăiat)
☐ Localitate necunoscută, nr. 1545/76	Spania – Toledo	- 4 reali Felipe III 1618-1619 sau 1619-1621
☐ Localitate necunoscută, nr. 1545/77	Spania – Toledo	- 4 reali Felipe IV 1636-1639
☐ Localitate necunoscută, nr. 1545/78	Spania – Sevilla	- 4 reali Felipe III 1611
☐ Localitate necunoscută, nr. 1545/80	Mexic – Mexico	- 4 reali Felipe IV 1636-1661 sau 1640-1651

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE ROMANIAN COUNTRIES AND SPAIN. THE CIRCULATION OF SPANISH SILVER COINS IN THE ROMANIAN TERRITORY (SIXTEENTH-SEVENTEENTH CENTURIES)

Abstract

Between 16th-17th centuries the efforts for stopping the Ottoman Empire expansion towards Central and Western Europe, made the Spanish Kingdom directly interested in the geographical space of the Romanian countries.

The contacts between Spain and Romanian States were established on different plans: economical, commercial, military, political, cultural. They were established directly or by intermediaries. Thanks to these relations on the Romanian Countries market were also present the Spanish Kingdom silver coins. The first brought here were the coins from the reign of Charles V, as Holy Roman Emperor, at mind 16th century. They were followed by the talers issued by the Spanish Netherlands, and then the reales issued in Spain and American colonies.

¹⁵⁵ Probabil realii nr. 1545/75, 1545/76, 1545/77, 1545/78, 1545/79, 1545/80 și 1545/81 (taler fals Carol Quintul 1547), formează de asemenea un tezaur.

The work makes known for the scientific world 96 hoards, totalizing 335 Spanish coins, as well as some new data revealed by latest researches. Even though our study is not exhaustive, many hoards being still unpublished because the absence of catalogues and specialists, we would like to notice the role of Spanish coins in the proceeding of the economical life, the commerce, especially in towns and cities, with special concern on those found on great international trade routes. Their presence on the Romanian Countries market from the 16th and 17th centuries also represents a alive evidence of the Romanian States integration in the world economical structures, especially the European ones.

LEGĂTURI COMERCIALE ÎNTRE ORIENT ȘI OCCIDENT. COMERȚUL DE TRANZIT AL SIBIULUI ÎN VEACUL AL XVI-LEA

MÁRIA PAKUCS

Istoria și importanța rolului jucat de cele două mari orașe săsești, Brașovul și Sibiu, în comerțul internațional sunt un subiect vechi și bine studiat în istoriografia română și în cea maghiară. Din bogata bibliografie a temei nu amintesc aici decât contribuțiile care constituie baza imediată pe care studiul de față a fost construit, iar numele cărora le sunt cel mai îndatorată sunt cele ale lui Radu Manolescu¹, Samuel Goldenberg² și Zsigmond Pál Pach³.

Scopul principal al acestui studiu este analiza evoluției comerțului înregistrat la vama sibiană în secolul al XVI-lea folosind datele din registrele păstrate în arhiva orașului⁴. Rezultate prelucrării acestora sunt supuse acum unei reevaluări și noi reflecții, care pun mai bine în lumină, pe de o parte, potențialul registrelor vamale ale Sibiului și rolul jucat de acest oraș în comerțul regiunii, pe de altă parte.

Registrul vamal al Sibiului din anul 1500 a văzut lumina tiparului în 1880⁵ și este până acum singurul document istoric de acest tip din Sibiu aflat la dispoziția cercetătorilor. Registrele vigesimale ale Sibiului din perioada 1537-1597, în număr de 22, sunt încă nepublicate. Informații bogate din aceste surse a folosit S. Goldenberg în singurul studiu detaliat asupra “comerțului sudic” al Sibiului din această perioadă. Unele dintre opiniiile acestui autor necesită îndreptări și precizări, ce se vor regăsi în rândurile ce urmează.

Am discutat succint în alte studii caracterul aparte al acestor registre, în special înregistrarea lacunară și parțială a negustorilor care au plătit vama la Tălmaciul după 1500⁶. Desigur, nu toate transporturile erau supuse vămuirii, fie că negustorii primeau scutiri de vamă, fie că ele oculeau drumul oficial care trecea pe la punctul vamal. Nu voi insista asupra acestor aspecte, ele au fost abordate de

¹ Radu Manolescu, *Relațiile economice ale Țării Românești cu Sibiul la începutul secolului al XVI-lea*, în “Analele Universității C.I. Parhon București”, 1956, nr. 7, p. 207-259.

² Samuel Goldenberg, *Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert*, în RESEE, 1964, nr. 3-4, p. 385-421.

³ Zsigmond Pál Pach, *A Levante-kereskedelem erdélyi útvonalá a 15-16. század fordulóján*, în “Századok”, 1978, nr. 6, p. 1005-1038.

⁴ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Sibiu, Fond Magistratul orașului și scaunului Sibiu, Seria actelor financiar-contabile, Inventar 197, Registre de vamă vigesimă și tricesimă, nr. 19 (1537), nr. 20 (1538), nr. 21 (1540), nr. 22 (1541), nr. 23 (1542), nr. 24 (1543), nr. 25 (1546), nr. 26 (1550), nr. 27 (1553), nr. 28 (1559), nr. 30 (1578), nr. 31 (1579), nr. 32 (1583), nr. 33 (1585), nr. 34 (1587), nr. 35 (1588), nr. 36 (1591), nr. 37 (1593), nr. 38 (1594), nr. 39 (1595), nr. 40 (1597).

⁵ Quellen zur Geschichte Siebenbürgens. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsische Nation, vol. 1, Sibiu, 1889, p. 270-310. (Rechnungen)

⁶ Mária Pakucs, *Comerțul cu mirodenii al orașelor Brașov și Sibiu în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în SMIM, t. XX, 2002, p. 76.

către autorii citați până acum. Aș avea o singură precizare de făcut cu privire la scutirea de vamă a negustorilor din Sibiu. Radu Manolescu a propus ca soluție existența scutirii de plata vămilor garantate de către privilegiul din 1224 acordat coloniștilor săși de către regele Andrei al II-lea⁷. Pot fi ridicate însă cel puțin două obiecții la ipoteza lui Radu Manolescu. În primul rând, privilegiul regal se referea explicit la vămile din interiorul regatului maghiar, iar toate diplomele regale care confirmau și întăreau această scutire pentru negustorii săși conțin aceeași limitare la văurile interne⁸. În al doilea rând, negustorii brașoveni apar consecvent înregistrați în socotelile vamale ale Brașovului începând cu 1503⁹. Aceștia au primit în mod exceptional scutirea de plata vămii externe în 1468, ca răsplată pentru fidelitatea arătată lui Matia Corvin¹⁰. În aceste condiții, de ce sibienii nu plăteau vamă pentru mărfurile lor? O explicație plauzibilă s-ar putea afla în autonomia gestionării treburilor vămii, obținută odată cu arendarea veniturilor acesteia de la regii maghiari¹¹. Gustav Gündisch a demonstrat că în perioada 1526-1555, pentru care există liste cu componența consiliului orășenesc, jumătate dintre membrii Sfatului erau negustori, și de regulă și primarul ales de către aceștia apartinea aceleiași profesiei¹². În consecință, este foarte posibil ca negustorii care conduceau orașul să fi hotărât ca cetățenii Sibiului să nu fie obligați să plătească vamă orașului. Aceasta era de fapt practica la Cluj la sfârșitul veacului al XVI-lea, documentată prin statutul orașului din 1586. Acest statut dădea glas preocupării față de eliminarea oricărora abuzuri și fărădelegi care ar fi putut avea loc: cetățenii primeau chitanțe ca să își poată trece liber bunurile prin vama orașului, iar această libertate urma să fie anunțată în tot orașul, “pentru ca nimeni să nu plătească vamă din cauza ignoranței”. Totodată, orășenii erau îndemnați să nu încerce să “elibereze” bunurile străinilor¹³.

Concepția și structura înregistrării din socotelile vamale ale Sibiului, dar și ale Brașovului, au influențat direct modul în care istoricii au reconstruit imaginea traficului comercial derulat prin intermediul acestor orașe. În registrul sibian din 1500 și în toate registrele vamale ale Brașovului din prima jumătate a secolului al

⁷ Radu Manolescu, *Relațiile*, p. 212-213.

⁸ Cel mai bun exemplu cred că este reînnoirea acestui privilegiu pentru sibieni de către Ioan Szapolyai în 1539, făcută pe baza scrisorilor prezentate regelui de către sibienii însăși: ... *iuxta antiquas eorum libertates in specie annuendum duximus et concedendum ut ȳdem cives dicte civitatis nostre Cibiniensis vbique et in omnibus partibus dicti regni nostri Hungarie pacifice et absque omni impedimento rerum et personarum eorundem liberum questum cum omnibus eorum mercimoniis agere valeant et possint...; Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stuhlen, 1224-1579*, ed. Monica Vlaicu et alii., Sibiu, 2003, p. 303.

⁹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, vol. 1, Brașov, 1876, p. 34-46. (*Quellen*).

¹⁰ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VI, ed. Gustav Gündisch, 1981, p. 315.

¹¹ Pentru mai multe detalii, Samuel Goldenberg, *Despre vama (vigesimala) Sibiului în secolul al XVI-lea*, în “Acta Musei Napocensis”, 1965, nr. II, p. 673.

¹² Gustav Gündisch, *Peter Haller Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf (1490?-1569)*, în “Deutsche Forschungen im Südosten”, 1944, nr. 1, p. 66-67.

¹³ *Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*, vol. 1, ed. Sándor Kolozsvári, Kelemen Óvári, Budapesta, 1885, p. 207.

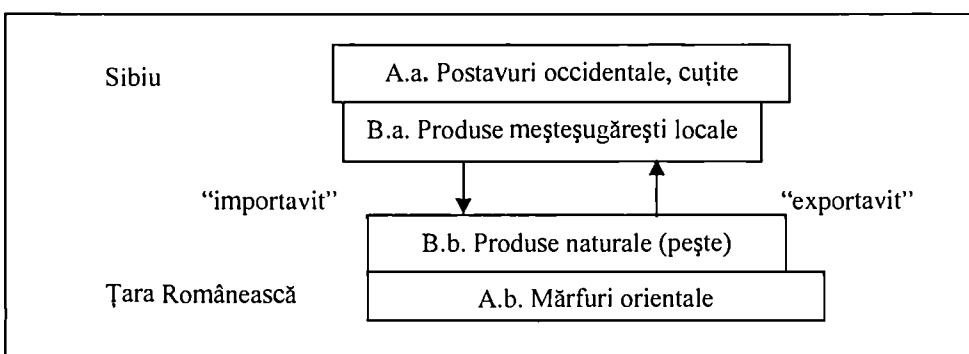
XVI-lea verbele de mișcare folosite de către scribii vămii indicau direcția de desfășurare a transporturilor comerciale. Astfel, negustorii venind din Țara Românească sau Moldova în Transilvania “exportau” mărfuri, iar cei ce se deplasau din orașele săsești dincolo de Carpați “importau” bunurile pentru care plăteau vamă. Această dihotomie export/import l-a condus pe Radu Manolescu să folosească aceeași clasificare a componentelor comerțului dintre Sibiu și Țara Românească, însă într-o acceptiune inversată a acestora. Astfel, adoptând un punct de vedere centrat pe rolul Țării Românești în acest comerț, Manolescu distingea trei segmente ale comerțului sibian:

1. “exportul” de produse naturale din Țara Românească înspre Transilvania;
2. “importul” de produse manufacurate dinspre Transilvania către Țara Românească;
3. “tranzitul” de produse orientale¹⁴.

Luând însă distanță față de registrele de vamă și acceptând mai degrabă punctul de vedere al lui Bogdan Murgescu asupra structurii schimburilor comerciale¹⁵ derulate prin centrele urbane săsești, am propus o segmentare diferită a acestora. Astfel, comerțul Sibiului la 1500 poate fi grupat în două mari segmente, fiecare cu câte două componente în ambele sensuri ale traficului:

- A. Comerțul la mare distanță, care cuprindea:
  - a. tranzitul produselor manufacurate de proveniență occidentală și central-europeană (în spate postavuri flamande și germane, cuțite de Steyr);
  - b. tranzitul de produse orientale.
- B. Comerțul regional, care constă din:
  - a. comerțul cu produse meșteșugărești ardelene (unelte agricole, arme, obiecte casnice);
  - b. comerțul cu produse naturale ale Țării Românești (mai ales pește, dar și miere, ceară, lână).

Fig. 1. Structura traficului comercial reflectată în registrul vamal sibian din 1500¹⁶

¹⁴ Radu Manolescu, *Relațiile*; idem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV-XVI)*, București, 1965, în special p. 97-99. Pentru anii 1542-1548 la vama Brașovului s-au ținut registre separate pentru comerțul oriental. Într-un studiu anterior am preluat de la Radu Manolescu concepția asupra comerțului dintre orașele săsești și Țara Românească: Mária Pakucs, *Comerțul cu mirodenii*, p. 77.

¹⁵ Bogdan Murgescu, *Istorie românească-istorie universală, 600-1800*, București, 1994, p. 30.

¹⁶ Mária Pakucs, *Nagyszeben kereskedelme a város vámnaplói tükrében, 1500-1597*, în “RODOSZ Tanulmányok. vol. III. Társadalom- és humán tudományok”, Cluj, 2003, p. 186.

Deoarece registrele vamale ale Sibiului din perioada 1538-1597 nu mai conțin înregistrarea detaliată a transporturilor altele decât cele cu mărfuri orientale, discutarea defalcată pe segmente a structurii și valorii traficului comercial este limitată la comerțul cu aceste produse. Anul 1500 este din acest punct de vedere un an excepțional și va fi analizat separat față de ceilalți ani pentru care s-au păstrat registre vamale la Sibiu.

1. Comerțul Sibiului în 1500

Deși a fost publicat în 1880, registrul vamal al Sibiului din 1500 a atras cu adevărat atenția cercetătorilor abia începând cu mijlocul secolului trecut. Radu Manolescu a fost interesat mai degrabă de participarea Țării Românești în comerțul cu Sibiu¹⁷, iar Zsigmond Pál Pach a avut ca obiectiv demonstrarea existenței și magnitudinii comerțului cu mirodenii derulat de cele două orașe săsești¹⁸. Cu toate acestea, lipsește încă o imagine completă asupra comerțului regional și a celui la mare distanță derulat prin vama Sibiului. Schițarea acesteia va fi încercată în cele ce urmează. Deși Manolescu și Pach oferă în studiile lor informații din registrul publicat, cifrele de mai jos sunt rezultatul prelucrării mele a datelor din registrul sibian din 1500.

1.1. Comerțul la mare distanță prin Sibiu la 1500

Așa cum am ilustrat mai sus în fig. 1, acest comerț constă din două fluxuri de mărfuri care se întâlnesc la Sibiu: pe de o parte tranzitul de postavuri europene și cuțite de Steyr¹⁹, arme și îmbrăcăminte fină²⁰ către sud, și traficul cu mărfuri orientale (textile, mirodenii, pielărie, covoare, fructe uscate, orez, ș.a.).

Prezența postavurilor vest-europene în comerțul la mare distanță al Transilvaniei și al Țării Românești este documentată timpuriu, știut fiind faptul că postavurile de Ypres, Leuven și Köln sunt menționate în primele privilegii comerciale acordate negustorilor brașoveni de către principii munteni²¹. În registrul vamal al Sibiului din 1500 sunt înregistrate postavuri din Mechelen, Nürnberg, Görlitz, Köln și Speyer. Cantitățile nu au fost însă prea însemnante: 68 bucăți de postav de Görlitz, 48 bucăți de postav din Nürnberg, 30,5 bucăți de postav de Mechelen. Aceste cifre sunt cu mult depășite de volumul și varietatea de postavuri aduse la Brașov în 1503. Aici apar și postavuri italiene de Verona și Bergamo, iar valoarea totală a comerțului cu postavuri europene s-a ridicat la 306.000 florini²².

¹⁷ Radu Manolescu, *Relațiile*.

¹⁸ Zsigmond Pál Pach, *A Levante-kereskedelem*.

¹⁹ Radu Manolescu a socotit că aceste cuțite provineau din Stiria, însă studii mai recente au demonstrat că orașul Steyr era centrul de unde aceste cuțite erau aduse până în Transilvania; Bogdan Murgescu, "The Romanian Principalities as Economic Contact Areas between the Ottoman Empire and South-East-Central Europe", lucrare prezentată în cadrul Twelfth International Economic History Congress, Madrid, August 24-28, 1998, ms.

²⁰ Radu Manolescu, *Relațiile*, p. 229-240.

²¹ Samuel Goldenberg, *Comerțul, producția și consumul de postavuri de lână în țările române (sec. XIV-jumăt. Sec. XVII)*, în "Studii", t. 24, 1971, nr. 5, p. 881-882.

²² Radu Manolescu, *Comerțul*, p. 150-159.

Un tip important de produse regăsit în fluxul de mărfuri dinspre Europa centrală către sud a fost reprezentat de către cele peste 200.000 de cușite înregistrate la Sibiu în 1500²³. Comparația cu Brașovul este din nou revelatoare. Pe la vama de la Bran au trecut la 1503 aproximativ 2.400.000 de cușite²⁴! Acestea, cunoscute pe piața otomană drept “cușite românești”, erau redirecționate către Imperiul otoman și ajungeau chiar și în Egipt²⁵. Deși registrele ulterioare de la Brașov arată o diminuare a traficului de cușite, acestea au continuat să fie tranzitate către piața munteană și cea otomană de-a lungul întregii perioade²⁶.

Comerțul cu produse orientale, în spătă textile din bumbac sau mătase, fire de bumbac, mătase, orez, produse din piele, piei prelucrate, covoare etc., era însă principala componentă a comerțului la mare distanță derulat la Sibiu.

Registrele vămii otomane de la Giurgiu analizate de către János Hóvári arată că între anii 1506-1508 și 1515-1517 tranzitul de mărfuri de la sud de Dunăre către Țara Românească juca rolul primordial în traficul comercial²⁷. Este foarte probabil că o bună parte dintre aceste bunuri orientale erau destinate pieții central-europene, trecând prin văurile Sibiului și Brașovului.

1.2. Comerțul regional prin Sibiu în 1500

Peștele a fost produsul care a dominat în mod covârșitor exporturile Țării Românești către Sibiu. În schimbul acestuia erau importate produse meșteugărești din metal, în special unelte și obiecte de uz casnic, postav cenușiu săsesc, fier și “măruntișuri”²⁸.

Valoarea totală a exporturilor Țării Românești (pește, ceară, seu) s-a ridicat la 7412,4 florini după calculele lui Radu Manolescu²⁹ și la 7196,4 florini după calculele mele; este posibil însă ca această cifră să subestimeze valoarea comerțului, deoarece eu am folosit ca referință taxele vamale plătite de către negustori. Comerțul cu pește și cu alte produse naturale muntene a antrenat un număr impresionant de indivizi: 213 persoane au trecut pe la vama de la Tălmaciul, aici fiind înregistrate astfel 414 de transporturi. Aceste cifre nu trebuie să înșele, deoarece valoarea medie a unui astfel de transport se ridică la 17 florini.

²³ Idem, *Relațiile*, p. 234.

²⁴ Idem, *Comerțul*, p. 152.

²⁵ Halil Inalcik, *Bursa and the commerce of the Levant*, în “Journal of the Economic and Social History of the Orient”, t. III, 1960, p. 146.

²⁶ Cușitele se întâlnesc în mod sistematic și în comerțul austriaco-maghiar din secolul al XVI-lea; Lajos Gecsenyi, *Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati kereskedelemben*, în “A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve”, 1991, nr. XVIII, p. 30, unde autorul menționează circa un milion de cușite aduse de la Viena de către negustori din Oradea și Debrețin. Este foarte plauzibilă ideea că o bună parte din acestea erau transportate mai departe către Brașov și Sibiu.

²⁷ János Hóvári, *Az oszmán gazdasági struktúra az Al-Junánál 1496-1517*, teză de doctorat în manuscris, Biblioteca Academiei Maghiare de Științe, Budapest, 1996-1997, p. 162, 260.

²⁸ Secerile, a căror proveniență nu este menționată în registrul vamal, ar putea fi de producție austriacă; Franz Fischer, *Die Sensenausfuhr aus Österreich nach dem Norden und Osten, 1450-1650*, în *Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650*, ed. Ingomar Bog, Köln, 1971, p. 286-319.

²⁹ Radu Manolescu, *Relațiile*, 226.

Am considerat ca fiind produse meșteșugărești săsești toate celelalte asemenea mărfuri care nu sunt explicit definite ca fiind de proveniență străină. Deși adesea registrul vamal nu conține cantitatea sau prețul acestor produse, cuantumul taxelor vamale plătite pentru ele de către negustori permit estimarea valorii totale a acestora la 3731,8 florini.

Valorile totale defalcate pe cele patru componente ale comerțului Sibiului în 1500 sunt prezentate în tabelul 1.

Tabel 1: Valorile comerțului sibian în 1500, exprimate în florini (fl.)

		I.	II.
Comerțul la mare distanță	Mărfuri orientale	7893 fl.	7457 fl.
	Postavuri europene, cuțite		2491 fl.
Comerț regional	Produse meșteșugărești săsești	6347,95 fl.	3731,8 fl.
	Produse naturale ale Țării Românești	7412,4 fl.	7120,4 fl.
TOTAL		21653,35 fl.	20800,2 fl.

I. = cifre după Radu Manolescu, *Relațiile*, p. 226, 237, 243; II. = cifrele mele.

Valoarea totală a traficului a depășit cu siguranță aceste cifre, deoarece, așa cum am menționat mai devreme, activitatea negustorilor sibieni nu este conținută de registre. Manolescu a observat foarte bine că a existat o specializare a negustorilor: cei care dispuneau de capitaluri mai mari – și putem presupune că și de contacte și informații mai bune – erau angajați în comerțul la mare distanță cu mărfuri scumpe, care produceau de altminteri și profituri mai mari. Comerțul cu mărfuri voluminoase și ieftine aparținea micilor negustori, dintre care unii se implicau în transportul și vânzarea lor doar ocazional³⁰.

2. Comerț oriental și non-oriental la Sibiu între 1537-1597

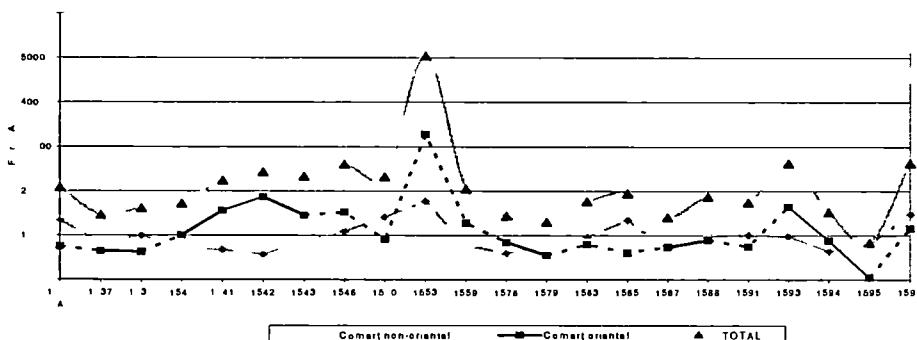
Cele 21 de registre vamale sibiene din perioada 1537-1597 au o structură particulară, diferită de cea a registrului din 1500 și a regisrelor similare de la Brașov. Schematizând, înregistrarea veniturilor vamale în aceste registre sibiene constă din trecerea în regisztr (săptămânal sau lunar) a unor venituri în bani fără menționarea provenienței acestora și a veniturilor în produse luate ca taxe vamale de la negustorii angajați în comerțul oriental. Ipoteza mea de lucru este că veniturile în bani reprezintă de asemenea taxe vamale, plătite de către negustori în bani, și că aceste taxe au fost colectate pentru mărfurile care faceau parte din segmentele comerciale descrise mai sus, altele decât produsele orientale. Negustorii veniți dinspre sud cu "mărfuri turcești" sunt singurii care sunt înregistrați sistematic și consecvent în regiszre în funcție de data sosirii lor la vamă și cantitatea de mărfuri plătită ca taxe vamale. Astfel, comerțul oriental este singura componentă a traficului de mărfuri derulat prin intermediul Sibiului care poate fi urmărită și analizată în evoluția și dinamica sa în secolul al XVI-lea. Mai mult, evaluarea valorii totale a comerțului înregistrat al Sibiului în perioada 1537-1597 este determinată de dihotomia comerț oriental/comerț non-oriental.

³⁰ Ibidem, p. 245, 251.

Am prezentat în altă parte o metodologie diferită de interpretare a evoluției valorii comerțului prin vama Sibiului, care se bazează pe devaluarea florinilor de cont în florini de aur³¹. Raportarea sumelor din registrele vamale la rata de schimb a florinilor de aur și a celor de calcul, care s-a modificat de-a lungul secolului de la 1:1 la 1:1,6, reflectă mai îndeaproape dinamica seculară a comerțului sibian. Tot în acel studiu am discutat faptul că, în ciuda aparențelor create de modul de redactare a registrelor vamale de la Sibiu din perioada 1537-1597, comerțul Sibiului nu a crescut semnificativ în acest răstimp, aşa cum a crezut Samuel Goldenberg³², și a cunoscut variații destul de importante. De asemenea, o altă opinie destul de răspândită în istoriografie trebuie corectată aici: comerțul Sibiului nu a constat exclusiv din tranzitul mărfurilor orientale, deși celelalte segmente ale traficului comercial nu mai sunt înregistrate detaliat în registrele vamale³³. Dispariția acestora nu este coroborată de o asemenea ruptură radicală și în cazul Brașovului, unde registrele vamale confirmă continuitatea comerțului și a ramurilor acestuia de la începutul secolului până la mijlocul acestuia. Mai mult, tariful vamal din 1552 emis pentru vama Sibiului menționează printre mărfuri, alături de mirodenii orientale, pește și postav³⁴.

Figura 2 ilustrează tendința comerțului derulat prin vama Sibiului, precum și ponderea celor două segmente în valoarea totală a acestuia.

Figura 2: Evoluția comerțului sibian pe baza registrelor vamale din 1500-1597, în florini de aur

Structura comerțului non-oriental nu poate fi surprinsă în detaliu. Luând în considerare însă argumentele de mai sus, precum și faptul că registrul tricesimal al Clujului din 1599 conține date bogate referitoare la importurile de postavuri

³¹ Mária Pakucs, *Florini și dinari în registrele vamale ale Sibiului din secolul al XVI-lea: scurt demers metodologic*, în SMIM, t. XXI, 2003, p. 279-285.

³² Samuel Goldenberg, *Der Südhandel*, p. 420.

³³ De pildă, Zsigmond Pál Pach, *Levantine Trade Routes to Hungary 15th-17th Centuries*, în "Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae", 1987, nr. 1, p. 62, autor care a preluat afirmațiile lui Samuel Goldenberg despre dispariția produselor occidentale din comerțul Sibiului.

³⁴ Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*, vol. III, Halle, 1801, p. 37; Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. 2, partea 5, p. 3-4.

apusene și central-europene precum și de cuțite de "Staier" în Transilvania³⁵, se poate presupune că Sibiul și-a păstrat rolul de centru de schimb și de tranzit pentru produsele naturale ale Țării Românești și pentru comerțul la mare distanță cu produse manufacurate europene.

Înțelegerea rolului jucat de Sibiu în comerțul regional și internațional este facilitată de comparațiile cu informațiile furnizate de alte registre vamale. Înainte de aceasta, trebuie subliniată poziția unică în care se află Sibiul de a avea o serie, deși nu continuă, de registre din întregul veac al XVI-lea. Astfel, impactul diferitelor evenimente politice și militare asupra comerțului poate fi apreciat cu mai multă acuratețe.

Urmările dezastrului provocat de înfrângerea armatei maghiare pe câmpia de la Mohács pentru situația economică a regiunii au fost mult timp considerate ca fiind de-a dreptul apocaliptice. Una dintre ipotezele vehiculate în literatura mai veche a fost aceea că extinderea dominației otomane directe asupra unei mari părți din regatul medieval al Ungariei și instalarea unui pașă la Buda au dizlocat vechile drumuri comerciale care legau centrul Europei cu Peninsula Balcanică, iar rolul important de intermediar jucat de Buda în aceste legături a dus la scăderea dramatică a amplitudinii schimburilor comerciale³⁶. Desigur, conflictele militare, epidemiiile de ciumă și mișcările de populație sunt factori perturbatori prin efectele adiacente³⁷ pe care le produc, în special creșterea costurilor de transport și de tranzacție.

În afara acestor evenimente care au zguduit din temelii fundamentele medievale ale statelor și economiilor din sud-estul și centrul Europei, marile descoperiri geografice au fost văzute de asemenea ca jucând un rol decisiv în diminuarea rolului jucat de drumurile de uscat din Balcani în aprovisionarea cu mirodenii. Reușita portugheză³⁸ a afectat direct volumul comerțului cu mirodenii al

³⁵ Ferenc Pap, *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599-1637)*, București, 2000, passim.

³⁶ De pildă, din literatura mai veche, Hermann Kellenbenz, *The Rise of the European Economy. An economic history of Continental Europe from the fifteenth to the eighteenth century*, New York, 1976, p. 141: "The old medieval trade route, which went from Constantinople via Brasov, Sibiu and Buda up the Danube to the west was destroyed after the 1540s by military and ideological enmity between the Turks and the Habsburgs in the eastern Alps and on the Hungarian plains. Its decline started after the battle of Mohács in 1526. The route shifted farther to the east and now went along the coast of the Black Sea via Brasov, Cluj, Košice, Novy Sacz and Cracow." (subl. n. – M.P.)

³⁷ John H. Munro, *The "New Institutional Economics" and the Changing Fortunes of Fairs in Medieval and Early Modern Europe: the Textile Trades, Warfare, and Transaction Costs*, în "Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte", 2001, nr. 88, p. 15, vorbește despre "ancillary consequences" ale războaielor.

³⁸ Succesul portughezilor în exploatarea avantajelor oferite de descoperirea noului drum spre Indii este încă foarte dezbatut în literatura de specialitate. Fernand Braudel sugerase că, după un început foarte promițător, portughezii au pierdut bătălia în fața vechilor rute ale comerțului levantin, care la mijlocul secolului al XVI-lea dominau aprovisionarea pieței europene de mirodenii; Fernand Braudel, *Mediterranean și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. III, București, p. 141 sqq. Mai recent, o părere similară despre o criză a transporturilor portugheze de mirodenii și a redistribuirii acestora prin intermediul Anvers-ului după 1530 a fost argumentată de către Hermann van der Wee, *Structural changes in European long-distance trade, and particularly in the re-export trade from south to north, 1350-1750*, în *The Rise of Merchant Empires. Long-distance Trade in the Early Modern World 1350-1750*, ed. James D. Tracy, Cambridge, 1990, p. 29-30. Alți autori sunt de altă părere, susținând că revigorarea comerțului levantin a avut loc doar ocazional, atunci când portughezii nu reușeau să aprovisioneze piata europeană cu suficiente mirodenii; C.H.H. Wake, *The Changing Pattern of Europe's Pepper and Spice Imports, ca. 1400 to 1700*, în "Journal of European Economic History", 1979, nr. 8, p. 385.

Veneției în Mediterana estică în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Situația Serenissimei a fost agravată și de conflictele militare cu otomanii de la începutul veacului. Era astfel logic ca, într-un context atât de potrivnic, și comerțul cu mirodenii al orașelor săsești să dispară. Registrele Sibiului dovedesc contrariul. De altminteri, în secolul al XVI-lea în general schimburile economice ale Europei cu celelalte continente au crescut considerabil³⁹. Valoarea anuală a comerțului prin Sibiu a fluctuat în jurul a 20.000 de florini de aur. Excepție fac anul 1553, când traficul a fost dublu, și anul 1595, în care comerțul cu mărfuri orientale a fost foarte slab (457 florini de aur). Pe de altă parte, disputa dintre comerțul levantin și cel portughez pentru aprovizionarea cu mirodenii este tangentială pentru cazul Brașovului și al Sibiului. Încă din secolul al XV-lea mirodeniile care soseau în Transilvania erau redistribuite prin intermediul centrelor comerciale otomane, în special Bursa⁴⁰.

În general, structura comerțului oriental a rămas constantă de-a lungul veacului. Spre deosebire de părerea generală indusă și de disputa în jurul comerțului cu piper, nu mirodeniile au fost componenta dominantă a comerțului oriental al Sibiului, ci țesăturile și firele textile. Anumite tipuri de țesături se regăsesc înregistrate de-a lungul întregului secol, în timp ce altele au dispărut brusc din registre ori sunt menționate ocazional. “Bogasia”, o țesătură de bumbac, a dominat cantitativ comerțul cu textile orientale până în 1578, când pânza de in (*Leinwand*) a început să fie transportată în cantități tot mai mari la Sibiu. Materialele mai puțin rafinate, precum “aba” – un postav de lână –, au apărut în registrele sibiene începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Țesăturile fine de mătase nu apar foarte des în registrele sibiene, dar “mohairul” (sau “camelotul”) țesut din păr de capră angora⁴¹, cunoscut și cerut în toată Europa, a fost un produs adus constant la Sibiu. Comerțul cu fire de bumbac și cu bumbac neprelucrat a cunoscut o înflorire la sfârșitul perioadei.

Tabel 2: Structura comerțului oriental al Sibiului. 1500-1597

AN	I %	II %	III %	IV %	V %	VI %	VII %	VIII %	TOTAL (în florini de aur)
1500	23,24	62,4	7,66	0,99	3,09	1,36	–	1,18	7457 fl.
1537	46,12	41,05	10,69	1	0,31	0,56	0,27	–	6446 fl.
1538	46,21	35,93	13,77	1,61	1,54	–	0,89	0,05	6277 fl.
1540	37,96	48,06	8,2	2,27	2,38	1,13	–	–	10026 fl.
1541	60,87	28,52	7,27	1,31	1,32	0,34	0,37	–	15567 fl.
1542	60,23	23,15	13,93	1,6	0,59	0,2	0,19	0,11	18628 fl.
1543	39,69	43,84	10,82	1,77	1,9	0,43	1,11	0,44	14551 fl.
1546	60,39	28,61	6,69	1,57	1,18	0,29	0,93	0,34	15195 fl.
1550	47,88	26,26	18,05	2,83	1,27	2,23	0,16	1,32	9076 fl.
1553	52,65	27,38	14,27	1,91	2,02	0,44	0,44	0,89	32759 fl.

³⁹ Kevin H. O'Rourke, Jeffrey G. Williamson, *After Columbus: Explaining Europe's Overseas Trade Boom, 1500-1800*, în “The Journal of Economic History”, 2002, nr. 2, p. 417-456.

⁴⁰ Halil Inalcik, *Bursa*, p. 138.

⁴¹ Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, seria *Cambridge Studies in Islamic Civilization*, Cambridge, 1984, p. 140, afirmă că orașul Ankara era centrul unde se finisau aceste țesături.

1559	58,97	17,58	10,02	5,23	3,5	2,85	0,95	0,9	12751 fl.
1578	51,3	28,01	6,14	6,69	2,09	5,59	0,03	0,15	8419 fl.
1579 ^a	32,58	34,43	9,27	11,72	3,44	4,86	2,53	1,17	5466 fl.
1583	55,66	24,67	3,02	7,3	2	0,7	0,88	5,77	7956 fl.
1585	34,75	36,38	3,43	6,58	3,44	5,1	—	10,32	6056 fl.
1587	41,99	31,18	1,87	5,83	3,64	7,79	4,12	3,58	7378 fl.
1588	60,82	16,98	2,48	5,39	1,04	4,23	2,7	6,36	8921 fl.
1591	60,92	21,05	0,38	2,23	1,18	7,03	5,87	1,34	7454 fl.
1593	58,44	14,34	2,5	4,23	1,09	7,28	7,86	4,26	16439 fl.
1594	40,55	12,04	—	7,71	—	5,1	3,5	31,1	8822 fl.
1595	30,8	3,97	1,31	49,14	—	14,78	—	—	457 fl.
1597 ^a	65,01	14,35	1,97	4,84	—	4,96	2,4	6,47	11595 fl.

^a fără cantitățile de lână. I = textile; II = mirodenii; III = îmbrăcăminte, încălțăminte; IV = pielărie, piei; V = produse alimentare; VI = obiecte textile; VII = alaun și coloranți; VIII = mărfuri miscelanee și neidentificate

Pieile de animale, pieile prelucrate (safian, carmin) și produsele din piele (șei, frâie, harnășamente) au fost de asemenea mărfuri prezente constant în structura traficului de la Sibiu. Începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea alaunul și coloranții necesari pentru producția de postavuri au câștigat tot mai mult teren, fapt ce poate fi pus în legătură cu cererea pentru aceste produse pe piața locală a orașului⁴².

Surprinzătoare sunt cantitățile mari de obiecte de îmbrăcăminte și de încălțăminte care au fost aduse la Sibiu: brâie și cingători de piele, de lână sau de mătase, baticuri, papuci sau cizme.

Produsele alimentare constau în orez și stafide, dar și smochine, ulei de măslini și untdelemn. În 1591 înregistrarea transporturilor de orez a încetat, însă acest produs reapare în comerțul Sibiului după 1600⁴³.

Categoria obiectelor textile include covoare, pături și diferite ștergare, care au început să cântărească mai greu în structura traficului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Analiza comerțului oriental al Sibiului a demonstrat că au existat fluctuații în valoarea totală și în compoziția acestuia, variații care nu pot fi explicate din lipsa unor surse complementare. Valoarea comerțului oriental a scăzut de la o medie de 15.000 florini de aur în deceniul al cincilea la 7-8000 de florini de aur în a doua jumătate a secolului. Comerțul cu mirodenii a început să decadă abia după 1553, dar rolul tot mai mare al obiectelor și produselor “de larg consum” au contrabalanSAT parțial acest declin.

⁴² Samuel Goldenberg, *Comerțul, producția și consumul de postavuri de lână în țările române (sec. XIV-jumăt. sec. XVII)*, în “Studii”, t. 24, 1971, nr. 5, p. 891.

⁴³ În arhiva Sibiului se păstrează un registru fără dată, nr. 41, care este datat ca provenind din anul 1600; Samuel Goldenberg, *Der Südhandel*, p. 390. Caracteristicile paleografice ale documentului care atestă însă două scrisuri diferite, coroborate cu cronologia înregistrărilor mă îndeamnă să cred că acest registru acoperă doi ani de trafic. Deși sunt convinsă că o datare precisă a acestui registru este imposibilă, am decis să nu includ informațiile din acesta în analiza mea.

3. Comerțul Sibiului în context regional în secolul al XVI-lea

Date din registrele vamale ale Brașovului, Bistriței și Clujului oferă cea mai bună perspectivă asupra rolului jucat de orașul Sibiu în comerțul exterior al Transilvaniei, precum și în comerțul internațional. Acestea pot fi de asemenea coroborate cu informații extrase din registrele vamale otomane de la Tulcea și Giurgiu, dar și cu date referitoare la circulația mărfurilor la punctele vamale din vestul Ungariei în 1542.

Încă de la deschiderea marilor rute comerciale care conectau Europa centrală de Peninsula Balcanică via cele două orașe săsești din sudul Transilvaniei, Brașovul și Sibiu, a existat o competiție între acestea. Rivalitățile priveau în primul rând aplicarea dreptului de etapă pe care ambele orașe l-au obținut de la regii maghiari în secolul al XIV-lea. Dincolo însă de lupta pentru atragerea de negustori și de mărfuri, oficialitățile din cele două orașe au fost nevoie și să colaboreze pentru atingerea unor obiective comune, cum ar fi arendarea vigesimei și împărțirea profiturilor obținute din taxele vamale percepute⁴⁴.

Registrele vamale ale Brașovului s-au păstrat într-o serie din nefericire întreruptă în anul 1554⁴⁵. Contribuția lui Radu Manolescu la cunoașterea acestor registre și a bogăției de informații conținute a fost deja subliniată la începutul studiului.

Principalul factor care a influențat modul în care istoricii au văzut evoluția comerțului la mare distanță derulat prin Brașov, mai bine spus percepția despre o scădere drastică a rolului Brașovului în comerțul internațional, a fost faptul că anul 1503 a fost luat drept punct de referință pentru amplitudinea comerțului brașovean la sfârșitul evului mediu. Hazardul a făcut ca 1503 să fie primul an pentru care s-a păstrat un registru vamal complet la Brașov și această abordare este întrutoțul legitimă. Cu toate acestea, argumentul meu este că 1503 a fost un an extraordinar, o excepție de la regulă. Tratatul de pace care a încheiat războiul veneto-otoman care începuse în 1499 a fost semnat abia în decembrie 1502⁴⁶. De aceea, este foarte posibil ca Brașovul să fi fost debușeul temporar pentru distribuirea mirodeniilor care nu au fost accesibile venețienilor în timpul războiului. Din păcate, nu există registre sau date concrete imediat înainte sau după 1503 care să infirme sau să verifice această conjectură. Mai mult, și comerțul cu produse occidentale a cunoscut o amploare neobișnuită, valoarea postavurilor vest-europene și a altor produse manufacture ajungând la peste 60.000 de florini de aur. Tranzitul de cuțite, peste 2 milioane în 1503, a scăzut în mod vizibil în anii următori, o tendință

⁴⁴ Samuel Goldenberg, *Despre vama (vigesima) Sibiului în secolul al XVI-lea*, în “Acta Musei Napocensis”, t. II, 1965, p. 673-677, Radu Manolescu, *Comerțul*, p. 178 sqq.

⁴⁵ Acestea au fost publicate după cum urmează: anul 1503: *Quellen*, vol. I, p. 1-81; anul 1529: *Quellen*, vol. II, Brașov, 1889, p. 172-176 (conține doar lunile iulie-decembrie; rezumat); anul 1530: *Quellen*, vol. II, p. 215-234 (înregistrări din ianuarie până în iunie); anul 1542: *Quellen*, vol. III, p. 187-215; anul 1543: *Quellen*, vol. III, p. 244-246 (rezumat); anul 1544: *Quellen*, vol. III, p. 247-249 (rezumat); anul 1545: *Quellen*, vol. III, p. 291-340; anul 1546: *Quellen*, vol. III, p. 364-368 (rezumat); anul 1547: *Quellen*, vol. III, p. 424-427 (rezumat); anul 1548: *Quellen*, vol. III, p. 464-465 (rezumat); anul 1549: *Quellen*, vol. III, p. 530-531 (rezumat); anul 1550: *Quellen*, vol. III, p. 584-589 (rezumat).

⁴⁶ Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge, 2002, p. 141-144.

explicată de Bogdan Murgescu prin diminuarea comerțului în contrapartidă cu mirodenii⁴⁷. Astfel, magnitudinea traficului comercial (în jur de 167.000 florini de aur) prin vama Brașovului la 1503 a fost hotărâtă de cantitățile mari de piper și de transporturile importante de postavuri și cuște. Diminuarea traficului la vama Brașovului a fost judecată ca atare doar din perspectiva anului 1503. În deceniul al cincilea al secolului al XVI-lea valoarea medie a comerțului prin Brașov s-a situat în jurul sumei de 50.000 de florini de aur, fără variații extreme. Comerțul cu mirodenii și alte produse orientale a dominat și predominat față de celelalte segmente ale comerțului, după cum reiese și din tabelul 2.

Tabel 3: Valoarea totală a comerțului și cea a comerțului oriental în registrele vamale ale Brașovului, 1503-1554

AN	VALOAREA TOTALĂ A COMERȚULUI		COMERȚUL ORIENTAL		
	A	B	A	B	C
1503	167.300,68	167301	84.920,68	84.921	72.226
1542	79.630,02	61.278	40.760,3	30.647	32.053
1543	81.895,5	63.564	33.779,5	25.398	27.387
1544	31.140,0	24.902	31.140,0	23.414	24.902
1545	63.966,5	47.713	16.967,3	12.758	12.375
1546	74.000,0	56.677	18.000,0	13.334	15.195
1547	67.183,4	47.813	20.363,6	14.545	14.370
1548	56.519,76 ^a	39.509	23.572,5	16.838	15.975
1549	75.783,2	54.217	22.960,1	16.400	16.486
1550	70.586,6	47.696	20.644,6	14.238	13.253
1554	82.454,4	58.144	32.529,0	22.434	23.712

A = Calcule bazate pe valorile în dinari oferite de către Radu Manolescu, *Comerțul*, p. 177; B = valorile din rubrica "A" exprimate în florini de aur; C = calcule bazate pe prelucrarea registrelor de către mine, în florini de aur

^a Registrul pentru tranzitul de produse manufacturate de la Brașov către Țara Românească este incomplet.

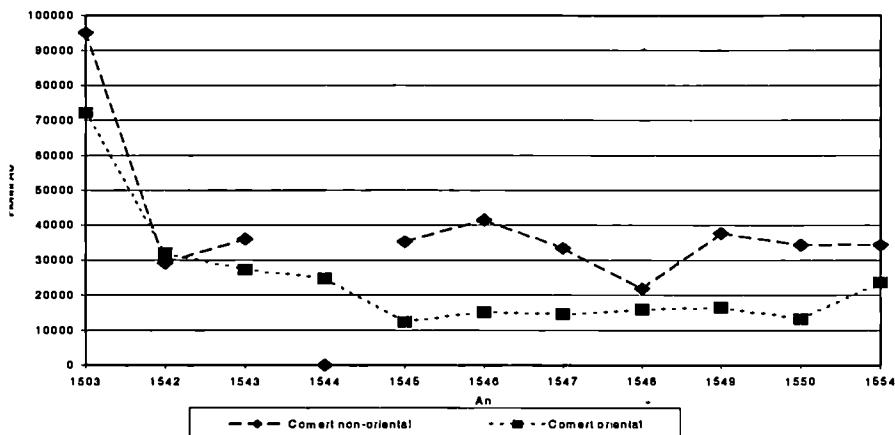
Prelucrarea datelor din registrele vamale ale ambelor orașe duce la concluzia că, spre deosebire de Brașov, comerțul prin Sibiu a crescut la mijlocul secolului al XVI-lea și că de-a lungul întregului secol valoarea înregistrată a acestui comerț a căzut rareori sub valoarea totală din anul inițial 1500. De asemenea, în comparație cu vârful atins în 1503, valoarea comerțului oriental prin Brașov după 1542 a fost foarte apropiată de cea a Sibiului în același deceniu al cincilea al secolului al XVI-lea. Este evident că Brașovul a continuat să fie mult mai activ și atractiv pentru comerțul regional și în transmiterea produselor manufacturate spre sud⁴⁸, deoarece valorile medii ale acestor componente ale comerțului brașovean au fluctuat în jurul sumei de 15.000 de florini de aur pentru tranzitul de produse meșteșugărești europene și al sumei de 30.000 de florini de aur pentru importurile de produse naturale din Țara Românească.

⁴⁷ Bogdan Murgescu, *The Romanian Principalities*, p. 11.

⁴⁸ Radu Manolescu, *Comerțul*, cu capitolele aferente.

Tendința comerțului brașovean pe termen mediu este dificil de stabilit pe baza datelor disponibile. Perspectiva unei prăbușiri catastrofale a comerțului sud-transilvănean după 1526 este construită pornind de la registrul vamal al Brașovului din 1503. Într-adevăr, figura 3 ilustrează diferențele mari între intrările din vamă în acest an și cele dintre anii 1542-1554.

Figura 3: Comerțul non-oriental și oriental în registrele vamale ale Brașovului, 1503-1554

Cu toate acestea, reiau argumentul potrivit căruia anul 1503 a fost mai degrabă o excepție, și că volumul obișnuit, regulat al comerțului derulat prin intermediul celor două orașe săsești din sudul Transilvaniei este reflectat de către registrele Sibiului și de cele ale Brașovului dintre anii 1542-1554.

Cel de-al treilea oraș săsesc aflat la granița Transilvaniei a fost Bistrița, orientat către schimburile comerciale cu Moldova⁴⁹. Registrele de vamă ale orașului nu s-au păstrat, însă alte registre de socoteli orășenești conțin informații despre veniturile vămii bistrițene de la mijlocul secolului al XVI-lea. Un alt indicator al mărimii de ordine a valorii traficului de mărfuri este suma plătită de către oraș pentru arendarea veniturilor vigesime de la principii Transilvaniei. Aceasta s-a ridicat de la 70 de florini de aur în deceniul al optulea al veacului al XVI-lea⁵⁰ la 98 de florini de aur (158 florini de calcul) la sfîrșitul perioadei⁵¹. În general, veniturile vămii erau cu 50% mai mari decât suma arendei acesteia⁵²; cu toate acestea, valorile probabile ale schimburilor comerciale intermediate de orașul Bistrița nu sunt deloc impresionante.

⁴⁹ Mihail Dan, Samuel Goldenberg, *Bistrița în secolul al XVI-lea și relațiile ei comerciale cu Moldova*, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historica", 1964, nr. 2, p. 25-83.

⁵⁰ Corespondență privind această arendă, Albert Berger, *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*, vol. II, Köln, 1986, p. 846 și 874.

⁵¹ Mihail Dan, Samuel Goldenberg, *Bistrița*, p. 43.

⁵² Radu Manolescu a ajuns la această concluzie în cazul Brașovului, afirmând că arenda reprezenta în medie jumătate din veniturile totale ale vămii; Radu Manolescu, *Comerțul*, p. 178.

Tabelul 4 conține toate datele aflate la dispoziția istoricilor pentru recalcularea valorii totale a comerțului bistrițean, care se obțin prin înmulțirea cu 20 a veniturilor din vamă. Profiturile nete ale vămii din anii de mai jos sunt înregistrate în registrul de socoteli ale orașului, valorile din tabel sunt exprimate în florini (fl.), dinari (d.) și florini de aur așa cum sunt trecute în registrele originale.

Tabel 4: Comerțul Bistriței pe baza veniturilor vamale între anii 1545-1562

An	Încasările vămii (în florini de calcul)	Valoarea totală a comerțului ^a (în florini de calcul)	Valoarea totală a comerțului ^b (în florini de aur)
1545	fl. 43 d. 84 ^c	fl. 876 d. 80	659
1547	fl. 48 d. 6 + 6 fl. Au ^d	fl. 961 d. 20 + 120 fl. Au	807
1548	fl. 313 ^e	fl. 6,260	4,471
1549	fl. 290 d. 75 ^f	fl. 5,815	4,154
1550	fl. 180 ^g	fl. 3,600	2,483
1551	fl. 120 d. 40 ^h	fl. 2,408	1,661
1555	fl. 42 d. 47 ⁱ	fl. 849 d. 40	566
1556	fl. 82 d. 51 ^j	fl. 1,650 d. 20	1,100
1557	fl. 152 d. 65 ^k	fl. 3,053	2,035
1562	fl. 101 d. 70 ^l	fl. 2,034	1,356

^a Multiplicat cu 20; ^b Folosind aceleași rate de schimb ca pentru Brașov și Sibiu; ^c Arhivele Naționale Maghiare-Microfilme, *Beszterce város levélára*, rola 296/281, p. 565; ^d Ibidem, rola 296/282, p. 21; ^e Ibidem, p. 76; ^f Ibidem, p. 130; ^g Ibidem, p. 196; ^h Ibidem, p. 265; ⁱ Ibidem, rola 296/284, p. 2; ^j Ibidem, p. 8; ^k Ibidem, p. 92; ^l Ibidem, p. 310.

Totalurile pentru Bistrița arată fluctuații destul de semnificative de la un an la altul pentru traficul comercial, dar chiar și anii buni reprezintă doar 10% din valoarea comerțului brașovean și 20% din comerțul Sibiului. Deși se pot ridica obiecții cu privire la măsura în care aceste cifre reflectă totalitatea schimburilor comerciale ale Transilvaniei cu Moldova prin intermediul Bistriței, rolul acestui oraș în comerțul extern al principatului ardelean nu a fost decisiv.

Giurgiu și Tulcea nu au fost cele mai mari centre comerciale de la Dunăre, însă traficul de mărfuri înregistrat la aceste vămi otomane sunt indicatori sensibili ai volumului și structurii circulației de mărfuri. János Hóvári a prelucrat registrele vamale otomane păstrate pentru ambele puncte vamale. În secolul al XVI-lea veniturile vămilor otomane de la Dunăre au crescut în mod consecvent datorită prosperării schimburilor comerciale de-a lungul fluviului⁵³.

Deși Giurgiul nu a fost așezat pe marile drumuri comerciale care treceau Dunărea în Țara Românească⁵⁴, registrele vamale dintre anii 1506-1508 și 1515-1517 demonstrează că drumurile de uscat prin Peninsula Balcanică erau principalele rute comerciale care aprovizionau Europa centrală cu produse orientale.

⁵³ Anca Popescu, *Circulația mărfurilor la Dunărea de Jos reflectată în "kanunname"-le (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*, în RI, t. VI, 1995, nr. 3-4, p. 273.

⁵⁴ János Hóvári, *Az oszmán*, p. 41 afirma că principalele puncte de trecere ale Dunării se aflau la Silistra și Vidin.

Tabel 5: Valoarea comerțului prin vama Giurgiului între anii 1506-1508 și 1515-1517

An	Valoarea comerțului în aspri	Valoarea comerțului în florini de aur
1506 (octombrie-decembrie)	168.340	3.367
1507	125.605	2.512
1508 (ianuarie-iulie)	103.979	2.080
1515	233.289	4.666
1516	338.352	6.767
1517	26.865	537

Sursă: Hóvári, "Az oszmán," p. 61 (pentru anii 1506-8) și p. 260 (pentru anii 1515-7). Transformarea asprilor în florini de aur îmi aparține, rata de schimb folosită a fost 1 fl. = 50 aspri.

Pentru anii 1515-1517 aceste date se pot corobora cu cele de la Tulcea⁵⁵. Acest port de la gurile Dunării servea ca distribuitor de mărfuri mai ales pentru drumul moldovenesc, astfel că rolul lui în legăturile comerciale ale Sibiului nu a fost semnificativ. Valoarea totală a transporturilor de marfă a depășit cifrele de la Giurgiu, cu 8.879 florini de aur în 1516 (11 luni) și 9.645 florini de aur în 1517 (înregistrări pentru 7 luni)⁵⁶. Circulația de mărfuri prin portul Tulcea a fost mai activă decât cea de la Giurgiu din aceeași perioadă.

În cele din urmă, registrul tricesimal al Clujului din 1599 aduce lumină în privința competiției dintre mirodeniile importate prin intermediul Brașovului și Sibiului, pe de o parte, și dintre cele aduse dinspre Europa centrală, redirecționate de pe piața Vienei, pe de alta⁵⁷. Deoarece Clujul era o vamă internă, taxele vamale colectate aici erau 3,3% din valoarea mărfurilor transportate de către negustori. În 1599 tricesima clujeană a produs venituri de 3.967,09 florini⁵⁸, ceea ce reprezintă un trafic de mărfuri în valoare de aproximativ 74.000 florini de aur – aproape dublul valorii schimburilor comerciale prin Sibiu la 1597! Cu toate acestea, cantitățile de mirodenii intrate la Cluj în 1599 sunt neglijabile în comparație cu cele înregisterate la Sibiu în 1597. Structura traficului comercial de la Cluj arată că la sfârșitul secolului al XVI-lea Transilvania importa produse orientale (în speță mirodenii și mătase) atât dinspre Cracovia cât și dinspre sud.

De-a lungul secolului al XVI-lea Sibiu și-a menținut rolul de centru comercial de tranzit al mărfurilor între Europa centrală și de vest, pe de o parte, și Imperiul otoman, pe de alta, deși în a doua jumătate a perioadei valoarea schimburilor comerciale intermediate de Sibiu a scăzut cu o cincime. Traficul de produse orientale a fost componenta dominantă a comerțului prin Sibiu.

⁵⁵ János Hóvári, *Customs register of Tulça (Tulcea), 1515-1517*, în "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", 1984, nr. 1-2, p. 115-141.

⁵⁶ János Hóvári, *Customs register*, p. 135, tabel VIII.

⁵⁷ Ferenc Pap, *Kolozsvári*.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 659, tabel II/1.

COMMERCIAL LINKS BETWEEN EAST AND WEST. THE TRANZIT TRADE OF SIBIU IN THE SIXTEENTH CENTURY

Abstract

The present paper examines the volume and the dynamic of the trade of Sibiu throughout the sixteenth century on the basis of the town's customs registers. Since the late Middle Ages, the Saxon towns of Sibiu and Brașov became important trading centers along the land routes connecting Western and Central Europe with the Ottoman Empire. Western cloth and metalwares were exchanged against the oriental goods, namely fine textiles and spices. Older literature promoted the view that during the first half of the sixteenth century the long-distance trade through these two towns declined sharply due to political and economic causes. However, the customs registers of Sibiu from the period between 1500-1597 testify to a different reality.

My argument is that the perception on the middle-term trend of the long-distance trade through Sibiu and Brașov was influenced by the exceptionally high turnover of merchandise at Brașov in 1503. Subsequent Brașov customs accounts corroborated with those of Sibiu reflect more accurately the average annual value of trade. Thus, in the first half of the sixteenth century, this annual average of Sibiu's trade was ca. 20,000 gold florins and dropped to an average of 15,000 gold florins after 1553. The forwarding of oriental goods remained the leading segment of Sibiu's trade.

REGIM VAMAL ȘI DOMINAȚIE POLITICĂ: CHILIA ȘI CETATEA ALBĂ ÎN SECOLUL AL XV-LEA

ANCA POPESCU

Vama a constituit un domeniu esențial al fiscalității statelor medievale, ca sursă principală de lichidități pentru cheltuielile purtării războaielor sau pentru nevoile financiare ale curții suveranilor. Fiind un izvor major al vistieriei statului, la conferirea privilegiilor vamale și la stabilirea articolelor supuse vămuirii considerentele fiscale și politice primau deseori asupra celor economice¹.

Principiile, modalitățile de prelevare și tarifele vamale prezintau diferente specifice de la o civilizație la alta (de exemplu tradiția vamală romano-bizantină față de cea islamică). Dar în cadrul interferențelor istorice prilejuite de expansiunea teritorială, ca urmare a adaptării puterii cuceritoare la condițiile locale, structuri vamale eterogene puteau coexista în cadrul aceluiași sistem².

Această complexitate a sistemului vamal caracterizează și cazul otoman (fundamental, o sinteză a tradițiilor islamică, bizantine și turco-mongole). De aceea, cel puțin pentru perioada clasică a istoriei otomane, este corect să se vorbească de un regim vamal curent, dar nu general³.

Pentru a se ajunge la definiții generale în domeniul instituțiilor fiscalității comerciale otomane sunt necesare numeroase studii de caz care să recenzeze situațiile particulare pentru ca apoi să se poată identifica elementele de unitate⁴. Un asemenea studiu este acesta asupra regimului vamal la Chilia și Cetatea Albă într-o

¹ Pentru Imperiul otoman, Halil Inalcık, *İmtiyâzât*, în *Encyclopédie de l'Islam*, vol. III, ed. a 2-a, 1971, p. 1207-1209. Pentru Moldova și Tara Românească, Ion Nistor, *Das moldauische Zollwesen im 15. und 16. Jahrhundert*, în "Jahrbuch für Gesetzgebung Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich", 1912, 36, 1-2, p. 239.

² Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I, în Nicolae Iorga, *Opere economice*, ed. Georgeta Penelea, București, 1982, p. 480-485; Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVII). Drum și stat*, în idem, *Geneza statului în Evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 188.

³ Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Akkerman, 1570*, în "Cahiers du Monde russe et soviétique", t. XXII, 1981, nr. 2-3, p. 292. Din pragmatism (pentru a nu bulversa funcționarea sistemului economic) otomanii au prorogat, în epoca clasică, cele mai importante legi din țările cucerite. Șeriatul permitea asimilarea instituțională a celor mai diverse instituții social-economice printr-un instrument teoretic special: principiul 'urfi', care conferea suveranului capacitatea de a legifera. Astfel a rezultat un capitol de drept "extra-Şeriat" (exprimat în legile numite *kanunname*), drept născut din necesitatea de a rezolva probleme pe care Legea Sfintă arabă nu le prevăzuse. De aceea dreptul otoman al *kanunname*-lelor rămâne un foarte fidel depozitar de instituții, practici și cutume ne-otomane și bineînțeles, de cele mai multe ori, neislamice. Este elocvent pentru domeniile în care acționa cu precădere acest mecanism de asimilare faptul că taxele comerciale în sistemul otoman sunt încadrate în categoria taxelor cutumiare (*rusum-i örfiyye*). Nicoară Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle. Etudes et actes*, Paris, 1973, p. 89, *passim*; Halil Inalcık, *İmtiyâzât*.

⁴ Analiza minuțioasă cu concluzia necesității și urgenței studiilor particolare în domeniul fiscalității otomane, la N. Moačanin, *Bâc and gümrük on the Middle Danube, 1540-1614: terminological elucidation*, în *CIEPO Osmanlı araştırmaları uluslararası komitesi, VII. Sempozyumu bildirileri*, Peç: 7-11 Eylül, 1986, ed. J.-L. Bacqué-Grammont, Ankara, 1994, p. 467.

etapă politică “charnière”: aceea a domniei lui Ștefan cel Mare în Moldova și a lui Bayazid II în Imperiul otoman, când cele două orașe trec din stăpânirea Moldovei în cea a statului otoman.

Cetatea Albă (Akkerman pentru popoarele turcice) și Chilia au jucat nu numai rolul de “un muro del Hungaria et Polonia”, după chiar spusele lui Ștefan cel Mare, ci și altul, nu mai puțin important decât cel militar-strategic exprimat de domnul Moldovei, anume funcția de poartă, piață de întâlnire, *emporiu*, atât pentru mărfurile de lux, orientale și occidentale ale comerțului internațional, cât și pentru articolele de uz curent ale comerțului regional și local.

Ambele cetăți au fost debușele pontice ale drumului continental care unea marea Baltică cu Marea Neagră prin Polonia și Moldova, având ca centru comercial dominant orașul halician Lemberg, Liovul pentru români⁵. Această cale comercială, cunoscută ca “drumul moldovenesc”, legă, de asemenea, prin conexiunile ei cu drumul Brașovului, zona baltică cu zona Mării Nordului, aria Europei nordice cu cea centro-occidentală.

Integrate sistemului economic otoman încă de la mijlocul secolului al XV-lea⁶, ele devin parte integrantă și a sistemului politic al acestui imperiu după ce, în fața refuzului domnului moldovean Ștefan cel Mare de a accepta suzeranitatea otomană, armatele lui Bayazid II (1481-1512) cucerește cele două mari centre comerciale moldovenești: Chilia, la 14 iulie și Cetatea Albă, între 7 și 8 august⁷.

Imediat după cucerire, conform unor reflexe îndelung exersate ale administrației otomane, au urmat măsurile legislative în vederea impulsionării vieții economice perturbate din cauza ostilităților. La numai o lună și 10 zile, probabil pe drumul de întoarcere din campania de cucerire, înainte de traversarea Dunării în punctul Oblucița-Isaccea⁸, sultanul Bayazid II edictează cu privire la organizarea pescuitului și a beneficiarilor fiscale ai acestei activități la Chilia și cu privire la vama, *bâc*-ul și prăvăliile din același oraș; măsuri analoage se iau și pentru vama de la Cetatea Albă. În afara acestor acțiuni în primă urgență, se cunosc, în decursul domniei aceluiași sultan, cel puțin alte cinci intervenții majore în regiune pentru reglementarea unor chestiuni fiscale, financiare și economice⁹.

⁵ Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 151-204; Mihnea Berindei, *L'Empire Ottoman et la "route moldave" avant la conquête de Chilia et de Cetatea-Albă (1484)*, în “Journal of Turkish Studies”, t. 10, 1986, p. 47-71.

⁶ Matei Cazacu, *L'impact ottoman sur les pays roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)*, în “Revue Roumaine d'Histoire”, t. 12, 1973, I, p. 173 și urm.

⁷ După cronologia lui Nicoară Beldiceanu, autorul cercetărilor fundamentale asupra primei etape a istoriei otomane a acestor orașe; Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în “Revue des Etudes Roumaines”, t. V-VII, 1960, p. 77 și idem, *La conquête des cités marchandes de Chilia et de Cetatea Abăa par Bayezid II*, în “Südost-Forschungen”, t. XXIII, 1964, p. 64-68; ambele studii republicate în *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, Londra, 1976.

⁸ După estimările lui Nicoară Beldiceanu, *Chilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, în “Revue des Etudes Islamiques”, 1968, 2, p. 229.

⁹ Cele mai importante au fost: stabilirea primului *harac*; deportarea grupurilor de pescari din Silistra și din alte locuri pentru a reorganiza pescuitul la Chilia; înlăturarea abuzurilor administrației otomane asupra populației locale; reglementarea exploatarii pescuitului din gârlele și lacurile de lângă Oblucița, după încheierea păcii între Ștefan și Bayazid II (1486), prin cedarea acestora către domnul Moldovei (ceea ce indică nu numai importanță economică a acestei activități, dar și un gest politic de compensație după greaua pierdere cauzată Moldovei în 1484); Nicoară Beldiceanu, *Chilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, p. 221-224.

Documentele otomane cunoscute la ora actuală pentru Chilia și Akkerman, printre care și câteva registre de vamă și de recensământ, datând din timpul domniei lui Bayazid II, arată că poruncile amintite mai sus fuseseră aplicate și funcționau cu valoare de lege în cele două cetăți pontice¹⁰.

Asiduitatea legislativă sultanala în favoarea acestor două centre de comerț și de producție este prin ea însăși o dovedă a importanței lor economice. Într-adevăr, comerțul de tranzit (postav, vinuri, mărfuri orientale), la care se adăuga comerțul de export al peștelui (mai ales sturionii de la Chilia) spre Polonia și Ungaria¹¹ și comerțul cu robi, asigurase în mod tradițional prosperitatea celor două orașe. După cucerirea otomană, Chilia și Cetatea Albă continuă să se mențină o perioadă apreciabilă în circuitul comerțului internațional. Registrele vamale și reglementările otomane din anul 1505 pentru Cetatea Albă și din 1504 pentru Chilia arată că soseau aici mărfurile aduse de corăbii din porturile pontice otomane (Varna, Istanbul, Giresun și Trabzon) și din porturile Dunării (Vidin, Nicopole, Silistra) precum și vinuri din Siria. Comerțul terestru drena o arie largă din Polonia și Ungaria până în Crimeea¹².

Pe drumul moldovenesc principala marfă a comerțului occidental era postavul liovean (nu neapărat fabricat în Polonia, dar vehiculat de negustorii lioveni). Regimul vamal al acestui important articol al comerțului internațional în cele două orașe recent intrate sub stăpânirea otomană este reglementat astfel prin edictele lui Bayazid II din 23 august 1484: la Chilia¹³ se luau 3% aspri de la cumpărător și 3% aspri de la vânzător; de la cumpărătorul rezident în oraș nu se lăua nimic. La Akkerman¹⁴, dacă vânzătorul importator era străin de oraș, se luau 5,50% de la vânzător și 5,50% de la cumpărător; dacă un locuitor al cetății importa sau exporta dădea 2% aspri; dacă era vorba de lioveni (sau alții străini), venind din Occident și plecând pe mare, exportând mărfuri, sau dacă aceștia se întorceau pe mare spre Liov, exportând mărfuri, se plăteau 10 aspri la 300 de aspri¹⁵.

Prima raportare care se impune este comparația internă, adică raportarea vămii otomane de la Chilia și Cetatea Albă, așa cum apare în documentele de la 1484, la sistemului vamal otoman "general". Comparația este posibilă întrucât la ora actuală se cunoaște o altă reglementare (*kanunname*) posterioară celor din anul 1484 și anume din anul 1570¹⁶.

¹⁰ Halil Inalcık, *Bursa and the commerce of the Levant*, în "Journal of Economic and Social History of the Orient", t. III, 1960, 1, p. 132, 138-139 (pentru registrele vamale ale Chiliei și Akkerman-ului din perioada 1495-1505); Nicoară Beldiceanu, *Chilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, p. 219-220.

¹¹ Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, București, 1900; N. Beldiceanu, *La Moldavie ottonane à la fin du XVe siècle et au début du XVIe siècle*, în "Revue des Etudes Islamiques", 1969, 2, p. 259; N. Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinheil, *Déportation et pêche à Chilia entre 1484 et 1508*, în "Bulletin of the School of Oriental and African Studies", t. XXXVIII, 1, 1975, p. 41-43.

¹² Nicoară Beldiceanu, *Chilia et Cetatea Albă*, p. 215-217.

¹³ *Ibidem*, p. 233-234, doc. I, par. 2.

¹⁴ *Ibidem*, p. 242-243, doc. IV, par. 3.

¹⁵ Adică, procentual, 3,33%.

¹⁶ Acest gen de documente – *kanunname*-lele – prezintă o valoare particulară pentru cunoașterea ratelor vamale otomane întrucât expresia cifrică a vămii este menționată în privilegiile comerciale acordate de otomani abia din secolul al XVII-lea; Halil Inalcık, *The customs register of Caffa, 1487-1490*, Harvard University, 1995, p. 96.

În această reglementare, mai târzie, perceperea vămii la Chilia și la Akkerman avea loc în felul următor: de la musulmani 2% aspri, de la supuși otomani non-musulmani (*zimmi*) 4% aspri și de la străini (*harbi*) 5% aspri. Se vede că atât criteriile de aplicare a vămii cât și cuantumurile propriu-zise diferă sensibil între cele două documente aflate la o distanță cronologică de aproape un secol. Dacă la 1484 vama varia după cum era vorba de o tranzacție locală sau de tranzit și dacă negustorul (în calitate de vânzător sau cumpărător) era rezident sau străin de oraș, la 1570 criteriul unic al impunerii vamale era statutul politico-religios al negustorilor¹⁷. Reglementarea de la 1484 lăsa să se vadă următoarea ierarhie a taxelor vamale: la Akkerman, tranzitul pentru negustorii străini (printre care și liovenii menționați *expressis verbis*) este taxat mai puțin decât tranzacția angajată în oraș. La Chilia, în situația vânzării în oraș, cumpărătorul rezident este scutit de vamă. Tariful vamal tripartit pentru musulmani, supuși otomani non-musulmani și străini, caracteristic tradiției vamale islamică urmate de otomani, apare doar în reglementările târzii, cum este cea de la 1570.

Data schimbării paradigmelor nu se poate determina deocamdată cu certitudine: în reglementarea pentru Chilia din anul 1570 se spune doar că situația expusă este aceeași cu a vechiului registru¹⁸. Dar din registrele vamale pentru Akkerman, din anul 1505, și pentru Chilia, din anul 1504, ale căror date au fost parțial exploataate de H. Inalcık în mai multe studii ale sale, rezultă că vama aplicată era, pentru musulmani, de 2 sau 3% la Cetatea Albă și 2% la Chilia, iar pentru supuși non-musulmani și pentru străini, în ambele orașe, de 4% și respectiv de 5%¹⁹. Cu alte cuvinte nu putem stabili cu certitudine momentul schimbării radicale a regimului vamal la Chilia și Akkerman după cucerirea otomană, dar știm că însuși Bayazid II a fost cel care a modificat atât cuantumul cât și principiile taxării vamale în cele două orașe, în anul morții marelui voievod moldovean Ștefan, dar lucrul acesta putând să se fi petrecut și mai înainte.

Documentele din 23 august 1484 înfățișează deci o situație insolită față de sistemul vamal otoman curent iar această situație atipică va fi modificată radical după aproximativ 20 de ani.

Se poate afirma că în reglementarea din 1570 avem de-a face cu o etapă avansată de asimilare în regimul fiscal otoman a vămii celor două orașe care aparținuseră până în anul 1484 Moldovei²⁰. Așadar, dispozițiile de la 1484 pot fi chestionate din unghiul de vedere al continuității cu regimul vamal în funcție sub domnia lui Ștefan cel Mare.

Ipoteza este susținută de examenul filologic al textelor din anul 1484: atrag atenția exprimările “se percepea” (se subînțelege “mai înainte”, adică înainte de cucerire), “se va urma cutuma (‘adet’)”²¹, “se va urma legea veche” (‘âdet-i kadîme

¹⁷ Pentru compararea situației vamale la 1484 și 1570, Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *Règlements fiscaux et fiscalité*, p. 291-293; Halil Inalcık, *The customs register of Caffa*, p. 107-109.

¹⁸ Tc. *defter-i 'atik*, registrul vechi; Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *Règlements fiscaux et fiscalité*, p. 266.

¹⁹ Halil Inalcık, *The customs register of Caffa*, p. 95-96.

²⁰ Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *Règlement fiscaux et fiscalité*, p. 292.

²¹ Pentru Chilia, Nicoară Beldiceanu, *Chilia et Cetatea Albă*, p. 236, doc. I, par. 13.

üzere)²². Aceste formulări din documentele din august 1484 induc ideea că otomanii au prorogat regimul fiscal existent în momentul cuceririi celor două orașe, adică cel al lui Ștefan cel Mare (dacă nu integral, măcar pentru anumite componente).

Principial, lucrurile se puteau petrece în acest mod. Conservatorismul fiscal-economic otoman este nu o dată evidențiat de documentele otomane și acest lucru a fost argumentat și teoretizat suficient până acum în lucrările de specialitate²³. Păstrarea cutumei fiscale o perioadă mai lungă sau mai scurtă după integrarea în sistemul otoman, din rațiuni economice, avea loc cu singura modificare imediată, aceea a beneficiarilor veniturilor²⁴.

Perceperea vamală *ad valorem* era una dintre modalitățile de taxare vamală, alături de cea pe bucată și de cea pe unitatea de volum sau greutate. Această modalitatea oferea avantajul evaluării rapide și comode a câtimii prelevării vamale²⁵ și este întâlnită atât în sistemele vamale de sorginte bizantină cât și în cel islamic. Modalitatea perceperii vamale pe jumătate de la cumpărător și de la vânzător, aşa cum pare să fie în reglementările pentru Chilia și Akkerman din anul 1484, era proprie vămii bizantine *kommerkion*, dar numai rar și aproape ca o excepție apare și la *gümriük-ul* otoman²⁶. Dar, din enunțul general²⁷ rezultă că este vorba mai degrabă de o situație de import cu vânzare urmată de un export din partea noului proprietar al mărfii²⁸.

Pentru comparația cu situația vamală din timpul stăpânirii Moldovei asupra Chiliei și a Cetății Albe, avem ca termen de referință privilegiile comerciale ale domnilor Moldovei către Liov, dintre care ultimul cunoscut este cel al lui Ștefan cel Mare din anul 1460. Evident, nu putem ști care era vama la Chilia la acea dată pentru că orașul va fi luat de Moldova abia cinci ani mai târziu, în anul 1465. Pentru Cetatea Albă cunoaștem numai vama, dar la greutate, nu *ad valorem*, pentru anumite mărfuri exportate către tătarii crimeeni: “cine merge către ținutul tătăresc

²² Pentru Akkerman, *ibidem*, p. 243, doc. IV, par. 7

²³ În primul rând fundamentală analiză a lui Barkan în introducerea corpus-ului de *kanunname*-le editate de acesta, Ömer Lütfi Barkan, *XV. Ve XVI. Asurlarda osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukuki ve malî esasları. I: Kanunlar*, Istanbul 1945.

²⁴ Un exemplu, lipsit de orice ambiguitate, este cel detaliat în chiar cuprinsul decretelor din august 1484, în legătură cu taxele (majoritatea în natură) asupra pescuitului la Chilia. Sultanul, precizează documentul, va preleva în contul său nu numai partea carc revenea odinioară principelui Moldovei ci și părțile de care principale se desistase în favoarea diversilor beneficiari (pârcălabii cetăților, concesionarii gârlelor și lacurilor, pescarii locali); Nicoară Beldiceanu, *Chilia et Cetatea Albă*, p. 237-238, doc. II, par. 3-6; p. 244, doc. IV, par. 7.

²⁵ I. Nistor, *Das moldauische Zollwesen*, p. 245-246.

²⁶ Barkan, *Kanunlar*, p. 154 (vilayet-ul Diyarbekir); p. 162 (*liva*-ua Mardin); p. 178 (*liva*-ua Musul); p. 221 (Şam).

²⁷ Formulările “3% de la vânzător și 3% de la cumpărător” pentru vama la Chilia sau “5,50% de la vânzător și 5,50% de la cumpărător” pentru vama la Akkerman.

²⁸ Precizarea din reglementările comerciale pentru Vidin traduse de Mihnea Berindei, Marielle Kalus-Martin, Gilles Veinstein, *Actes de Murad III sur la région de Vidin et remarques sur les qanun ottomans*, în “Südost-Forschungen”, t. XXXV, 1976, p. 35: “si les marchandises sont vendues sur place, les acheteurs, à leur tour, doivent payer la douane lorsque les ayant acquises. Ils les emportent, quelque soit, semble-t-il le lieu de destination (intérieur ou extérieur de l'Etat)”; și Nicoară Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, vol. I, Paris, La Haye, 1960, p. 104, par. 2-3.

va da la Cetatea Albă la 12 cântare $\frac{1}{2}$ de rublă de argint²⁹. De asemenea, se pomenește de o vamă tătărască, *ad valorem*, iertată de Petru Aron în privilegiul său pentru lioveni de la 1456 (ceea ce este confirmat și de Ștefan cel Mare în privilegiul său din anul 1460)³⁰.

Regimul vamal al comerțului cu postav liovean este foarte precis oglindit de privilegiile comerciale moldovenești, începând cu cel al lui Alexandru cel Bun (1408) care trasează condițiile fundamentale. Liovenii erau obligați la vama centrală de la Suceava, care era de 3 groși de grivnă. Desfacerea postavului mai departe în țară le era oprită, ei putând însă să-l tranziteze³¹. După analiza lui Ion Nistor, marca sau grivna (poloneză), care era unitate de măsură pentru taxarea *ad valorem*, avea curs oficial în Moldova de 48 de groși. Deci, făcând calculul, rezultă că asupra mărfurilor importate din Polonia se preleva la Suceava 6,25% din valoarea mărfurii. Ion Nistor însă nu se oprește la această soluție întrucât, spune el, acest procent este în contradicție cu tot ce știm despre vama Sucevei. El arăta că în Moldova se practicau două sisteme de vămuire: vama de 6,25% ("teloneum") și vama de 3% (tricesima)³². Dacă însă prin groșii menționați în privilegiile comerciale s-ar înțelege moneda de tip jumătate-de-groș pe care domnul Moldovei a bătut-o alături de cea din tipul groș, atunci valoarea calculată a vămii ar fi de 3,12%. Soluție pentru care optează Ion Nistor, pentru că înălțătură dificultatea creată de valoarea mare a vămii și de sistemul de dublă impunere vamală.

Totuși, dacă documentele domnilor Moldovei menționează moneda de tipul "groș" nu avem nici un motiv să ne îndoim de aceasta, și nu tipul "semi-groș" este moneda pe care o aveau în vedere³³.

Dacă lucrurile stăteau așa atunci, cu o vamă de 6,25% la Suceava (specificată în privilegiile vamale moldovenești) plus o vamă de 3,33% de tranzit, la Cetatea Albă (așa cum apare în reglementarea otomană din 1484), negustorii din Lemberg aveau o povară fiscală suficient de mare (9,58%) ca să înțelegem plângerea amără a polonilor la adresa lui Ștefan cel Mare, plângere îndreptată la Poartă după moartea marelui voievod, în cadrul negocierii unor noi acorduri comerciale polono-otomane: "[acesta] nu îngăduia ca negustorii turci să vină la noi și ai noștri la voi și când nu putea împiedica tranzitul, atunci impunea taxe foarte mari, apăsându-i și storcându-i astfel [încât] din pricina acestor stoarceri nu [mai] veneau negustorii; [care negustorii] în timpul tatălui Serenității voastre aveau [această] libertate [și astfel] prietenia fraternă creștea între stăpânii [lor]. Sporeau însă și tezaurele iar pacea lor era trainică"³⁴.

Dar nu numai în direcția Cetatea Albă aveau negustorii lioveni sarcini fiscale ridicate. Pentru tranzitarea spre Țara Românească, calculând în același mod, rezultă o valoare vamală de 10,41%, iar pentru direcția Transilvania și Ungaria, prin

²⁹ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, p. 270.

³⁰ *Ibidem*, p. 280. Despre vama genoveză de la Cetatea Albă se cunosc și mai puține lucruri; Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 192.

³¹ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 634 (doc. nr. 176).

³² I. Nistor, *Das moldauische Zollwesen*, p. 246 și 249.

³³ Această lămuriire o datorez numismatului Octavian Iliescu, căruia îi exprim și aici mulțumirile mele.

³⁴ Documentul și semnificația lui au fost relevate de Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 195-196.

Brașov și prin Bistrița, valoarea totală a vămilor de achitat era de 12,49%³⁵. Aceste valori vamale sunt într-adevăr surprinzătoare, dar ele nu sunt unicate în peisajul vamal european din a doua jumătate a secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea. Admitând totuși că acest calcul se va dovedi în cele din urmă eronat din cauza ipotezei pe care se întemeiază, rămâne evident un fapt: în Moldova, voievodul exploata din punct de vedere vamal mult mai intens drumurile comerciale în raport cu comerțul negustorilor lioveni decât o făcea voievodul Țării Românești în raport cu negustorii brașoveni³⁶. Mai mult decât atât, Ștefan cel Mare introduce față de regimul predecesorilor săi încă trei vămi pe direcția Țara Românească – Imperiul otoman³⁷. A fost deci o politică a lui Ștefan cel Mare de a îngreuiava povara fiscală a negustorilor străini prin Moldova, în mod special a negustorilor lioveni. Scopul era de a rezerva Moldovei rolul de intermediar al comerțului între Polonia și Imperiul otoman și de a profita din plin de capitolatarea pe care Moldova o avea din vremea lui Petru Aron (1456). Totodată, această politică a domnului moldovean constituia o încălcare a liberei circulației între Polonia și Imperiul otoman aşa cum se realizase prin clauzele tratatelor polono-otomane începând cu cel din 1489. Sunt indicii că, la o dată pe care n-o putem stabili, probabil însă că la adăpostul tratatului moldo-otoman (1486), Ștefan a îndrăznit să întreprindă o aspirație ieșită din comun a regimului vamal al liovenilor situație reflectată în plângerea polonilor citată mai sus³⁸.

Tocmai în urma unor reclamații de acest fel Bayazid II a modificat regimul vamal la Chilia și Akkerman, aşa cum atestă registrele vamale din anii 1504 și 1505. Tarifele vamale ale celor două orașe s-au uniformizat căpătând valorile de 2% pentru musulmani, 4% pentru supușii otomani non-musulmani și 5% pentru străini.

Reforma vamală efectuată de Bayazid II a avut pe de-o parte sensul asimilării juridice la sistemul otoman și al integrării celor două orașe în politica comercială imperială, iar pe de altă parte acela de a restabili libertatea comerțului stipulată de acordurile otomano-polone și perturbată de Ștefan cel Mare. Această reașezare a condițiilor traficului comercial pe drumul moldovenesc a avut, după cât se poate întrevăde din reglementările din 1484 comparate cu documentele otomane posterioare, următoarele jaloane: a abolidis dispozițiile incompatibile cu sistemul otoman, cum era scutirea de vamă la Chilia. Pe drumul moldovenesc, la Akkerman, negustorii lioveni nu mai au explicit un privilegiu fiscal (pe care actul din 1484 încă îl stipula: vama de 3,33%). Reforma lui Bayazid II pare să-i fi inclus pe lioveni în regimului general pentru străini, cu tariful vamal de 5%. Tot la Akkerman, în comparație cu nivelul de la 1484, cantumurile vamale pentru străini

³⁵ În afară de vama centrală de la Suceava de 3 groși de grivnă se mai plăteau: spre Țara Românească, vama de la Bacău de 2 groși de grivnă; tranzitul spre Ungaria, prin Bistrița era taxat cu câte un gros și jumătate de grivnă la Baia și la Moldovița; pentru tranzitul spre Brașov se plătea de asemenea câte un gros și jumătate de grivnă la Bacău și la Trotuș; Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești*, vol. II, p. 634-635; 671-672; 793.

³⁶ Observația se găsește la Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 186-187. Negustorii din Brașov erau fie integral fie parțial degrevați de vămile interne în Țara Românească în vreme ce negustorii lioveni, în Moldova, trebuia să achite vama în mai multe orașe; *ibidem*, p. 195-196.

³⁷ Pe drumul Siretului, la Roman, Adjud, Putna și pe drumul Bârladului la Vaslui, Bârlad, Tecuci; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, *Hrisoave și cărti domnești 1493-1503. Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori 1457-1503*, București, 1913, p. 270.

³⁸ Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 195-196.

par să fi suferit o reducere: de la 5,5% la 5%. Invers, la Chilia, vama pentru străini crește de la 3% la 5%. În fine, cucerirea cetăților comerciale ale Moldovei și reamenajarea otomană a condițiilor de trafic pe drumul moldovenesc au anulat efortul lui Ștefan de a face din Moldova intermedianul obligatoriu pentru comerțul între Polonia și Imperiul otoman. Atât la Chilia cât și la Akkerman, postavul nu mai era doar tranzitat, cum se întâmpla în perioada moldovenească a istoriei celor două centre, ci și vândut pe loc. Pentru viața urbană a celor două orașe aceast fapt a fost însă pozitiv, căci acum negustorii străini nu doar trec, ci rămân un timp aici pentru a vinde³⁹.

Ar fi de răspuns și la întrebarea dacă și cum “pax otomanica” a oferit condiții mai favorabile comerțului pe drumul moldovenesc și dacă este adevărat că nu numai liovenii, dar însăși negustorii din Chilia și Cetatea Albă n-au văzut, chiar de la început, în dimensiuni catastrofice cucerirea celor două cetăți de către Bayazid II⁴⁰. Este ușor de înțeles că în raport cu starea conflictuală (războiul pontic de anti-otoman dus de marele voievod al Moldovei) “pax otomanica” era mai prielnică comerțului⁴¹. După cucerirea celor două orașe otomane s-au îngrijit intens de reluarea funcției lor comerciale, ca și de protejarea activității negustorilor autohtoni. Pentru a da însă un răspuns circumstanțiat sunt necesare analiza complexă a conjuncturilor economice implicate, depistarea și descifrarea registrelor vamale, precum și studii prosopografice care să arate care a fost evoluția “drumului moldovenesc” sub dominația musulmană, în termeni financieri cifri, și cine au fost beneficiarii economici ai schimbării stăpânirii politice de la Chilia și Cetatea Albă.

RÉGIME DOUANIER ET DOMINATION POLITIQUE: CHILIA ET CETATEA ALBĂ AU XVe SIÈCLE

Resumé

Intégrées au système économique ottoman dès le milieu du XVe siècle, les villes moldaves Chilia et Cetatea Albă deviennent aussi, en 1484, une partie intégrante du système politique de l'Empire Ottoman. Parmi les mesures législatives ottomanes d'après la guerre, il y a les règlements de commerce (douane y compris) de 23 août 1484. Comparés avec d'autres documents ottomans du règne du sultan Bayezid II, avec des documents ottomans plus tardifs et avec des documents moldaves concernant le régime de la douane dans ces deux importants centres de la “route moldave” on se rend compte qu'il y a eu, pour deux dizaines d'années, une certaine continuité entre le régime douanier ottoman et le régime antérieur, moldave. Le changement de ce régime, effectué par Bayezid II avant 1504–1505, a eu le sens de l'assimilation juridique et commerciale des deux villes dans le système ottoman mais également de porter remède aux perturbations de la liberté du commerce des marchands de la ville de Lemberg, liberté stipulée dans les accords polono-ottomans, et qui a été gravement entravée par la politique douanière d'Etienne le Grand, prince de Moldavie.

³⁹ Nicoară Beldiceanu, *Chilia et Cetatea Albă*, p. 231-233.

⁴⁰ Nicoară Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes*, p. 69.

⁴¹ Mihnea Berindei, *L'Empire Ottoman et la “route moldave”*, p. 58 și urm.

MARINĂ ȘI INSTRUMENTE DE NAVIGAȚIE – STUDII DOCUMENTARE

MARINA ROMÂNĂ ÎN MĂRTURII INTERBELICE. STUDIU ISTORIOGRAFIC

STOICA LASCU

Problematica înzestrării materiale a Marinei Române, militare și comerciale, a constituit o preocupare constantă în prima jumătate a secolului XX din partea autorităților și, mai ales, a figurilor reprezentative ale ei – ofițeri cunoscuți prin probitatca profesională, ascendența morală și civică. O multitudine de intervenții publice – inserate în presa de interes general, națională și regională, ori de specialitate sau în lucrări de sine stătătoare – evidențiază, pentru perioada interbelică, interesul societății românești pentru crearea unei puternice flote naționale, capabilă să susțină existența Statului Român, atât în plan național-teritorial, cât și economic.

O astfel de lucrare a apărut în anul 1923¹ sub semnătura căpitanului comandor E. Roșca² și lt. comandor G. Koslinsky³. Din cuprinsul ei⁴ rezultă preocuparea celor doi ofițeri superiori⁵ în întărirea capacitatei de apărare a țării, importanța creării unei flote comerciale naționale, „fiindcă numai astfel va putea scăpa de tributul ce e forțat să-l plătească străinilor pentru transportul mărfurilor, importate sau exportate”⁶, statisticile arătând „constatarea dureroasă că, în 1913, nici 10% din mărfurile exportate și

¹ E. Roșca, G. Koslinsky, *Aveți nevoie de Marină Militară?*, București, 1923. Lucrarea are 64 pagini, iar cuprinsul este lămuritor prin explicitarea titlurilor capitolelor: *Introducere* (p. V-IX), *Rolul Marinei Militare*: a) ca factor economic; b) ca factor politic; c) ca factor social; d) ca factor militar (p. 11-41), *Compunerea marinei noastre vintoare* (p. 42-44), *Starea actuală a marinei noastre* (p. 45-48), *Urgența creării marinei militare* (p. 49-53), *Modalitatea realizării programului naval* (p. 53-58), *Concluzii* (p. 59-64).

² Eugeniu Roșca (1884-1943) – inginer, comandanț al Marinei Regale Române în perioada iunie 1940 – decembrie 1941, a parcurs treptele ierarhiei militare până la gradul de viceamiral. La sfârșitul anilor '80 ai secolului trecut, una din cele patru noi fregate, clasa TETAL, construite la Ș.N. Mangalia, a primit, de asemenea, denumirea *Viceamiral Eugeniu Roșca* (alte fregate, din cadrul programului de construcție demarat în 1981, au fost denumite *Amiral Petre Bărbineanu*, *Viceamiral Vasile Scodra*, *Viceamiral Vasile Urseanu*, respectiv clasa TETAL 2: *Contraamiral Eustațiu Sebastian*, *Contraamiral Horia Macellariu*) (I. Ionescu, Georgeta Borandă, M. Moșneagu, *Noi contribuții la istoria marina militare române*, Constanța, 2001, p. 165; Georgeta Borandă, *Nave de luptă românești. Breviar*).

³ Gheorghe Em. Koslinsky (20 mai 1889-1953) (adjutanț regal în anii '20) a fost comandanț al Forțelor Navale Maritime (1938); în 1938 își se atribuie gradul de contraamiral și este numit comandanț al Diviziei de Dunăre (1938-1940); șeful Statului Major al Comandamentului Marinei Regale Române (1 iulie – septembrie 1940); comandanț provizoriu al Marinei Regale Române (11 septembrie – 17 octombrie 1940); este și subsecretar de Stat pentru Marina, scurtă vreme (18 octombrie 1940 – aprilie 1941) și nu „secretar de stat la Ministerul Aerului și Marinei în perioada războiului din 1941-1944” – „Marina română”, serie nouă, XII, 2002, 4 (45), p. 43. La 27 august 1943 este trecut în rezervă (demisionare cu o lună înainte), iar la 8 iunie 1945 își se acordă gradul militar de viceamiral (r); este fiul contraamiralului Emannoil A. Koslinsky (1853-1909), comandanț al Marinei Militare la începutul secolului trecut (1901-1909); la rându-i, fiul său, comandanțul (r) Niculae Koslinsky (19 octombrie 1921 – 24 noiembrie 2002), un împălit al cercetării și relevării (publicistice și științifice) a istoriei marinei românești și străine, a îmbrățișat și el cariera militară, până în 1951, când este trecut în rezervă; Redacția, *Comandanțul (r) Niculae Koslinsky. In memoriam*, în „Marea noastră”, serie nouă, XII, 2002, 4 (45), p. 43, 49.

⁴ Lucrarea a fost inclusă – fragmentar – în *Pagini din gândirea navală românească interbelică*, Constanța, 2003, p. 28-47; despre această sinteză, lăudabilă în intenție (dar sără și face apel și la o colaborare din partea unui profesionist sau cără la un control științific de specialitate, de unde minăsurile respective) și realizare, recenziea Marianei Păvăloiu, sub titlul *Pagini din gândirea românească interbelică*, în „Marina română”, XV, 2004, 1 (98), p. 33. În numărul inaugural al revistei „Marina română”, din 1991, același prolific autor face o prezentare a lucrării celor doi ofițeri, „această minunată carte”, apreciind-o ca fiind „deosebit de valoroasă prin ideile pe care le conține, dar și prin puterea de esențializare pe care autorii o posedă” (apud C. lordache, *Unele aspecte ale problematicii maritime și fluviale românești*, Constanța, 2001, p. 24-28).

⁵ Într-o din paginile unei agreabile și bine informate reviste marinărești de astăzi, un citat din lucrare este pus sub semnătura *Amiraliis (sic!) Eugen Roșca și Gheorghe Koslinsky* („Marea noastră”, serie nouă, VII, 1998, 26, p. 5).

⁶ E. Roșca, G. Koslinsky, *op. cit.*, p. 11.

importate n-au fost transportate cu vase românești și ar fi ușor de calculat ce sume de bani plătite străinilor pentru transport au fost sustrase bogăției naționale”⁷.

Constituindu-se într-o contribuție⁸ la evoluția găndirii militare navale românești⁹, lucrarea relevă rolul factorului politic în constituirea unei marine naționale, apreciind, pe bună dreptate, că „fletele reprezintă în mâna guvernelor un instrument politic de prim ordin pentru destinderea încordării relațiunilor dintre statele ale căror interese s-au ciocnit. În asemenea împrejurări, trimiterea unei forțe navale în apele adversarului exercită o presiune care poate curma prin intimidare un conflict gata să izbucnească”; particularizând, ei relevă importanța unei flote puternice din perspectiva susținerii interesului național: „Interesele noastre maritime la Strâmatori fiind vitale (știm ce a însemnat pentru noi închiderea Strâmtorilor la începutul războiului mondial și cât am suferit de pe urma acestui fapt), politica noastră are absolută nevoie de o forță navală pentru a impune respectarea drepturilor noastre. Numai posedarea unei flote în raport cu aspirațiunile noastre pe mare va putea da ponderea necesară intervențiilor noastre diplomatici în rezolvarea conflictelor posibile”; ca atare, concluzia nu poate fi decât în logica aceluiși raționament: „O forță navală, chiar mică dar reală și antrenată, deci temută, va înfrângă întotdeauna tendințele de dominație ce le-ar nutri un alt stat chiar mai mare”¹⁰, iar – din această perspectivă – „O flotă românească, fie că ea s-ar compune numai din submarine (*sic!*) și vase ușoare, însă în bună stare și ajunse la maximum de antrenament tehnic, ar face ca rivalul mult mai puternic pe apă să se gândească de ceze ori înainte de a declanșa un conflict armat, fiindcă va avea mereu înaintea ochilor săi consecințele ce le va suporta pe mare”¹¹.

Analizând importanța Marinei Militare¹² din perspectiva factorului militar, autorii readuc aminte, în *Introducere*, faptul că primul război mondial¹³ „ne-a surprins fără nici un vas și nici un material la mare, iar la Dunăre cu o flotă inferioară celei inamice și necomplet (*sic!*) pregătită pentru a da maximum de randament în cooperarea cu armata de uscat”¹⁴; prin urmare, ei pledează pentru constituirea de unități navale puternice, din perspectiva „clară”, a faptului „că misiunea militară a unei marine românești în Marea

⁷ *Ibidem*, p. 12.

⁸ I. Ionescu, Georgeta Borandă, M. Moșneagu, *op. cit.*, p. 24-25, 27 (cap. *Dezvoltarea Marinei Militare Române în perioada interbelică*, subcap. *Inițiative, proponeri și măsuri pentru dezvoltarea și întărirea marinei militare*); capitolul, extins, este publicat în anul următor, în lucrarea de autor, I. Ionescu, *Politica navală a României între anii 1919 și 1941*, [Constanța], 2002, 240 p. („ambiii viitori amirali *Isic!*, au avut inițiativa realizării unui studiu foarte complex, pe care l-au și publicat ulterior” – p. 32).

⁹ Lucrări tematice mai vechi nu o rețin ca atare; ilustrativ este în acest sens *Istoria găndirii militare românești*, ed. C. Soare, București, 1974; în cap. V, *Orientări și tendințe în perioada interbelică*, nu se pomenește nimic (!) despre componenta navală/maritimă a „găndirii militare române”, nici în subcap. *Roliul diferitelor arme*, nici în subcap. *Autori și lucrări reprezentative*. (La 12 iunie 2003 la Academia de Înalte Studii Militare din București a fost susținută lucrarea de doctorat a Mariamei Păvăloiu, *Evoluția găndirii militare navale românești. 1920-1944*; B. Dinu, *Depășirea unei mentalități. Prima femeie din Forțele Navale doctor în științe militare*, în „*Marina română*”, XIV, 2003, 3 (94), p. 22-23).

¹⁰ E. Roșca, G. Koslinsky, *op. cit.*, p. 20. Comentând acestea aserțiuni, doi autori din zilele noastre le circumstanțiază contextului internațional de astăzi, la începutul secolului al XXI-lea: „Astfel spus, Flota Națională contribuie la promovarea relațiilor de bună vecinătate, la dezvoltarea relațiilor de parteneriat și de cooperare cu statele din regiune sau din alte zone ale planetei, precum și la intensificarea și aprofundarea colaborării cu țările NATO și ale U.E.”; ei nu ezită, însă, în a-și exprima rezervele: „În prezent, ne îngrijorează modul în care se realizează redimensionarea forțelor navale și nivelul resurselor alocate acestora, deoarece existența unei flote mici, nepregătită și nemotivată, care nu deține o infrastructură eficientă, nu poate susține politica de întărire a securității și stabilității la gurile Dunării și în Marea Neagră (vezi modul de soluționare al apartenenței Insulei Șerpilor)”; F. Gusman, V. Panait, *Marina Română – factor de securitate și siguranță națională*, în „*Marea noastră*”, serie nouă, XII, 2002, 3 (44), p. 17; citatele din lucrarea acestor doi comandanți au fost preluate, potrivit indicațiilor bibliografice (*Ibidem*, p. 25, nota 2), din „*Cpt. c-dor E. Roșca, lt. c-dor G. Koslinski Avem nevoie de Marină Militară?*”, în suplimentul „*Buletinului Marinei Militare*”, 1994, 1.

¹¹ E. Roșca, G. Koslinsky, *op. cit.*

¹² Denumirea *Marina Militară* a existat în perioada 1898-1931; cea de *Marina de Război* a ființat un scurt răstimp (20 mai 1931 – 15 decembrie 1931), înlocuită fiind cu titulatura *Marină Regală* (folosită, pentru prima dată, de Ziua Marinei, la serbările din 1932, ca efect al Înaltului Decret Regal din 15 decembrie 1931), respectiv, *Comandamentul Marinei* devine *Comandamentul Marinei Regale* (I. Ionescu, *op. cit.*, p. 97).

¹³ M. Sârbu, *Marina română în primul război mondial*, Constanța, 2002, *passim*; de asemenea, pentru complementaritate, G. Petre, I. Bitoleanu, *Tradiții navale românești*, București, 1991, p. 190-206; L. Moise, *Confruntări militare în Dobrogea. Operațiile Armatei a III-a Române pe frontul în Isic/V. Dobrogea în campania din anul 1916*, București, 2002, *passim*. O sinteză, critică, în subcap. *Concluzii reiesește din participarea marinei române la primul război mondial*, la I. Ionescu, *op. cit.*, p. 17-25.

¹⁴ E. Roșca, G. Koslinsky, *op. cit.*, p. 40.

Neagră nu poate fi în primul rând decât asigurarea comunicațiilor maritime între porturile noastre și Strâmtori, deoarece aceste căi ne sunt indispensabile pentru a trăi și a lupta"¹⁵.

Autorii blamează atitudinile defetiste: „Sunt unii, și din nenorocire destul de numeroși, care susțin că din moment ce noi nu vom avea posibilitatea în viitor să ne creăm și să putem întreține o flotă care să se poată opune celei mai puternice flote din Marea Neagră¹⁶, este de prisos să se mai cheltuiască cu crearea unei marine destinate de la început a fi inferioară celor dintâi. Nu le putem mai bine răspunde decât că cu un asemenea raționament simplist s-ar putea cere și desființarea armatei de uscat, căci nici ea nu se va putea măsura cu armata celui mai puternic vecin. Dacă fiecare stat ar judeca astfel, atunci n-ar rămâne pe lume decât o singură flotă, cea mai puternică, care, la rândul ei, nemaiavând cu cine ar lupta ar trebui desființată”¹⁷. În 1923 navele militare erau puține și modeste din punct de vedere tehnic: „Marina noastră nu posedă astăzi nici un crucișător¹⁸, nici un submarin¹⁹ și nici un vas-școală pentru formarea personalului²⁰. Față de ceea ce am văzut că trebuie să cuprindă o flotă de mare, considerată ca flotă de categoria a treia, putem spune că din tot ce avem, numai cele două contratorpiloare constituie un prea slab început al forței

¹⁵ Ibidem, p. 38.

¹⁶ Cățiva ani mai târziu comandorul Ioan Bălănescu (viitor viceamiral, comandant al Marinei Regale în perioada 1934-1937) avertiza că „dacă considerăm întreaga mentalitate a acestor vecini care nu au altă deviză decât a transforma Marea Neagră într-un lac roșu, nu putem sta cu mâinile încrucisate”, impunându-se, prin urmare, „să luptăm ca Marea Neagră să nu devină un lac al unci singure puteri riverane puternice, care ar putea să ne taie legăturile economice cu bazinul Mediteranei și să pericliteze siguranța coastelor noastre” (I.B., *Flota de mare, datoria neamului nostru*, în „Revista Marinei”, IV, 1929, 3, p. 9).

¹⁷ Ibidem, p. VII.

¹⁸ Crucișătorul „Elisabeta” nu mai era operațional la acea dată; vasul intrase în dotarea Flotilei Maritime în anul 1888; după primul război mondial servește ca navă-școală pentru formarea de mecanici și electricieni, iar în 1923 este ancorat în Arsenalul din Galați pentru a fi transformat în cazană; în 1930 este dezmembrat; Georgeta Borândă, *Istoricul crucișătorului „Elisabeta”*. *Rolul său în formarea cadrelor Marinei Militare și Civile*, în „Anuarul Muzeului Marinei Române”, III/1, 2000, p. 123-149; eadem, *Nave de luptă românești. Breviar...*, p. 160-162; eadem, *Un document inedit: Jurnalul de bord al crucișătorului „Elisabeta”*, în „Marea noastră”, serie nouă, VII, 1997, 25, p. 10-11; eadem, *Crucișătorul „Elisabeta” – o navă intrată în legendă*, în „Marina”, XXIII, 2000, 47, p. 6-9, articol inclus, cu mici modificări, și în I. Damaschin (coord.), *Omagiu istoricului militar Jipa Rotaru*, Constanța, 2001, p. 95-99; V. Ciortea, op. cit., p. 165-169; N. Koslinski, *Ultima misiune în străinătate a Crucisătorului Elisabeta* (în septembrie 1913, la Constantinopol), în „Marea noastră”, serie nouă, II, 1993, 7, p. 4-5; V. Avramescu, *Crucișătorul „Elsabeta”*. *Reconstituiri cartofile*, în ibidem, serie nouă, IX, 1999, 31, p. 28-29. Recent, în cadrul primului Congres Internațional de Istorie Navală (cu tema *Dunăera în istoria Europei*), desfășurat la Constanța (6-8 octombrie 2004), în organizarea Muzeului Marinei Române, a fost lansată o monografie dedicată navei care s-a aflat în serviciul Marinei Militare peste patru decenii (1888-1930); V. Ciortea, Georgeta Borândă, *Istoricul crucișătorului „Elisabeta”*, Constanța, 2004, 244 p.

¹⁹ În 1908-1909 s-a lansat o listă de subscriptie pentru construirea unui submarin (C. Greavu, *Programele navale în marina română. 1880-1943*, în „Anuarul Muzeului Marinei Române”, II, 1999, p. 154), ideea achiziționării acestuia este reluată în 1912, dar abia în 1936 primul submarin românesc, construit în Italia (actul de naștere datează din 1925), intră în portul Constanța; M. Moșneagu, *Așa s-a născut „Delfinul”*. *Experiment italian pe bani români*, în „Marina română”, XII, 2002, 5 (90), p. 24. Pentru o evaluare contemporană, I. Ștefan, *România și nevoia de submarine (I-II)*, în „Marea noastră”, XII, 2002, 2 (43), p. 16-17; 3 (44), p. 18-19. Opiniile unuia dintre cei doi autori-ofițeri, asupra importanței submarinelor, G. Koslinski, *Chestiuni de submarine*, în „Revista Marinei”, II, 1927, 2, p. 156-158; idem, *Dispozitive de siguranță și de salvare pentru submarine*, în ibidem, IV, 1929, 3, p. 12-29. Scopul acestui memoriu este de a arăta care sunt ideile actuale în Marinele străine asupra mijloacelor de siguranță și de salvare pentru submarine și care sunt dispozitivele preconizate”; autorul acestor considerații va fi șeful comisiei românești trimisă la Fiume (Italia) la sfârșitul anilor '20 pentru supravegherea construcției primului submarin românesc – „Delfinul” (comandat în 1926, va fi recepționat de abia peste zece ani; captură sovietică de război în 1944, va fi retrocedat în 1951, iar în 1960 va fi dezmembrat; în 1986, România achiziționează din URSS, contra sumei de 40 milioane dolari, un submarin pe care îl botează tot cu numele de „Delfinul”; din 1996, intrucât nu s-au mai achiziționat noi acumulatori, el este tras la mal, pentru că în septembrie 2004, „bijuteria” Flotei Navale (proprietara submersibilului este Academia Navală „Mircea cel Bătrân”) să intre în reparări la S.N. Constanța; Lelia Florescu, *Unicul submarin românesc, dat la reparat în Constanța*, în „Evenimentul zilei”, an XII, nr. 3.877, 7 octombrie 2004, p. 4).

²⁰ Pentru încadrarea în opinile epocii, Al. Constantinescu, *Formarea ofițerului de marină*, în „Revista Aeronauticei și Marinici”, XIII, 1939, 2, p. 1-21.

navale de luptă, ce ţara noastră trebuie să posede. România nu are astăzi nici o bază navală²¹ pe coasta Mării Negre, unde puținele vase de mare ce avem să poată fi reparate și indocate²².

Cei doi autori detaliază conținutul viitorului program naval, care „trebuie să cuprindă precis: a) tipul, caracteristicile și numărul vaselor de război de suprafață și submarine; b) compunerea flotei aeriene; c) organizarea bazei navale cu tot utilajul ei; d) materialul necesar apărării coastei; e) materialul necesar formării personalului. Înșăptuirea programului adoptat necesitând o perioadă de mai mulți ani, care nu trebuie să depășească însă limita normală de demodare a materialului, vom proceda la împărțirea acestui program în transe, care se vor executa anual, în ordinea urgenței. Acest sistem oferă avantajele de a repartiza creditele pe mai mulți ani, de a putea pune în construcție unități tactice complete și omogene și de a avea timpul necesar pentru formarea personalului, treptat pe măsură ce noile unități vor intra în serviciu”²³.

Odată proiectat, programul naval trebuia votat în Parlament, pentru a „avea stabilitatea necesară execuției sale și a se evita astfel dese schimbări tehnice ce ar putea fi aduse prin diverse propunerii în parlament sau la minister. Orice atingere la program va necesita o nouă lege”²⁴.

În partea finală a considerațiilor lor, autori reiterează „urgenta” creării unei forțe militare maritime, stare reclamată de precaritatea dotărilor, în condițiile în care „materialul ce astăzi posedăm la mare nu reprezintă aproape nimic (subl.n.) și nu poate garanta nici măcar o apărare eficace a coastei”²⁵, respectiv de

²¹ Despre necesitatea construirii unei baze navale și a unui port militar, I. Bitoleanu, *Proiecte privind apărarea maritimă navală a României în perioada interbelică*, în „Revista istorică”, serie nouă, I, 1990, 6, p. 643-644; recent, M. Sârbu, *Considerații privind amenajarea Lacului „Tăbăcărie” pentru navele Marinei Regale*, în V. Ciorbea (coord.), *Studii istorice dobrogene*, Constanța, 2003, p. 334-339 (în p. 337-339 autorul prezintă „un proiect de amenajare a unei baze maritime pentru navele marinei regale în [sic!] lacul Tăbăcărie, realizat în 1936”). De asemenea, articolul celuilalt autor-ofițer, E. Roșca, *Contribuțuni la alegerea locului pentru baza navală principală*, în „Revista Marinei”, I, 1926, I, p. 5-14. La începutul mileniului trei, în contextul noilor „determinări geopolitice și geostrategice”, existența unei baze navale proprii este pusă în relație directă cu aceste noi realități, determinate de „noua concepție a SUA de modificare a locului de dispunere a bazelor sale militare din Europa” (I. Coșcodaru, *Determinări geopolitice și geostrategice în bazinul Mării Negre și a zonei adiacente acestuia*, în „Gândirea militară românească”, Serie nouă, XV, 2004, 2, p. 64).

²² E. Roșca, G. Koslinsky, *op. cit.*, p. 46.

²³ Ibidem, p. 54-55. Până în perioada respectivă, în istoria Marinei Militare s-au derulat cinci programe navale – 1880-1884, 1886-1888, 1906-1908, 1920-1921, iar în 1924 este conceput al cincilea program naval, „eșalonat pe mai mulți ani, în compunerea căruia Inspectoratul general al marinei preconiza următoarea dotare: trei crucișătoare ușoare, 16 contratorpiloare, 18 submarine, 12 nave antisubmarine, 12 torpiloare, o navă pustoare de mine, un portavion, o navă-școală, construirea unei baze navale pentru adăpostirea flotei militare maritime”; un al șaselea program naval va fi creat în 1929; al șaptelea program naval este elaborat în 1936 (erau prevăzute trei etape – 1937-1940, 1940-1943, 1943-1946, pe parcursul cărora trebuiau construite/achiziționate nu mai puțin de două crucișătoare, 11 submarine, 14 antisubmarine, șase distrugătoare, 12 vedete torpiloare și a, prevederii ce ilustrau, în fapt, o lipsă de realism din partea planificatorilor militari, ce friza o decuplare de realitățile politice și posibilitățile tehnico-financiare ale țării); al optulea program naval este conceptualizat în 1939, iar al nouălea program naval („Ipoteza 13”) în ianuarie, respectiv toamna anului 1940 (C. Greavu, *op. cit.*, p. 151-158; I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 638-642; G. Petre, I. Bitoleanu, *op. cit.*, p. 226-229; I. Ionescu, *op. cit.*, p. 63-84, 89-94; idem, *Doctrina navală românească în perioada interbelică*, în „Anuarul Muzeului Marinei Române”, II, 1999, p. 195-201).

²⁴ E. Roșca, G. Koslinsky, *op. cit.*, p. 55.

²⁵ Într-o conferință susținută la Societatea „Tinerimea Română” la 13 decembrie 1912, în toiu desfășurării primului război balcanic, generalul Al. Hiottu (1853-1917) avertiza: „Coasta noastră maritimă, a cărui lungime trece de 200 km, este cu totul lipsită de cea mai elementară apărare. Pe această întindere se găsește și portul Constanța, care n-are nici o apărare, nici pe mare, nici pe uscat, și oricine și-ar pune în gând să facă vreo invazie, o poate îndeplini fără cea mai mică împotrivire. Este trist să vedem o asemenea culpabilă părsare a unui port în care s-a vărsat atât de multă milioane și în care desigur se vor mai vărsa și altele” (Al. Hiottu, *Conferință asupra necesității unei puternice marine militare*, București, 1913, p. 9). și mai devreme, către sfârșitul secolului al XIX-lea, revista constănțeană „Marina” deplângea inexistența apărării Galațiilor și a Constanței, apreciind însă că „numai prin construcționi de vase se poate da o soluție acestei probleme”; susținând această părere, o cunoscută gazetă bucureșteană se arăta încrezătoare în substanța unui consistent efort național: „Dacă e nevoie să se sporească flota noastră cu vase de război, atunci să se facă aceasta. Țara face bucuros jertfe, când e vorba de apărarea ei”; art. *Apărarea Constanței*, în „Universul”, XV, nr. 251, 31 octombrie/12 noiembrie 1897, p. 1. Cu numai cățiva ani înainte, însă, un maior (viitor comandor), „fost elev al Școalei Navale din Brest și al Școalei de Torpile de la Boyardville”, emitea o părere contrară celei de mai sus; arătând că „apărarea litoralului nostru cu vase ne-ar impune sacrificii relativ prea mari”, el pleda, pe de o parte, pentru o „rezistență bine combinată”, respectiv cu întrebuintarea torpiloarelor, dar și, pe de altă parte, pentru amenajarea principalului port al țării nu la Constanța, greu de apărat, ci la Mangalia, unde s-ar putea „forma un port dificil de bombardat”, datorită avantajelor poziției sale; C. Mănescu, *Studiu asupra Flotilei Române*, București, 1891, p. 54-56; V. Ciorbea, *Cu privire la rolul și evoluția artuleriei de coastă între anii 1920-1960*, în I. Damaschin (coord.), *op. cit.*, p. 161-176.

„situația grea în care ne găsim, fiind aproape încunjați de vecini care urmăresc în mod vădit revanșă; ea este impusă și de faptul că din punct de vedere marinăresc am rămas mult înapoi și avem o mare întârziere de căstigat; într-adevăr, realizarea unei forțe navale cere mult timp fiind funcționează numai de material, dar mai ales de formarea personalului care nu se poate improviza. O marină de război, mai puțin decât orice altă instituție, nu se poate improviza, ca este opera timpului și necesită o sfârșire continuă și multă perseverență”²⁶.

Aducând argumente de natură istorică pentru a susține aceste aserțiuni – cu exemple din flotele europene moderne –, autori pledează pentru continuitate ideatică și implicare material-financiară reală și de lungă durată: „Puterea navală nu se dătoarește înțâmplării și nici nu se improvizează, ci ea rezultă din preparația minuțioasă a tuturor elementelor complexe care o compun. Să ne creăm, dar, Marina Militară de care avem nevoie; să ne stabilim programul naval, să ne formăm personalul și să ne pregătim o bacă navală (subl.n.). Trebuie să ne păstrăm de acest adevăr și să ne punem pe lucru imediat, căci nu avem timp de pierdut. Să nu căutăm scăparea în măsuri exceptionale (subl.n.), improvizate în ultimul moment, de la care să aşteptăm prin miracole salvarea intereselor vitale ale țării. Să ne pregătim puterea navală cu toată prevederea și cu toată perseverența”²⁷.

Pentru o încadrare istorică mai adecvată, continuăm prezentarea lucrării, apelând la considerațiile unui material de epocă, care exprimă proprii comentarii, agrementându-l, în continuare, cu succinte adaoșuri de natură bibliografică.

*Aveam nevoie de Marină Militară?*²⁸ „Acesta e titlul unei broșuri în care d. căpitan-comandor E. Roșca, sub-șef de stat major în direcția marinei, și d. locot.-comandor Gh. Koslinsky, aghiotant regal, ne arată, că frontierele aşa cum au fost trasate prin lucrările tratatelor de pace nu mulțumesc pe cei învinși și că spiritul de revanșă este nutrit cu toată puterea de cei care au trebuit să cedeze teritoriile pe care le dețineau în virtutea forței”²⁹. Deci, pentru păstrarea teritoriilor cucerite cu atâta sacrificiu, trebuie să fim în stare a face față oricărei agresiuni.

Cea mai mare parte din aprovizionări nu ne pot veni decât pe calea mării, cale ce nu poate fi asigurată decât prin flotă.

În Introducere, ambii autori declară că scopul ce urmăresc pentru însăptuirea unei marini militare va fi atins dacă și ciitorii broșurii, examinând argumentația expusă în rezumat, vor ajunge la aceleasi concluziuni.

Imediat după război, guvernul român, cu toată deprecierea de valută, a făcut marele sacrificiu trimijând în străinătate o serie de ofițeri superiori de marină, spre a se perfecționa, unii în tehnica artilleriei în Anglia, alții în studiul submarinelor în Franța.

Nu aşteptăm mai mult de la acești bursieri, trimiși la studii pe aşa vremuri și reîntorși în patrie să contribuie, cu știință căpătată acolo, la intensificarea forțelor noastre militare, precum și la pregătirea celorlalți destinați apărării noastre maritime și fluviale.

Primul fruct, al sacrificiilor noastre, ce-l avem, ca contribuabili, de pe urma studiilor ofițerilor trimiși în străinătate, îl vedem acum în broșura de 64 pagini.

Rolul Marinei Militare. Ni se spune că rolul marinei noastre militare este ca factor economic, social și militar, și după ce ne descrie importanța marinci comerciale, se conchide că ambele marini (*sic!*) sunt indisolubil legate, adică marina militară este același lucru cu marina comercială, și împreună constituie puterea maritimă a țării³⁰.

Apoi, după ce ne arată starea deplorabilă³¹ din punct de vedere al materialului, în care se găsește marina noastră militară, se expun considerențele care reclamă urgentă înfăptuire a marinei militare,

²⁶ E. Roșca, G. Koslinsky, *op. cit.*, p. 63.

²⁷ *Ibidem*, p. 64.

²⁸ T. Ciprian, *Aveam nevoie de Marină Militară?*, în „Plutus”, I, 76, 11 ianuarie 1924, p. 3. În cursul aceluiași an (dar și în cei următori), în paginile acestui ziar de specialitate se vor regăsi și alte opinii ale unor ofițeri de marină, ce denotă preocuparea pentru viitorul celor două componente ale Marinei Române.

²⁹ E. Roșca, G. Koslinsky, *op. cit.*, p. 49.

³⁰ Aserțiunea autorilor este circumscrisă, mai degrabă, în termenii interdependenței celor două „marine”: „Într-un cuvânt, nu se poate concepe dezvoltarea marinei comerciale fără a crea și dezvolta în paralel Marina Militară menită să-apare. Ambele marine sunt indisolubil legate; ele constituiesc puterea maritimă a țării” (*ibidem*, p. 15).

³¹ Cei doi ofițeri nu folosesc epitetul respectiv, rezultând, însă, imaginea săracăcioasă, mai mult decât modestă, a Marinei Militare, care se reducea, „ca material maritim”, la *două vase de luptă* (distrugătoarele „Mărăștei” și „Mărăști”) și, respectiv, *patru vase pentru servicii auxiliare* (canonierele cumpărate din Franța, tip „Chiffonne”, de 400 t, destinate mai ales dragării de mine), precum și la *sase torpiloare* de mici dimensiuni (de 250 t), „moștenite de la Austro-Ungaria” – respectiv, în contul despăgubirilor de război –, care ar putea servi, după reamenajări, ca vase-școală (*ibidem*, p. 46); ceea ce vorba despre torpiloarele „Vifor”, „Vijelia”, „Vârtej”, „Zmeul”, „Sborul”, „Năluca” (vezi și *infra* 42, 43).

propunând să se trimită din nou³² alte serii de ofițeri spre a învăța în marinele bătrâne pentru a deveni profesori, sau a se angaja profesori străini din toate specialitățile.

Marina Comercială. Nu ne-am fi ocupat de această lucrare dacă susținii ofițeri s-ar fi mărginit să trateze numai chestiunile care privește marina militară.

Cea mai mare parte a broșurii este ocupată însă de studiul asupra marinei comerciale, oferindu-se cititorului în concluzioni, cele mai eronate (subl.n.).

De aceea, scopul propus de autor în Introducere nu va putea fi realizat, pentru că cititorii, examinând argumentația expusă, nu ajung la aceleași concluzioni.

La noi, s-a obișnuit a se practica și continuă a se întreține aceeași vechie regretabilă confuziune între marina militară și acea comercială, în timp ce în toate cecelalte ţări maritime aceste două mari instituționi care de secole trăiesc distinct una de alta, formează două forțe cu totul separate, una în domeniul militar, alta în domeniul comerțului.

În nici o țară, ambele marini nu sunt indisolubil legate. Ele trăiesc separat și au un personal pregătit distinct unul de altul.³³

Ofițerii marinelor militare au menirea și pregătirea armelor, a tacticii navale propriu-zise³⁴, cu care trebuie să stea în continuă legătură de continuitate, iar acei din marina comercială au pregătirea de administrație și de comerț, în scopul pentru care sunt pregătiți. Un colonel activ de marină care se dedică marinei comerciale nu poate să aibă același valoare militară ca și același cunoștințe pe care le-ar poseda un ofițer activ în continuitate de serviciu. Această delințiune se probează prin faptul celor petrecute la Giurgiu în 1916, cu ocazia atacului monitoarelor austriece.

Astfel, un căpitan de tanc de petrol care nu face decât acte de cărăușie, trăind departe de operațiile militare, nu mai poate fi tot așa de bun militar ca și un combatant care își sacrifică întreaga viață înaltelor studii militare.

Tot astfel, comandanțul care împins de fantezia născocirii unei administrații cu totul diferită de a celorlalte națiuni cu experiențe seculare, se plimbă dintr-o marină în alta, nu poate fi un element complet nici pentru una, nici pentru alta.

Avem nevoie de o marină militară (subl.n.)³⁵, însă care să aibă personalul ei constant pentru paza unităților de luptă ce i se încredințează.

Fluctuațiunea și schimbarea prea deasă a acestui personal slăbesc organul administrativ.

³² Cronicarul gazetei economice din București nu-și disimulează nemulțumirea privind specializarea în străinătate a viitorilor ofițeri de marină; ceci doi autori arată că cca mai spinoasă problemă nu este atât dotarea materială a Marinii Militare, cât formarea personalului, „căci ea nu este funcție numai de factorul bani, ci și de factorul timp. Acest interval de timp (20-25 de ani, cât se aprecia că trebuie pentru formarea ofițerilor și a echipajelor de carieră – n.n.) poate fi însă scurtat, dacă în loc de a urma progresul natural dar incet al lucrurilor, să ar profită de experiența altor marine mai vecni, fie formându-se profesori și instrutori pentru personalul nostru de diferite specialități prin trimiterea cătorva scrii de ofițeri, maștri și gradați într-o marină bătrâna, fie mai bine angajând ingineri și instrutori străini din toate specialitățile, realizându-se astfel și o mare economie de timp și de bani. Astfel au profitat de practica și știința marinelor mai bătrâne, multe marine tincre, ca cea argentină (sic!), peruană, braziliанă, grecească, turcească și cca japoneză” (*ibidem*, p. 52).

³³ Analistul respectiv se află, evident, în croare, dar el exprima, totuși, o vizion larg împărtășită, combătută însă, cu temeinice argumente, de conducerea de atunci a Statului, în cuvântarca rostită de Ziua Marinei, la Constanța, în 1936, regele Carol al II-lea încercând să se exprime, transțant, în chesuriuca respectivă: „Mai am o dorință, și îi rog cu insistență pe domini miniștri al Comunicațiilor și al Armatei să o duca la bun sfârșit: *Scoala de ofițeri de marină să fie una singură, pentru ofițerul din marina comercială cât și pentru cei ai marinei de război*. Pregătirea acestor navigatori să se facă sub același acoperiș, cu același susțin și în același gând. Lucrul acesta își are importanță sa morală, dar desigur că *toți vor primi de vedere economică și un căștig*. De ce două școli în loc de una? Este un vechi deziderat al Meu, care până acum a fost ascultat cu bunăvoie într-o parte și dintr-alta, dar nu și în cerc cauză nu a putut fi realizat. Am dorința cca mai vic ca în timpul cel mai scurt acest lucru să se realizeze și sunt sigur că adeverății marinari, fie din marina de război, fie din marina comercială, vor înțelege acest lucru și Mă vor aproba” (apud M. Moșneagu, *Ziua Marinei la români*, Constanța, 2002, p. 45). Înăcăla sfârșitul secolului al XIX-lea viitorul viceamiral Vasile Urseanu deplângă într-o lucrare (semnată, pe ultima pagină, *Mircea*), prevalența elementelor civile în conducerea Navigației Române: „Pot înginerii și funcționari Căilor Ferate și ai Regicăi să declare, cu mâna pe conștiință, că sunt competenți în materie de marină și că sunt în măsură a conduce cu succes această instituție? (...) Cine altii, afară de ei, pot purta cu mai multă demnitate, cum deca au purtat pavilionul național în ţări depărtate, și cine poate pretinde că va conduce cu mai mult patriotism și amor propriu o instituție care este întreagă a lor?” ([V. Urseanu], *Cum stăm cu marina națională*, București, 1896, p. 23).

³⁴ Considerările la începutul secolului XXI, C. Iordache, *Tactica navală*, Constanța, 2002, 310 p.

³⁵ Despre structura organizatorică a acesteia, recenț. Georgica Borandă, *Divizia de Mare – o structură conștănțeană a Marinei Militare Române*, în V. Ciobăca (coord.), *op. cit.*, p. 319-333; excerpții tematicice, recente, din *Jurnalul Istoric al Diviziei de Mare. 1901-1934*, la M. Moșneagu, *Constanța – avanpostul diplomației navale românești*, în *ibidem*, p. 156-170 (este vorba despre vizitile vaselor militare străine – respectiv 351 de nave, în perioada 1920-2001, din 23 de țări).

De aceea, se impune ca marina militară să-și păstreze preiosul său personal, iar marina comercială să-și facă pregătirea elementelor trebuințioase în școli speciale comerciale³⁶, pentru că marina militară, prin scopul și menirea ei trebuie să funcționeze separat și cu totul distinct de marina comercială (subl. text)”.

Unul dintre cei mai avizați și populari comentatori ai fenomenului marinei românești interbelice a fost, fără îndoială, comandorul (r) Aurel Negulescu, socotit de contemporanii drept „cel mai pasionat și îndrăgostit român de marină și marea ei”³⁷ (s-a retras din Marină în 1923; în ultimii ani ai vieții a fost ridicat la rangul onorific de contraamiral în retragere³⁸). Dintre numeroasele articole ale polivalentului ofițer³⁹ – cunoscut, ca publicist, și sub pseudonimul Moș Delamare – reținem pe cel de mai jos, în cuprinsul căruia sunt exprimate – critic și, uneori, acid, dar din perspectiva ofițerului în retragere îngrijorat de viitorul armei sale – pertinente opinii, în context istoric și național, asupra dezvoltării ansamblului României, evoluție căreia i se circumstanțiază și Marina Militară, respectiv Flota Comercială Română.

*Piere marina!*⁴⁰: „Pier, se sting, se scufundă ambele noastre marine: și cea de Război și cea de Comerț, atât de strâns legate între ele!

Cea militară, și redusă⁴¹ la două contratorpiloare din cele patru comandate înainte de război⁴² – și din ele, unul e în permanentă la Arsenal în reparatie, iar celălalt în rezervă, aşteaptă să-i ia locul; la patru canoniere franțuzești uzate; la sase torpiloare vecchi austriece⁴³, pomeni din ce nu a mai fost bun la împărtea moștenirii de către marii noștri aliați.

Cea comercială⁴⁴, înfloritoare înainte de război, în fiecare an înregistrează pierderea unui vas: «Maria» și «Irina» ale d-lui Kiriakide, care face afaceri la București, și-au schimbat pavilionul din românesc

³⁶ Aceeași părere este exprimată și de Const. Tonegaru, *Reorganizarea marinei comerciale. Școala de marină. Necesitatea înființării unui tribunal maritim comercial. Anomalii din legea actuală*, în „Plutus”, I, 1923, 9, p. 4.

³⁷ Așa îl aprecia generalul Georgescu-Pion, în discursul funebru la înmormântarea fratelui său, ofițer și el, primul comandant al Regimentului 4 Grăniceri, înființat în Transilvania; *Colonelul Negulescu Corneliu*, în „Marea noastră”, XI, 1942, 3-4, p. 92.

³⁸ În februarie 1949 este menționat, într-un document militar, în calitate de contraamiral (r); s-a născut la 25 martie 1880, în comuna Băscoveni (jud. Vrancea); urmărează cursurile liceelor „Sfântul Sava”, respectiv „Matei Basarab”, din Capitală, iar în 1897 se înscrie la Școala de Artilerie, Geniu și Marină, pe care o absolvă în 1899; urmărează, apoi, cursurile Școlii de Torpile și Electronică din Pola; este comandant, în 1907, al vedetei „Căpitan Mihail Romano” (face parte din lotul celor opt vedete de siguranță, construite pe un chantier londonez, parte a celui de-al treilea program de dotare cu nave a Marinei Militare).

³⁹ Cu ani în urmă, Georgeta Borândă a elaborat un profil biografic; succinte referiri la G. Petre, I. Bitoleanu, op. cit., p. 257; Carmen Atanasiu, *Dobrogea, marina și spiritualitatea românească*, în St. Lascu, C. Vitanos (coord.), *Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, Constanța, 1993, p. 381; M. Bejan, *Liga Navală Română. Scurtă istorie*. Partea I, 1927-1949, [București], 1999, subcap. *Comandor Aurel Negulescu* (p. 81-82), din cadrul cap. IV, *Căteva schițe biografice* (p. 73-85) (celealte „schițe” privesc pe comandor Eugeniu Botez, „amiral” [sic!] Ion Coandă, comandor Nicolae Ionescu-Johnson, respectiv căpitan Eduard Ghezzo).

⁴⁰ A. Negulescu, *Piere Mariana!*, în „Dobrogea juna”, XXI, nr. 183, 15 august 1925, p. 1.

⁴¹ Asupra situației marinei militare în anii '20 ai secolului trecut, G. Petre, I. Bitoleanu, op. cit., p. 220-258; I. Ionescu, Georgeta Borândă, M. Moșneagu, op. cit., p. 80-92 – cap. *Desvoltarea marinei militare române în perioada interbelică*, subcap. *Dotări în primii ani postbelici ca urmare a onorării vechilor comenzi și a reparărilor de război 1921-1926*; I. Ionescu, op. cit., p. 63-73, 119-133.

⁴² Este vorba despre cele comandate, în 1914, în Italia, unui chantier naval din Neapole (în același an, se comandase și un submarin, tot unuia chantier naval italian), ce vor fi, inițial, botezate „Vifor”, „Vârtej”, „Viscol”, respectiv „Vijelia”, pe măsura construirii lor, însă, intrările Italiei în Marele Război o determină pe aceasta să-și însușească navele. De abia în 1920, la 1 iulie, sosesc la Constanța două din cele patru contratorpiloare, ce vor fi rebotezate – „Mărăști” (denumirea italiană fusese „Nibbio”), respectiv „Mărăști” (fost „Sparviero”), ele fiind categorisite drept nave de tip distrugător (C. Greavu, *Istoricul distrugătoarelor românești*, în „Anuarul Marinei Române”, III, I, 2000, p. 197); Georgeta Borândă, *Nave de luptă românești. Breviar...*, p. 156-158). Ulterior, mai sunt achiziționate două distrugătoare (sosesc în țară în septembrie 1930, fiind construite la un chantier naval din Neapole), ce vor purta numele de „Regele Ferdinand”, respectiv „Regina Maria” (vezi *infra* 87, 88, 89); în anul 1941 erau operaționale doar aceste două distrugătoare (C. Greavu, op. cit., p. 205).

⁴³ Trei dintre aceste torpiloare au fost construite în 1913-1914, ele fiind cedate României în contul despăgubirilor de război, în urma conflagrației mondiale, intrând în serviciul flotei române, la 19 ianuarie 1921; ele au purtat – totuși – numele de „Vifor”, „Vârtej”, „Vijelia” (*ibidem*, p. 223-224) și au fost în serviciu activ până în 1927, când au fost clasate (I. Bitoleanu, op. cit., p. 643). În 1940, sosesc din Anglia trei vedete torpiloare, cărora li se dă același nume; despre acțiunile lor în anul 1941, O. Sved, *Vedetele torpiloare „Viforul” și „Vijelia”*, în „Marea noastră”, serie nouă, I, 1992, 4, p. 6, 8; G. Petre, V. Bogdan, *60 de ani de la scufundarea în misiune de luptă a vedetelor*, în *ibidem*, serie nouă, XII, 2002, 1 (42), p. 20-21, 23). Pe larg despre ele în somptuosul album elaborat de C. Crăciunoiu, *Vedetele torpiloare din Marina Română. Romanian Navy Torpedo Boats*, București, 2003, p. 53-136.

⁴⁴ V. Cioreba, Carmen Atanasiu, *Flota maritimă comercială română. Un secol de istorie (1895-1995)*, Constanța, 1995, p. 108-156 (cap. IV *Flota maritimă comercială română în perioada interbelică 1918-1940*).

în grecesc (*sic!*...); «Monica» d-lui Maltezeanu e vândută la Marsilia și azi poartă pavilion... grccesc⁴⁵; Soc. «Maritima» cu vapoarele «Oltenia» și «Muntenia»⁴⁶ vine «Oltul» și nu e exclusă vânzarea încă a unuia din cele cinci vapoare; iar S.M.R. al Statului are neșansa ca din învechitul său parc să-i ardă pasagerul «Dacia»⁴⁷ și să piardă pe coastele Franței cargobotul «Turnu-Severin»⁴⁸.

Însiorător tablou: atâtia morți și nici o naștere. Nici măcar un avort, ca «Eleni», de care se miră toți cum navigă! În marină, o simplă stagnare e un pas înapoi, fiindcă marele dușman, Timpul, roade vasele, le scade valoarea – dar această săngerare patriotică, uneori voită, ca vânzările? Sinucidere curată!

Nu discut cauzele – se vor deduce singure –, ci leacul acestei treătoare boli a Țării întregi. Mai întâi trebuie însă de văzut *dacă Tara noastră are nevoie de o marină sau e o simplă maînușareală, un lux apăsător* (subl.n.).

Răspund neted de la început: *NU, marina nu e un lux, ci o necesitate*⁴⁹; *DA, Tara a avut și are acum mai mare nevoie de marină!* (subl. text).

Când mai mult de jumătate din frontieră e apă navigabilă, Tisa, Dunărea⁵⁰, Marea, Nistru – cincioare ispititoare de aur, care nu numai că nu te apără, dar atrage trăsnetele vecine, dacă nu ai cu ce o apără.

⁴⁵ La începutul anului 1924 „Monica” naviga încă sub pavilion românesc; acest vas era fostul vapor norvegian „Harden”, care, eșuând în 1918 la gura Sulinei, fusese vândut fraților Cosacheivici pentru a se putea recupera cheltuielile „salvatorilor”; mai apoi a ajuns în proprietatea românului Maltezeanu și grecului Spiro Vagilianatos, pentru ca, în 1923, conceteajeanul nostru să-și cedeze acțiunile unui alt străin, Giuseppe Hinterian (T. Ciprian, *Aventura vaporului Monica*, în „Plutus”, II, nr. 108, 21 februarie 1924, p. 1). Întreprinzători etnici români care să-și plaseze capitalurile în industria navală nu au existat, practic, în perioada interbelică, armatorii fiind „în totalitate” alogenii, cei mai mulți greci, căiiva armeni sau evrei: „România – din total necunoaștință a intereselor lor – nici nu se gândesc să-și plaseze banii în această excelentă ramură de producție”, constată, cu durere, un căpitan de marină (E. Săvulescu, *Aspirațiile României moderne și politica noastră navală*, în „Marea noastră”, VII, 1938, 2-3, p. 38), în timp ce un alt comentator relevă, cu depinăndă intreptărire, necesitatea implicării efective a Statului: „credem că crearea unei marine comerciale particulare românești a fost împiedicată, pe de o parte, de lipsa de credite ieftine – consecință directă a indigeniei pieții financiare de la noi –, iar pe de altă, de *absența unor măsuri protecționiste, care să pună pe armatorul român pe picior de egalitate cu armatorul străin*” (V. Vasiliu, *Problema marinelor comerciale în cadrul planului economic*, în *ibidem*, VII, 1938, 11, p. 432).

⁴⁶ Acestea două au efectuat doar câteva transporturi de cereale, societatea respectivă încetându-și activitatea, „din lipsă de navlu”, iar vasele sunt vândute (V. Ciorbea, Carmen Atanasiu, *op. cit.*, p. 145).

⁴⁷ Gh. Delaistru, *Adevărății și marii vinovați ai catastrofei vaporului „Dacia”*, în „Dobrogea jună”, XVIII, nr. 9, 12 ianuarie 1924, p. 1 – vaporul respectiv a ars, după ce fusese reparat, vinovăția fiind atribuită, de către autorul acestui articol, nu „neglijenței personalului”, ci acelor responsabili care nu s-au implicat în crearea unei susțineri materiale serioase pentru Marina Română, lipsită de ingerințele politicianismului și a intereselor oneroase: „Întreaga vină și toată răspunderea cad mai întâi asupra Ministerului de Comunicații, aceeași vină revine apoi Direcționii Generale a Serviciului Porturilor Maritime și se răstrengă în urmă asupra Direcționii Generale a Serviciului Maritim Român, cuprinzându-în toți, până la personalul superior al vasului incendiat. *Sancțiunile nu pot întârzi!* Porțile pușcărilor trebuie larg deschise, pentru că poporul a ajuns la disperare, plătind cu sudeare și cu sânge incuria, dezinteresul și incapacitatea celor ce s-au ciubărit acolo unde au dovedit că n-au nici o pregătură”.

⁴⁸ Aceasta – încărcat cu cereale, cu destinația Danemarca –, a eşuat la 3 ianuarie 1925, în fața portului francez Boulogne-sur-Mer, neputând să recuperat, a fost tăiat și vândut la fier vechi (V. Ciorbea, Carmen Atanasiu, *op. cit.*, p. 113).

⁴⁹ În același sens avea să se pronunțe, peste aproape un deceniu, în discursul rostit de Ziua Marinei, la Constanța, la 15 august 1934, regele Carol al II-lea; el a folosit, pentru prima dată – la banchetul dat de P.C.A. – termenul de *lux*, în contextul evidențierii realiei lui semnificații și a necesității marinei ca atare: „Este adevarat că marina este un scop, dar este și un element hotărător de progres și civilizație. Si o țară cu un țarm așa de întins ca al nostru are datoria de a-și plăti acest lux. Dar să vedem *dacă poate fi vorba de un lux*. Fiindcă, lăsând la o parte serviciile reale pe care apărarea noastră pe mare poate să le aducă pentru apărarea comunicațiilor, în timp de pace marina trebuie să devină – cum atij spus domnule președinte al Consiliului (*Souveranul se adresa prim-ministrului Gh. Tătărescu, n.n.*) – o școală de supremă camaraderie și sacrificiu” (apud M. Moșneagu, *Ziua Marinei la români*, [Constanța], 2002, p. 40); Maria Petru, *Marina Națională Română – „Lux sau necesitate” (opinii exprimate în perioada interbelică)*, în „Anuarul Muzeului Marinei Române”, III/2, 2000, p. 189-194.

⁵⁰ Cunoscuta monografie a lui Mihail Drăghicescu, *Istoricul principalelor puncte pe Dunăre de la Gura Tisei până la Mare și pe Coastele Mării de la Varna la Odesa*, București, 1943 (publicată în trei ediții, revăzute și adăugite, în 1885, 1896, respectiv 1943), rămâne neîntrecută, informațional, până astăzi; în nr. inaugural al revistei „Marea noastră”, comandorul Eugeniu Botez arătăse că unul dintre scopurile Ligii Navale era tipărirerea unui *Ghid al Dunării și Mării Negre*: „Cum această lucrare e destul de greu de întocmit și totuși de o importanță capitală pentru dezvoltarea sporturilor nautice și cunoașterea jârmurilor noastre”, redacția revistei a „schităt”, în 1938, „începutul acestui ghid”, invitând pe cunoșători „să ne trimînă observațiile și completările lor, ca pe urmă, coordonând munca tuturor, să dăm la lumina zilei un ghid, dacă nu perfect, cel puțin asemănător cu ghidurile publicate în alte țări” (Cpt. Voinescu, *Ghidul Dunării și al Mării Negre*, în „Marea noastră”, VII, 1938, 2-3, p. 44).

Când avem – în fine – Gurile Dunării și mai avem și vecini⁵¹ care secole au luptat și luptă încă să le stăpânească (dragostea de Basarabia aci se rezumă) pentru a ni le închide, pentru a ne înbăsuți, mai e de întrebăt, dacă avem sau nu nevoie de marină?

Intr-o vreme ne bizuiau pe Marile Puteri Occidentale, care ne sprijineau și apărau dacă nu stăpâniarea, cel puțin libertatea Gurilor, încătușind năzuințele vecine. Făceau aceasta nu din dragoste pentru noi sau pentru dreptatea cauzei noastre, ci din interes⁵². Pe atunci lanurile mănoasei noastre ţări le asigurau pâinea de toate zilele, ce nu s-ar mai fi putut revărsă spre Occident, dacă rușii detineau Gurile: 1812-1854 au dovedit-o.

Astăzi însă, mulțumită neînțeleptei exploatarii a pământurilor noastre, fie în trecut de marii proprietari și arendași, care habar nu avură de o cultură rațională, științifică, fie în prezent de țărani, care nu știe nici să citească, Australia și Canada le-au asigurat pâinea zilnică, iar noi le-am deveni indiferenți, suntem lăsați în voia soartei, adică în *puterile noastre proprii...*, iar *puterea aceasta e numai MARINA...* (subl. text).

Și când marea e lăsată liberă trufașelor «Svoboda» bolșevice, fără ca măcar un pui se submarin să le dea de gândit – să ne mai pierdem înțeptul întrebându-ne dacă avem nevoie de marină?

La noi, Marina Militară mai joacă un rol unic pe lume: școala elementelor destinate marinei comerciale – de la director de societate și comandant de vas, până la ultimul marinăru, focar sau bucătar. Când Marina Militară, preocupată de Dunăre și din lipsă de vase la mare, a început de a mai exista, marinărește vorbind, adică de când a început de a mai face marinărie (subl.n.), de a mai naviga, a scăzut valoarea noilor elemente din cea comercială. Azi, în vapoarele noastre fac pe marinarii, foști bărbieri, chelneri, croitori, hamali sau wrangheliști fără ocupație – iar ofițerii aspiranți a deveni comandanți sunt foști comisari (*sic!*), advocați, institutori etc. Rarele elemente bune le recrutăm de la pontonieri sau grăniceri, unde se face în mic marinărie efectivă.

Au dispărut timonierii și gabierii de altădată, formați în voltele și trejarolele bricului «Mircea»!⁵³. Cei de azi nu știu nici să tragă la rame, fiindcă... nu mai e școala Marinei Militare (subl. text).

Dar de o Marină Comercială avem oare nevoie?

Odată ce avem ce transportă, pasageri și mărfuri, de ce ar ieși din țară căștigul de la transporturi? Atâtea societăți străine de navigație dau dividente cárând bunătățile, avuțiile noastre – și noi nu am mai fi în stare?

Navlul, chiria, cărăușia unui vapor se ridică la cinci până la opt milioane de lei de vapor și de călătorie: dacă numai un sfert, o zecime din vapoarele ce ne vizitează porturile ar fi românești, faceți socoteala câte sute de milioane în valută forte ar intra în țară! Si câte mii de români ar găsi de lucru! De ce tancurile norvegiene, japoneze sau persane (*sic!*) să ne care petroful nostru în Anglia sau Germania? De ce e caracoboturile ungurești sau austriece, naționi fără mare, să ne care grâu și scândurile noastre?

Vor spune unii: dar când nu avem ce transportă, ce facem cu vapoarele? Le răspund: *trimitem acolo unde e marșă de cărat, cum fac străinii la noi* (subl.n.). Ani, vasele S.M.R.-ului și ale «României» au făcut naveta între Argentina-Canada-Europa Occidentală, fără a mai apăra în țară. Aici e avantajul vaporului: nu e legat de pământul Țării decât prin pavilion și prin... bâncile la care depune căștigul în lire sau dolari!

Dar dacă se înecă..., Plătește asigurarea integral!

⁵¹ I. Ionescu, *Politica Rusiei în bazinul Mării Negre 1878-1916*, București, 1998, *passim*; I. Ionescu, Elena Ilie, *Politica și diplomația rusă la Dunărea de Jos în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în I. Damaschin (coord.), *op. cit.*, p. 79-88.

⁵² Într-o conferință rostită la Radio, la 5 octombrie 1938, cunoscutul profesor de drept internațional Nicolae Dașcovici releva acest adevară, atunci când, între altele, spunea: „Istoria cea plină de învățăminte ne îndreaptă, adesea, pe drumurile viitorului, prin cărările bătute ale trecutului. Din fericire pentru noi, Europa apuseană n-a mai îngădui ca Marea Neagră, devenită lac turcesc după cucerirea Constantinopolului, să se transforme, din nou, într-un lac rusesc, de data aceasta”, N. Dașcovici, *Dunărea și marea noastră*, în „Marea noastră”, VII, 1938, 11, p. 429.

⁵³ În cuvântarea rostită de Ziua Marinei, în 1934, regele Carol al II-lea își exprima „convingerea” că în Marina Română „se va perpetua acel vechi spirit «Mircea», spirit fără de care marina noastră nu poate exista – acest spirit al marinei, care este o dragoste de larg și totodată un spirit de necurmată disciplină, spirit de înțăptuire exactă a celei mai nici manevre”; apud M. Moșneagu, *op. cit.*, p. 39. Despre cele două vase „Mircea”, V. Donici, *Veteranul valorilor*, București, 1977, *passim*; *Istoricul navelor școală „Mircea”*, vol. I. *Bricul „Mircea”*, ed. Valentin Ciorbea, Constanța, 1997, *passim* (este vorba, în fapt, de publicarea *registrului istoric al vechiului bric*, ce începuse a fi redactat din 1902 sub titlul *Istoricul „Bricului Mircea”* (1882-1931); este precedat de o sinteză, cu titlul *Bricul „Mircea” – spiritul și tradiția Marinei Române*, apartinând îngrăjitorului editiei, semnatul, de asemenea, a unor bogate, lămuritoare și foarte utile note); vol. II. N.S. „Mircea”, ed. Valentin Ciorbea, Constanța, 1999, *passim* (*Introducere*, intitulată *Nava-școală „Mircea” continuatoarea strălucită a spiritului și tradiției Marinei Române*, p. 7-103, se constituie într-un exemplar studiu monografic de caz); I.B. Petrescu, *Cadet pe școala Navă N.M.S. Mircea 1938-1940*, Târgoviște, 2000, *passim*; Georgeta Borândă, *Nave de luptă românesti. Breviar*, p. 182-186; Moș Delamare, *Spiritul breakului „Mircea”*, în „Marea noastră”, V, 1936, 9, p. 147-148; I. Manole, *Spiritul Mircea*, în ibidem, serie nouă, IX, 1999, 31, p. 4-5; V. Stoica, „Spiritul Mircea” dăinuire în susținerea marinilor de peste 100 de ani, în ibidem, XI, 2001, 1 (38), p. 10-11; Mariana Păvăloiu, *Din iubire, pentru bucurie s-a întrupat „Mircea”*, 120 de ani de la intrarea în serviciu a primului bric Mircea, în „Marina română”, XIII, 2002, 4 (89), p. 26-27; *infra* 75. În 1939 este dat în folosință noul bric „Mircea”, construit la Hamburg; în ultimul deceniu al secolului trecut, nava-școală a suferit ample reparații, începând din 1994, fiind dotată, în cele din urmă, multifuncțională cu echipamente moderne, la Șantierul Naval din Brăila.

lată deci că pentru ca Țara noastră să fie ferită, să poată trăi liniștită dinspre partea apelor, trebuie să aibă o marină militară reală; pentru ca să trăiască fericită, din belșug, și trebuie și una comercială; iar pentru ca aceasta să trăiască românește, are nevoie iarăși de cea militară.

Două surori – una amazoană – ale același mame, care fără sprijinul uneia, tânjește, fără al celeilalte, moare!

Leacul acestei – sperăm – trecătoare crize, ni-l arată trecutul: câțiva oameni... Atât doar: *câțiva oameni? Unul! (subl. text)*.

Câțiva oameni din România Mică au înțeles și peirea noastră fără Marina Militară⁵⁴ și propăsirea noastră cu una comercială. Au îmbrățișat cu căldură și sinceritate ideea, la care toți ceilalți au pus umărul, indiferent de partid politic, fiindcă era vorba de Țară. Cu inima, fără care nimic mare, nimic de seamă, nu se poate, au luptat să se facă înțeleasă ideea lor marează și nu au dat un pas înapoi, până nu au văzut-o înșăptuită.

Îl citez – nu sunt mulți, câțiva⁵⁵, un pumn:

Când aliața noastră pe vremuri, Austria, a voit să facă dovada că Dunărea nu e păzită de vase de poliție românești, pentru a-și însuși ea această pază – marele răposat loan C. Brătianu⁵⁶ a adus cu trenul șalupele tip «Argeș»⁵⁷ și «Sentinela»⁵⁸. O escadrilă întreagă întâmpină comisia, dădu Europei dovada contrarie, închise gura Austriei și Dunărea ne rămase a noastră. Iar după acele pripite (*sic!*) șalupe, a urmat comanda unor canoniere în toată regula.

Marele răposat Maican⁵⁹ întrezări viitorul nostru maritim și greutatea formării marinărești într-o țară de plugari și păstori⁶⁰, și transformă dealurile Tiglinei⁶¹ în stup harnic⁶², ale cărui roiu în jurul crucișătorului

⁵⁴ În octombrie 1860 cele două flotile de Dunăre se unesc sub denumirea de Corpul Flotilei, cu baza la Ismail; *Flotila Fluvială a României. 140 de ani de existență*, în „Marina română”, 2000, 72, p. 3-7; Georgeta Borandă, *Din istoricul Flotei Fluviale românești*, în „Yacht Magazin”, 2004, 24, p. 42-45. La începutul mileniului trei, treptat, Flotila Fluvială își trăiește „amurgul”, prin desfășurarea de unități operative, în procesul de „operationalizare completă”; *Amurgul Flotei Fluviale. Trageri și „retrageri” la Sfântu Gheorghe*, în „Marina română”, XV, 2004, 1 (98), p. 22-25; B. Dinu, *De la I martie „Lupu Deltei” au dispărut*, în ibidem, p. 26.

⁵⁵ De observat extrema parcimonie în selecția respectivă; nu este menționat, de pildă, contraamiralul *Ioan Murgescu* (27 martie 1846-6 martie 1913), comandanțul canonieriei „Fulgerul”, prima navă care a purtat pavilionul românesc la catarg în Marea Mediterană și în Marea Neagră (când a fost adusă de la Toulon la Galați, în cursul unui lung periplu din octombrie 1874, până la 14 aprilie 1874; secund pe navă era lt. Mihail Drăghicescu); eroul atacului cu torpile (era maior din 1875), pe brațul Măcinului, din noaptea de 13/14 mai 1877, când șalupa torpiloare „Rândunica” a scufundat un monitor otoman; comandanț al Corpului Flotilei în 1874; 1877; 1879-1888; avansat la gradul de contraamiral în 1893, iar în 1911 la cel de viceamiral (în 1939 a fost lansat *Puatorul „Amiral [sic!] Murgescu”*) (N. Petrescu, *Marinari prin ploi de foc 1877-1878*, București, 1978, p. 81-82).

⁵⁶ În semn de recunoaștere a meritelor sale de pionier în domeniul înzestrării marinei militare, în 1907 a fost lansat la apă (a fost construit pe un chantier naval din Triest) monitorul „Ion C. Brătianu” (utilizat până în 1957); nava respectivă a fost implicată în dezastrul militar de la Turtucaia, „evoluția evenimentelor în ziua de 24 august 1916, văzută și interpretată de locotenentul Mihai Constantinescu”, fiind recent redată istoriografilor noastre (Georgeta Borandă, *Lumini și umbre. Turtucaia, 24 august 1916 – File de jurnal*, în „Anuarul Muzeului Marinei Române”, IV, 2001, p. 191-196). În decembrie 1994, la Brăila este pus în activitate noul monitor loan C. Brătianu (construit la chantierul din Drobeta-Turnu Severin); vezi M. Moșneagu, *Monitorul loan C. Brătianu*, în „Marea noastră”, V, 1995, 14, p. 18.

⁵⁷ De fapt, erau patru șalupe-torpiloare tip „Vedea”, construite în Germania, în 1894 (purtau denumirile „Vedea”, „Teleorman”, „Trotușul”, „Argeș”; aveau, fiecare, un deplasament de 32 tone) (Georgeta Borandă, *Nave de luptă românești. Breviar*, p. 219, aici este reproducă și o vedere a șalupei-torpiloare „Argeș”); de menționat că în anul respectiv „marele răposat loan C. Brătianu” se afla, de trei ani, pe țarmul umbrelor.

⁵⁸ În toamna anului 1882 sosesc în țară (din Anglia, construite la un chantier naval londonez) cinci șalupe de poliție fluvială tip „Pandurul” (fiecare avea un deplasament de 15 tone), care primesc denumirile „Pandurul”, „Poterașul”, „Sentinela”, „Veghiatorul”, „Grănicerul” (ibidem, p. 218; N. Bârdeanu, D. Nicolaescu, *Contribuții la istoria marinei române. Vol. Din cele mai vechi timpuri până în 1918*, București, 1979, p. 323-325).

⁵⁹ Într-o conferință ținută la Radio, la 4 mai 1934, acesta este numit „sacrificatul Maican, ctitorul marinei, făuritorul marinilor de azi, crescuți pe puncte și formati prin catargul bricului Mircea. Lui i se datorește că azi, de la marină, fochișt ori chehner, până la comandanț, inspector sau director de instituții în legătură cu apa, chiar în străinătate, sunt români” (Moș Delamare, *Figuri din marina noastră*, în „Marea noastră”, III, 1934, 5, p. 91). A fost comandanț al Corpului Flotilei (1874; 1879-1888); avansat la gradul de general în 1886; N. Petrescu, *Marinari sub ploi de foc 1877-1878*, București, 1978, p. 77; N. Koslinski, *Generalul Niculae Dumitrescu Maican făuritorul Marinei Militare Române*, în ibidem, IV, 1994, 10, p. 4-5, 11; în 1886 colonelul Nicolae Dimitrescu-Maican este numit director general al Ministerului de Război, poziție din care „a impulsionat activitatea de achiziționare și dotare cu noi nave a Corpului Flotilei” (V. Ciobea, *Crucișătorul „Elisabeta” – de la idee la construcție*, în „Anuarul Muzeului Marinei Române”, IV, 2001, p. 166).

«Elisabeta» și bricului «Mircea» plimbau în fiecare an tricolorul nostru până în fundul Balticei. Mulțumită acestui Mare (sic!), „răposat”, când S.M.R. la mare și N.F.R. la Dunăre luară ființă, personal de elită fu gata: vase se construiesc sau se cumpără în 24 de ore; pentru formarea personalului însă, trebuie decenii și fără personal românesc vasele noastre nu s-ar fi putut mișca fără un neamă pe atunci, un englez acum.

Marele răposat Manu⁶³ întrezi și economia din a nu mai plăti transportul sării noastre vaselor austriece și grecești, și puse temelia Serviciului Maritim Român⁶⁴ și Navigației Fluviale Române⁶⁵, dând curaj timișilor. Curând, luară ființă la Dunăre societăți ca «S.R.D.», «Dunărea» etc., izgonind pavilionul străin din Dunărea noastră⁶⁶ – iar la marc societățile «România», «Maritima». Cu drept cuvânt, acest fost director al Regiei Monopolului poate fi considerat ca părintele Marinei Comerciale Române⁶⁷.

Marele răposat Demetriade⁶⁸, un simplu locotenent-comandor (maior), care cu îndărjire oltenească duse lupta chiar cu ai săi, contra alor săi – cea mai sleitoare luptă –, reuși să împace toate școlile, toate planurile, toate ideile; reuși să convingă miniștrii⁶⁹, să împace partidele, să păcălească pe austrieci și dete Escadra de Dunăre⁷⁰, care cântări atât de precumpărători în balanța războiului.

⁶³ Într-o altă conferință ținută la Radio, la 29 ianuarie 1934, comandorul (r) Aurel Negulescu arătase că, „dacă cercetăm statisticile, vom vedea că 95% din comandanții și ofițerii nostri sunt munteni și doar 5% de pe maluri de apă” (Moș Delamare, *Epișoade din marina noastră comercială*, în „România maritimă și fluvială”, III, 1934, 2-3, p. 39); cătiva ani mai târziu, însă, același vrednic ofițer de marină relevă o altă proporție, anume că „mai mulți de trei sferturi din marinarii noștri, de la comandanți până la marinari, de la șefi mecanici și până la focari sunt «de la munte», așa cum prea frumos a răspuns regretatul amiral Bălescu, când a fost întrebăt de Ferdinand, țarul Bulgariei, de unde ne recrutăm noi marinari” (idem, *Spiritul breakului „Mircea”!*, în „Marea noastră”, V, 1936, 9, p. 148).

⁶⁴ Potrivit unei sinteze istorice a Flotilei Române – puțin citată, de altminteri –, datorată cunoșcutului ofițer-cărturar Mihail Drăghicescu, „la 25 aprilie 1884 s-a inaugurat printr-un serviciu religios și s-a subscris un act comemorativ construcția portului de iarnă de la Tiglina, pentru adăpostirea vaselor Marinei de Război. Localitatea aleasă și planurile, întocmite de d. Hartley, ingerul-șef al Comisiunei Europene (acastă contribuție tehnică a marinelui inger, membru al Academiei Române, nu este menționată de scrupulosul P. Covacev în *Cimitirul viu de la Sulina*, Constanța, 2003, respectiv subcap. *Părințele Dunări – Sir Charles Augustus Hartley*, p. 240-246 – n.n.), iar lucrările se începuseră în iunie 1883. Tot atunci s-a început pe dealul deasupra portului, construcția clădirilor pentru trupele de Flotilă și Pavilionul pentru locuința ofițerilor. La 24 aprilie s-a început schimbarea garnizoanelor din Dobrogea și s-a terminat la 25 mai” (Lt.-col. Drăghicescu, *Istoricul Flotilei Române*, în „Marea noastră”, VII, 1938, 5, p. 159).

⁶⁵ C. Necula, *Marina Română s-a născut pe Dunăre. „Stupul” marinei a fost Tiglina*, în „Marea noastră”, serie nouă, VIII, 1998, 29, p. 12-13.

⁶⁶ Este vorba despre Grigore Manu (1843-1900) (văr cu fruntașul conservator, prim-ministru în perioada 1889-1891, generalul Gheorge Manu), director general al Regiei Monopolurilor Statului, calitate în care primește însărcinarea, în 1895, de a pune bazele Serviciului Maritim Român (*apud* L. Predescu, *Enciclopedia Cugetarea*, București, [1940], p. 518; V. Ciobea, Carmen Atanasiu, *op. cit.*, p. 52).

⁶⁷ Carmen Atanasiu, *100 de ani de la înființarea Serviciului Maritim Român (I-II)*, în „Marea noastră”, serie nouă, V, 1995, 14, p. 4-5, 22; 15, p. 4-5.

⁶⁸ Eadem, *Înființarea primei instituții naționale de navigație civilă, Navigația Fluvială Română. Restituiri*, în „Yacht Magazin”, 2004, 24, p. 36-38.

⁶⁹ În acest sensul acestei asemănări, M. Botzan, *Dunărea românească – o cale către Uniunea Europeană (Zeu și fluviu – Dunărea)*, București, 1998, *passim*.

⁷⁰ Într-un editorial encomiastic de la sfârșitul anilor '30 același autor augmentează contribuția ambilor Manu: „puterea realizatorilor Manu, atât generalul căt și directorul R.M.S., în 1895 și 1905” (A. Negulescu, *Ceasul independenței mamei a sunat*, în „Marea noastră”, VII, 1938, 11, p. 424).

⁷¹ În conferință ținută la Radio, la 4 mai 1934, acesta este apelat drept „urișul care ne-a înzestrat cu flota de Dunăre” (Moș Delamare, *Figuri din marina noastră*, în ibidem, III, 1934, 5, p. 9); despre Lt.-comandorul (1868-1907), considerat a fi „întemeietorul Flotilei de Dunăre”, Carmen Atanasiu, *25 octombrie 1909. Galați – Dezvelirea bustului locotenent-comandorului Petre Demetriade, făuritorul Flotilei de Dunăre*, în „Anuarul Muzeului Marinări Române”, tom III/2, 2000, p. 135-137.

⁷² Se face referire, în primul rând, la generalul Gh. Manu (ministrul de Război în perioada 1904-1907), care, „ajutat de colaboratorul său, locotenent-comandorul Demetriade, directorul Marinei, rupând lanțul care încătușa Marina, punând-o în locul de onoare ce i se cuvenea pentru a concura cu demnitate la apărarea țării”, include în bugetul pe anul 1906 suma de 12 milioane de lei, „cu care s-au construit 4 monitoare tip «Brătianu», 8 vedete, armament, muniții și torpile. Cu aceste unități s-a creat (reamintea, în cuvântarea de ziua Marinei, la Giurgiu, în 1939, viceamiralul Petre Bărbușeanu, comandantul Diviziei de Dunăre; în 1993, cea mai modernă unitate de vânătoare de submarine românească, fregată construită la Șantierul Naval Mangalia în 1985, primește, la Brăila, numele de «Amiral Petre Bărbușeanu» – n.n.) o puternică Flotă de Dunăre, care în 1908 întreprinde prima călătorie de instrucție pe Dunăre până la Turnu Severin, cu care ocazie se manifestă puterea fluvială a României față de vecinii de la Sud” (*apud* M. Moșneagu, *op. cit.*, p. 63).

⁷³ Într-o rememorare, la împlinirea a trei decenii de la moartea lui P. Demetriade, viceamiralul I. Bălănescu sintetiza, și el: „Activitatea lui în anii 1905, 1906 și 1907 în calitate de director al Marinei în Ministerul de Război, condus pe atunci de generalul Gh. Manu, a făcut epocă și i-a încoronat toate eforturile depuse de a scoate Marina dintr-o stare

Dar mai presus de toți – pentru marină și Tară – fu marele întru marii răposați, Regele Carol I, al cărui discurs la inaugurarea portului⁷¹ Constanța și actele de botz ce pot fi văzute de oricine la pasagerele noastre, dovedesc geniu care își da seama că România e drumul cel mai scurt între Occident spre țara lui Soare-Răsare și visa o linie regulată Constantinopol-Calcutta-Bombay. Fără înaltul său sprijin într-o țară ca a noastră, sfârșările răposașilor sus ponenții poate nu ar fi izbândit.

Urmașii Săi cață a-L întrece; pe lângă interes, arată și dragoste pentru marină.

Printre supușii Lor în viață, nu se găsesc oare oameni, care ca și Ei, să se ia la întrecere cu răposați, ducând înainte măretele lor planuri înfăptuite deja?

DA! (subl. text).

Tineretul însă e neputincios (*sic!*). Legat de riguroasa disciplină militară, de la amiral⁷² până la aspirant, el doar învață, muncește, se pregătește, cu toate că de multe ori nuncă îi apare ca o «batere a apei în piuă». Avântul tinereței, însă, și dragostea ce-l au legat de această grea carieră, îl fac să-și dea seama că criza de acum e o încercare trecătoare și întăritoare, prin care au trecut și alte generații. El muncește pe tăcute, îndură multe, rabdă..., dar înființarea Yacht Clubului Regal Român⁷³ – un pui golaș, ce va deveni Liga Maritimă – cu A.S.R. Principele Carol în frunte, e o dovadă de ce ar putea, dacă..., dacă...

Bâtrâni și ar de semnul, s-ar punea în fruntea lui și cu experiența unui trecut destul de bogat, ar deveni apostolii cauzei Marinei.

Fac deci un apel către toți bâtrâni (?!?) cu inimă tânără și mintea limpede, care nu mai sunt în marină.

Uniti, arătați tuturor ce însemnează o marină, mai ales la noi, ce a fost ea în trecut, ce a făcut în timpul campaniei etc.

Mă adresez, de asemenea, și marelui public, care a mai dat dovada de câtă dragoste are pentru marină⁷⁴, cu prilejul subșriptiei pentru Flota Națională; sprijiniți Marina, manifestați-vă dragostea ce o simțiți în inimă, deocamdată, cel puțin, interesându-vă și înscrîndu-vă la Yacht Club-ul Regal Român – de existența căruia poate puțini știți.

Pilda o avem mai sus – ca întotdeauna pentru bine și frumos.

Închei apelul meu cu cuvintele răposatului comandor Drăghicescu⁷⁵, scrise în 1885, și care încheagă visul tuturor marinilor:

critică de lâncezire și inerție. El a scris și a luptat pentru a dovedi *necesitatea creării unei puternice forțe navale pe Dunăre*, el a obținut creditul de 12 milioane lei aur în anul 1905, din care s-au comandanțat la Stabilimentul Tehnic Triestin 4 monitoare tip Brătianu și la Șantierul Thomas Iron 8 vedete tip Grigore Ion. Aceste nave fluviale au constituit prima escadră de luptă pe Dunăre a țării noastre” (I. Bălănescu, *Un omagiu pios pentru Lt. Comandor Petre Demetriade, în „Marea noastră”*, VI, 1937, 6, p. 313).

⁷¹ V. Ciobea, *Portul Constanța 1896-1996*, Constanța, 1996, p. 67-73; idem, *The Port of Constantza: 125 years of Romanian Administration. 1878-2003*, în idem (coord.), *op. cit.*, p. 114-134; *Răspunsul M. S. Regelui*, în cuprinsul relatării de presă *Serbările inaugurației portului nostru* („Conservatorul Constanței”), I, nr. 23, 4 octombrie 1909), *apud* St. Lascu, *Mărturii de epocă privind istoria Dobrogei (1878-1947)*, vol. I, (1878-1916), Constanța, 1999, p. 445-446.

⁷² La data publicării acestui apel, în 1925, acest grad nu exista ca atare; în anul 1926 contraamiralul Vasile Scodrea „a fost înaintat la gradul de viceamiral (grad creat pe cîntîr prima dată în marină) și numit Inspector General al Marinei cu dreptul de Inspector General de Armătă” (a murit la nici o lună de la trecerea în rezervă, la 20 februarie 1934); Mariana Păvăloiu, *Actiunile Flotei Române în campaniile anilor 1917 și 1918* văzută de viceamiralul Vasile Scodrea, în I. Damaschin (coord.), *op. cit.*, p. 138; totuși, pe parcursul expunerii, autoarea folosește, și ea, ocazional, sintagma *amiralul Scodrea*.

⁷³ Un prim Club Nautic Român ia naștere în 1908; după primul război mondial, în 1921, se înființează Yacht Clubul Român (și nu în 1936, cum se arată în M.C. Mihăilă, *Yachtingul în lunașa sporturilor*, în „Marea noastră”, serie nouă, XIII, 2003, 2, p. 9), sub președinția lt.-comandor Ion Georgescu; după patru ani, el devine persoană juridică, iar regule Ferdinand I acceptă și fi președinte de onoare (și principalele Carol președinte al Comitetului), asociația respectivă se va numi Yacht Clubul Regal Român (A.J. Mihail, *Yacht Club Regal Român*, în „Marea noastră”, V, 1937, 2-3, p. 126-127) (în epocă, mai fiind Yacht Club Balcanic, din 1913, și Yacht Club București, din 1932). După 1990 și-a reluat activitatea, la București, sub denumirea, adevarat istorică, de Yacht Clubul Român, asociație care, începând din anul 2000, editează și o luxoasă revistă, cu denumirea „Yacht Magazin”.

⁷⁴ Aceeași idee fusese exprimată și la sfârșitul secolului al XIX-lea, editorialul unuia dintre cele mai influente ziare românești pledând, fără echivoc, în acest sens, atunci când releva, în 1897: „marina noastră, copil plângând, abia de ieri născut, are nevoie să fie iubită din adâncul inimii de întreaga țară, pentru ca trebuințele să fie înțelese și satisfăcute” – *xxx Marina*, în „Universul”, XV, nr. 182, 7 (19) august 1897, p. 1.

⁷⁵ Asupra acestui „mare erudit și înflăcărător marinar” (1848-1896), Carmen Atanasiu, *Dobrogea, marina și spiritualitatea românească*, în St. Lascu, C. Vitanos (coord.), *Colegiul Pedagogic „Constantin Brătescu”*. *Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, Constanța, 1993, p. 379-380; N. Marcu, *Locotenent-colonelul de marină Mihail Drăghicescu. În Memoriam*, în „Marea noastră”, serie nouă, II, 1993, 7, p. 24-25; Mariana Păvăloiu, *Centenar Mihail Drăghicescu*, în „Marina română”, VI, 1996, 38, p. 15; eadem, *Istoria marinei române. Un om, o carte*, în „Tomis”, 1997, 2 (32), p. 12; C. Necula, *Locotenent-colonelul Mihail Drăghicescu*, în „Marea noastră”, serie nouă, VI, 1996, 120, 1996, p. 39-40; Georgeata Boranda, *Rolul Dunării în vizionarea colonelului Mihail Drăghicescu*, în ibidem, serie nouă, XIII, 2003, 3 (48), p. 38-39.

«Când fiecare copil în revărsatul zorilor va rosti, ștergându-se la ochi: mamă, dar astăzi cu căi vom contribui la gloria neamului, pentru Flotă.

Când la porțile fiecărui templu, fiecărui teatru, fiecărei școli, fiecărei grădini, va exista câte un disc..., cu inscripția: pentru Flotă.

Când muncitorul va cere cu 20 bani mărirea salarizului său pentru Flotă.

Când fiecare comună, oraș sau județ, va înscrie în bugetele lor o zecime pentru Flotă⁷⁶.

Când bijuterile și costumele inutile și luxoase vor fi reduse (sic!) și aceasta va fi cea mai mare glorie a inițiativei particulare.

Atunci, anul 1900... va saluta nașterea unui nou Neptun..., o nouă Fenicie, Cartagine, Venezie, Genua sau chiar măndră Albion la cealaltă extremitate a civilizației...».

Faceți ca visul⁷⁷ să se împlinească măcar înainte de 1950!»

Câțiva ani mai târziu, în 1930, același tenace apărător al instituției Marinei Române avea să comenteze publicistic, favorabil, într-o „emoționantă confesiune” și „ingenios dialog”, acele însemne materiale ce începuseră a puncta modernizarea acesteia:

„Ce mare eveniment sărbătorește azi Marina, românamea?

Cel mai mare eveniment din istoria Marinei – se adresa, într-o parabolă, «moșul Mircea»⁷⁸ «bătrânei Elisabeta»⁸⁰ –, bătrânică dragă: renașterea marinei! Azi sosiră din Italia cele două mari, elegante și puternice unități⁸¹ «Regele Ferdinand»⁸² și «Regina Maria»⁸³, ceea ce însemnează începutul realizării

⁷⁶ Au fost, în prima jumătate a secolului trecut, lansate mai multe liste de subscriskri pentru dotarea Flotei Naționale, iar în 1934 a fost lansat, de către Stat, și un *Împrumut de Înzechere*, pentru, între altele, și dotarea Marinei Militare și Civile; rezultatul au fost, însă, minor – rolul Statului nepuțind fi suplinit prin astfel de mijloace propagandistice de natură național-sentimentală: „întreg poporul românesc se întrece (sic!) să-și arate dragostea către țară și dorul de un mai bine prin subscriskria la *Împrumutul de înzechere*. Din toate colturile țării vin celci mai îmbucurătoare știri: de la primul cetățean – M.S. Regele, Augustul nostru președinte (al Ligii Navale Române – n.n.) – până la lucrătorul manual sau elev de școală, cu toții se întrec să-și depună miciile economii, banii străni și ciorap” (*Marina și Împrumutul de Înzechere*, în ibidem, III, 1934, 11, p. 223).

⁷⁷ O vizuire animată de același mesianism social, exprimă în 1922 în revista „Analele Dobrogei” și un alt dobrogean, profesorul de geografie Constantin Brătescu (1882-1945); referindu-se la stațiunea Mamaia, el îi creionă o dorită materializare: „Cu ochii închipsurii parcă deslușesc în ceața viitorului toată splendoarea acestei plăji. Vile, parcuri și băi – în mijlocul căror infloreste, cu toată grația stilului românesc, o drăgălașe vilă regală – acoperă perisipul în toată lunginea lui de opt kilometri. Vase mici, încărcate de excursioniști, tăie apele lacului în toate părțile spre satele de coastă, unde sunt grădini și restaurante. O linie de tramvai, cu vagoane elegante, servește plaja la intervale dese, până la Mamaia... Se va înțăpuji aceasta în cincizeci, într-o sută de ani? Cine știe? Dacă am trăi în continentul originalilor, unde orașele răsăcă ciupercile în jurul unor exploatari bogate, prefacerea ar fi încheiată în zece ani. În orient însă ritmul vieții e mai domol; doar vioiciunea românească l-ar mai putea grăbi cătva” – apud St. Lascu, C. Vitanos, *Dunensiuni naționale în activitatea publică și științifică a dobrogenilor Ion Bănescu și Constantin Brătescu*, în St. Lascu, C. Vitanos (coord.), op. cit., p. 126.

⁷⁸ G. Petre, I. Bitoleanu, op. cit., p. 257.

⁷⁹ Supra 58. În 1939, când nouă bric „Mircea”, construit la Hamburg, arborează, la 27 martie, pavilionul românesc, comandorul Aurel Negulescu semnalizează publicului, în gazeta lui N. Iorga, această „veste”, care „trebuie considerată ca un eveniment pentru toată suflarea românească”, țara noastră având nevoie, „mai mare ca oricare altă” de o astfel de navă-școală cu pânze, „pentru formarea marinariilor necesari ambelor marine, de război și de comerț” (A. Negulescu, *Vine nouă navă „Mircea”!*..., în „Neamul românesc”, XXXIV, nr. 71, 31 martie 1939, p. 3).

⁸⁰ Supra 18.

⁸¹ Cele două nave au fost construite pe un chantier napolitan. Începând din 1927, pentru ca în septembrie 1930 să sosească în Portul Constanța; botezul lor are loc la 27 mai 1931, în prezența Suveranului, respectiv a primului ministru N. Iorga. În alocuțiunea sa, regele Carol al II-lea conchidează: „Incredințează astecă două nave marinariilor mei pentru a vegheia și păzi hotarele maritime ale țării, brâzdând mările pentru a purta pavilionul românesc în țările îndepărtate” (apud C. Greavu, op. cit., p. 199); luate captură de război de Armata Sovietică, acestea distrugătoare (împreună cu alte nave militare), părăsesc Portul Constanța la 12 octombrie 1944; sunt restituite României în iunie 1951 și mai funcționează ca atare până în aprilie 1961, când sunt dezmembrate (Georgeta Boranda, *Nave de luptă românești. Breviar*, p. 158-160). Pentru acțiunile la care au participat ambele nave în timpul celui de la doilea război mondial, J. Rotaru, I. Damaschin, *Glorie și dramă Marma Regală Română 1940-1945*, București, 2000, p. 48, 61, 63, 65, 66, 69, 83-85, 103, 107, 109, 114-117, 137-141, 149, 166, 185, 198-199, 207, 226, 230, 255, 267-274, 280, 283 (o monografie bine documentată, lipsită însă de atât de utilul *Indice*); în 1942, distrugătoarele, ce scufundaseră fiecare, căte un submarin sovietic în decembrie 1941 („Regina Maria”, comandat de lt.-comandor Eugen Săvulescu; „Regele Ferdinand”, comandat de căp.-comandor Arpad Gherghel), sunt decorate cu „Ordinul „Mihai Viteazul”, cl. a III-a („...”, p. 82-85); în timpul încadrării lor în Flota Militară Sovietică a Mării Negre (septembrie 1944 – august 1951) ele au purtat denumirile de *Letugik* („Regina Maria”), respectiv *Lihoy* („Regele Ferdinand”) (ibidem, p. 230).

⁸² Despre misiunile acestuia în al doilea război mondial, I. Benone, *Cu distrugătorul Regele Ferdinand*, [Târgoviște], 1997, *passim*; C. Tomescu, „Et in Arcadia ego...”. Am fost membru al echipajului viteazului și norocosului distrugător „Regele Ferdinand”(I-II), în „Marea noastră”, serie nouă, VI, 1997, 25, p. 15; VII, 1998, 26, p. 13.

programului apărării pe apă. De acum nu ne vor mai insulta apele noastre oricine ar vrea, nu vom mai fugi cu toții pe canalul Măcinului⁸⁴, de teama unui atac pe mare”⁸⁵.

Peste 20 de ani, comandorul (r) Aurel Negulescu va susține, la 31 ianuarie 1945, o conferință în cadrul Ligii Navale Române, prilej cu care dezvoltă, pe pagini întregi (46 p.), ce este sau trebuie să fie marinarul, între cer și apă, respectiv el trebuind să fie, în vizionarea lui Moș Delamare: I. *Istet + ager + sprintem = исcusit;* II. *Rezistent;* III. *Răbdător;* IV. *Curajos;* V. *Calm;* VI. *Vesel;* VII. *Disciplinat;* VIII. *Spiritul de sacrificiu, disprețul morții;* IX. *Cinstit:* „Educatorii noștri adăugau la cele ne învățau, exemplul vieții lor: Hărjeu, Culcer, Crăiniceanu, Drăghicescu, Eustaziu, Bălescu, Negrescu, lista e prea lungă, ar fi să citeșc anuarul – toți au murit săraci. Din acest punct de vedere procentul de cinste la noi e covârșitor de mare, lucru recunoscut în străinătate.

„Cu căpitanii români murim de foame, nu putem face o afacere», tipau toți corbii și crocodilii care stau la pândă pe toate mările și prin toate porturile.

*Chiar legalul comision la care are dreptul căpitanul, secundul sau șeful mecanic, comandanții noștri*⁸⁶ *cu greu admiteau să-l primească* (subl.n.), deși era un drept consfințit⁸⁷; X. *Diplomat;* XI. *Cu vederi largi;* XII. *Credincios:* „Spre deosebire de mulți credincioși de la uscat, care se roagă cu evlavie, dar uită să mulțumească după ce li s-a împlinit dorința, marinarul e și recunoscător. Bisericile de pe lârm sunt pline de daruri, miniaturi de corăbii transformate în candele”⁸⁸; XIII. *Creștin activ;* XIV. *Solidaritate marinărească;* XV. *Nationalist, cultul pavilionului*⁸⁹. (aici este inserat un „cântec” scris de cpt.-comandor Nicolae T. Cristescu, intitulat *Cântecul pavilionului*⁹⁰).

La capătul considerațiilor sale, ce se constituie în proiectarea unui soi de decalog al personalității și conducei marinarului român, atât de pasionalul conferențiar exprimă încrederea că auditorii săi au căpătat „convincerea că românul a dobândit toate însușirile marinărești, afară de defecte. Mai mult, ceea ce pare paradoxal, tocmai faptul că marinarul nostru e *făcut*, n'are defectele celui *născut* și în multe calități îl întrece. Explicația este simplă, stă pe buzele Dvs.: este sănătatea sufletească și vigoarea neamului nostru – trecute prin școală oștirii și a pânzelor lui Mircea, cum prea frumos glăsuiște” și *înnul*⁹¹ dedicat marinilor, aparținând căp. Zaharia Negulescu, creație pe care o invocă, în încheierea conferinței sale, împătimutul marinar care a fost comandorul (r) Aurel Negulescu: „Marinari! Hai marinari/Veniți la bord!! Să părăsim și acest port,/ Doar la larg./Suntem voioși numai la larg./ Când în bordaj valuri se sparg./ Vre-un dușman/ Sau uragan/ De'ntâmpinăm/ Cu îndârjire-l înfruntăm,/Căci noi suntem vitejii fili/ Ai scumpeii noastre Români. //De la ses și de la munte/ Marinari suntem de frunte/ De-i la punte ori mașini/ Ca și cei mai buni străini//Dumnezeu ne are în pază/ Când suntem plecați din țară/ Cu al nostru tricolor/ Pe întinsul apelor”.

⁸³ I.E. Calieanu, *Distrugeatorul „Regina Maria” în tempesta din 4-6.01.1938*, în „Marea noastră”, serie nouă, II, 1993, 7, p. 14-15; D.-O. Pintilie, C. Țucă, *Masa festivă în cinstea marinilor de pe distrugătorul „Regina Maria” cu ocazia „revistei navale” prilejuită de încoronarea regelui George al VI-lea (1937)*, în „Anuarul Muzeului Marinei Române”, V, 2002, p. 331-336.

⁸⁴ Se face aluzie la situația din timpul celui de al doilea război balcanic (1913), când crucișatorul „Elisabeta” și torpiloarele noastre s-au refugiat, pe Dunărea Veche, tocmai pe brațul Măcin, din lipsa unei baze navale stabile.

⁸⁵ Moș Delamare, *Când moșnegii stau de vorbă! De la „Mircea” la „Regele Ferdinand” și de la „Elisabeta” la „Regina Maria”*, în „Revista Marinei”, V, 1930, 3, p. 56.

⁸⁶ O listă-enumerativă a comandanților (circa 70) ai vaselor S.M.R. din anii’30-’40 a fost reconstituită în zilele noastre de un ofițer de marină; M. Nicolau, *Din avataurile Flotei Comerciale*, în „Marea noastră”, serie nouă, X, 2000, 1 (34), p. 16-17; autorul, căpitan de lungă cursă, a fost marinar în perioada 1935-1971; Mariana Păvăloiu, *C.L.C. Mircea Nicolau (Constanța, 22 noiembrie 1910-Constanța, 17 noiembrie 2002). In Memoriam*, în ibidem, serie nouă, XII, 2002, 4 (45), p. 43, 48.

⁸⁷ A. Negulescu (Moș Delamare), *Între cer și apă (Din viața marinilor noștri)*. [București], [1945], p. 27.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 33.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 39-40. La aceste 15 însușiri „pozitive”, mai există „ultima greamandură, cea negativă”, respectiv XVI. *Stricat*, la care experimentatul comandor mai adăugă încă o însușire – *cultul femeii*.

⁹⁰ Z. Negulescu, *Marșul marinilor*, în *ibidem*, p. 44-45.

NAVIGAȚIA ASTRONOMICĂ ÎN EVUL MEDIU. DE LA STEAUA POLARĂ LA CADRANUL LUI DAVIS

ANDREEA ATANASIU-GAVAN

Supremația maritimă italiană, instalată în Marea Neagră în secolul al XIII-lea, nu ar fi fost posibilă dacă navigatorii republicilor maritime italiene nu ar fi beneficiat de o solidă cunoaștere a științei navigației.

Începuturile acestei științe se pierd în negura vremurilor, dar ceea ce se știe cu certitudine este că navigația astronomică a fost primul ghid al omului ce s-a aventurează pe mare. În regiunile tropicale și pe rute de navigație ce treceau pe paralelă sau în apropierea ei, cum sunt Marea Roșie și Peninsula Indiană, erau luate ca repere diferite puncte ale orizontului de unde apărău și traversau bolta stelele. Tocmai de aceea au fost alese doar stele ce apărău mereu în același punct, creându-se astfel o *roză azimutală siderală*, formată din azimut stelar. Acest tip de roză a fost folosit de arabi în primele secole ale evului mediu în traseul ce presupunea traversarea Oceanului Indian pentru desfășurarea comerțului cu Orientul asiatic.

Încă din secolele cele mai îndepărtate ale istoriei omenirii, constelațiile Urselor au indicat direcția aceluia punct de pe bolta cerească care era centrul rotației zilnice a tuturor astrelor. Acea direcție în spațiu putea fi folosită, raportându-se la ea, pe planul orizontului, toate celelalte direcții ale punctelor dintre planul terestru și astre. Așa s-a născut *direcția de referință numită meridian**, pentru că în planul său vertical astrele ajungeau în punctul cel mai înalt pe orizont, la jumătatea cursului lor zilnic. Luând acastă direcție ca fundamentală, s-a născut ceea ce este, poate, cea mai veche creație a geniuului uman: *roza vânturilor*. Instrument folosit fie în orientarea terestră, fie pe apă, roză vânturilor avea meridianul marcat pe cadran și indica direcțiile ce trebuiau urmate. Aceasta a fost principalul punct de plecare în dezvoltarea științei nautice¹.

Totuși, direcția axelor polilor cerești nu a fost singura considerată ca direcție fundamentală, de referință, o a doua, la fel de importantă, fiind *soarele*, ce simboliza nașterea, fundamentul vieții. Astfel, ținând seama de aceste elemente, popoarele antice erau dominate de două concepții: axa rotației zilnice, fixă, perenă, și axa Orient – Occident, de la care derivă ideea de a “lăia” Terra în două mari regiuni: cea septentrională și cea meridională. În navigație a prevalat prima concepție, dar și cea de a doua a avut adepti, a persistat destul de mult și a lăsat urme numeroase și profunde deoarece erau create roze ale vânturilor care aveau punctul de origine în Orient și “orientarea” presupunea să știi să te deplasezi în funcție de acest punct. În cele din urmă, prima concepție a avut câstig de cauză și datorită faptului că era singura ce putea ghida navigația pe timp de noapte cu indicații ce se regăseau în poziția Urselor sau a altor stele.

Mitologia greacă a denumit acele constelații ce apar menționate în poemele clasice: Ursa Mică și Ursul Mare. În carteia V a *Odissei* lui Homer, nimfa Calipso îi spune lui Ulise să navigheze mereu cu Ursa la stânga, ceea ce este o mențiune sigură a sistemului de navigație astronomică.

Ursele și Steaua Polară², care eu 3 milioane de ani în urmă era actuala β din Ursa Mică, au fost singurii ghizi nocturni ai navigației antice. În plină zi, însă, direcția fundamentală a meridianului putea fi indicată doar de soare. Observațiile luate de la sol urmăreau traseul soarelui, din momentul în care răsarea până ajungea în punctul maxim al înălțimii; în acest moment, el se afla pe un plan vertical ce trecea pe direcția polului ceresc, direcție deja indicată de observațiile nocturne³. Acest plan – ce trecea de la zenit la

* Meridian: cerc mare pe globul terestru care trece prin poli. *Meridianul adevărat* este cel ce trece prin polii geografici, fiind împărțit de axa lumii în *meridian superior*, care conține zenithul, și *meridian inferior*, care conține nadirul, iar de linia zenith-nadir în *meridianul Nord*, care conține Polul Nord, și *meridianul Sud*, care conține Polul Sud. Există și:

Meridian compas: Direcția acului magnetic la bordul unei nave;

Meridian magnetic: Direcția acului magnetic în locuri în care nu există mase metalice și anomalii magnetice;

Meridian geomagnetic: Meridian ce trece prin polii geomagnetici;

Meridian fictiv: Meridian ce trece prin polii fictivi;

Meridian zero: Meridian convențional, de la care se ia longitudinea punctelor de pe glob. În prezent, el trece prin observatorul marinar, situat în localitatea Greenwich (Anglia). (A. Bejan, M. Bujeniță, *Dicționar de marină*, București, 1979, p. 94-95).

¹ Ideale Capasso, *Storia della nautica*, Genova, 1994, p. 3.

² Steaua Polară a fost numită inițial Kochab, de la arăbescul Konch-al-Shemali: Steaua de la Nord.

³ Ideale Capasso, *op. cit.*, p. 4.

pol și împărtea în două părți egale sferea cercasă – era *planul meridian*, în care direcția de referință fundamentală era indicată noaptea de Steaua Polară. În timpul zilei, direcția era dată de un alt factor astronomic, ușor de observat: înălțimea maximă a soarelui, căreia îi corespunde lungimea minimă a umbrei proiectată de o rază verticală pe un plan orizontal. Sigur, toate aceste observații erau posibile doar în condiții atmosferice favorabile; în caz de aversă, doar experiența, bazată pe observațiile altor fenomene naturale - ca vânturile dominante, mișcarea valurilor, curenții și.a. – puteau da câteva indicații cu privire la poziția navei³.

Alte observații astronomice, precum cele ale diferențelor dintre înălțimile la care ajung astrele în locuri diferite ale planetei, oferă indicații asupra curbării terestre. Anaximandru din Milet (611? – 547? î.Chr.), discipolul lui Thales, emite pentru prima dată ideea diferențelor de înălțime a astrelor, în funcție de curbarea terestră și de meridian. Mai mult, curbarea în sensul paralelor sugera ideea că Terra are o formă sferică, cea mai perfectă dintre figurile geometrice rotunde. Teoria a fost preluată ceva mai târziu de către Pitagora (sfârșitul secolului VI î.Chr.) și de Parmenide (secolul V î.Chr.), căruia îi se datorează primele observații ale efectelor expunerii la soare a diferențelor distanțe ale polilor sferei terestre. Dintre cercurile numite "paralele", avea rangul maxim cel al cărui plan trecea prin centrul sferei, divizându-l în două părți egale, emisfere ce se găseau la distanțe egale de cei doi poli; acest cerc s-a numit *ecuator** și a fost primul cerc la care astronomii antici au raportat paralelele.

O coordonată fundamentală, *latitudinea***, a fost luată în considerare pentru a indica pozițiile paralelelor și reprezenta distanțele unghiulare ale ecuatorului⁴. Toate aceste cunoștințe, acumulate de-a lungul secolelor de observare astronomică și menționate de scriitorii antici, au constituit baza dezvoltării științei navigației, care a cunoscut un progres rapid.

*Roza vânturilor****

În perioada la care ne referim, direcția navei era menținută în coordonatele dorite cu ajutorul rozei vânturilor, care era subdivizată într-un număr de direcții ce varia de la 8 la 32. Italianii și, se pare, înainte de ei, etruscii au folosit o roză de 16 direcții. Dar în tot bazinul mediteranean a prevaleat influența culturii și artelor nautice elene, răspândindu-se astfel rosa grecească de 12 direcții, derivată din rozele antice de 4 și de 8 direcții⁵.

³ Avelino Teixeira da Mota, *L'art de naviguer en Méditerranée du XIII-e au XVII-e siècle et la création de la navigation astronomique dans les Océans*, în *Le Navire et l'économie Maritime du Moyen-Age au XVIII-e siècle principalement en Méditerranée*, Paris, 1958, p. 132.

* *Ecuador*: cercul mare determinat pe globul terestru de un plan perpendicular pe axa polilor, prin centrul pământului.

Există și: *Ecuador cerev*: intersecția planului ecuatorului terestru cu sfera cerească;

Ecuador geomagnetic: cercul mare determinat pe sferă terestră de un plan perpendicular pe axa polilor geomagnetici prin centrul pământului (A. Bejan, M. Bujeniță, *op. cit.*, p. 120-121).

** *Latitudine*: arc de meridian cuprins între ecuator și un punct dat pe globul terestru. Se măsoară către 90° spre nord și sud. În calcule se notează cu + (N) și – (S). *Latitudine astronomică*: unghiul dintre direcția gravitației și planul ecuatorului. *Latitudine geografică / geodezică*: unghiul dintre normala la elipsoidul terestru și planul ecuatorului. *Latitudine geocentrică*: unghiul dintre raza care unește punctul considerat cu centrul pământului și planul ecuatorului.

Există și: *Latitudine crescândă*: distanță în raport cu ecuatorul la care trebuie trasat, pe harta Mercator, un anumit paralel;

Latitudine cu Polara: latitudine calculată pe baza înălțimii Stelei Polare deasupra orizontului;

Latitudine fictivă: coordonată analogă latitudinii geografice dar raportată la un ecuator fictiv;

Latitudine geomagnetică: arc de meridian geomagnetic, cuprins între ecuatorul geomagnetic și un punct dat;

Latitudine magnetică (a unui punct): unghiul căruia tangentă este egală cu jumătate din tangenta înclinației magnetice în punctul dat;

"*Latitudinile cailor*": denumire dată în secolele XVII-XVIII zonei de calmuri tropicale din Oceanul Atlantic, situată între latitudinile 30° și 35° N și caracterizată prin presiune ridicată și vreme calmă timp îndelungat, întreruptă de grenuri. Reținute adeseori din cauza calmului din această zonă, velierele care transportau cai spre Indiile occidentale îi aruncau peste bord când se terminau rezervele de apă și de hrănă destinate animalelor. Prin analogie, uneori aceeași denumire este atribuită latitudinilor de 30° – 35° nordică și sudică din toate oceanele. (A. Bejan, M. Bujeniță, *op. cit.*, p. 172).

⁴ Ideale Capasso, *op. cit.*, p. 5.

***Roză vânturilor: Desen pe o hartă marină, care constă din două cercuri concentrice gradate de la 0° la 360°, cercul exterior având diametrul de la 0° la 180° pe meridian (*Roză adevarată*), în timp ce diametrul celui interior formează cu meridianul un unghi egal cu declinația magnetică pentru un anumit an (*Roză magnetică*); acest ultim cerc este gradat uneori în carturi. Roza servește la trasarea drumurilor și relevmențelor. Roza vânturilor este un desen ce reprezintă cele 32 de carturi ale compasului. Începând de la Nord, acestea sunt următoarele:

Roza ce indică direcția vânturilor este una dintre realizările cele mai frumoase pe care vechea știință a navigației le-a transmis. Prințipiu rozei octogonale era cel ce poate fi observat chiar și în zilele noastre, la *turnul vânturilor* construit de arhitectul grec Andronic din Cipru la Atena în secolul I î.Chr.. El a amplasat un anemometru* pe un turn de marmură ce avea sculptat în partea superioară un brâu cu imagini în relief reprezentând figurile atribuite celor 8 vânturi. Construcția se numește Turnul Vânturilor și se află pe Acropole, în zona estică.

De la greci și de la romani ne-au parvenit denumiri ale acelor direcții cu origini diverse care au fost folosite în rozele antice și au supraviețuit până azi în limbajul nostru comun⁶. De exemplu, *Scirocco* este vântul de sud-est care, potrivit unor păreri, ar fi dat numele Siriei. Pe turnul lui Andronic se găsește numele vântului *Scironio* dar și *Pireu*, cel din urmă fiind vântul ce venea din insula Syros din Ciclade. Probabil din latinescul "Magister" a derivat numele *Maestro*, vântul de nord-est pe care latinii l-au denumit *Chorus* sau *Circius* și care a fost considerat vântul dominant și favorabil pentru navigație pe coastele Italici, ale Africii Orientale și ale Siriei. Se poate presupune că în portiunea de mare cuprinsă între Sicilia și Malta, unde navigatorii înfruntau marca deschisă s-au născut nume de vânturi ce au devenit apoi de uz general. Astfel, putem enumera: vântul *Greco*, care în acea zonă bătea dinspre nord-est, din Grecia; un altul era *Libeccio*, ce venea dinspre Libia occidentală și bătea dinspre sud-est; el a fost numit și *Garbino*, de la regiunea Garb din Maroc. Aceste nume, născute într-o anumită zonă din Măiterrana, au început să fie folosite și în alte regiuni, pentru a indica aceleași direcții ale orizontului, făcând referire, fără nici un dubiu, la locul de origine.

Denumiri	Prescurtări
Nord	N
Nord la Est	N la E
Nord – Nord – Est	NNE
Nord – Est la Nord	NE la N
Nord – Est	NE
Nord – Est la Est	NE la E
Est – Nord – Est	ENE
Est la Nord	E la N
Est	E
Est la Sud	E la S
Est – Sud – Est	ESE
Sud – Est la Est	SE la E
Sud – Est	SE
Sud – Est la Sud	SE la S
Sud – Sud – Est	SSE
Sud la Est	S la E
Sud	S
Sud la West	S la W
Sud – Sud – West	SSW
Sud – West la Sud	SW la S
Sud – West	SW
Sud – West la West	SW la W
West – Sud – West	WSW
West la Sud	W la S
West	W
West la Nord	W la N
West – Nord – West	WNW
Nord – West la West	NW la W
Nord – West	NW
Nord – West la Nord	NW la N
Nord – Nord – West	NNW
Nord la West	N la W
Nord	N

⁵ Ideale Capasso, *op. cit.*, p. 6.

* Anemometru: instrument pentru măsurarea vitezei vântului în m/s, sau direct a forței acestuia (A. Bejan, M. Bujenită, *op. cit.*, p. 23).

⁶ Ideale Capasso, *op. cit.*, p. 7.

Denumiri diferite au avut și vânturile reci venite din nord: *Aquilon*, *Borea*, *Tramontana*, primele două de origine latină, respectiv greacă, al treilea de origine medievală ce poate fi explicat prin proveniența lui din recile zone muntoase septentrionale “transmontes”. Această explicație nu este general acceptată pentru multe regiuni mediteraneene ce nu au la nord sisteme muntoase. Prima variantă se aplică pentru Golful Liguric, ale căruia țăruri muntoase, ce au cunoscut atât de bine marinăria medievală, receptacea de-a lungul văilor, deschise la nord, vânturi reci ce bat din câmpii dinspre munți.

Părintele Timoteo Bertelli, care s-a ocupat în special de cercetarea rozei vânturilor ca instrument de navigație, consideră că originea numelui medieval al vântului *Tramontana* ar putea proveni de la localitatea Tramonti situată la nord de Amalfi unde bate un vânt rece; nume ce apoi s-ar fi generalizat în lumea navigației ajungându-se la înlocuirea numelui Stelei Polare cu “*Steaua de Tramontana*” sau doar “*Tramontana*”.

Vântul cald și umed, de sud, s-a numit *Ostro* sau *Mezzodi*, cel de est era *Levantul*, indicat pe roze cu o cruce simbolizând Tara Sfântă, iar vântul de vest s-a numit *Ponente*, în timp ce pe rozele latine erau menționate și nume ca *Arister*, *Zafirus*, *Occidens*. Alte denumiri antice de vânturi corespunzătoare unor direcții au fost: *Voltumnus* pentru sud-est, deseori confundat cu *Greco*, *Africo* pentru sud-vest, confundat cu *Garbino*, pentru nord-nord-vest, *Cirius* și *Imber* pentru sud-sud-est. Acestea au fost vânturile înscrise pe vechile roze de realizatorii lor care, inspirându-se de la clasicii latini sau greci, au divizat circumferința orizontului în 12 părți⁷.

Roză de navigație italiană medievală, formată din 8 vânturi cardinale și intercardinale, derivată din antica “roză italica” și diferită de aceasta doar prin câteva denumiri, a fost perfecționată succesiv. Ea era subdivizată în intervale unghiulare de $22^{\circ}30'$ numite “jumătăți de vânt”, fiecare compus din două unghiuri de $11^{\circ}15'$ numite “sferturi de vânt”. S-a produs, astfel, apariția rozei de 32 de vânturi, care a avut o largă răspândire în Europa, în toate marinele, cu denumirile direcțiilor traduse în diferite limbi, în final prevalând cele în limba engleză. Din ce în ce mai severe exigențe de precizie au dus la subdivizarea rozei vânturilor în 360° plecând de la nord, în sensul acelor de ceasornic⁸.

Busola magnetică

Busola marină a avut un precursor antic într-o roză a vânturilor pictată pe o masă rotundă care se învârtea manual, se orienta pe punctul orizontului pe care răsărea soarele, sau se punea cu gradația corespunzătoare rutei ce se dorea, în planul longitudinal. Sistemul era extrem de incert, fiind total nesigure referirile la direcția după care se putea ghida timonierul⁹.

Cel mai important punct de referință natural pe care navigația îl putea folosi în problema orientării a fost oferit de un fenomen considerat misterios: magnetismul terestru. Se pare că fenomenul a utilizat un aparat de navigație care funcționa cu ajutorul acestui principiu, dar informații mai sigure vin de la chinezii. În China s-au găsit urme ce au fost dateate la 2.000 de ani î.Ch., cu privire la existența unui astfel de instrument numit “carul magnetic”¹⁰ sau “carul ce arată sudul”, a cărei funcționare era aceea de a indica direcția orizontului cu un ac ce se mișca potrivit direcției fundamentale a sudului. Motivul alegării acestui punct cardinal, sudul, era de natură pur cosmologică și nu era legat de existența unui pol celest la sud, invizibil din China. În cosmologia chineză, polul nord, vizibil, era unicul centru al lumii celeste, dar la sud se desfășura toată activitatea cosmică, iar acest punct era considerat cel mai nobil din lume. Astfel, însuși împăratul era aşezat cu față spre sud, pentru că el, centrul lumii terestre, era imaginea Stelei Polare și trebuia observat în față de celealte corpuși cerești¹¹.

De la această superioritate a sudului a derivat în antichitate obiceiul de a construi palatele suveranilor și marile edificii cu față la sud. și tot de aici – obiceiul de a realiza hărți geografice cu sudul în înălțime și care magnetice ce arată sudul. Cronicile chinezești antice au atribuit invenția carului magnetic împăratului Hoang-ti, care ar fi avut nevoie de un instrument ce arată direcția pentru a putea traversa un banc de nisip astfel încât să-i cadă în spate și să-l surprindă pe rebelul Tchi-yeong.

În jurul lui 1040 î.Ch., împăratul Tcheon-king a dăruit un astfel de instrument ce indică nordul și sudul ambasadorilor unui suveran vecin. Este posibil ca chinezii, care deja în secolele VII-VIII făceau lungi călătorii maritime de la Canton la Ceylon și pe coastele de la Malabar, să se fi ajutat de acul magnetic, care era folosit de sute de ani în călătoriile pe uscat¹². Abia în secolele XII-XIII au apărut primele indicații sigure

⁷ Ibidem, p. 8.

⁸ Marc Antonio Bragadin, *Histoire des Républiques Maritimes Italianes. Venise-Amalfi-Gênes*, Paris, 1955, p. 23.

⁹ M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei până la 1600*, vol. I, București, 1938, p. 71.

¹⁰ Marc Antonio Bragadin, op. cit., p. 23.

¹¹ I.A. Manoliu, *Nave și navegație*, București, 1984, p. 44.

¹² Ideale Capasso, op. cit., p. 14.

despre folosirea busolei magnetice de către navigatori în Occident. În acea vreme, instrumentul devenise deja de uz comun la chinezi și a fost transmis popoarelor occidentale prin mijlocirea unor intermediari: indienii și arabi. Perioada Cruciatelor (1096-1291), care a dus la stabilirea multor raporturi politice și comerciale între Occident și Orient, a favorizat răspândirea busolei în Mediterana¹³. Despre un instrument în care un ac plutea într-un vas mic cu apă sau se rotea pe o axă vorbesc numeroși autori din perioadă: călugărul augustin Alessandro Nekam de Sant'Albano (1157-1217) în *Summa de utensilibus*; Guyot de Provins în opera satirică *La Bible* – scrisă în 1190, în care se plângă că Papa nu este pentru creștini ceea ce este Steaua Polară pentru navigatori și expune cu această ocazie proprietăile acului magnetic; Brunetto Latini în *Tesoro* (1265); Raimondo Lullo (1286) în opera *Arbor Scientiae*; Pietro Peregrino di Maricourt în *Epistola de magnete* (1269). Mai târziu, un alt autor, Riccioli (1598-1671), în lucrarea sa *Geographiae et hydrographiae* (...), afirma că sub regele Ludovic al IX-lea, între anii 1266-1270, „navigatorii francezi se ajutau deja de acul magnetic ce plutea într-un vas mic cu apă și era susținut de două tubulete pentru a nu se scufunda”¹⁴.

Acul plutitor a fost primul tip de instrument fundamental pentru navegație care, după numeroase transformări și perfecționări, a devenit actuala busolă magnetică. Dar, pentru a sublinia etapele fundamentale ale perfecționării busolei, trebuie descrise două momente foarte importante în istoria acestui instrument. Unul dintre ele se referă la înlocuirea acului plutitor cu acul suspendat pe un suport, totul fiind închis într-o casetă sau „bossolo”*, de unde și numele de busolă. Pe suport era desenată o roză a vânturilor al cărei diametru nord-sud coincidea cu axa acului. În *Epistola* lui Pietro Peregrino, citată mai sus, care este un mic tratat asupra busolei, sunt descrise diferite tipuri de astfel de instrumente: cu acul plutitor pe suprafață, cu alătătură orizontală și cu capacul transparent divizat în grade. Al doilea moment important în istoria perfecționării busolei a fost fixarea acului de roză, iar aceasta i-a fost atribuită lui Flavio Gioia¹⁵.

Seria transformărilor nu s-a oprit aici: o importanță inovație a secolului XVI a fost suspensia cardanică numită astfel pentru că a fost inventată de matematicianul Girolamo Cardano (1501-1575). Ea a fost aplicată de cremonezul Jannello Torriani pe navele lui Carol al V-lea¹⁶.

Sunt cercetători care consideră că fixarea acului pe roză a fost invenția francezilor sau că de la englezescul „box” derivă cuvântul busolă. Dar, atât în antichitate, cât și în evul mediu, teatrul celor mai intense activități comerciale maritime a fost Mediterana, unde se desfășura un trafic intens, nu doar cu Orientul, ci și cu Europa septentrională care se aprovisiona din Orient cu produse purtate de navele orașelor mediteraneene. Astfel, devine limpede că în Mediterana și nu în nordul Europei arta nautică și-a perfecționat instrumentele cele mai importante, printre care și busola, pe care, de pildă, vikingii nu au folosit-o până la sfârșitul secolului XII.

*Compasul***

În vechea limbă italiană, cuvântul compas deriva din latinescul „compassus”; de aici a provenit termenul cu care au fost denumite în evul mediu atât portulanele, cât și hărțile nautice și aşa a fost numită și roza busolei¹⁷. Verbul „compassare” a fost folosit pentru noțiunea de „măsurare exactă” și, mai apoi, pentru „desenare”. Compasul apare reprezentat pe hărțile nautice prin trasarea rutelor reflectate pe sistem circular. Astfel, atât harta, cât și roza vânturilor au început să fie denumite compas. Cu timpul, și roza din busole a căpătat aceeași denumire, ducând chiar la înlocuirea termenului de busolă.

Este foarte interesant de subliniat faptul că acest cuvânt vechi din limba italiană nu se referă în terminologia nautică la busolă, așa cum a intrat în limbajul altor popoare care au preluat de la italieni instrumentul perfecționat (cu roza sau compasul de 16 sau 32 de vânturi desenat pe capacul transparent al

¹³ Avelino Teixeira da Mota, *op. cit.*, p. 129.

¹⁴ Ideale Capasso, *op. cit.*, p. 15.

* *Bossolo*, în limba italiană: borgânel, cutiuță.

¹⁵ M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei până la 1600*, p. 71.

¹⁶ Marc Antonio Bragadin, *op. cit.*, p. 24.

** *Compas*: instrument nautic care indică direcția nordului, cu ajutorul căruia nava ține drumul. Poate fi magnetic, giroscopic și girostatic.

Există și: *compas cereș* – instrument care indică direcția pe baza efectului dc polarizare a luminii solare din atmosferă. Pentru ca aparatul să funcționeze, nu este necesar ca soarele să se afle deasupra orizontului; compasul poate fi folosit și în timpul crepusculului.

Compas de compensare: compas magnetic montat pe un trepied și folosit la determinarea deviațiilor prin metoda relevmențelor reciproce.

Compas solar: astrocompas folosit numai când soarele se află deasupra orizontului pe timpul navigației în mările polare.(A. Bejan, M. Bujeniță, *op. cit.*, p. 84-86).

¹⁷ I.A. Manoliu, *op. cit.*, p. 44.

recipientului sau pe cartonașul legat de acesta)¹⁸. Întregul instrument a fost denumit compas. Cu alte cuvinte, italienii, care numeau acest instrument “acul” sau “busola”, în forma sa primitivă, au continuat să folosească denumirile vechi chiar și după ce acesta s-a perfecționat prin introducerea compasului în busolă. Perfecționarea constă în unirea compasului cu acul care reține cercul orizontului independent de mișcările navei și, astfel, fiind mereu vizibil în orientarea sa reală, a conferit instrumentului o foarte mare utilitate în menținerea cursului navei¹⁹.

Astrolabul*

Vechea astronomie geocentrică, ajunsă la gradul de precizie dat de Ptolemeu în *Almagesto*, a fost ulterior perfecționată de oamenii de știință arabi, care au moștenit lucrarea din antichitatea greco-alexandrina²⁰. Ei au studiat-o și au comentat-o, ameliorând în diferite puncte indicațiile. Arabii au elaborat importante tratate de astronomie ptolemeică, printre ei s-au numărat astronomi ca Albatenio (859-929), Alfrango (sec. XI), Abul Wafa (940-997). Tot de către arabi au fost realizate primele planuri în care erau indicate pozițiile astrelor: Ibn-Junis, în jurul anului 1000, a realizat *Tavole și Hakimite*; Arzachel (1029-1077) – *Tavole și Toletane*, elaborate în 1080 și care au fost folosite mai bine de un secol; famoasele *Tavole Alfonsine*, scrise de astronomi arabi, creștini, evrei, între 1262 și 1272 (cea mai mare parte a fost realizată de Rabbi Isak și Ishuda ben Mose Cohen) din ordinul regelui Alfons al X-lea de Castilia (1223-1284), stampate la Veneția, în 1483. Acestea din urmă au fost depășite doar de *Tavole Prussiane* ale lui Erasmus Reinold, calculate în 1551 în baza teoriei lui Copernic, și de *Tavole Rudolfine*, inițiate de Tycho Brahe și conduse și terminate în baza noii teorii de Johannes Kepler, în 1627.

Cu aceste vechi tabele astronomice și cu altele, realizate de astronomii secolelor XIV și XV, ca Andalone de Negro și Giovanni Bianchini, navigatorii puteau să calculeze latitudinea**, singura coordonată necesară navigației ce putea fi determinată în antichitate sau evul mediu.

În scrierile de epocă apare menționat un instrument format din două discuri de carton suprapuse și concentrice care reprezentau: planul vertical meridian (cu jumătatea să situează în emisferă vizibilă, prin mijlocul discului mare gradat cu distanțele zenitale și având în înălțime zenithul) și planul meridian al circumferinței orare (prin mijlocul discului intern mai mic, gradat cu declinațiile raportate la ecuator). Se măsura distanța zenitală și, pe tabele, declinația, se rotea discul intern până la valoarea declinației în corespondență cu distanța zenitală cîtătă pe discul extern. Unghiul dintre zenith și ecuator reprezinta latitudinea.

Folosirea acestei metode, descrisă în manualul *Regimento do Astrolabio y do Quadrante****, publicat la Lisabona, în jurul lui 1509 de astronomul evreu Abrano Zacuto, cerea cunoașterea declinației astrilor care erau înscrise pe planșele astronomice dar, mai ales, cunoașterea planului meridianului unde astrelui atinge înălțimea maximă și minima distanță zenitală²¹.

Astrolabul este cel mai vechi instrument de navigație cunoscut. De origine foarte veche, babiloniană, el a fost introdus în Mediterana de arabi. Ptolemeu, în *Almagesto*, descrie un instrument de acest gen, inventat probabil de Apolonius din Perga în secolul al III-lea î.Chr., îmbunătățit de Hiparh și perfecționat de arabi în secolul al VII-lea d.Ch. Instrumentul era asemănător unei brățări, deci de formă sferică și diferit de astrolabul de formă plană, realizat din discuri suprapuse, și a fost folosit în evul mediu de navigatorii occidentali și, poate, înainte, de arabi. Acest tip de astrolab se compunea dintr-un disc

¹⁸ Ideale Capasso, *op. cit.*, p. 19.

¹⁹ Marc Antonio Bragadin, *op. cit.*, p. 24.

* *Astrolab*: Instrument compus dintr-un cerc gradat și o alădă și folosit pentru măsurarea înălțimii unghiulare a astrilor.

Există și: *astrolab cu pendul* – instrument hidrografic având aceeași destinație ca și astrolabul cu prisme. Se compune din două lunte – obiectiv și ocular – inclinate la 60° față de verticală. Imaginea astrului din obiectiv este reflectată de o oglindă suspendată sub formă de pendul. Momentul în care astrelul are înălțimea de 60° reprezintă media momentelor trcerii sale prin două linii grevate pe oglindă.

Astrolab cu prisme: instrument pentru ridicări hidrografice servind la determinarea momentului în care un anumit astru ajunge la înălțimea dată. (A. Bejan, M. Bujeniu, *op. cit.*, p. 29-30).

²⁰ Ideale Capasso, *op. cit.*, p. 82.

** Pentru determinarea latitudinii s-a folosit din antichitate și până astăzi o anumită relație: observarea distanței zenitale meridiane (Zm) și unui astru de un anumit unghi de înclinare (?). Între latitudine (f), distanța zenitală meridiană și declinație există relația: $f = \delta + Zm$.

*** Indica valori ale declinației soarelui calculate de autor: Abramo Zacuto a fost profesor la Salamanca între 1474 și 1492 și a mai scris *Almanaco Perpetuo*, publicat la Veneția în 1525, și *Tabula Motuum Coelestium*, în 1496.

²¹ I. A. Manoliu, *op. cit.*, p. 44.

metalic, gradat de la 0° la 360° , atât pe partea din față, cât și pe cea din spate. Pe fața discului era făcută o cavitate cilindrică, unde erau prinse mici suprafețe plane pe care erau reprezentate, pentru diferite grade de latitudine, sisteme de coordonate ecuatoriale și orizontale în proiecție. Pe aceasta se rotea un alt disc, ce avea o reprezentare a sferei cerești cu constelațiile zodiacale și stelele principale. Pe spatele astrolabului era imprimat un calendar perpetuu și un ceas solar, iar în centrul discului și alunecând pe el se afla o alidadă*.

Printre diferitele tipuri de informații pe care le putea oferi instrumentul, pe navigatori îi interesa mai ales măsurarea înălțimii aștrilor, iar aceasta putea fi realizată ținând obiectul în poziție verticală și orientând discul în planul vertical al astrului, fixându-l pe cel din urmă cu alidadă. Spre sfârșitul secolului al XV-lea au fost construite astfel de instrumente destinate navației. Astfel, pentru acest tip de astrolab au fost eliminate toate elementele ce păreau servi altor scopuri. Aparatul devine foarte simplu: un cerc gradat, pe care se rotea o alidadă; un inel instalat sus facea ca instrumentul să poată fi agățat.

Gradul de precizie dat de citirea pe cercurile gradate era de 1° pe cele mai vechi exemplare construite din lemn, dar ajunge la doar $10'$ în jurul lui 1600, după perfecționări realizate de astronomul danez Tycho-Brahe (1545-1601).

Astrolabul a fost unul din instrumentele de navație foarte elaborat din punct de vedere științific, ajungând să fie realizat pentru scopuri diferite. A fost instrumentul folosit în mod deosebit în primele mari traversări, ale voiajelor de explorare din evul mediu și chiar din timpurile moderne. Cristofor Columb și Vasco da Gama l-au folosit experimentându-i calitatele pe mare agitată²².

De astrolab își leagă numele genovezul Andalòne di Negro (1254-1324), care a navigat în Orient și și-a cîștigat faima de astronom, geograf și cartograf. Era nepotul unui alt navigator celebru, amiralul genovez Benedetto Zaccaria, cunoscut om de arme. În Napoli, Negro i-a fost maestru lui Boccacio. Faima sa s-a datorat operelor: *Opus preclarissimum astrolabii*, *Practica Astrolabii*, *De operationibus scalae quadrantis in astrolabio*; aceasta din urmă a fost publicată postum, în 1475, la Ferrara și conține tabele cu declinațiile soarelui²³.

Cadrانul

Printre primele instrumente ce măsurau înălțimea aștrilor în secolele XIV-XV s-a numărat și cadrانul, adus în Spania de către arabi. Era format dintr-un arc gradat la 90° și o latură de la care porneau două brațe, în timp ce din vîrful unghiului drept un fir cu plumb la capăt cădea în jos. Se fixa astrul în timp ce se citea graduația arătată de fir. Cadrانul a fost folosit pe scară largă datorită marii sale simplicități. Primele informații referitoare la folosirea lui au ajuns la public prin jurnalul lui Cristofor Columb²⁴.

Bastonul lui Iacob

Un alt instrument de vedere directă a fost bastonul, care a cunoscut o largă răspândire, mai ales pentru observarea stelelor. El s-a mai numit "Scara lui Iacob" sau "bastonul sfântului Iacob" și a fost inventat, se pare, de evreul Levy ben Gerson, în secolul al XIV-lea și folosit în astronomie. Acesta a descris instrumentul în tratatul său de geometrie tradus din ebraică în latină în 1342 cu titlul *Geometricae Conclusiones, Propositiones et Structura: Baculi Jacob, eiusque Usum, ex Libro Manuscripto*.

Se pare că bastonul a fost introdus la bordul navelor de către portughezi, în timpul expediției lui Vasco da Gama după ce îl importaseră din Oceanul Indian, dar această teorie nu este dovedită. O altă informație oferită de E.A. D'Albertis în *Crociera del Corsaro all'Istoria di S. Salvador – Appendix*²⁵, spune că pilotul indian Malumo Cana a arătat lui Vasco da Gama un instrument format din 3 brațe de lemn – se pare bastonul lui Iacob – ceea ce dovedește că acesta nu existase până atunci între instrumentele de navație ale lui Vasco da Gama sau Magellan. El a intrat în uz doar spre jumătatea lui 1500 și a fost folosit numai pentru măsurarea distanțelor lunare²⁶.

* *Alidadă*: instrument de vizare așezat pe un compas sau pe un disc de relevmente. În forma sa cea mai simplă, alidada constă dintr-o rigă ce se poate roti pe un pivot și care are la o extremitate un vizor compus dintr-un cadru cu fir vertical, iar la celălalt un ocular cu o fânță foarte îngustă. Tipurile mai perfeționate sunt prevăzute cu o lunetă și o prismă pentru citirea graduației compasului, o oglindă pentru luarea relevamentelor la aștri și, eventual, un dispozitiv care face ca astrolabul să rămână în aceeași direcție, chiar dacă nava direază. Uneori, astrolabul are în centru și un ac de relevmente, pentru vizarea aștrilor prin ocular și vîrful acului. (A. Bejan, M. Bujenijă, *op. cit.*, p. 16).

²² Ideale Capasso, *op. cit.*, p. 86.

²³ *Ibidem*, p. 87.

²⁴ I.A. Manoliu, *op. cit.*, p. 44.

²⁵ Paravia, Torino, 1913.

²⁶ Ideale Capasso, *op. cit.*, p. 88.

O descriere a principiului de funcționare a bastonului se găsește în tratatul lui Cortez, *Breve compendio*, din 1551²⁶. Obiectul se compunea dintr-o riglă pe care aluneca o altă riglă dublă, perpendiculară pe prima. Făcând să alunecă rigla dublă până când extremitatea sa inferioară se așteaptă în dreptul orizontului, iar cea superioară în dreptul unui astru, se putea măsura aproximativ înălțimea acestuia²⁷. Orice baston era dotat cu patru traverse de diferite lungimi, care se aplicau pe acesta în funcție de valoarea unghiului ce trebuia măsurat. Traversa cea mai scurtă era folosită pentru unghiuri de la 3° la 10°, iar celelalte, succesiv, pentru unghiuri de la 10° la 30°, 20° la 60° și 30° la 90°.

Cadranul lui Davis

Bastonul a fost folosit până la sfârșitul secolului XVI, când la bordul navelor a fost introdus un alt măsurători de unghiuri – cadranul lui Davis – care s-a alăturat seriei formate din astrolab, cadran, baston, pentru a constitui împreună acel glorios grup de instrumente de vizuire directă ce au fost incluse în sextant. Inventat de celebrul navigator englez John Davis* (1558-1605), instrumentul este descris în opera sa, *The seaman's secret*, în 1594²⁸.

Cadranul lui Davis – folosit pentru observarea soarelui și despre uzul căruia avem multe mărturii încă din prima jumătate a anilor 1600 – se compunea din două sectoare circulare gradate, având centru comun în mijlocul instrumentului dar raze diferite; cel ce avea raza mai mare măsura 30°, iar celălalt, de rază mai mică, 60°. Observatorul stătea cu spatele la soare, ținea cadranul vertical, cu sectorul de 60° în sus, și, practic, el regla poziția celor două sectoare, făcând posibilă vederea razei soarelui pornind de la vizorul din sectorul de 60°, prin suprapunerea lui pe linia orizontului. Suma citirilor dădea distanța zenitală. Când linia orizontului nu era vizibilă, instrumentul putea fi totuși folosit: observatorul stătea tot cu spatele la soare și ținea instrumentul vertical, după ce îi agăța de la centru un fir cu plumb la capăt²⁹. Cadranul lui Davis a fost ultimul dintre instrumentele de vizuire directă cu ajutorul căroră, în secolele XV-XVII, s-a practicat o navigație astronomică și care a contribuit covârșitor la marile descoperiri geografice.

²⁶ I.A. Manoliu, *op. cit.*, p. 44.

²⁷ A. Bejan, M. Bujenijă, *op. cit.*, p. 42.

* Davis a descoperit în 1585 strămoarea care îi poartă numele, între Groenlanda și "Terra di Baffin", cu două mici nave – "Sunshine" și "Moonshine", de 50 și, respectiv, 35 tone. A fost ucis de pirății japonezi la Bintang, lângă Singapore.

²⁸ Ideale Capasso, *op. cit.*, p. 90.

²⁹ *Ibidem*, p. 91.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

PROGRAMUL „EUROPA CENTRALĂ, ȚĂRILE ROMÂNE ȘI SPAȚIUL PONTIC”. LISTA COMUNICĂRILOR DIN 2003 – IUNIE 2004

I. 22 ianuarie 2003: 1. Virgil Ciocîltan, *Chestiunea gurilor Dunării în ansamblul politicii lui Sigismund de Luxemburg (1387-1437): puncte de reper*; 2. Ștefan Andreeșcu, *Cetatea albă – “cheia Lituaniei”?*

II. 6 februarie 2003: 1. Sergiu Iosipescu, *Vrancea și Putna – contribuții la istoria evoluției frontierei moldo-muntene (sec. XIV-XV)*; 2. Adrian Tertelc, *Noi cercetări în arhivele și bibliotecile din Istanbul*.

III. 12 martie 2003: 1. Illeana Căzan, *Exploratori austrieci în spațiul românesc și în bazinul pontic în secolul al XVIII-lea*; 2. Anca Popescu, *Muntele Athos și români: punctul de vedere otoman*.

IV. 16 aprilie 2003: Daniel Barbu, *Libertate individuală, drepturi civile și geneza statului în secolul al XVIII-lea românesc*.

V. 21 mai 2003: 1. Șerban Papacostea, *Genovezi și otomani în 1431-1434: din istoria unei alianțe*; 2. Ștefan Andreeșcu, *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative*; 3. Ovidiu Cristea, *Noi cercetări în arhivele și bibliotecile din Veneția*.

VI. 26 iunie 2003: 1. Nagy Pienaru, *“Proiectul scitic” – relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda de Aur și Hanatul Crimeei*; 2. Antal Lukacs, *Pribegi munteni în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*.

VII. 31 iulie 2003: 1. Andrei Pippidi, *Sfârșitul coloniei florentine din Constantinopol*; 2. Ovidiu Cristea, *Un “călător străin” în Transilvania secolului XVII: Giovanni Luigi Zani*.

VIII. 8 octombrie 2003: 1. Illeana Căzan, *Izvoare cartografice austriecice despre cursul Dunării și litoralul pontic la sfârșitul secolului XVIII*; 2. Anca Popescu, *Dunărea maritimă și Pontul stâng în comerțul otoman (sec. XVI)*.

IX. 17 noiembrie 2003: 1. Petre Diaconu, *Chilia și Licostomo – o falsă problemă de geografie istorică*; 2. Viorel Achim, *Relațiile ungaro-tătare între anii 1262-1272*.

X. 2 decembrie 2003: 1. Șerban Papacostea, *Un umanist italian, ambasador al Bîzanțului, prin Moldova lui Alexandru cel Bun*; 2. Ștefan S. Gorovei, *Ștefan cel Mare și cruciada ortodoxă*.

XI. 21 ianuarie 2004: Dan Slușanschi, *Noutăți cantemiriene*.

XII. 25 februarie 2004: 1. Sergiu Iosipescu, *Hidrologia și topografia Pontului Stâng: câteva observații*; 2. Ovidiu Cristea, *Antecedentele campaniei lui Baiazid al II-lea în Moldova. Observații critice pe marginea textului lui Andrea Cambini*.

XIII. 17 martie 2004: 1. Șerban Papacostea, *Genova și Hoarda de Aur; cotitura din 1313*; 2. Ștefan Andreeșcu, *Vlad Tepeș și Mahmud pașa Grecul: pe marginea unui izvor controversat*; 3. Viorel Achim, *Cercetări în arhivele și bibliotecile din Roma*.

XIV. 28 aprilie 2004: Virgil Ciocîltan, *Înțelesul politic al “minunii” Sfântului Nicodim de la Tismana*.

XV. 20 mai 2004: 1. Petre Diaconu, *În legătură cu o formăjune statală necunoscută din Dobrogea*; 2. Mária Pakucs, *Comerțul Sibiului în secolul al XVI-lea*.

XVI. 23 iunie 2004: 1. Ovidiu Cristea, *Rivalitatea venețiano-genoveză în Marea Neagră: campaniile lui Giustiniano Giustianiani*; 2. Ștefan Andreeșcu, *Date noi despre “Teodorcha de Telicha”*.

În cadrul ședințelor lunare ale s-au discutat lucrările de plan ale membrilor Programului, s-au avizat teze de doctorat și s-au prezentat apariții editoriale recente.

CONFERINȚA INTERNAȚIONALĂ
„CARMEN SYLVA: KÖNIGIN, DICHTERIN, MÄZENIN”
20-22 noiembrie 2003, Kassel

În intervalul 20-22 noiembrie 2003, la Kassel – oraș cunoscut pentru organizarea marilor expoziții de artă contemporană așezate sub genericul „*documenta*” – s-a desfășurat un important eveniment științific dedicat Reginei Elisabeta a României. Intitulată, în chip sugestiv, „Carmen Sylva: Königin, Dichterin, Mäzenin”, conferința internațională a reunit istorici și cercetători din spațiul german și din cel românesc ale căror preocupări erau legate de biografia și complexa operă a Reginei-poete. Manifestarea a fost organizată de Muzeul Frații Grimm, de Forul Evangelic – ambele din Kassel – și de Forul Cultural German al Europei Estice din Postdam. Deschiderea oficială a conferinței a avut loc în frumosul și primitorul Muzeu Frații Grimm, unde au ținut cuvântări de salut primarul orașului, domnul Georg Lewandowski, dr. Bernhard Lauer, directorul muzeului gazdă și dr. Hanna Nogossek, directoarea instituției coorganizatoare. Lucrările conferinței au fost ținute în Lutherkirche, un edificiu modern și austер, din beton, ridicat pe locul fostei biserici, bombardată în timpul celui de-al doilea război mondial și din care nu mai rămăsese decât turnul, transformat acum în cafenea și club cu circuit închis. Comunicările au fost interesante și au suscitat comentarii pe măsură. Dietmar Müller din Berlin (dar născut și crescut la Sibiu) a prezentat lucrarea *România în secolul al XIX-lea. Bazele social-economice și politice ale fondării statului național*, în care a abordat și chestiunea evreiască, dar căreia i-a acordat o amploare exagerată în raport cu restul materialului, aducând-o până la holocaust, ceea ce depășea cu mult tematica manifestării. Edda Binder-Ijima de la Heidelberg – și ea descendenta unei familii săsești din Sibiu și bună vorbitoare a limbii române – a avut comunicarea *Politica versus poezie. Regele Carol I și dezvoltarea monarhiei românești*, în care a analizat contextul istoric și politic al domniei primului rege al României și încercările, modeste și rapid cenzurate ce-i drept, ale soției acestuia de a se implica în treburi de stat, ei revenindu-i doar privilegiul activității literar-artistice. Tinerețea reginei și mediul în care s-a format – ce a avut o importanță capitală pentru ocupările și orientările ei viitoare – au fost sintetizate de Bernd Willscheid, directorul Muzeului din Neuwied, în comunicarea *Carmen Sylva și Renania natală*. Gabriel Badea-Păun de la Paris – autorul unei meritoase monografii dedicată reginei, *Carmen Sylva: uimitoarea Regină Elisabeta a României, 1843-1916*, apărută în 2003 la Editura Humanitas – a susținut lucrarea, foarte documentată și excelent prezentată în limba franceză, *Carmen Sylva, schiță pentru un portret*. O admirabilă paralelă între literatura germană și cea română (pe cea din urmă observându-se că o stăpânea la fel de bine ca și pe cea din propria-i țară, de altfel, autorul fiind – la fel ca Regina Elisabeta – un poliglot de forță ce ne vorbea destul de bine limba) a făcut Bernhard Lauer în lucrarea *Carmen Sylva ca poetă în contextul istoriei literare germane și românești*. Ruxandra Beldiman din București, ce activează ca muzeograf la Muzeul Național Peleș, a descris reședința de vară a familiei regale în comunicarea *Peleș, castelul de basm din Carpați*, analizând diversele etape constructive și aporul fiecărui dintre arhitecții și artiștii decoratori angrenați în finalizarea proiectului; în acest scop și-a ilustrat materialul cu o sută foarte interesantă de diapoziitive, unele cu imagini de epocă ale castelului și fastuoaselor interioare în stilul Alt Deutsch, atât de drag suveranilor, cărora le amintea de Germania natală. Arh. Alexandru Beldiman din București a făcut o prezentare foarte anunțătoare, comentată integral pe diapoziitive, a aspectului orașului-capitală în intervenția sa *Arhitectură și urbanism sub Regele Carol I. Studiu de caz: București*. Semnatarul acestor rânduri, în lucrarea *Pictori la Curtea României*, a evocat activitatea artiștilor aflați, o perioadă mai lungă sau mai scurtă, în serviciul prințului domnitor și care-i satisfăceau, prin operele lor documentariste, preceptele estetice și propagandistice în compozиții cu monumente istorice și peisaje pitorești din țară, tipuri din popor în costume tradiționale sau scene militare din Războiul de Independență. Spre exemplificare, au fost proiectate desene și acuarele de Szathmary și Preziosi, picturi în ulei de Volkers, Kaiser, Schönberg și Ajdukiewicz.

Prima seară s-a încheiat cu prelegerea susținută de Brigitte Hamann din Viena, autoare a unor ample și foarte populare monografii dedicate împărătesei Elisabeta a Austro-Ungariei – cea alintată cu numele de Sisi –, împăratului Maximilian al Mexicului și tinereții lui Hitler. Timp de două ore, monografista a conferențiat despre prietenia dintre Carmen Sylva și Sisi, despre vizitele inopinate și incognito ale celei din urmă la Sinaia și toate excentricitățile ce o caracterizau. Cu real talent actoricesc – dar și mult cabotinism – Brigitte Hamann a „interpretat”, pe rând, rolul celor două suverane când cita din corespondența (pierdută!) a acestora și din notele memorialistice ale unor martori ai epocii.

A doua zi a manifestării a debutat cu proiecțarea filmului documentar din 1999 *Carmen Sylva – Prințesa Rinului, Regina Carpaților*, în regia Marilenei Rotaru de la Televiziunea Română și produs de Wilfried H. Lang. Regizoarea a făcut o inspirată introducere a peliculei ce urma să fie vizionată și a expus motivele care au determinat-o să o realizeze, aducând, în același timp, mulțumiri domnului Lang, aflat în sală, el însuși născut și crescut în România, din care a scăpat, în chip spectaculos, la vîrstă fragedă, în timpul războiului, când trupele rusești spărsese rău frontul și începuseră ocuparea țării.

A urmat un alt documentar, din 2003, *Martorul – Carol Pop de Szathmary*, în regia lui Gabriel Cobasnian, film recent laureat la categoria „Tradiție” în cadrul festivalului de cinematografie militară – intitulat *Eserciti e Popoli* – de la Bracciano, Italia (9-15 noiembrie 2003). Proiecțiile s-au bucurat de mare succes, iar publicul a aplaudat, cu căldură, pe realizatori și comentatori. A urmat o nouă serie de comunicări. Apreciata compozitoare Violeta Dinescu de la Oldenburg a vorbit despre *Carmen Sylva, George Enescu și muzica în România*, iar Gabriele Samietz de la Potsdam despre *Implicarea socială a mamei regine, Carmen Sylva*, în care a evidențiat aportul suveranei la redescoperirea rădăcinilor naționale prin costumele populare ce le îmbrăca adesca, prin încurajarea înființării manufacturilor regale, precum și actele ei de caritate, în timpul campaniei din 1877, ca „mama răniților”, sau prin fondarea cartierului pentru orbi, Vatra Luminoasă.

În după-amiază acestei zile, oaspeții au fost invitați să viziteze Castelul Wilhelmshöhe, unde se află o foarte bogată colecție de pictură europeană din secolele XV-XVII, printre care se numărau opere de Robert Campin, Lucas Cranach, Albrecht Dürer, Joos van Cleve, Marten van Heemskerck, Karel van Mander, Gerrit Terborch, Frans Hals, Rembrandt, Rubens, Antonius van Dyck, Jacob Jordaens etc. Galeria aceasta este cotată ca a treia din Germania, după Bode Museum din Berlin și Zwinger-ul din Dresda, din punct de vedere al importanței și valorii lucrărilor.

Seara s-a încheiat cu un concert de cameră, dat tot în Lutherkirche, care are o acustică foarte bună. Un trio format din Hellmuth Vivell (pian), Olfrid Nies (vioară) și Manfred Schumann (violoncel) a interpretat piese de Clara Schumann și de Violeta Dinescu ori a acompaniat pe soprana Christel Nies și pe baritonul Christoph Söklér când aceștia au cântat lieduri de George Enescu și August Bungert pe versuri de Carmen Sylva.

La Muzeul Frații Grimm fusese organizată o expoziție cu lucrări ce purtau semnătura Reginei Elisabeta, unele chiar cu autograf, precum și cu diverse alte volume, în limba germană, despre țara și poporul peste care domnise aceasta. Un foarte frumos afiș, ce o reprezenta pe Carmen Sylva înveșmântată în străie țărănești de sărbătoare și aşezată la șevaletul pe care executa miniaturile Evangheliei de la Curtea de Argeș – imagine datorată marelui fotograf bucureștean Franz Mandy – a fost emblema conferinței de la Kassel ce s-a regăsit și pe programul manifestării.

Evenimentul a fost onorat de Prințipele Ulrich zu Wied, persoană foarte distinsă, dar deloc rece sau arrogантă, aşa cum te-ai aştepta la un descendant cu sânge albastru. Dimpotriva, era foarte volubil și comunicativ, păstrând atât în fizionomie – fruntea înaltă și boltită, carnația rubicondă și ochii de un albastru azuriu, foarte penetranți – cât și în comportament, jovialitatea și cordialitatea specifice Reginei-poete. Îmbrăcat într-o haină bavareză, cu guler și paspoale verzi, închisă cu nasturi din corn de cerb, Prințul de Wied se arăta foarte atent și interesat de toate comunicările. Aduse se câteva fotografii de familie pe care ne-a făcut cinstea să ni le arate și pe care le-am comentat împreună în privința autorului, a datei și locul în care fusese să făcute.

Pregătită în cele mai mici detalii, cumeticulozitate germană, conferința „Carmen Sylva: Regină, Poetă, Mecenat” și-a atins cu prisosință scopul, reunind cercetători din diverse domenii, care astfel s-au cunoscut și și-au împărtășit rezultatul strădanei studiilor lor, completând cu date noi informațiile cunoscute despre viața și activitatea primei regine a României. Pentru anul viitor este preconizată publicarea în volum a comunicărilor susținute în cadrul acestei manifestări.

În spațiul ce invita la reverii infantile stăpâname de personajele din poveștile fraților Grimm, personalitatea Reginei Elisabeta – ea însăși autoare de basme și povestiri cu iz arhaic – s-a conturat, cu pregnanță, și a strălucit, din nou, pe firmamentul spiritualității europene.

Adrian- Silvan Ionescu

NOTE ȘI RECENZII

* * * *The Crusades. The Essential Readings*, ed. by Thomas F. Madden, Blackwell Publishers, Oxford, 2002, 276 p.

Cruciadele! Este greu de imaginat un subiect mai cercetat, mai controversat, mai complex, mai paradoxal. De decenii bibliografia consacrată acestei probleme crește continuu și, cu fiecare pas înainte, se deschid noi și noi direcții de cercetare astfel încât tema pare pur și simplu incepuzabilă.

Volumul de față, apărut în prestigioasa serie *Blackwell Essential Readings in History*, reunește 12 contribuții publicate în ultimele decenii de unii dintre cei mai apreciați specialiști ai istoriei cruciadelor. Prima secțiune, *What were the Crusades?*, atrage atenția asupra dificultăților de a reuni într-o definiție simplă un fenomen extrem de complex. Există istorici care limitează definirea cruciadei la acțiunile de eliberare a Țării Sfinte și care, implicit, reduc istoria "războiului sfânt" al creștinătății la intervalul 1095-1291. În schimb, pentru alii cercetători, orice acțiune sancționată de papalitate întreprinsă împotriva dușmanilor credinței creștine poate fi considerată o cruciadă. Din acest punct de vedere prima expediție, finalizată cu cucerirea Ierusalimului, nu a fost cu nimic mai legitimă decât războiul dus împotriva albigenilor, în raport cu acțiunile întreprinse în ținuturile baltice sau cu lupta partizanilor papalității împotriva lui Markward de Anweiler în Peninsula Italică. Aceste disertate puncte de vedere pot fi surprinse parcurgând cele cinci contribuții reunite la acest prim capitol: H.E.J. Cowdrey, *Pope Urban's II Preaching of the First Crusade*; Jonathan Riley-Smith, *Crusading as an Act of Love*; R.A. Fletcher, *Reconquest and Crusade in Spain c. 1050-1150*; Norman Housley, *Crusade against Christians: Their Origin and Early Development c. 100-1216*; Christopher J. Tyerman, *Were There any Crusades in the Twelfth Century?*. Fără a epuiza definirea cruciadei, cele cinci studii ating aspectele esențiale ale acestei probleme. Studiul lui H.E.J. Cowdrey încearcă revizuirea punctului de vedere exprimat de Carl Erdmann, potrivit căruia, prin predicarea primei cruciade Urban al II-lea a urmărit eliberarea creștinilor din Orient și a Bisericii creștine aflate sub stăpânire musulmană și nu eliberarea Ierusalimului. Rediscutarea surselor l-a determinat pe istoricul britanic să susțină punctul de vedere contrar: Urban al II-lea ar fi urmărit de la bun început eliberarea Ierusalimului (p. 28). Este greu de negaț o asemenea concluzie, dar rămâne de discutat în ce măsură suveranul pontif a putut anticipa felul în care "mișcarea" născută la Clermont avea să evolueze, precum și toate consecințele care au decurs din eliberarea Locurilor Sfinte. Chiar dacă Urban al II-lea ar fi avut în minte Ierusalimul terestru ca ţintă pentru pelerinii care urmau să plece în Orient, este greu de susținut că a existat o strategie coerentă pentru atingerea acestui obiectiv. Dificultățile cu care s-au confruntat cruciații după încheierea cu succes a expediției dovedesc că nimici nu prea știau ce trebuie făcut o dată Sfântul Mormânt eliberat. Mă mulțumesc să amintesc doar disputa dintre patriarhatele de Ierusalim și de Antiohia pentru provincia ecclaziastică a Tyrului¹ și problema numirii unui conducător pentru nou creatul regat al Ierusalimului².

Studiul lui J. Riley-Smith face legătura între două aspecte esențiale ale Bisericii occidentale din secolul al XI-lea: mișcarea de reînnoire spirituală și justificarea războiului, în special a războiului sfânt. Potrivit savantului britanic papalitatea și predicatorii expediției peste mări au prezentat cruciada drept un act de pietate creștină (*Christian love*). Pelerinii și-au manifestat dragostea pentru credință urmând cuvântul lui Christos.

Analiza lui R.A. Fletcher repune în discuție raportul dintre cruciadă și *Reconquista* spaniolă. S-a susținut de multe ori în istoriografie că regii iberici au avut "cruciada la domiciliu" și că au profitat de acest aspect pentru a-și crea o legătură specială cu papalitatea și pentru a obține un loc bine conturat în ierarhia monarhilor creștini. Carl Erdmann consideră "expediția ultramarină" drept o continuare a *Reconquistei* spaniole la un nivel mult mai amplu. Studiul lui R.A. Fletcher înverșunează raporturile dintre cele două fenomene și arată că succesorii cuceririi Țării Sfinte a avut un impact major asupra *Reconquistei*; altfel spus monarhii iberici și-au redefinit politica față de posesiunile musulmane din Peninsula Iberică în termeni consacrați de succesul cruciadei în Orient.

Norman Housley face o trecere în revistă a unui aspect din istoria "devierilor" cruciadei, ocupându-se în chip special de acțiunile întreprinse împotriva creștinilor, în timp ce Christopher J. Tyerman propune o

¹ Rudolf Hiestand, *Les canons de Clermont et d'Antioche sur l'organisation ecclaziastique des Etats croisés authentiques ou faux?*, în *Autour de la première croisade*, ed. Michel Balard, Paris, 1996, p. 29-37. Analiza foarte amănunțită întreprinsă de Rudolf Hiestand arată că este greu de dovedit o "premeditată" a lui Urban al II-lea în privința ţintei primei cruciade.

² Luc Ferrier, *La Couronne refusée de Godfrroy de Bouillon: eschatologie et humiliation de la majesté aux premiers temps du royaume latin de Jérusalem*, în *Le Concile de Clermont de 1095 et l'appel à la Croisade*, Roma, 1997, p. 245-265.

definire mult mai strică a cruciadei, considerând că termenul poate fi utilizat doar începând cu pontificatul lui Innocențiu al III-lea.

Partea a doua a volumului – *Who were the Crusaders* – reunește patru contribuții al căror scop este să ofere mai multe informații despre participanții la cruciade, originea lor, apartenența socială, motivele care îi determinau să pornească la un drum pentru unii fără întoarcere. Viziunca simplistă și grosolană, potrivit căreia visele de îmbogățire și glorie au constituit impulsul primar și decisiv al oricărui cruciat, este sensibil revizuită de studiile lui Giles Constable, *Medieval Charters as a Source for the History of the Crusades*; J. Riley-Smith, *Early Crusaders to the East and the Costs of Crusading, 1095-1130*; Marcus Bull, *The Roots of Lay Enthusiasm for the First Crusade*; John France, *Patronage and the Appeal of the First Crusade*. Fără a nega faptul că au putut exista și motivele sus-amintite, contribuțile prezintă o imagine mult mai nuanțată. Era de altfel inevitabil, căci teza „lăcomiei” ar explica foarte greu de ce unii dintre cruciații care au luat drumul spre Orient au fost nevoiți să-și pună zâlog averea pentru a se putea echipa corespunzător și, odată dus la bun sfârșit pelerinajul, nu au rămas să se „căpătuiască” în Tara Sfântă, preferând să se întoarcă acasă unde nu îi aștepta deloc o situație înfloritoare.

Ultima secțiune a cărții – *Impact of the Crusades on the East* – cuprinde trei studii care se concentrează asupra reacțiilor cruciadei în lumea bizantină și musulmană: Steven Runciman, *Byzantium and the Crusades*; Nikita Elișeeff, *The Reaction of the Syrian Muslims after the Foundation of the First Latin Kingdom of Jerusalem*; Benjamin Z. Kedar, *The Subjected Muslims of the Frankish Levant*. Subiectul este la modă în ultimii ani, studiile republicate în volum având meritul de a prezenta un punct de vedere echilibrat asupra unor probleme delicate în care, nu de puține ori, s-au făcut simțite interpretări excesive potrivit căror bizantinii și musulmanii apar drept victimele nevinovate ale unui Occident barbar și brutal.

Reuniunea celor 12 contribuții într-un singur volum sub îngrijirea lui Thomas F. Madden constituie un eveniment editorial care merită și salutat. Editorul a fost conștient de dificultatea și de caracterul subiectiv al alegerii și al problematicii propuse. Chiar și aşa volumul reprezintă un foarte bun bilanț al studiului cercetării în această problemă, oferă o imagine complexă și nuanțată asupra unor aspecte controversate și se adresează în același timp specialiștilor și publicului larg.

Ovidiu Cristea

CARMEN ATANASIU, *Problema suveranității României la Dunăre și „Navația Fluvială Română” (1919-1945)*, București, 2003, 319 p.

Prin noua apariție editorială, doamna Carmen Atanasiu, specialistă apreciată în problematica Dunării, atentă la orice detaliu, cu o mare putere de analiză și sinteză, ne supune atenției o temă ce a fost abordată tangențial, sporadic sau incomplet de cercetarea de specialitate și anume preocuparea României pentru crearea de instituții nationale, în cazul de față de navegație fluvială, și eforturile constante pentru salvagardarea proprietelor interese și deopotrivă ale riveranilor, ce decurg din statutul de fluviu internațional al Dunării. Așa cum subliniază autoarea în introducere (p. 13), scopul Navigației Fluviale Române (NFR) „trebuia să fie dezvoltarea navegației și a tuturor serviciilor menite să contribuie la aceasta”, în contextul în care după primul razboi mondial importanța economică și politică a fluviului crescuse, iar puteri riverane și neriverane nu pierdeau nici o ocazie și foloseau orice mijloace pentru promovarea proprietelor interese la Dunărea de Jos și la gurile ei. Cele două aspecte ale problematicii, cel al suveranității României la Dunăre și cel privitor la instituția națională de navegație comercială, sunt tratate unitar, în strânsă legătură cu evoluția regimului juridic al fluviului. Autoarea evidențiază cu precădere eforturile României pentru respectarea drepturilor sale legitime asupra apelor Dunării și analizează interdependența dintre regimul juridic al fluviului și eforturile țării noastre pentru dezvoltarea navegației fluviale proprii, condiție esențială în menținerea suveranității unui stat în apotele lui teritoriale.

Lucrarea este structurată pe 10 capitole și tratează o multitudine de aspecte menite a clarifica politica românească în problema Dunării și a navegației fluviale. Deși investigația asupra suveranității României la Dunăre și a navegației fluviale are ca limite cronologice anii 1919-1945, autoarea a considerat oportun să prezinte în primele capitole evoluția regimului internațional al Dunării în secolele XVIII-XIX, rolul fluviului în relațiile dintre puterile europene, raporturile cu riveranii, înființarea primei instituții de navegație civilă, evoluția ei și statutul Dunării în timpul primei conflagrații mondiale. În continuare sunt supuse unei riguroase analize regimul juridic al Dunării ce decurge din actele internaționale cu caracter general și special. În prima categorie au fost incluse actele *fundamentale* ce instituie cadrele reglementărilor ulterioare și actele cu caracter general și *valoare instituțională*, adică tratatele de pace încheiate la sfârșitul primului război mondial, respectiv Convențiile încheiate în cadrul Conferinței de la Barcelona (10 martie – 22 aprilie 1921) și anume *Convenția și Statutul regimului internațional al căilor navigabile* și *Convenția și Statutul libertății tranzitului*. În categoria actelor internaționale cu caracter special sunt incluse cele care au ca obiect direct reglementarea regimului de navegație pe fluviu, fie ea completă, cazul *Convenției stabilind*

Statutul definitiv al Dunării (23 iulie 1921), fie cu un conținut limitat la reglementarea unor aspecte, ca de pildă *Convenția de la Paris* (27 mai 1923) și *Acordul dintre Comisia Europeană a Dunării, România și Iugoslavia cu privire la constituirea serviciilor speciale de al Portile de Fier* (Semmering 28 iunie 1932), dar și actele care modifică regimul Dunării. În acest ultim caz sunt analizate actele internaționale din anii 1938-1940, cum ar fi *Aranjamentul privitor la exercitarea puterilor Comisiei Europene a Dunării* (Sinaia 18 august 1938), *Acordul de la București* (1 martie 1939) și *Aranjamentul de la Viena* (12 septembrie 1940), ale căror prevederi reflectă raportul de forțe de pe continent. Autoarea a reușit pe deplin să demonstreze că aspecte aparent cunoscute și investigate de istorici și juriști privind istoria Dunării și a navigației pe fluviu își relevă noi înțelesuri, sensuri și valențe în afara celor deja cunoscute. Alte capitoale ale lucrării tratează precum și preocupările statului român pentru crearea și organizarea unui parc național de vase fluviale și maritime, etapele de progres ca și pe cale de stagnare, navigația pe Dunăre în perioada interbelică, dar și în timpul celor două răboazi mondiale, efectele Convenției de armistițiu din septembrie 1944 și controlul impus de sovietici asupra flotei fluviale de comerț.

Așa cum subliniază și doamna Viorica Moisuc în *Prefață*, lucrarea *Problema suveranității României la Dunăre și „Navigația Fluvială Română” (1919-1945)* este în egală măsură o sinteză și o analiză. O sinteză deoarece reușește să armonizeze întregă istoriografie românească referitoare la Dunăre apărută într-un secol și jumătate și o analiză deoarece vastul material documentar ca și spiritul analitic al autoarei i-a permis nu numai să aprofundeze problema salvagardării suveranității României la Dunărea de Jos și la gurile ei în perioada 1919-1945, dar și să analizeze pertinent documentele juridice privind navigația pe fluviu, statutul riveranilor și raporturile lor cu România.

Pe lângă cele menționate mai sus ținem să remarcăm diversitatea documentației, de la documente de arhivă, multe dintre ele inedite, depistate de autoare în fonduri și locații diferite (cele mai interesante și relevante sunt inserate în anexele ce însoțesc lucrarea), la periodice, ca „Monitorul Oficial” sau cele câteva zeci de ziară și reviste din epocă.

Monografia este însoțită, pe lângă anexe, de un rezumat în limba engleză și de o bibliografie selectivă.

Prin rigoarea, profesionalismul și pasiunea autoarei, prezenta lucrare se impune ca o lucrare de referință pentru studiul istoriei Dunării și a instituțiilor legate de ea.

Daniela Bușă

MELENTINA BÂZGAN, *Județele Tării Românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Edit. Cartea Universitară, București, 2004, 237 p. + 57 de hărți.

Demersul cercetătoarei Melentina Bâzgan de la Facultatea de Arhivistici din București încearcă să umple un gol din istoriografia românească, ultimele încercări de sinteză asupra problemei județelor, ale lui I.C. Filliti (*Despre vechea organizare administrativă a Principatelor Române*) și Paul Negulescu (*Istoricul județelor din România*, „Revista de drept public”), datând din 1935 și respectiv 1942. În opinia mea, această lungă neglijare a subiectului de către istorici se datorează în principal complexității problemelor pe care tema le subsuncază (evoluția întinderii teritoriale a Tării Românești, raporturile dintre statul nou format și formațiunile prestate, dimensiunea aparatului administrativ local mai cu seamă în secolele XIV-XV, relațiile dintre autoritatea domnească și tendințele centrifugale locale etc.).

În aceste condiții planul Melentinei Bâzgan este cu atât mai ambicioș cu cât în monografia pe care a scris-o, pe lângă problema evoluției județelor Tării Românești până la mijlocul secolului al XVII-lea – tratată în 148 pagini – își propune să inventarieze și să cartografeze toate localitățile atestate în aceeași perioadă – 77 pagini + 57 de hărți. În primele trei capitoole autoarea alege o abordare analitică, încercând să clarifice problemele apariției, structurii și conducerii județelor, însă majoritatea concluziilor sunt susținute de ultimele două capitoole, care reprezintă o tratare descriptivă a județelor Tării Românești, 23 până la mijlocul secolului al XVII-lea și 17 pentru secolul următor. Între cele două părți, analitică și descriptivă, Melentina Bâzgan introduce un scurt capitol privind hotările Tării Românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea (p. 45-50). Rolul acestui capitol în structura cărții este minor, în condițiile în care autoarea nu face decât să reia câteva informații cunoscute deja în istoriografie despre modificările de hotar, fără a analiza problema din perspectiva subiectului pe care îl tratează, și anume influența modificărilor de frontieră asupra evoluției administrației județelor de margine.

Cele două dimensiuni ale monografiei Melentinei Bâzgan, ceea analitică și cea descriptivă, sunt inegale ca valoare. În vreme ce analiza autoarei nu aduce nimic nou, dimpotrivă, prin maniera sa reducționistă eludează o parte dintre controversele anterioare, succintele descrierii ale evoluției județelor și mai ales inventarile și hărțile localităților reprezentă contribuții utile.

Încercând să analizeze problema evoluției județelor, autoarea are în minte o schemă simplă, pe care o aplică asupra surselor primare sau secundare, forțându-le astfel să îi ofere argumentația necesară propriei construcții. Dorința de a impune o schemă preconcepță face ca referirea la documente să nu mai joace

de către rolul unui mecanism justificativ, iar în cazul în care sursele necesare susținării tezelor sale nu există, autoarea renunță pur și simplu la a-și argumenta afirmațiile. Metoda de analiză a Melentinei Bâzgan este ceea ce mai bine exemplificată de problema – esențială și controversată – a apariției judecătorilor. Interpretarea pe care autoarea o propune este simplă: majoritatea judecătorilor își au originea în organizațiile politice prestatale situate pe văile apelor mai importante, întemeierea statului duce la extinderea acestor judecători de-a lungul râurilor și la apariția altor judecători, puține la număr (Păduret, judecătorul de Baltă), înființate de domnie încă din secolul al XIV-lea, iar reședințele de judecător se dezvoltă pe urmele vechilor curți ale voievozilor/cneazilor locali.

Prima consecință a aplicării mecanice a acestei scheme interpretative este că autoarea consideră că întregul teritoriu al Tării Românești este integral organizat administrativ încă de la începutul statului („la începutul statului, judecătorii erau multe la număr, 23”, p. 52). Așadar, în opinia Melentinei Bâzgan, toate judecătorii, chiar dacă unele sunt atestate abia în secolul al XVI-lea, există încă din secolul al XIV-lea. Se ajunge astfel la situația, cel puțin ciudată, de a cartografia unele judecătorii la 1500, în condițiile în care ele nici măcar nu fuseseră atestate documentar (este cazul pentru Romanați, Gilort, Buzău, Dâmbovița, Dolj, Muscel, Râmniciu Sărat, Saac, Ialomița – acesta din urmă atestat abia în 1575). Fără îndoială că judecătorii sunt anterioare primei atestări documentare, aspect pe care autoarea îl invocă adesea, însă această simplă observație nu poate înlocui o discuție. În acest context, analiza naturii documentelor în care sunt atestate judecătorii – mai cu seamă că există un judecător, judecătorul de Baltă, atestat doar în documente externe – și mai ales a dublei ipostaze în care ele sunt menționate, ca unități administrativ-fiscale sau ca referințe administrativ-teritoriale, ar fi fost nu doar foarte interesantă, ci absolut necesară.

Melentina Bâzgan aplică aceeași metodă de analiză și asupra raportului dintre judecător și formațiunile anterioare întemeierii statului. Ipoteza că o parte dintre judecătorii Tării Românești reprezintă formațiuni prestatale este plauzibilă și lăusește susținută mai înainte, pentru anumite cazuri particulare, de Dinculescu (*Vechi împărări administrative*, „Arhivele Olteniei”, 2, 1923), Donat (*Judecătorul de Baltă și Banatul Severinului*, „Arhivele Olteniei”, 13, 1934) și Iorga (*Fărăș-Vâlcea cneazul*, „Revista istorică”, 25, 1929). Melentina Bâzgan însă încearcă să generalizeze, aplicând mecanic această schemă interpretativă chiar și atunci când nu există nici un fel de argumente pentru a o susține.

Astfel, potrivit Melentinei Bâzgan (p. 54), judecătorul Jaleș se dezvoltă în continuarea unei vechi formațiuni politice ai cărei voievozi – parcă nu vorba de urmașii lui Litovoi, deși nu este clar – care aveau curți reședință în zona montană – dar care sunt aceste curți de reședință? – l-au sprijinit pe Basarab I în lupta pentru respingerea pretențiilor suverane ale regalității maghiare de la începutul secolului al XIV-lea. Nu se invocă nici o sursă, primară sau secundară, în sprijinul acestor afirmații. În mod similar, „în zona montană a râului [Motru], există, încă din vechime, o formațiune politică-militară condusă de căpetenii locale care a sprijinit lupta comună a voievozilor români împotriva expansiunii maghiare; înaintea mențiunării documentare din anul 1415, în bazinul hidrografic al râului Motru există o formațiune teritorial-administrativă ce recunoaște și în același timp contribuia, material și uman, la susținerea autorității centrale în persoana domnului Tării Românești” – nici o notă, nici un argument, nici o sursă nu sunt menționate pentru a susține aceste afirmații categorice (p. 61). Sau, spre a da un ultim exemplu, în zona Bucureștiului a existat un centru administrativ în care se afla curtea cneazului sau voievodului pe urmele căruia a apărut ulterior judecătorul Ilfov – din nou nu se face referire la nici o sursă, primară sau secundară (p. 70).

Aceeași lipsă de argumentație o regăsim și în cazul afirmațiilor privind judecătorii înființate de domnie: judecătorul de Baltă „a fost constituit de domnie pentru întreținerea și apărarea cetății Severinului” (p. 75), iar „judecătorul Păduret a fost printre primele organizate de domnie pentru interesele statului” (p. 84).

Dorința de a încadra totul într-o schemă, în ultimă instanță inventată de autoare, devine absurdă în momentul identificării reședințelor de judecător, pentru secolele XIV-XVII. Fără a explica termenul, deși o explicație ar fi fost nevoie mai cu seamă în contextul disputei privind natura itinerantă a administrației locale în epoca de început a statului (vezi pentru aceasta recenzia lui C.C. Giurescu la P.P. Panaiteanu, *Mircea cel Bătrân*), Melentina Bâzgan își propune să găsească căte o reședință pentru fiecare judecător. Pentru o parte dintre reședințele judecătorilor oltene – Dăbăcesti și apoi Tismana pentru Jaleș; Baia de Aramă pentru Motru; Gilort pentru Gilort – autoarea trimită la N.Gh. Dinculescu, ignorând însă că acestea localizări de „reședințe” nu reprezintă decât conjectura acestuia, nesusținută documentar. Pentru celelalte judecători metoda este și mai simplă, autoarea alegând pur și simplu localitatea cea mai importantă: Râmnici pentru Vâlcea (p. 56), Tg. Jiu pentru Gorj (p. 58), Argeș și apoi Pitești pentru Argeș (p. 65) și lista poate continua. Situația se complică însă pentru judecătorii în care nu există centre urbane importante, ajungându-se la soluții comice. Astfel, pentru judecătorul Motru centrul de reședință ar putea fi Baia de Aramă (p. 61), chiar dacă singura atestare a judecătorului datează din 1415, în timp ce prima mențiune a Băii de Aramă datează abia peste un secol (1518). Si mai ciudată este situația în cazul judecătorului Păduret, unde Melentina Bâzgan consideră că satul Păduret este posibilul centru de reședință al judecătorului, chiar dacă, potrivit listei de localități inventariate chiar de ea, această localitate nu e atestată până la începutul secolului al XVII-lea!

Valoarea analizei este și mai mult diminuată de greșelile, neașteptate pentru o cercetătoare din Arhivele Statului, pe care Melentina Bâzgan le face în solosirea documentelor. Autoarea afirmă că Oltenia

este amintită într-un document încă din 1437 (p. 51), citând documentul nr. 79 din *DRH*, B, vol. I. Documentul citat este însă un document latin de secol XVIII, în care se face referire la un document al lui Vlad din 1437, dar este clar că mențiunea Olteniei nu se regăsea în documentul original, ci este o interpolare. Un alt exemplu este cel privitor la satul Poiana din județul Gilort (p. 92). Citând această informație, autoarea nu face trimitere la document, preluând informația de la C.C. Giurescu (*Județe dispărute din Tara Românească*), care la rândul lui o preluase de la Dinculescu, și afirmă că documentul nu mai există astăzi. Documentul însă este publicat în *DRH*, B, nr. 146 și originalul este facsimilat în *D/R*, B. Consultarea directă a sursei i-ar fi permis autoarei să evite o eroare de lectură a lui Dinculescu, preluată și de Giurescu, în document fiind vorba nu de județul Gilort, ci de râul Gilort.

Cea de-a doua parte a lucrării, cea descriptivă, este construită într-o mai mare măsură direct pe surse, mai cu seamă în cazul evoluției județelor Țării Românești de la mijlocul secolului al XVII-lea până la mijlocul secolului al XVIII-lea. Melentina Bâzgan descrie cele 17 județe care alcătuiau Țara Românească în această perioadă folosind atât actele de cancelarie cât și sursele cartografice, în principal harta stolnicului și cea a lui Schwantz. Contribuția cea mai interesantă a autoarei este încercarea de a reconstituî hotarele județelor prin identificarea satelor de margine ale fiecărui județ.

Partea cea mai consistentă și, probabil, cea mai bine documentată, o reprezintă inventarierea și cartografierea localităților atestate în aceeași perioadă (3918 așezări). Din păcate, listele de localități și mai ales amplasarea lor pe hartă ridică și câteva probleme majore, pe care autoarea nu le lămurește. Principala întrebare este care sunt sursele pe baza cărora autoarea localizează localitățile menționate în documente. La o primă vedere localizările par preluate din *Indicii DIR* și *DRH*, caz în care ar fi fost suficientă includerea în lucrare doar a toponimelor pe care Melentina Bâzgan le localizează în altă parte decât autorii acestor *Indici*. Realizarea unui dicționar al localităților medievale din Țara Românească, care să includă toate atestările și care să argumenteze amplasarea geografică, ar fi fost necesară pentru a înlocui simplele liste sau indici de localități. O altă problemă este cea ridicată de prezentarea sincronică a tuturor localităților atestate din secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVIII-lea, deși o bună parte au dispărut de-a lungul celor patru secole. Spre a da numai câteva exemple: Recica (nr. 150 din Romană), Corbeni (nr. 78 din Vâlcea), Bahna (nr. 10 din Mchedinți), Domnești (nr. 119 din Gorj), Sîntești (nr. 158 din Ialomița) erau siliști încă din secolul al XV-lea, iar lista localităților dispărute devine mult mai mare în secolele XVI-XVII. Aceste două aspecte, ignorate de autoare, diminuează mult din valoarea listelor de localități și a hărților, a căror elaborare, de altfel, a necesitat cu siguranță multă muncă și acribie.

În concluzie, carteia Melentinei Bâzgan este mai degrabă un eşec decât o reușită, în principal datorită inconsistenței argumentației. Singura contribuție notabilă o reprezintă hărțile și localitățile realizate de autoare, instrumente utile, ce trebuie însă folosite cu precauție.

Marian Coman

IONEL CANDEA, PAUL CERNOVODEANU, GHEORGHE LAZAR (coord.), *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, Edit. Istros, Brăila, 2003, 827 p.+ il.

Editura Istros și Muzeul Brăilei au dat la lumină, în 2003, volumul *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*. Îngrijit de dr. Ionel Cândeа, directorul Muzeului Brăilei, de acad. Paul Cernovodeanu – vecchi prieten și coleg al celui omagiat – și de Gheorghe Lazar, impozantul tom de 827 de pagini reunește evocări ale personalității profesorului Năsturel semnate de intimi, de colegi sau de discipoli, precum și studii pe care i le-au închinat cercetători din diverse ramuri ale istoriei, care și arată astfel stima și respectul pentru octogenarul magistru.

Petre Șerban Năsturel s-a născut la Paris, pe 1 aprilie 1923, dintr-un tată român de vechi stirpe boierească și o mamă alsaciană. După studiile liceale efectuate în Franța va urma limbile clasice și bizantinologia la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din București, pe care o absolvă în 1946. Din 1948 devine asistent la Institutul de Istorie și Filosofie al Academiei și suplinitor la catedra de paleografie greacă a Școlii de Arhivistici de pe lângă Arhivele Statului. În anul 1949 își susține teza de doctorat la Universitatea din Iași cu o teză privind legăturile românilor cu Bizanțul. Anul anterior participase la Congresul de Bizantinologie de la Paris, prezentând o comunicare despre voievodul Vladislav I (1364-c.1377) ce fusese foarte bine primită de specialiști. Totuși, în acele vremuri grele ale dictaturii proletariatului, elitele intelectuale și tinerii de perspectivă și de valoare lui Petre Ș. Năsturel erau în cel mai bun caz marginalizați, dacă nu chiar epurați. Astfel, pentru eminențul istoric încep ani negri: în 1950 este scos de la Școala de Arhivistici, iar peste alți doi ani de la Institutul de Istorie. Va fi angajat, totuși, la Monumentele Istorice în intervalul 1953-1957 și 1959-1964 și la Muzeul Orașului București între 1957-1959. Din 1964 a fost încadrat la nou-înființatul Institut de Studii Sud-Est Europene, unde își va continua studiile de bizantinologie. În 1970 participă, la Atena, la Congresul Internațional de Studii Sud-Est Europene. Atunci a luat hotărârea de a se stabili în lumea liberă, departe de totalitarismul comunist și a

cerut azil politic în Grecia. Personalitate științifică bine statuată și apreciată, Petre Ș. Năsturel va găsi cu ușurință locurile propice pentru a-și fructifica vastele cunoștințe și a-și continua cercetările, la Centrul de Studii Bizantine, la Comitetul Grec de Studii Sud-Est Europene din Atena și la Institutul Balcanic din Salonic, unde va lucra până în 1974, când se va stabili definitiv la Paris. Acolo este creat un post special pentru el, la Sorbona, ca *chargé de recherches* la cursul de diplomatică bizantină, pe care îl va susține până la pensionare, în 1988. În „orașul luminilor” își va da și cel de-al doilea doctorat cu teza *Les documents roumains du Mont Athos*. A fost, în egală măsură, atras de istoria laică și de cea eclesiastică, de raporturile acestor cu istoria artelelor. O importantă contribuție a sa a fost și studiul *Vlahii din spațiul bizantin și bulgăresc până la cucerirea otomană*, publicat în 1989 la Paris și apoi la București, în 1996, într-un volum coordonat de distinsul istoric Neagu Djuvara, intitulat *Aromânia. Istorie. Limbă. Destin*.

În vasta arie de interes și pasiuni ale lui Petre Ș. Năsturel s-au înscris majoritatea științelor speciale ale istoriei: genealogia, heraldica, numismatică, sigilografie, paleografie greacă, domenii în care a adus însemnate contribuții. În consecință, a devenit membru în multe asociații de studii bizantine, de numismatică, de slavistică și de patristică din diverse centre culturale europene. Ca o încununare a carierei sale strălucite și o recunoaștere unanimă a valorii contribuției aduse istoriografiei naționale și universale, în 1996 a fost distins cu titlul de Doctor Honoris Causa al Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași.

O personalitate atât de marcantă era absolut necesar să fie onorată printr-un volum omagial. Datele biografice prezentate mai sus le-am extras din primul articol inserat în volum și datorat reputatului istoric Constantin Bălan, el însuși o figură emblematică în studiul paleografiei. Mariana Mihăilescu a produs o *Addenda Bibliografică* în care a adunat titlurile semnate de Petre Ș. Năsturel în intervalul 1997-2002 (majoritatea apărute în revista „Dorul” din Danemarca, al cărei director și redactor este neobositul „mare român” Dan Romașcanu), completând bibliografia pe care o publicase Mihai Sorin Rădulescu în „*Studii și Materiale de Istorie Medievală*”, t. XVI, 1998.

Informațiile referitoare la biografia și activitatea celui aniversat se împletește cu notele autobiografice ale acelora care evocă momentul întâlnirii și colaborării cu Petre Ș. Năsturel, fie în tinerețe, la București, fie mai târziu, în anii exilului, la Paris, precum Neagu Djuvara, Pavel Chihaia, Octavian Iliescu, Arion Roșu, Michel Dion și un învățăcel grec, Andronikos Falangas. Gheorghe Brătescu aduce precizări cu privire la comunicările lui Petre Ș. Năsturel legate de istoria medicinei, iar Panait I. Panait își amintește de anii când a fost coleg și subaltern al celui omagiat, la Muzeul de Istorie a Orașului București.

După acest prim capitol de amintiri sentimentale, urmează o suita de capitole grupate pe mari teme de cercetare ce i-au fost dragi aniversatului. În capitolul aşezat sub genericul *Byzantină* sunt reunite următoarele studii: *Fabrica lui Kyras de la Callatis* de Alexandru Barnea, Ion Barnea și Mihai Ionescu; *A fost Enisala un castel bizantin?* de Raluca Verussi-Iosipescu; *La mer Noire lac genoiv? (1260-1350)* de Pierre Racine din Grenoble; *Contribuții la problema identificării portului medieval „Drinago”* de Laurențiu Răducan; *Din problematica porturilor dobrogene în secolul al XIII-lea și al XIV-lea* de Radu Ștefan Vergatti; *La vie rurale en Morée au XIVe siècle* de Ecaterina C. Petrescu; *Nouvelles hypothèses autour du protocole de couronnement de Manuel II Palaeologue (1392)* de Petre Gurău; *Un nouveau document à propos d’Alexios de Theodoro-Mangoup* de Thierry Gauchou și Alina Minghiraș de la Paris; *Impactul căderii Constantinopolului asupra spațiului românesc* de Eugen Denize; *Complément à la généalogie des Cantacuzènes au XVe siècle: Euphrosyne et Philippa Cantacuzène* de Jean-François Vannier din Levallois-Perret.

În capitolul III, intitulat *Balcanica*, sunt incluse studii circumscrise acestei zone: Boško I. Bojović din Paris semnează comunicarea intitulată *Chilandar et les pays roumains. Continuité liturgique et institutionnelle dans les acts princiers (XVe-XVIIe siècles)*; Anca Popescu este autoarea articoului „*Muntele Athos și români*” – puncte de vedere; fostul student al profesorului Năsturel, Andronikos Falangas din Grecia are materialul intitulat *Jacques Dissorianos et Jacques Vassilikos (Despot l’odă) dans la vision de l’historiographie greque*, iar Violeta Barbu *Vlahii balcanici și Roma în secolul al XVII-lea*.

Urmează unul dintre capitolele cele mai substanțiale ale tomului, *Medievalia*, cu următorul conținut: Victor Spinei cu *România și mareea invazie mongolă în lucrările cronicarilor florentini din prima jumătate a secolului al XIV-lea*; Sergiu Iosipescu semnează studiul *Vrancea, Putna și Bavarabia – contribuții la evoluția frontierei sudice a Moldovei în secolele XIV-XV*; Ion Toderașcu, *Însemnări necunoscute de istoria românilor (sec. XIV-XVI) într-un manuscris occidental*; Constantin Rezacheievici, *Mormântul lui Vlad Tepes – cea mai plauzibilă ipoteză*; o foarte interesantă și de actualitate contribuție are Sever Mircea Catalan în *Romanul lui Bram Stoker și soarta atribuită sufeletului lui Vlad Tepes-Dracula de unele izvoare medievale*, unde încearcă să elucideze sursele de inspirație ale ciudatului romancier irlandez care și-a căstigat notorietatea (și un loc netârgăduit în posteritate) cu fantezistul său Dracula; Benoît Joudou din Brive, Franța, semnează studiul *La signification de l'élection du prince régnants dans les Provinces Roumunes de Valachie et de Moldavie (XVe-XVIIe siècles)*; Dan Ioan Mureșan, *Et Théodore dans tout cela? (Sur l'élaboration des Enseignements de Neagoe Basarab)*; Gheorghe Punga, *Un hrisov de la Alexandru Lăpușneanu și semnificația lui istorică*; Cristian Luca, *Miscellanea italo-romena (XVI e XVII secolu)*.

Acad. Paul Cernovodeanu aduce importante lămuriri privitoare la viața și activitatea unuia dintre marii cărturari și curteni munteni din veacul al XVII-lea în studiul *Udriște Năsturel – diplomatul*, iar Tudor-Radu Tiron analizează balzonul acestuia în *Sur les armoires des Năsturel*. Petronel Zahariuc investighează „*A doua domnie*” a lui Vasile Lupu (21 aprilie/1 mai – 6/16 iulie 1653), iar Silviu Andries Tabacu de la Chișinău întreprinde un eseu de sigilografie în comunicarea *Un tipar sigilar al lui Gheorghe Vodă Ștefan de la 1660*. Două articole privitoare la aşezământul de cult semnează Mariana și Gheorghe Lazăr, *Un vechi schit dâmbovițean: Miclani (Pârlita) și Ionel Cândea, Noi mărturii privind Mitropolia Proilaviei*. În sfârșit, alte două materiale se referă la „slova adunată pe-o carte” și la opera unuia dintre învățații boieri ai Tării Românești: este vorba de *Din nou despre „Istoria Tării Românești” a stolnicului Constantin Cantacuzino de Aurora Elena Ilieș și de Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino și cea a domnitorului Nicolae Mavrocordat. Completare la Biblioteca „V.A. Urechia”, Galați* de Paul Păltânea.

Următorul capitol este rezervat istoricilor de artă. Intitulat *Artes Maedii Aevi*, în el sunt grupate studii și comunicări semnate de reputați cercetători ai acestui domeniu: Maria-Magdalena Szekely, „*Vino să-ți arăt pe mireasa, femeia mielului*”; *Cădelnița domnească de la Putna și semnificația ei*; Nicoletta Isar din Copenhaga, *Une mise en signs de l'espace sociale et culturel de la Moldavie à la fin du XVIe siècle. Les fondateurs de Sucenitz à travers leurs portraits a une image du pouvoir autocratique. La continuité de l'idée dynastique*; Constanța Costea, *În umbra ctitorilor – în jurul ilustrării ultimului condac din Immul Acatist la Snagov și Tismana*; Dumitru Năstase de la Atena, *Pictura exterioară a bisericii Bălinești și serecătura tetraevanghelului de la Feleac*; Marina Sabados, *Icoanele împărătești de la Plătărești. Ipoteză de dateare și atribuire*; Ioana Cristache-Panait, *Interferențe istorice și artistice între ctitoria de lemn și cea de zid. Biserică de lemn de la Păușești (Jud. Iași)*; Ioana Iancovescu, *Viața sfintilor Varlaam și Ioasaf – versiuni iconografice românești*.

Cel de-al VI-lea capitol, *Ecclesiastica*, conține studii circumscrise acestei teme: *Adolf von Harnack și incepiturile creștinismului românesc. Sfârșitul unei epoci de Emilian Popescu; „Alexis de Kiev et de toute la Russie” – „Hyacinthe de toute la Hongrovalachie”: deux cas parallèles? Quelques précisions autour des relations ecclésiastiques des Russes et des Roumains avec Byzance crépusculaire (XIVe s.)* de Lydia Coțovanu din Paris; *Mucenicia Sf. Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere de Ștefan Gorovei; Calitatea de „authentes” a patriarhului ecumenic Dionysios al II-lea (1546)* de Tudor Teoteoi; *Dionysios Iviron et les pourparlers entre la Moldavie et la Russie en 1656* de V.G. Tchentsova din Moscova; *Originea materialului tipografic din prima tipăriță de la Râmnice de Doru Bădără; Sur un don valaque au patriarcat oecumenique de Marie Theocarhis din Atena; Les prélates orientaux à Saint Germain-des-Prés en 1714* de Benoît Gain din Grenoble; *Mitropolitul Veniamin Costache, nou „ctitor” al mănăstirii Esfigmenu de la Sfântul Munte Athos, pictat în nartexul bisericii acesteia de Ioan Dura din Bruxelles; Cu privire la metoacele Sfântului Munte în România: cazul mănăstirii Vătoped și Ivir de Florin Marinescu din Atena; The Rumanian epitaphioi of the Holy Monasteries of Saint Stefanos of Meteora and Saint Bissarion (Dousouikon) of Trikala de Eleni Vlachopoulou-Karabin din Grecia; Din nou despre Filocalia de la Prodromul de Virgil Cândea*.

Modernizat este următorul capitol în care sunt incluse următoarele studii: *Năsterea Imperiului austriac, interese strategice și contacte comerciale în Levant (1606-1699)* de Ileana Căzan; *Crimeea în vizunea observatorilor occidentali în secolul XVII și XVIII* de Ștefan Andreescu; *Les Grecs phanariotes et la formation de la conscience nationale roumaine de Jacques Bouchard din Montreal; Un domn fanarot puțin cunoscut: Emanuel Giani-Rosetti (Manole Ruset) 1715-1794* de Vladimir Mishevca din Chișinău; *Diplomacia franceză și criza orientală din 1821* de Lucia Taftă; *Entre influence et originalité: l'Ecole des Beaux-Arts de Paris et l'architecte Horia Creangă de Mihai Sorin Rădulescu; Câteva date despre biblioteca generalului Petre V. Năsturel de Mariana Mihăilescu; Relații ruso-otomane în anul 1742 (un document otoman)* de Adrian Tertcel.

În ultimul capitol al tomului, intitulat *Varia*, au fost inserate studii și comunicări de paleografie, filologie, etnografie, statistică și istorie contemporană: Dan Gh. Teodor, *Inscripțiile rupestre de la Cotârgași-Suceava; Petre Diaconu, Câteva observații pe marginea cap. LVI al Satyrikon-ului lui Peroniul; Îndreptări cu privire la vechi texte răsăritene de pr. Vasile Muntean; La survivance des enclaves a techniques traditionnelles de Paul Henri Stahl; Reprezentările grafice în analiza statistică a datelor istorice de Irina Gavrilă; O imagine falsă despre confruntările din conducerea PCR PMR (1947-1952* de acad. Florin Constantiniu.

Împuñătorul volum dedicat profesorului Petre Ș. Năsturel este un demn omagiu adus eruditului istorie și, prin tematica varită și atractivă, ce acoperă multe dintre domeniile ce l-au preocupat de-a lungul lungii și fructuoasei sale cariere, se constituie într-o apariție de mare valoare și de sigură perenitate.

Adrian-Silvan Ionescu

RUXANDRA DREPTU, MARIANA PĂVĂLOIU, *Dimitrie Știubei*, Edit. Yacht Club Român, București, 2003, 93 p. + il.

Două reputate cercetătoare din domenii diferite de activitate, un istoric de artă și un istoric – dr. Ruxandra Dreptu și dr. Mariana Păvăloiu – și-au reunit forțele pentru a elabora un concis studiu monografic dedicat unuia dintre cei mai importanți pictori de marine ai perioadei contemporane, nu doar pe plan național ci mondial, Dimitrie Știubei.

Albumul *Dimitrie Știubei* prezintă o suită de reproduceri ale operelor pictorului ce și-a dedicat întreaga activitate artistică marinelor și scenelor navale. Marinări de carieră, Știubei era cel mai în măsură să îndrăgească marea și să o descrie, în mod admirabil, pe pânză. El a fost, de asemenea, un însemnat pictor naval pentru că este foarte important ca o ambarcațiune să fi redată corect din punct de vedere tehnic și funcțional, nu doar ca formă expresivă, ca accent și pretext pentru un peisaj, aşa cum au procedat mulți pictori. El cunoștea navele din interior, ca un marinări, nu superficial, ca un plastician ageamiu într-ale navegației. Deși a beneficiat de prestigioase premii și de recunoaștere internațională, în propria țară nu s-a bucurat de aceeași lauri din două motive pur politice: mai întâi, a fost un apropiat al familiei regale, autor al mai multor portrete ale membrilor acestora, prieten al Principesei Ileana, apoi membru al Casii Militare a Regelui Carol II, fapt ce i-a adus neplăceri și trecerea în rezervă după abdicarea suveranului, în septembrie 1940; apoi, odată cu părăsirea țării și stabilirea în Germania, în 1975, opera sa a intrat într-un con de umbră și, acolo unde fusese expusă la loc de cinstă, precum la Muzeul Marinei Române din Constanța, lucrările iau fost mutate în depozit, de departe de ochii vizitatorilor, care nu se cuvenea să admire creațiile unui transfug... Din același motiv nici nu i-a fost consacrată o monografie, aşa cum ar fi meritat. Iată că cele două pasionate muzeografe s-au încumetat să scrie acest necesar studiu.

Dimitrie Știubei s-a născut pe 30 august 1901, la Bacău, ca fiu al unui învățător și inginer hotarnic și al unei casnice. A avut încă cinci frați și surori. Numeroasa familie se mută, în 1904, la Iași. După liceu Dimitrie se înscrie, în 1919, la Școala de Artillerie, Geniu și Marină din București, în poziția protestelor tatălui care, observându-i talentul artistic, dorea să se facă arhitect. În 1921 absolvă Școala Navală cu gradul de sublocotenent, iar în 1923 intră la Școala de aplicație a Marinei. Este avansat locotenent în 1925. Cu un an înainte fusese repartizat pe canoniera „Lt. Remus Lepri”, la Divizia de Mare. Dar, în tot acest timp, Știubei a pictat, cu înfrigurare, și a deschis trei expoziții personale, la Iași (1922), Galați (1925) și București, la sala Ateneului Român (1926), când este remarcat și apreciat de scriitorii Alexandru Kirilețescu și Jean Bart (pseudonimul lui Eugeniu Botez, el însuși comandor de marină), de criticul de artă Petru Comarnescu și de pictorul Jean Al. Steriadi, care îi va deveni sfătuitor o lungă bucată de vreme. În 1929 își ia un lung concediu și pleacă la München pentru a se perfecționează în pictură. În 1932 este avansat căpitan și selectat pentru Casa Militară a Regelui Carol II. În același an deschide o expoziție în sălile de la librăria „Cartea Românească” iar în 1935 la Dalles. Primește comenzi pentru decor mural cu tematică istorică sau contemporană pentru găurile Mogoșoaia, Sinaia și pentru Gara de Nord din Capitală, iar în 1937 este premiat la Expoziția Universală de la Paris pentru compoziția *Intrarea lui Mihai Viteazul în Alba Iulia*. Tot atunci este decorat și cu Legiunea de Onoare. În 1938 este avansat la rangul de locotenent comandor, iar din 1940 activează în Ministerul Aerului și Marinei. Dar, anul următor este trecut în disponibilitate și în 1943 în rezervă. Este reprezentat în cadrele active în 1944, pe o poziție ce împletește arta cu militară, ca șef al Biroului Pictori din Marele Stat Major, iar în 1945 devine locuitorul directorului Muzeului Militar Național. În 1946, când direcțiile pe care avea să evolueze armata națională sub stricta dirigire a cadrelor sovietice erau evidente, Știubei solicită pensionarea, care i se aproba. De atunci încolo se consacră exclusiv picturii. Din 1948 devine membru al Uniunii Artiștilor Plastici și are o activitate prodigioasă: în 18 ani, din 1950 până în 1968, deschide 31 de expoziții în România (București, Constanța, Mamaia), iar după 1968 are multe participări în străinătate (Basel, Paris, Londra, New York, Geneva, Atena, Pireu). În 1971 execută mai multe pânze cu subiecte din istoria marinei românești pentru Muzeul Marinei din Constanța. Dar, odată cu stabilirea la Saarbrücken, legăturile cu țara se întrerup și lucrările sale nu mai pot fi văzute decât, eventual, prin colecții particulare. Are, însă, în continuare, o susținută activitate și participări anuale la diverse manifestări colective sau cu expoziții personale în Elveția, Grecia, Germania sau Franța, unde este foarte apreciat. Se stinge din viață pe 17 februarie 1986.

Dimitrie Știubei a redat marea sub toate aspectele ei, în plin soare sau într-o zi mohorâtă, pe furtună sau pe calm plat, de pe lârm sau de la bord, în timp de pace sau de război. Transparența valurilor, spuma spulberată de vânt, luciu orbital al razelor pe oglinda apei din picturile sale sunt imposibil de uitat. Excelent „portretist” al navelor românești și al prezenței lor pe măriile lumii, Știubei a lăsat și o valoroasă documentație plastică în acest sens: *Bricul „Mircea”*, *Yachtul regal „Luceafărul”*, *Pasagerul „Dacia”*, *Cargoul „Galați”*, *Motonava „București” la Londra*, *Motonava „Carpății” la Budapesta*, *Pasagerul „Moldova” la Budapesta*, *Mineralierul „Petroșani” la Istanbul*, *Nava-școală „Mircea” în larg*, *Cargoul „Dobrogea”*, *Escadră în mars*, *Velier în larg*, *Distrugătoare în mars*, *Monitoare pe Dunăre*, *Cargoul la ancoră*, *Navele Diviziei de Mare în misiune*.

La fel de îndemnătate și de stăpân pe mijloacele de expresie plastică în orice tehnică (fie ulei, fie acuarelă sau guașă) și în orice gen (peisaj marin, scenă bataillistă, compoziție cu personaje sau portret), Dimitrie Știubei va rămâne în conștiința iubitorilor de artă ca un inegalabil poet al talazurilor. Tot mai acest lucru a reușit să evidențieze albumul semnat de Ruxandra Dreptu și de Mariana Păvăloiu, prin reproduceri de calitate și prin studiul introductiv, bogat în informații biografice și doce comentarii plastice. Lucrarea lor îl așează pe acela care în 1970 era numit de cronicarul de la prestigioasa și influentă publicație „Herald Tribune” din New York „the last and greatest painter of the sea of our epoch” în locul pe care îl merită în istoria artei românești și universale.

Adrian-Silvan Ionescu

EDGAR HÖSCH, KARL NEHRING, HOLM SUNDHAUSEN (Hrsg.), *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2004, 770 p.

Südost-Institut din München a luat inițiativa întocmirii unui masiv repertoriu-lexicon al sud-estului european, sub conducerea a trei dintre colaboratorii săi de frunte. Laborioasa lucrare, apărută sub redacția lui Konrad Klewing, răspunde la o necesitate actuală și științei contemporane, aceea de a înfățișa cele mai însemnante realități ale spațiului luat în considerare, intrat într-o nouă fază a existenței sale după 1989, în urma destrămării sistemului totalitar comunist și a hegemoniei sovietice impuse asupra celei mai mari părți a regiunii cu decenii în urmă.

Se remarcă de la început definirea geografică a spațiului sud-est european, mai largă decât cea acceptată în trecut. În vizionarea autorilor lucrării, sud-estul european, definit ca spațiu intermediar între Europa Centrală și Asia Mică, cuprinde atât Peninsula Balcanică, la sud de Dunăre, cât și aria carpato-dunăreană, cu Ungaria și România. Din punct de vedere cronologic, lexiconul cuprinde un răstimp de un mileniu și jumătate, din evul mediu timpuriu, până în zilele noastre, inclusiv vremea comunismului.

În acest spațiu și în aceste limite cronologice sunt prezentate sintetic regiunile istorice, statele, dinastiile, instituțiile, partidele politice, structurile sociale, etniile, diversele aspecte ale demografiei, curentele spirituale și culturale, războaiele și păcile care au marcat destinul spațiului, factorii de influență externi, într-un cuvânt toate realitățile majore din interacțiunea cărora s-a împlinit istoria sud-estului european. Nu figurează personalitățile, care au făcut obiectul unei masive lucrări anterioare biografice datorate aceluiași institut. Selecția judicioasă a vocilor și tratarea lor competență, remarcabilă capacitate a autorilor de a sintetiza o materie pe căt de abundentă pe atât de variată sunt calitățile esențiale care conferă lucrării un înalt nivel științific. Fiecare voce e însoțită de indicațiile bibliografice strict necesare. În chip deosebit se remarcă unele voci, de exemplu *Kulturgeographische Zonen*, *Südosteuropa*, *Transhumanz*, modele ale genului.

Orice lucrare de acest fel comportă inevitabil omisiuni și erori. Semnalăm câteva dintre cele observate.

Surprinde absența unei voci consacrate *Genovei* și *genovezilor*. Dacă e justificată prezența unei voci referitoare la *catalani*, care au avut un rol incontestabil dar limitat la un sfert de secol, cu atât mai mult se cunenea luat în considerare rolul genovezilor, care în virtutea tratatului de la Nymphaion au influențat decisiv destinul Imperiului bizantin timp de două secole, din 1261 până în 1453. Genovezii au preluat rolul venețienilor ca factor dominant în viața economică a imperiului și au influențat masiv evoluția situației generale a regiunii ca urmare a politiciei pe care le-au dictat-o intereselor lor comerciale. Alianța lor cu turcii otomani începând de la mijlocul secolului al XIV-lea a contribuit în mare măsură la prăbușirea finală a imperiului, subminat din punct de vedere economic de preluarea controlului de fapt al Strâmtorilor prin poziția de la Pera și prin acapararea comerțului Mării Negre. În aceeași ordine de idei – vocea *Meerenge* – ar trebui să dezbată și perioada medievală, bizantină, când Strâmtorile au avut un rol nu mai puțin însemnat decât în epoca modernă.

Vocile care tratează problemele celui de al doilea țarat bulgar – *Aseniden* (Asăneștii) și *Bulgarisches Reich* – evită să menționeze participarea vlahilor la constituirea noului stat. Dar indiferent de interpretarea atribuită termenului de *vlah*, faptul în sine al prezenței acestei realități, masiv reprezentată în izvoarele vremii, bizantine și occidentale, impune menționarea și discutarea sa. Doar vocea intitulată *Vlachen* îi amintește pe vlahii din munții Balcani și face aluzie la rolul lor politic în legătură cu al doilea țarat bulgar.

Vocea dedicată Ordinului teutonic și instalării sale în Țara Bârsei ar trebui să menționeze luptele acestuia împotriva cumanilor și contribuția sa însemnată la lichidarea puterii cumane în spațiul carpato-dunărean, funcție însemnată a cruciatei în sud-estul Europei.

Prezentarea dinastiei arpadiene și a celei angevine s-ar cuveni completată cu considerații asupra politiciei lor sud-estice, îndeosebi în lupta pentru ieșirea la Marea Adriatică, în opozиie cu Veneția, și pentru

asigurarea legăturii cu Marea Neagră, prilej de constante conflicte militare și acorduri politice cu Moldova, Tara Românească și Polonia.

Voceea *Siebenbürgen* necesită unele completări. Ar fi fost de dorit unele aprecieri cu privire la statutul românilor din provincie, la dispariția formațiunilor lor politice semnalate de izvoarele ungare – *terra blacorum, terra Hațeg, Maramureș* – în secolul al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea și la problema confesională în politica regalității ungare în această perioadă când se impune principiul *unitas fidei* ca regulă fundamentală a sistemului politic al regatului ungar.

Anii domniei lui Vlad Tepeș sunt 1456-1462, nu 1462-1468.

La pagina consacrată Reformei (*Reformation*) ar fi fost de dorit să figureze și penetrația timpurie a doctrinei lui Luther în Moldova, încă din 1532, și convulsiunile confesionale și politice la care a dat naștere în principatul est-carpatic, între altele cele legate de domnia lui Jacob Heraclide, Despot-Vodă.

De remarcat că dogele care a participat la cucerirea Constantinopolului în 1204 și care a avut un rol decisiv în devierea spre Bizanț a cruciatei a patra este nu Andrea Dandolo, care a vițuit și a ocupat funcția supremă la Veneția în secolul al XIV-lea, ci Enrico Dandolo; afirmația eronată apare în textul vocii *Lateinisches Kaiserreich*, p. 406.

Lexikon zur Geschichte Südosteuropas este o lucrare fundamentală, care va aduce însemnante servicii cercetătorilor spațiului sud-est european. Nu ne îndoim că în calitatea sa de instrument de lucru indispensabil, lexicoul va cunoaște numeroase noi ediții de-a lungul deceniilor următoare.

Şerban Papacostea

FLORENȚA IVANIUC, *Instituția hotărniciei în Tara Românească. Secolele al XIV-lea – al XVIII-lea*, Edit. Academiei, București, 2003, 221 p.

Ipoteza Florenței Ivaniuc, care dă chiar titlul cărții și pe care este construită întreaga sa structură, este că a existat o *instituție a hotărniciei* în Tara Românească de-a lungul întregii perioade analizate. Cartea este o încercare de reconstruire a evoluției acestei instituții printr-o analiză a elementelor juridice de bază: (1) motivele și funcțiile (hotărnicii neconflictuale și conflictuale), (2) procedura juridică (tipologia actelor privind hotărnicia, reglementări legislative, modalități de delimitare, categorii probatorii), (3) structuri instituționale juridice (domnia, divanul, comisiile itinerante, isprăvnicia, autoritățile locale). Bazată în cea mai mare parte pe surse primare, multe documente inedite mai cu seamă pentru secolele XVII-XVIII, carte este o sinteză a cercetărilor Florenței Ivaniuc, o parte din contribuțiile sale anterioare fiind integrate în carte (articulul din „Revista Arhivelor” din 1992 despre *Reglementările cu valoare legislativă privind hotărnicile din Tara Românească* constituie subcapitolul 3.2. din carte – fără însă ca acest lucru să fie precizat).

În absența aproape completă a altor studii asupra problemei hotărniciei în Tara Românească medievală – autoarea enumeră succint într-un prim capitol contribuțiile anterioare mai importante, fără însă a menționa, deși cred că ar fi trebuit, studiul lui Sacerdoțeanu din „Arhivele Olteniei” din 1930 despre formula diplomatică „satul cu tot hotarul” și capitolul lui Panaiteescu despre hotarul obștii din *Ohștea Țărănească*, 1964 –, intenția explicită a Florenței Ivaniuc este de a analiza cu precădere numai latura juridică a problemei (p. 16), neatingând decât tangențial alte aspectele ale hotărniciei. Spre a da numai un exemplu, analiza jurământului cu brazda pe cap (p. 156-159), a cărui apariție Ivaniuc o plasează în sec. al XVIII-lea, este făcută doar din perspectivă juridică. Un studiu asupra aspectelor antropologice ale problemei care să înlocuiască mediocrul articol al lui D. Mototolescu din 1922 rămânând a fi scris.

Construindu-și cartea în principal pe un corpus de documente inedite, Florența Ivaniuc surprinde o serie de aspecte noi ale hotărniciei, multitudinea de teze și ipoteze originale elaborate de autoare găsindu-și, cel mai adesea, susținerea în surse. Identificând documentele-cheie, analizând un număr foarte mare de documente, ceea ce-i permite să observe aspecte până acum ignore în istoriografic, și încercând să elucideze problemele terminologice (ex. hotar, martor, jurător), Fl. Ivaniuc scrie o lucrare sistematică și bine argumentată.

Elementele centrale pe care este dezvoltată argumentația sunt documentele-cheie, excelente identificate de autoare, și pe baza cărora este reconstruită întreaga evoluție a hotărniciei ca practică juridică. Astfel, una din contribuțiile majore ale Fl. Ivaniuc este identificarea primii mențiuni documentare a unui act de hotărnicie emis și semnat de comisia de hotarnici, datând din 1592 (p. 57). Actual, la prima vedere un zapis de vânzare-cumpărare, sub acest titlu fiind de altfel editat în *DRII* (B, XI, nr. 4), este prima atestare a existenței comisiei de hotarnici în Tara Românească (pentru întreaga demonstrație pe care autoarea nu o mai reia în carte vezi Fl. Ivaniuc, *Hotărnicia în Tara Românească – determinări diplomatice*, „Revista Arhivelor”, 1989). În mod similar, analiza poruncii lui Alexandru Coconul din 1526 permite identificarea detaliată a funcțiilor și atribuțiilor hotarnicului și mai ales raportul dregătorului domnesc cu adeveritorii locali, prin asocierea celor două elemente formându-se, potrivit Fl. Ivaniuc, primul organ juridic operativ în Tara Românească – comisia itinerantă de hotarnici (p. 182-183).

Analiza comparativă a documentelor îi permite Florenței Ivaniuc să identifice principalele etape ale evoluției procedurale a hotărniciei. Astfel, evoluția formularului diplomatic al poruncii domnești privind hotărnicile, adresată inițial delegatului domnesc, apoi comisiei de hotărniți și în cele din urmă ispravnicului (p. 52-55) corespunde unor schimbări juridice instituționale, pe care autoarea le analizează detaliat (cap. IV, p. 171-216). Reconstruirea întregii proceduri juridice este cel mai bine surprinsă din momentul dezvoltării practicii poruncilor multiple emise de domn pentru aceeași pricina, adresate tuturor părților implicate. Astfel, Alexandru Scarlat Ghica emite trei porunci pe 3 martie 1767, două adresate celor două părți aflate în dispută de hotar, episcopicei Buzăului și respectiv ștefanului St. Cioran, și cea de-a treia comisie itinerante (p. 55). În mod similar și cărțile de hotărnicie sunt emise pentru toate părțile implicate, în mod obligatoriu din secolul al XVIII-lea („am făcut două anasforale să rămâne una la o parte și alta la altă parte”, doc. din 1795, p. 60).

Foarte bogat susținută de documente este și analiza pe care Fl. Ivaniuc o face *ocolnicei*, al cărei început îl plasază temporar „dîncolo de secolul al XIV-lea” (p. 89), precedând ccalaltă modalitate de fixare a hotarelor, *tränsa*, cu cel puțin două secole. Analiza documentelor din secolele XV-XVII atestă o largă varietate procedurală ce poate fi structurată în două tipuri de bază: ocolnica de fixare a hotarelor noi și ocolnica pe vechile hotare, aceasta din urmă definindu-se juridic abia la începutul secolului al XVIII-lea. Acestei evoluții procedurale îi corespunde și o schimbare a actelor consacrate ocolnicii, de la simpla integrare a unor semne de hotar în hrisov ajungându-se în secolul al XVII-lea la „foița de semnele și pitrile ce au pus la hotar” (p. 105).

Construindu-și lucrarea direct pe documente, Fl. Ivaniuc reușește să iasă din schema interpretativă tradițională, relevând aspecte anterior ignorate. Dacă până acum istoriografia aborda problema hotărniciei exclusiv prin prismă procesului de fragmentare a proprietății, Florența Ivaniuc arată că există un număr semnificativ de documente în care hotărnicia este o consecință a unui proces invers, de înglobare a proprietății (p. 23-24). Spre exemplu, în 1704, după ce mitropolia cumpără succesiv trei părți din moșia Frumușani, domnul poruncește hotarnicilor „moșie lângă moșie să-și facă câte treale un hotar și să pue pietri și scâne” (p. 34).

Problema hotărniciei este și mai mult complicată de ambiguitatea semantică a termenilor. Dacă sensul dublu al termenului hotar – graniță sau teritoriu mărginit de o graniță stabilită – era cunoscut (discutarea problemei cu exemple la Panaiteșcu, *Obștea Țărănească*, p. 92), Florența Ivaniuc surprinde evoluția semantică a altui termen: *hotar de moară*. Dacă inițial acesta exprima intinderea în spațiu, la sfârșitul secolului al XVIII-lea „hotarul de moară” se referează la numărul de roți, modificarea de sens producându-se, potrivit autoarei, în secolul al XVI-lea (p. 26).

Analizând critic un material de cele mai multe ori inedit, într-un domeniu aproape neatins în istoriografie, lucrarea Florenței Ivaniuc este extrem de bogată. Din această cauză, mă limitez la a enumera în continuare, succint, problemele a căror analiză mi s-a părut cea mai interesantă: hotărnicia în cuprinsul târgurilor și, în special, evoluția sintagmei de „loc de casă” într-un termen operant juridic (p. 27); utilizarea din ce în ce mai frecventă a hotărniciei în momentul vânzării sau cumpărării de proprietăți, fără însă ca aceasta să devină o procedură obligatorie nici măcar în secolul al XVIII-lea (p. 35); tendința de simplificare a procedurii juridice în secolul al XVIII-lea prin *formula combinată jalbă-rezoluție*, sintagma îi aparține Fl. Ivaniuc (ex. pe jalba lui Meletie episcopul Buzăului, rezoluția domnească se constituie de fapt într-o poruncă către ispravnic, p. 56); divizarea în secolul al XVIII-lea a cărții de hotărnicie în două variante tipologice complementare: cartea de hotărnicie propriu-zisă și foia de trasul moșiei, conținând enumerarea semnelor de hotar (p. 60-61); articolele privitoare la hotărnicie din primele pravile românești (*Îndreptarea Legii, Pravilniceasca condică și Leguirea lui Caragea*, p. 76-85); tipologia trăsuirii ca tehnică agrimensurală (p. 115-135) și structura și funcția comisiei de hotarnici (p. 180-192).

Pe lângă abundența de informații noi și ipoteze convingătoare, lucrarea Florenței Ivaniuc conține și o serie de ipoteze insuficiente de bine argumentate, construite pe o interpretare eronată a documentelor și cauzate cel mai adesea de studierea izolată a hotărniciei medievale din Țara Românească, ignorând complet orice analiză comparativă cu situația din alte state medievale, ca Moldova, Polonia, Ungaria, Serbia.

Dacă momentul apariției hotărnicie ca practică este plasat de Florența Ivaniuc, pe urmele lui H.H. Stahl, ca urmare a ieșirii din indiviziune (p. 20), problema importantă, din punctul de vedere al tezei centrale a cărții, este când hotărnicia s-a transformat dintr-o simplă practică într-o instituție juridică. Ivaniuc acceptă existența a două etape cronologic distincte (p. 21) – hotărnicia ca practică și hotărnicia ca instituție juridică – și consideră că a existat o instituție a hotărniciei în Țara Românească încă din secolul al XIV-lea. Autoarea consideră această idee mai degrabă o premişă implicită decât o ipoteză de lucru, cele câteva argumente prezentate de-a lungul lucrării nereușind să o demonstreze convingător. Spre exemplu, autoarea este de părere că procedeul reîntăririilor hotarelor în baza deciziilor domnilor anterioare în secolele XIV-XVI poate fi definită ca „legea domnului”, constituind astfel o primă lege a țării. Problema este tocmai dacă reîntărirea hotarelor reprezintă o procedură juridică sau o simplă practică diplomatică, în schimbul acestei

ultime ipoteze venind demonstrația lui Sacerdoțeanu (A. Sacerdoțeanu, *O cehie de diplomatică românească: satul cu tot hotarul, „Arhivele Olteniei”*, 1930).

Insuficient argumentată este și concluzia cu care Fl. Ivaniuc încheie al doilea capitol (p. 29-44) – capitol foarte interesant de altfel și care reprezintă prima încercare de sistematizare a motivelor hotărniciei, contestând interpretarea tradițională după care hotărnicia ar fi fost motivată exclusiv conflictual (*Istoria dreptului românesc*, vol. I, p. 556, București, 1980). Concluzia autoarei este că hotărnicile motivate conflictual se îmultesc concomitent cu agravarea tensiunilor sociale în scoulul al XVIII-lea, în timp ce hotărnicile motivate neconflictual se reduc numeric. Argumentarea acestei idei, plauzibile în fond, necesită o analiză cantitativă pe care autoarea nu o face și ea e cu atât mai riscantă cu cât unele dintre motivele neconflictuale invocate (ex. moștenirea și zestrea, p. 36) nu sunt exemplificate nici măcar cu un document.

Dacă ipotezele anterioare nu sunt suficient de bine argumentate, putând însă a fi susținute, de neînțeles mi se pare certitudinea cu care Florența Ivaniuc consideră că *stabilirea hotarelor ţării, ca inițiativă din interior spre exterior, trebuie privită ca primul tip de hotărnicie practicată în Tările Române* (p. 18). Ipoteza ei, prezentată ca un fapt sigur, contrazice concluzia îndeobște acceptată de istorici. Interpretarea ce tinde să fie general acceptată (*Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700-1700*, ed. D. Power și N. Standen, Londra, 1999, sau H.J. Karp, *Grenzen in Mitteleuropa während des Mittelalters*, Cologne, 1972) este că hotărnicia frontierelor statale e ulterioară stabilirii hotarelor de moșii și inspirată de acestea, atât din punct de vedere tehnic – Karp argumentează că hotarele artificiale au fost folosite mai întâi pentru delimitarea moșilor – cât și conceptual – exemplul cel mai bun e Anonymus, care își imaginează o primă hotărnicie a regatului Ungariei, efectuată de regele precreștin, sub forma unei preambulări de moșie. Revenind la ipoteza Fl. Ivaniuc, argumentul pe care îl invocă este tratatul din 1411 dintre Mircea și regele Poloniei care ar conține o referire directă la respectarea și apărarea hotarelor *Țării Românești* (p. 19). Autoarea s-a lăsat însă înșelată de rezumatul eronat al documentului din ediția pe care a consultat-o (I. Ionașcu, *Relațiile internaționale ale României în documente*, București, 1971, doc. 9), textul tratatului neconținând nici o referire la hotarele Țării (pentru textul latin, Hurmuzaki 1/2, doc. 391). Prima hotărnicie a frontierei Țării Românești, atestată documentar, datează abia din 1520 (DRH, B, vol. 2, nr. 194), în timp ce hotarele de moșii sunt menționate anterior (DRH, B, vol. 1, nr. 131, 256 sau 259). Așadar, ipoteza Florenței Ivaniuc nu se susține, și în cazul Țării Românești hotărnicile interne, de moșii, precedând hotărnicile Țării.

O altă ipotезă ale cărei argumente par a fi destul de fragile este cea privitoare la formularul diplomatic al daniilor domnești. Florența Ivaniuc susține că celor două tipuri de danii – întăritura la o danie anterioară și dania nouă – le corespund două tipuri de formulare diplomatice, primul fără indicații de hotar, iar cel de-al doilea, pentru dania nouă, cu precizarea hotarelor (p. 30). Astfel, într-un document în care sunt enumerate mai multe moșii și doar una are precizate hotarele, aceasta ar reprezenta o danie nouă iar restul moșilor ar fi doar întărite. Ipoteza pare a rezolva interpretarea unui anume tip de documente, dar argumentele invocate de autoare pentru a o susține nu rezistă unei analize mai atente. Astfel, în hrisovul lui Vlad Dracul din 1441 (DRH, B, I, doc. 93 nu 83 cum este citat, probabil o eroare de tipar) prin care se întărește lui Stanciu Mocnescu o serie de moșii doar hotarele Voilei sunt detaliate, dicoarece, crede Ivaniuc, doar Voila reprezintă o danie nouă, celelalte, Mislea, Cocioraști, nefiind decât întăriri. Analiza diplomatică și interpretarea geografică a documentului arată însă cauzele reale ale acestei deosebiri, infirmând ipoteza Fl. Ivaniuc. Doar hotarele Voilei sunt detaliate pentru că acesta e singurul sat făgărășean din document și, după cum a arătat Antal Lukacs, hotărnicia detaliată a moșiei e probabil o interpolare târzie, din secolul al XVIII-lea (Antal Lukacs, *Documente false și interpolate privind Țara Făgărașului în secolele XIII-XV*, în vol. *In honorem Radu Manolescu*, p. 103). De ascundea, nici dania lui Neagoe Basarab către mănăstirea Nucet (DRH, B, II, nr. 143), în care sunt precizate hotarcile muntelui Buciaci, nu poate fi o danie nouă, cum crede Ivaniuc, de vreme ce documentul precizează explicit că acesta a fost dat „sfintei mănăstiri de Vlad voievod Călugărul”. Așadar, oricât de seducătoare ar fi ipotiza existenței unui formular distinct pentru daniile noi, ce include precizarea hotarelor, aceasta nu este convingător argumentată.

Ultima problemă asupra căreia nă opresc este cea a relației dintre introducerea semnelor de hotar în hrisoavele domnești și organizarea treptată a instituției hotărniciei. Fl. Ivaniuc identifică o evoluție în care citării în mod formal a semnelor de hotar în secolul al XV-lea îi succede menționarea unor repere generale în secolul al XVI-lea și detalierea într-un paragraf special în secolul al XVII-lea (p. 50-51). Ulterior revine asupra problemei, analizând detaliat variantele folosite de senne de hotar, cu precădere de la sfârșitul secolului al XVI-lea (p. 105-114). Fără a exclude interpretarea autoarei, cred că prezența sau absența semnelor de hotar din documentele domnești este mai degrabă o consecință a influențelor diplomatice decât a evoluției instituției hotărniciei. Astfel, dacă prezența masivă a semnelor de hotar din documentele moldovenești din secolul al XV-lea se explică ccl mai probabil datorită influenței cancelariei polone (pentru hotărnicile în Polonia medievală, Grzegorz Mysliwski, *Boundaries and Men in Poland from the Twelfth to the Sixteenth Century: The Case of Masovia*, în *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Ashgate, 2002), absența semnelor din documentele muntești din același secol trebuie să aibă tot o explicație de

natură diplomatică. În locul analizei cantitative a evoluției atestării documentare a semnelor de hotar pe care o propune, Fl. Ivaniuc ar fi putut folosi, ca termen de comparație pentru cazul Ţării Românești, ipoteza – inginoasă, dar la rândul ei neargumentată suficient – elaborată de P.P. Panaitescu pentru Moldova. Panaitescu consideră că inițial, în secolele XIV-XV, semnele de hotar erau stabilite pe temeiul limitelor naturale topografice (ex. dealul cel mare), pentru ca din secolul al XVI-lea acestea să fie înlocuite de repere antropogeografice (ex. curătura lui Avraam), această schimbare indicând o evoluție a naturii proprietății.

În concluzie, cartea Florenței Ivaniuc este o lucrare provocatoare, analiza efectuată direct pe documente – cifra menționată de autoare de 1000 de documente inedite folosite (p. 7) regăsindu-se pe deplin în ansamblul cărții – permitând o reconstruire detaliată a procedurii juridice, mai cu seamă pentru secolele XVII-XVIII. Valoarea lucrării ar fi crescut însă, atât prin evitarea unor ipoteze riscante, cât și prin aprofundarea problemei, dacă autoarea ar fi analizat evoluția hotărniciei din Țara Românească nu ca pe un fenomen izolat, ci ca pe un proces ce se desfășoară concomitent în întreaga Europă medievală.

Marian Coman

MEHMET ÖZ, XV. - XVI. yüzyıllarda Canik Sancağı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, XX + 234 p. + hărți.

Istoria Imperiului otoman nu poate fi înțeleasă în profunzime fără a cunoaște amănuntele istorie fizică dintre provinciile sale. Înțând seama de acest fapt, istoricul turc Mehmet Öz a elaborat această monografie privind istoria sangeacului otoman Canik în secolele XV-XVI. Astfel, autorul a pus la dispoziția specialiștilor, pentru prima oară, o lucrare științifică amplă și unitară referitoare la primele două veacuri din existența acestei provincii otomane de pe litoralul anatolian al Mării Negre.

Această carte are următoarea structură. După *Sumar* (p. IX-X), urmează o *Prezentare* (p. XI-XIII) semnată de prof. dr. Bahaddin Yediyıldız. În *Cuvântul înainte* (p. XV), autorul prezintă, pe scurt, motivațiile și istoria elaborării acestei lucrări, aducând mulțumiri tuturor celor care l-au îndrumat și ajutat. Urmează *Lista abrevierilor* (p. XVII) și *Lista tabelelor* (p. XIX-XX).

Textul propriu-zis al acestei lucrări începe cu o *Introducere* (p. 1-39). Autorul prezintă principalele izvoare istorice otomane pe care le-a folosit pentru elaborarea monografiei de față (p. 1-18). Este vorba, în primul rând, despre registrele otomane de recensământ (*Tahrir Defterleri*) ale sangeacului Canik din anii 1455, 1485, 1520, 1554 și 1576.

În continuare este expusă pe scurt istoria sangeacului Canik în perioada anterioră instaurării stăpânirii otomane (p. 18-25). După cum am arătat, regiunea care mai târziu avea să formeze sangeacul otoman Canik se află pe litoralul anatolian al Mării Negre. Ea cuprinde actualele orașe Samsun, Bafra, Ünye și Fatsa, precum și regiunile rurale din împrejurimile acestora. După ce s-a aflat succesiiv sub stăpânirea hititilor (1650-1200 î.Hr.), a Regatului Pontului (302-71 î.Hr.), a Imperiului roman (71 î.Hr.-395 d.Hr.) și a Imperiului bizantin (395-1086), regiunea Canik a intrat sub stăpânire turcească. Până în 1308 s-a aflat în posesia a diverse principate turcești, mai mult sau mai puțin dependente de Imperiul selgiuchid. După dispariția acestui imperiu (1308), respectivele principate au devenit independente. Imperiul otoman a ocupat și anexat regiunea Canik în anii 1427-1428. Teritoriile din împrejurimile acestei regiuni au fost alipite Imperiului otoman în anul 1461.

Organizarea administrativ teritorială a sangeacului otoman Canik în secolele XV-XVI este subiectul următorului subcapitol (p. 25-39) al acestei lucrări. În perioada respectivă sangeacul Canik a făcut parte mai întâi din eialetul Anatolia, iar apoi din eialetul Sivas (Rum). Condus de un sangeacebei (cu reședință la Samsun), acest sangeac era împărțit în șapte cazaile (kazas). Fiecare dintre acestea aveau în frunte un cadiu (kadi). Cele șapte cazaile erau următoarele: Satalmuş, Üngue, Terme, Arim, Samsun, Kavak și Bafra. În privința toponimiei sangeacului Canik în epoca respectivă, autorul arată că predominau clar denumirile de origine turcă (în detrimentul celor de origine greacă). Totuși, chiar și o serie de denumiri de origine turcă indică o relativă importantă prezență greacă (creștină), mai veche sau mai recentă.

Populație și societate este titlul capitolului I (p. 41-78) al acestei monografii. Autorul împarte populația sangeacului Canik în două mari categorii. Este vorba despre populația urbană și populația rurală. Aceasta din urmă este divizată în trei subcategorii: contribuabilii obișnuiați (*reaya*), contribuabilii cu statut special (scutiți doar de impozitele extraordinare) și persoanele scutite total de impozite (în special, militarii și funcționarii). Situația populației din cele trei orașe (*kasaba*) ale sangeacului Canik în epoca respectivă (secolele XV-XVI) este analizată în mod separat. Deși, în perioada 1520-1576, populația orașelor Samsun, Bafra și Ünye s-a dublat (sau chiar s-a triplat), totuși ele au rămas niște mici târguri de provincie. Astfel, în 1576, Samsun avea aproximativ 2500 de locuitori. Aproximativ același număr de persoane locuiau în Ünye. În schimb, Bafra avea circa 3500 de locuitori. Din punct de vedere al religiei, locuitorii erau împărțiti în două categorii: musulmani și nemusulmani. La Bafra, musulmanii reprezentau 81% din totalul populației. În schimb, la Ünye, doar 5% din locuitori erau musulmani. În același an, sangeacul Canik avea o populație

totală de aproximativ 125.000 de locuitori. Menționăm că anterior, în 1520, în acest sangeac locuiau circa 77.000 de persoane.

Capitolul al II-lea (p. 79-122) se ocupă de *Fiscalitate și situație economică*. Sunt prezentate principalele categorii de impozite și taxe percepute de la contribuabilită din sangeacul otoman Canik în secolele XV-XVI. Pe baza analizării sumelor încasate pe aceste căi, precum și a poruncilor trimise de la Istanbul sangeacbeilului și cadiilor din sangeacul Canik, autorul a obținut și informații importante privind viața economică locală în acea epocă. Alături de cultivarea plantelor (cereale, legume, fructe, în și cânepe), creșterea animalelor, pescuit și exploatarea lemnului, localnicii se ocupau și cu prelucrarea lemnului, construirea corăbiilor (comerciale și militare), comerțul și navigația. Sangeacul Canik juca, în acea epocă, un anumit rol (de importanță secundară) în aprovisionarea cu produse agro-alimentare a orașelor Istanbul și Caffa (*Kefe*), precum și în construirea unor din corăbiile necesare flotei militare otomane. Totuși, în secolele XV-XVI, pe plan economic, sangeacul Canik a fost permanent în urma sangeacurilor vecine (Kastamonu și Trabzon). Marile orașe-porturi Sinop și Trabzon (fostul Trapezunt), precum și orașul Amasya au pus mereu în umbără orașele Samsun, Bafra și Ünye.

Categoriile de proprietate și împărțirea încasării impozitelor este titlul capitolului al III-lea (p. 123-178) al acestei cărți. Ca și în alte provincii otomane, în sangeacul Canik, în secolele XV-XVI, existau trei categorii de proprietate funciară. Este vorba despre proprietatea statului (împărțită și dată în folosință sub formă de *has-uri*, *zeamet-e* și *timar-e*), proprietatea particulară individuală (*mülk*) și proprietatea particulară instituțională (*vakıf*, adică fundații pioase). În anul 1576, în sangeacul Canik, din totalul impozitelor încasate de pe proprietățile funciare, 56% provineau din *zeamet-e* și *timar-e*, 28% din *has-uri*, 13% din *vakıf-uri*, iar 3% din proprietățile de tip *mülk*. Tabelele din cadrul acestui capitol oferă numeroase forme de proprietate. Astfel, așlâm și care era potențialul militar (spahii timarioți și ostași din trupele auxiliare) pe care îl avea sangeacul Canik în secolele XV-XVII. De exemplu, în 1576, în acest sangeac existau 7 deținători de *zeamet-e* și 345 deținători de *timar-e*. În 1554, în cetatea Samsun se găseau 1 comandant (*dızdar*) și 20 de ostași (din trupele auxiliare), iar în cetatea Ünye se aflau 1 comandant și 44 de ostași. De asemenea, așlâm că, în 1576, în sangeacul Canik existau 101 *vakıf-uri*. În același an, se aflau acolo 24 de posesori ai unor proprietăți de tip *mülk*.

Concluziile (p. 179-181), *Anexele documentare* (p. 182-214), *Bibliografia* (p. 215-226), *Indicele* (p. 227-234) și cele două hărți întregesc, în mod binevenit, această carte.

Indiscutabil, lucrarea de față are numeroase merite. După cum am arătat, autorul a pus astfel la dispoziția specialiștilor, pentru prima oară, o monografie amplă și unitară privitoare la istoria respectivului sangeac otoman în primele două secole ale existenței sale. Problemele economico-sociale, demografice și administrative sunt tratate în mod amănunțit, folosindu-se o serie de importante izvoare otomane inedite din acea epocă. Se prezintă numeroase nouățiți pe plan informativ, dar și unele nouățiți pe plan interpretativ. Expunerea este limpede și cursivă. Concluziile sunt clare și pertinente.

În mod inevitabil, o lucrare atât de complexă și dificilă are și unele lipsuri. De exemplu, autorul nu insistă asupra istoriei politice și militare a sangeacului otoman Canik în secolele XV-XVI. Sunt înălțate prea puține informații despre sangeacbeii de Canik în perioada respectivă, precum și despre raporturile lor cu puterea centrală și cu beillerbeii de Sivas (Rum). De asemenea, așlâm puține stiri despre portul Samsun și sănțierul naval de aici, ca și despre rolul sangeacului Canik în cadrul războaielor otomano-irakiene din secolele XV-XVI. De asemenea, ar fi fost utilă îmbogățirea *Anexei documentare* și adăugarea unui rezumat într-o limbă de circulație internațională, precum și a cătorva ilustrații.

În concluzie, în poftida celor cătorva lipsuri sus-amintite, această monografie elaborată de istoricul turc Mehmet Öz este valoroasă, serioasă și profundă. Ea contribuie la progresul cercetării științifice și constituie un punct de reper pentru istoricii care studiază istoria Imperiului otoman și a statelor vecine cu acesta (inclusiv a Țărilor Române) în veacurile XV-XVI.

Adrian Tertecel

^

Lorenzo Valerio. *Carteggio (1825-1865)*, vol. IV (1849), ed. Adriano Viarengo, Fondazione Luigi Einaudi, Torino, 2003, CXLV + 502 p.

Alături de Giovenale Vegezzi Ruscalla și Marco Antonio Canini, Lorenzo Valerio se numără printre personalitățile risorgimentale ale căror destine au fost influențate de contactul direct cu spațiul românesc – călătoarește în Transilvania, Basarabia și Moldova în 1834-1835¹ –, fascinate de existența și rezistența miracolului unui popor neolatin înconjurat de slavi și maghiari.

¹ Scrisorile sale din această călătorie vor apărea în vol. XI, partea II, din colecția *Călători străini despre Țările Române*.

Torinez prin origine, Lorenzo Valerio este un reprezentant de seamă al generației sale, ce gândeau și acționa pentru independența și unitatea Italicilor într-o Europă a naționalităților suverane.

Se impune contemporanilor prin calități deosebite de om de afaceri (director al unei manufacuri de mătase), de politician (deputat în 1848-1849, comisar al regelui și prefect de Como, numit senator în 1862). Este considerat unul dintre întemeietorii presei moderne italiene, inițiator, colaborator al unor publicații celebre în epocă: „Il Subalpino”, „Letture popolari”, „La Concordia”, „Il Diritto”, „Il Progresso”.

Volumul IV al corespondenței sale cuprinde 326 de scrisori din 1849, an în care se remarcă prin calitățile sale de om politic, fiind unul din lidrii stângii în Parlamentul subalpin.

În amplul studiu introductiv, Adriano Viarengo reînvie atmosfera tensionată a mediului politic piemontez ce se confrunta cu probleme interne: schimbări de guverne, alegeri parlamentare, menținerea constituției, dileme în ceea ce privește politica italiană în ansamblul ei – atitudinea față de republicile din Florența, Veneția, Roma, încercările de constituire a unei confederații în jurul unui Regat al Italiei de Nord, în frunte cu dinastia de Savoia. Cele externe gravitau în jurul conflictului cu Imperiul austriac, relațiile cu Franța republicană și cu Anglia. Înfrângerea de la Novara din martie 1849 a declanșat disensiuni în ceea ce privește semnarea tratatului de pace cu Viena. Pe baza corespondenței și a articolelor apărute în „Concordia”, publicație condusă de Valerio, descifrăm evoluția liderului torinez, care începe anul sub auspicii favorabile, bucurându-se de o maximă influență și îl încheie cu o acută criză politică și existențială.

De un interes deosebit pentru istoria relațiilor româno-italiene sunt documentele referitoare la intenția sa de a realiza *Societatea pentru alianța italo-slavă*, organizație ce își propunea să strângă relațiile dintre italicini, maghiari, slavi, români pentru lupta comună împotriva Austriei. Ideea susținută în epocă de Giovenale Vegezzi Ruscalla a fost îmbrățișată și de Cyprien Robert, redactorul publicației „*La Pologne*” din Paris și a stat la baza politicilor balcanice promovate de cabinetul condus de Vicenzo Gioberti din decembrie 1848 – februarie 1849. Volumul de față aduce noi mărturii în ceea ce privește amplierea vizionului lui Valerio, care a atras în planurile sale personalități italiene, poloneze, maghiare. În Statutul Societății Centrale din Torino se menționează: „Scopul Societății este de a promova dragostea fraternală între italieni și slavi, pentru independența și prosperitatea ambelor popoare, pentru că există între maghiari și slavi același relații de prietenie, care există între maghiari și italieni și între aceste națiuni și Polonia. Societatea va întinde mâna și românilor, care au origini comune cu italienii și aceleași interese ca slavii și maghiarii, pentru atingerea scopului comun (lupta antiaustriacă – n.n.)”². De menționat că și revoluționarii români Ion Ghica, Al.G. Golescu și-au declarat existența Societății italo-slave, în arhiva ultimului păstrându-se o copie din Statutul acesta.

Lorenzo Valerio este personalitatea ce a gândit rezolvarea problemei italiene în legătură cu mobilizarea naționalităților din spațiul centro-oriental european, iar articolele din „Concordia”, discursurile sale în Parlament, în special cel din 1 martie 1849 în care vorbea de o alianță a popoarelor, dau o perspectivă nouă asupra revoluției române de la 1848-1849.

Volumul impresionează prin amplele notele de subsol, adevarat dicționar al personalităților ce s-au implicat în acele vremuri în politica primului stat constituțional al Italiei³.

Corespondența lui Lorenzo Valerio depășește limitele Risorgimento-ului, aducând informații inedite despre activitatea liderilor revoluționari maghiari, polonezi, români într-o perioadă când problema națională era gândită din perspectivă europeană.

Raluca Tomi

² *Statuto della Società Centrale di Torino per Alleanza Italo-Slava*, p. 93-94.

³ Importante sunt cele de la p. 94-95 în care sunt prezențați membrii Societății pentru Alianța italo-slavă.

Tiparul executat la **S.C. LUMINA TIPO s.r.l.**
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, Bucureşti
tel./fax 211.32.60; tel. 212.29.27
E-mail: office@luminatipo.com
www.luminatipo.com

„REVISTA ISTORICĂ“ publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celealte rubrici, culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatul vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției, B-dul Aviatorilor nr. 1, Sector 1, 011851 - București, tel. 212.88.90.

**Publicație apărută cu sprijinul
Ministerului Culturii și Cultelor**

ISSN: 1018 - 0443
www.dacoromanica.ro